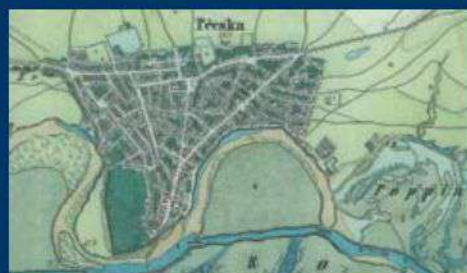

MICI ORAȘE / MARI SAȚE DIN SUD-VESTUL ROMÂNIEI

Monografii urbanistice

Teodor Octavian Gheorghiu

S I M E T R I A

**MICI ORAȘE/MARI SATE DIN SUD-
VESTUL ROMÂNIEI.
MONOGRAFII URBANISTICE.**

Teodor Octavian Gheorghiu

**MICI ORAȘE / MARI SATE
DIN SUD-VESTUL ROMÂNIEI.
MONOGRAFII URBANISTICE.**

Teodor Octavian Gheorghiu

SUMAR GENERAL

Cap. 1- CÂTEVA DATE PRELIMINARE	
1.1.Contextul apariției cărții	
1.2.Caracterul lucrării	
1.3.Continutul și volumul lucrării	
Cap. 2- CONTEXTUL APARIȚIEI ȘI EVOLUȚIEI AȘEZĂRILOR DIN ZONA BANAT-CRIȘANA	
2.1. Mediul natural.....	
2.2. Scurtă istorie a așezărilor din Banat-Crișana	
2.2.1-Istorie veche și medievală-date sumare	
2.2.2-Perioada de tranziție spre modernitate (sf. sec. XVII-prima jumătate a sec. XVIII).....	
2.2.3-Perioada Modernă	
2.3. Tipologii de organizare urbanistică	
2.4. Concluzii parțiale	
CAP. 3- MONOGRAFIA ORAȘULUI CIACOVA	
Surse documentare	
3.1- Denumiri ale orașului în decursul istoriei și localizare.....	
3.1.1-Denumiri ale orașului în decursul istoriei	
3.1.2-Localizare.....	
3.2- Evoluția urbanistică a Ciacovei	
3.2.1-Informații istorice (istorie în date), necesare determinării evoluției	
urbanistice și a arhitecturii.....	
3.2.2-Informații planimetrice (ridicări topografice și planuri istorice)	
3.2.3-Elemente de structură urbanistică (analiză planimetrică)	
3.2.4-Schiță asupra evoluției așezării- sec. XIII-XX	
3.2.5-Ipoteze de evoluție urbanistică	
3.3-Evoluția arhitecturii din Ciacova.....	
3.3.1-Etapa medievală (inclusiv etapa otomană)	
3.3.2-Începutul Etapei Moderne (sec. XVIII)	
3.3.3-Etapa Modernă (sec. XIX- sec. XX)	
3.4- Definirea morfologiilor ansamblului construit.....	
3.4.1-Locuire- organizare generală	
3.4.2-Sistemul de parcelare	
3.4.3-Concluzii	

3.5- Zonificarea intravilanului și propuneri de actualizare a listei monumentelor istorice.....	
3.5.1-Zonificarea intravilanului	
3.5.2-Lista actuală a monumentelor istorice	
3.5.3-Propuneri de actualizare a listei monumentelor istorice	

CAP. 4- MONOGRAFIA ORAȘULUI PECICA

Surse documentare	
Cărți și articole	
Hărți și planuri	
4.1-denumiri ale orașului în decursul istoriei și așezările dispărute din zona orașului și localizare	
4.1.1.-Denumiri.....	
4.1.2-Localizare.....	
4.2-cronologia evenimentelor urbanistic - arhitecturale.....	
4.2.1-Generalități.....	
4.2.2- Informații istorice; cronologie (istorie în date).....	
4.2.2.1-Informații generale despre zona Pecica.....	
4.2.2.2-Informații directe despre Pecica	
4.2.2.3-Așezările din jurul Pecicai (în ordine alfabetică).....	
4.2.3- Informații arheologice	
4.2.4- Informații cartografice	
4.2.5- Informații arhitectural-stilistice	
4.2.6- Elemente de structură urbanistică (analiză planimetrică, morfo-structurală și parcelară)	
4.2.7-Concluzii	
4.3- Schiță a evoluției localității și arhitecturii sale.....	
4.3.1-Generalități.....	
4.3.2- Epoca medievală I (sec. XII- mijl. sec. XVI)	
4.3.3- Epoca medievală II (sec. 1551/1552- 1699).....	
4.3.4- Epoca de tranziție (modernă I) (1699- jum. a sec. XVIII)	
4.3.5- Epoca modernă II (jum. a doua a sec. XVIII- cca. 1860).....	
4.3.6- Epoca modernă III (sf. sec. XIX- mijl. sec. XX)	
4.3.7- Concluzii	
4.4- Monumente actuale și propuneri de actualizare a Listei monumentelor istorice	
4.4.1-Lista actuală a monumentelor istorice Și propuneri ale altor documentații anterioare	
4.4.2-Comentariu asupra listei în raport cu actualul studiu istoric.....	
4.4.3-Propuneri de actualizare a listei monumentelor istorice	
4.5-Un caz interesant vecin Pecicai: Bodrogu Vechi	
4.5.1-Preambul-explicații	
4.5.2 -Cronologia evenimentelor urbanistic-arhitecturale	
4.5.2.1-Generalități.....	
4.5.2.2-Informații scrise- Bodrogu Vechi (aici apar și informații despre Hudus și despre mănăstirea/mănăstirile Hudus-Hodos).....	
4.5.2.3-Informații arheologice- Bodrogu Vechi, Bodrogu-Nou	
4.5.2.4-Informații cartografice	

4.5.2.5- Informații arhitectural-stilistice.....	
4.5.3- Elemente de structură urbanistică (analiză planimetrică, morfo-structurală și parcelară)	
4.5.4- Schiță de evoluție a localității și arhitecturii sale	

CAP. 5- MONOGRAFIA ORAȘULUI NĂDLAC.....

Surse documentare	
Cărți și articole	
Hărți și planuri	
5.1-Denumiri ale orașului în decursul istoriei și așezările dispărute din zona (hotarul) orașului și localizare	
5.1.1-Denumiri.....	
5.1.2-Localizare.....	
5.2-Cronologia evenimentelor urbanistic-arhitecturale	
5.2.1- Generalități.....	
5.2.2- Informații istorice; cronologie (istorie în date)	
5.2.3- Informații arheologice	
5.2.4- Informații cartografice	
5.2.5- Informații arhitectural-stilistice.....	
5.2.6 Elemente de structură urbanistică (analiză planimetrică, morfo-structurală și parcelară)	
5.3- Schiță asupra evoluției așezării- sec. XIII-XX.....	
5.3.1-Generalități.....	
5.3.2- Epoca medievală I (sec. XII- mijl. sec. XVI)	
5.3.3-Epoca medievală II (1551/1552- 1699)	
5.3.4- Epoca de tranziție (modernă I) (1699- 1802/1803).....	
5.3.5- Epoca modernă II (1802/1803- Sf. sec. XIX).....	
5.3.6- Epoca modernă III (SF. SEC. XIX- MIJL. SEC. XX)	
5.4- Evoluția arhitecturii din Nădlac	
5.4.1- Etapa medievală (inclusiv Etapa otomană)	
5.4.2- Etapa de tranziție (sec. XVIII)	
5.4.3- Etapa modernă (sec. XIX- sec. XX)	
5.4.4- Concluzii	
5.5- Zonificarea intravilanului și propuneri de actualizare a listei monumentelor istorice.....	
5.5.1-Zonificarea intravilanului	
5.5.2-Lista actuală a monumentelor istorice	
5.5.3-Propuneri conținute de documentațiile anterioare.....	
5.5.4- Comentariu asupra listei monumentelor istorice în raport cu actualul studiu istoric	
5.5.5-Propuneri de actualizare a listei monumentelor istorice	
5.5.5.1-Propuneri; generalități.....	
5.5.5.2-Situri arheologice	
5.5.5.3-Ansambluri urbane	
5.5.5.5-Arhitecturi majore.....	
5.5.5.6-Arhitecturi minore (locuințe)	
5.5.5.7-Alte sisteme de protecție	

CAP. 6- MONOGRAFIA ORAȘULUI INEU

Surse documentare scrise (edite).....	
Surse inedite (arhive).....	
Sursele ridicărilor topografice și planurilor (sec. XVIII-XIX):	
6.1-Denumiri ale orașului în decursul istoriei și localizare.....	
6.1.1-Denumiri.....	
6.1.2-Localizare.....	
6.2-Cronologia evenimentelor	
6.2.1-Generalități.....	
6.2.2-Informații scrise (Ineu și Mănăstirea lui Dionisie)	
6.2.3-Sate în zona orașului.....	
6.2.4-Informații arheologice	
6.2.5-Informații cartografice (hărți și stampe)	
6.2.6-Informații arhitectural – stilistice	
6.3- Elemente de structură urbanistică (analiză planimetrică, morfo-structurală și parcelară	
6.4- Schiță de evoluție a localității	
6.5- Istoric cetate	
6.6-Concluzii-propuneri.....	
6.6.1-Lista actuală a monumentelor istorice și propuneri ale altor documentații anterioare	
6.6.2-Comentariu asupra listei în raport cu actualul studiu istoric.....	
6.6.3-Propuneri de actualizare a listei monumentelor istorice	
6.6.4-Alte sisteme de protecție	
6.6.5-Constatări generale referitoare la cetate.....	
6.6.6-Propuneri	

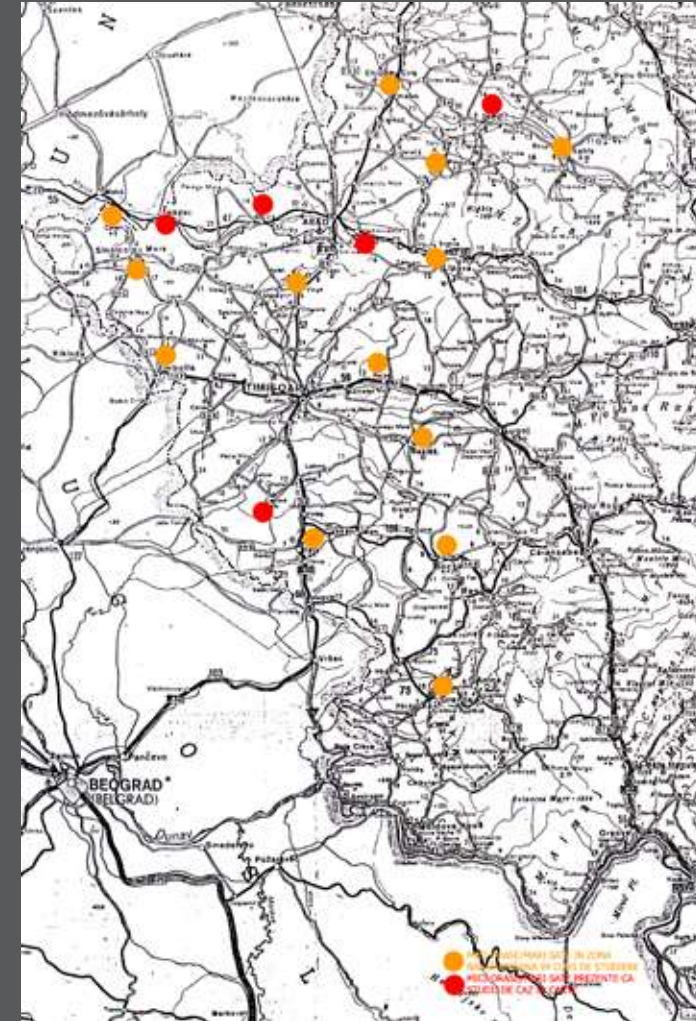
CAP. 7- MONOGRAFIA VLADIMIRESCU

7.1-Elemente de temă.....	
7.1.1 -Date preliminare –obiectul lucrării.....	
7.2- Istoric al satului Glogovăț-Vladimirescu.....	
7.2.1- Surse documentare (scrise și desenate) pentru toate satele.....	
7.3 -Denumiri ale așezării în decursul istoriei și localizare	
7.4 -Cronologia evenimentelor urbanistic-arhitecturale	
7.4.1-Generalități.....	
7.4.2-Glogovăț-Vladimirescu (date istorice, arheologice și cartografice referitoare la teritoriul actual al satului).....	
7.4.2.1-Informații scrise.....	
7.4.2.2-Glogovăț-Vladimirescu-informații arheologice.....	
7.4.2.3-Glogovăț-Vladimirescu- informații cartografice	
7.4.3-Orod- date istorice.....	
7.4.4-Nowak (novak)- date istorice	
7.4.5-Zenthiwan- date istorice	
7.4.6-Bătănița (Bathya, Bachya)- date istorice	
7.4.7-Deszk (Deszku, Deszh)- date istorice	
7.4.8-Balvanyos - date istorice	

7.5-Glogovăț-Vladimirescu- informații arhitectural-stilistice	
7.6-Glogovăț-Vladimirescu- elemente de structură urbanistică (analiză planimetrică).....	
7.6.1-Planimetrie generală	
7.6.2-Locuire-organizare generală	
7.6.3-Parcelare	
7.6.4-Lotul	
7.7-Schiță de evoluție urbanistică a localității și a arhitecturii sale	
7.7.1-Etapele Preistorică, Antică și Perioada migrațiilor	
7.7.2-Etapa medieval-timpurie, până la ocupația otomană	
7.7.2.1- Varianta A.....	
7.7.2.2- Varianta B.....	
7.7.2.3- Varianta C	
7.7.2.4-Schiță de reconstituire planimetrică	
7.7.3-Etapa otomană.....	
7.7.4-Etapa modernă și contemporană.....	
7.8-Concluzii-propuneri - zonificarea intravilanului și propuneri de actualizare a listei monumentelor istorice	
7.8.1- Zonificarea intravilanului	
7.8.2- Lista actuală a monumentelor istorice; propuneri ale altor documentații anterioare..	
7.8.3- Comentariu asupra listei în raport cu actualul studiu istoric.....	
7.8.4- Propuneri de actualizare a listei monumentelor istorice	
7.8.4.1-Situri arheologice	
7.8.4.2-Ansambluri	
7.8.4.3-ArhitECTURI MAJORE.....	
7.8.4.4-ArhitECTURI MINORE (LOCUIŢE)- evaluare a situației și propuneri de administrare	

Cap. 8- REALITĂȚI ACTUALE; O DIAGNOZĂ SUMARĂ, URBANISTICĂ ȘI ARHITECTURALĂ ȘI CAPACITĂȚI DE CONVERSIE VIITOARE A ARHITECTURII TRADIȚIONALE

8.1. Explicații introductive	
8.2. Câteva cuvinte despre tradiție	
8.3. Câteva cuvinte despre modernitate	
8.4. Cele două realități față în față.....	
8.6. Diagnoză urbanistică.....	
8.7. Diagnoză arhitecturală (cum se construiește astăzi în sate și micile orașe)	
8.9. O scurtă analiză a cauzelor	
8.10. Cum ar trebui să se construiască; câteva exemple rezonabile.....	
8.11. În loc de concluzii.....	

Harta zonei Banat-Crișana, cu marcarea așezărilor de tip „rurban” aflate în studiu și a celor care fac obiectul acestei cărți

STUDIUL INTRODUCȚIV

Există și există, încă, în România, un imens patrimoniu urbanistic și construit aflat la granița dintre urban și rural, patrimoniu care conține amenajări orășenești, ansambluri de construcții și construcții independente ce provin, tipologic, din lumea satului. În ciuda distrugerilor repetate și succesive, cauzate de adaptări nefericite la „exigențele” modernizării (încă de la cumpăna secolelor XIX și XX), de acțiunile de sistematizare din perioada comunistă (cu consecințe nefaste directe și indirecte asupra habitatului rural) precum și de schimbarea recentă a mentalităților (de după 1989), în zona de sud-vest a țării există încă numeroase așezări „rurbane” (oscilând acum sau în trecut între rural și urban) cu morfo-structuri tradiționale încă puternice și puțin alterate. Ele sunt perfect integrate în ceea ce se poate numi locuire rurală tradițională, cu o istorie „vie”, „vizibilă” (materializată în componente care funcționează și astăzi), de cel puțin 3- 4 secole.

Studiul devenirii acestor ansambluri locuite are el însuși o istorie de mai bine de un secol. Pentru perioada modernă, am în vedere bogata literatură istorică maghiară de la cumpăna secolelor XIX și XX¹, dedicată spațiului aparținând atunci Imperiului Austro-Ungar. Aceasta, în ciuda limitelor informaționale și a celor metodice, precum și a unor erori de interpretare, constituie o bază istoriografică necesară de a fi parcursă și astăzi. În perioada interbelică, cele mai importante studii referitoare la mediul rural zonal (integrat unor studii mult mai generale) aparțin lui Romulus Vuia și Școlii sociologice românești („Institutul Social Român”) inițiată de D. Gusti și continuată de T. Herseni, H.H. Stahl, P.H. Stahl și alții. Relativ recent, în istoriografia zonală de profil, apar nume noi, între care N. Săcară, G. Hromadka

și I. Hațegan, primul dedicându-și o bună parte din viață studiului propriu-zis al etnografiei bănățene.

În ultimii ani au fost publicate istorii și monografii dedicate unora dintre așezările care vor fi studiate aici - mici orașe sau sate de mari dimensiuni și/sau cu o veche istorie „urbană” redevabilă. Monografiile Ciacova, Pecica și Vladimirescu (dintre cele ce vor fi abordate aici) sunt cele mai recente, dar și acestea și mare parte dintre celelalte mai vechi sunt în general cu tiraj mic și circuit limitat. În plus, ele nu depășesc faza acumulării de informații, cu surse prea puțin verificate documentar, arheologic, cartografic. Ele nu conțin elemente de evoluție urbană, de morfo-structură urbană, evoluția arhitecturii majore (cu excepția celei bisericesti, mai atent elaborată) sau a locuirii, la fel cum nu au analize critice ale realităților actuale. Hărțile și planurile istorice publicate de aceste lucrări (atunci când există) au un caracter formal; ele nu devin suport pentru o cercetare aplicată. Fotografiiile de epocă au același rol decorativ. Mai mult, percepția unora dintre autori asupra tradiției locale este distorsionată de „aspirații” moderniste prost înțelese, conform cărora un apartament de bloc comunist sau o „vilă” a ultimelor două decenii sunt superioare locuirii tradiționale din zonă². Dacă avem în vedere și rolul educativ și de consolidare a ceea ce se poate numi tradiție sau „spiritul locului”, calități pe care ar trebui să le aibă acest gen de lucrări, este limpede că sunt departe de a fi un model. Mai mult, nu se poate vorbi despre vreun efect benefic al lor asupra protecției patrimoniului construit istoric și tradițional din zona respectivă; ele îndeamnă, indirect, la demolarea

² Un exemplu recent este cartea lui M. Nica, *Vladimirescu Glogovăț. File de monografie*, Ed. Universității A. Vlaicu, Arad, 2008, p. 173: „Tendința urbanistică [pozitivă, cf. autorului!- n.n.] a localității se poate observa și prin înlocuirea caselor de tip țărănesc cu case de tip vilă și mai multe blocuri...”

vechilor gospodării și ridicarea de vile sau blocuri de locuințe colective.

Cartea aceasta intenționează să completeze golurile sau viciile observate în monografiile deja apărute și să aducă laolaltă câteva monografii urbanistice, la care se adaugă numeroase elemente de istorie a arhitecturii unor mici orașe din zona Banat-Arad. Volumul are drept țintă principală scoaterea la lumină a valorilor istorice, arheologice și arhitectural-urbanistice ale acestora și furnizarea unor metode de introducere ca atare în mentalul colectiv și în programele de protecție și de integrare în dezvoltarea zonală și locală. Toate acestea sunt datorate atât unui susținut efort individual, cât și colaborării cu staff-uri ale unor primării sau cu colegi proiectanți care vor fi menționați la timpul potrivit. Cercetarea și colaborarea respectivă s-au petrecut în contextul în care, în ultimele două decenii, am realizat un număr mare de studii istorice preliminare unor PUG-uri, inclusiv pentru câteva mici orașe sau comune din județele Timiș, Caraș-Severin și Arad, toate fiind avizate și introduse în documentațiile respective. Unele dintre ele au fost bine primite de mediul științific; fragmente din ele sau sinteze au fost publicate sub forma unor articole de informare sau inserate în subiecte mai generale. De pildă, unul dintre aceste studii („Studiu istoric preliminar PUG Berzasca”, PUG întocmit de firma SC Capital Proiect SRL-arh. Marius Barbieri, medaliat la secțiunea „Urbanism” de la Bienala de Arhitectură –BAB- 2010) a fost una dintre premisele benefice ale sistemelor de protecție propuse. În fine, am elaborat studii care au precedat documentații de reabilitare (în speță, cel referitor la cetatea/castelul din Ineu), transformându-se în cercetări depășind mult cerințele temelor și luând forma unor monografii ale orașului și cetății sale.

O parte dintre informațiile și concluziile etapelor preliminare ale cercetărilor le-am inclus în 2008 în cartea „Locuirea tradițională rurală din zona Banat-Crișana- Elemente de istorie și morfologie; protecție și integrare”, Ed. Eurobit- OAR, Timișoara (finanțare OAR), precum și în 15 ghiduri cu titlul „Locuirea tradițională rurală din zona Banat-Crișana. Ghid de intervenție și protecție (urbanism-arhitectură)”,

Editura Artpress, 2009 (finanțare UAR), ultimele fiind nominalizate și obținând Medalia la secțiunea „Publicații”, la aceeași Bienală de Arhitectură (BAB) 2010. Și cartea și ghidurile se refereau, cu foarte puține excepții, la mediul rural, scopul lor fiind protecția elementelor valoroase și utilizarea lor în cadrul programelor de dezvoltare actuale și viitoare. Această nouă carte vizează două scopuri, privitoare la informația vehiculată.

În primul rând, să umple golul dintre mediul urban (bine studiat de mai multe decenii) și cel rural (începând recent să fie studiat într-o manieră modernă), fiind orientată, după cum am arătat anterior, către așezările care depășesc media și, în plus, au evoluții istorice îndelungate. Unele au deținut roluri excepționale în istoria zonală (Ciacova, Vladimirescu-Glogovăț-Orod), iar urmele lor există sub formă de morfo-structuri urbanistice, arhitecturi, ruine, situri arheologice. Altele (Ineu, Pecica și Nădlac) au avut evoluții mai puțin spectaculoase, dar meritorii în context local. În plus, toate conțin încă numeroase arhitecturi majore valoroase și, mai ales, gospodării și clădiri de locuit tradiționale, care merită a fi menținute și integrate activ în tendințele de modernizare ale habitatului local (cu diferite funcții) și în politicile actuale de dezvoltare.

La acestea se adaugă istoria înglobată în structurile urbanistice și, mai mult, în sutele de situri arheologice care încep să fie cartate și cercetate, chiar dacă sumar. Lista acestor așezări este mult mai mare (harta anexată cuprinde majoritatea), ele acoperind întreg spațiul dintre Dunăre și Crișuri, dar cele selectate aici sunt deja finalizate.

În al doilea rând, cartea intenționează să ofere o informație inedită și de ultimă oră, ulterioară publicării cărților, ghidurilor și articolelor amintite mai sus. Ea a fost acumulată prin noile proiecte și cercetări ale unor obiective anume, dar și prin studii acoperind arii și problematici mai largi.

Extrapolând evaluarea la scara întregii țări, concluzia este că aceste tipuri de studii nu știu să fi fost publicate până în prezent în România, una dintre excepții fiind recenta apariție a unei consistente lucrări privind locuirea tradițională din Prahova, dato-

¹ Mă refer la lucrările datorate istoricilor Marki S., Csanki D., Borovszky S., Pesty Fr.-vezi mai jos, nota 5.

rată arhitectului Călin Hoinărescu și echipei sale.³ Genul acesta de studii, chiar dacă au fost realizate ca preliminarii ale unor PUG-uri sau PUZ-uri și sunt accesibile ca atare, ar intra prin publicare într-un circuit științific mai amplu și ar putea fi utilizate în varii scopuri.

Este important ca, încă de la început, să furnizez câteva date despre tipul de lucrare raportat la așteptările celor interesați. Cartea are câteva elemente care o plasează în categoria monografiilor (urbanistice, istorice, arhitecturale), după cum urmează :

- volumul și nivelul informației specifice, privind orașele (Ciacova, Pecica, Nădlac, Ineu) și comuna Vladimirescu, studiate în contextul lor zonal și apropiat;

- aducerea la zi a informației, printr-o documentare generală și detaliată de geografie istorică, arheologie, istorie generală, istoria artei, socială și a arhitecturii etc., bazată pe publicații diverse (cărți, periodice, publicații ale simpozioanelor și sesiunilor științifice, rapoarte de săpături arheologice etc.). De asemenea, este utilizată documentarea cartografică istorică (extrase din ridicările topografice istorice ale secolelor XVIII-XX), precum și documentarea directă, la fața locului, însoțită de fotografiere, analiză, prelucrare diversă etc.;

- coroborarea acestei informații cu rezultatul propriilor studii și cercetări realizate sub forma studiilor istorice amintite mai sus sau detașate de ele;

- utilizarea unei importante cantități de informație

³ Călin Hoinărescu, Manuela Hoinărescu, *Habitatul rural tradițional prahovean*, Restitutio Edit, 2013.

grafică (planuri, hărți, scheme, restituții) și fotografică originală, realizată exclusiv de autor sau de colaboratorii săi;

- prezentarea într-o manieră combinată (științifică și intuitivă) pentru o maximă accesibilitate.

Toate acestea trebuie evaluate în raport cu scopul final al cărții, acoperind domeniile științific și practic-operational. Altfel spus, lucrarea este destinată atât mediului științific (istoric, arheologic, etnologic, istoriei urbanisticii și arhitecturii, economic-social etc.) cât și ca bază a unor documentații de amenajare a teritoriului, urbanistice sau de detalii de intervenție, precum și administrării lor în perfectă cunoștință de cauză.

Scopurile amintite mai sus impun și o anume structurare a cărții. Astfel, ea conține capitole dedicate contextului natural și istoric al evoluției urbanisticii zonale din sud-vestul României, precum și monografiile celor cinci așezări (Ciacova, Pecica, Nădlac, Ineu, Vladimirescu), care cuprind istoricul în date și evoluția așezării, zonificarea funcțională, delimitarea ariilor istorice și detectarea arhitecturilor și siturilor arheologice valoroase, precum și diagnoza situației actuale urbanistice și arhitecturale.

În afara celui de-al doilea capitol, dedicat generalităților zonale, și ultimului capitol dedicat unei diagnoze asupra realităților actuale urbanistice și arhitecturale din așezările studiate și capacităților de utilizare, astăzi și în viitor, a acestor ansambluri îmbibate de tradiția locului, fiecare monografie va avea structura unui studiu de caz, autonom, putând fi luat ca atare de către cei interesați.

CONTEXTUL APARIȚIEI ȘI EVOLUȚIEI AȘEZĂRILOR DIN ZONA BANAT-CRIȘANA

MEDIUL NATURAL

Așezările care fac obiectul studiului aparțin unui teritoriu situat în sud-vestul României, definit la vest și sud-vest de conturul graniței către Jugoslavia și Ungaria, la sud și sud-est de județul Mehedinți, la est de județele Gorj și Hunedoara, la nord de zona Bihorului. Într-o perspectivă istorică, acest teritoriu cuprinde două entități puternic particularizate. Prima este Banatul, a doua fiind zona de la nord de Mureș, până la limita spațiului bihorean (mai exact până la Crișul Alb), la rândul lor structurate în câteva subzone. La scara întregii arii geografice, entitățile teritorial-administrative actuale sunt județele Timiș și Caraș-Severin (în întregime) și județul Arad și Mehedinți (parțial). Spațiul căruia îi aparțin așezările studiate aici este mai restrâns, limitându-se la județele Timiș și Arad.

Granițele statale actuale nu constituie limite ferme (nici istoric, nici geografic), ci sunt efectul evenimentelor din ultimele secole, spațiile respective prelungindu-se spre vest și sud-vest în Serbia și Ungaria de astăzi. În aceeași măsură pot fi surprinse pulsații ale limitelor diferitelor entități statale sau zonale datorate istoriei dinamice a spațiului respectiv în intervalul îndelungat al tranziției dintre Evul Mediu și Perioada Modernă.

Relieful este variat și complex, aceasta fiind una dintre explicațiile unei economii tradiționale diversificate timpuriu și a multitudinii tipologiilor de organizare a așezărilor și de edificare.

Zona studiată conține, în proporții relativ egale, cele trei mari componente ale reliefului: câmpie, deal-podiș și munte, situație pe care o voi revela în continuare, depășind ariile geografice cărora le aparțin efectiv așezările care fac obiectul monografiilor. Scopul este de a oferi o imagine generală coerentă și completă.

Marea Câmpie a Banatului-Crișanei are o pondere deosebită, zona respectivă fiind structurată în câteva șesuri, numite în general după râurile importante care le străbat: Bârzavei și Timișului (în sud), Vingăi (care împrumută numele așezării celei mai importante), Mureșului (numită alteori a Aradului) și parte din extinsa Câmpie a Crișurilor. Dincolo de hotarele României, ele se prelungesc spre sud-vest și vest până la Dunăre și Tisa, la scară zonală reunindu-se în Marea Câmpie de Vest sau a Tisei.

Zonele de deal și podiș (Dealurile Pogănișului și Buziașului, precum și Podișul Lipovei) aparțin Banatului și fac trecerea către munții Banatului, pe de o parte și Munții Poiana Ruscăi și Zarandului, pe de alta.

Munții constituie ariile cele mai diverse morfologic și cele mai interesante în cadrul procesului de „umanizare” a teritoriului. Fenomenul acoperirii cu așezări până la cote înalte este similar cu cel din zona Munților Apuseni, cu cel din zonele Carpaților de Curbură și cu cel din nordul Moldovei.

Principalele lanțuri muntoase sunt Munții Banatului

(substructurați în Munții Almăjului, Semenic, Locvei, Dognecei) și Munții Apuseni (prin aripa lor sudică-Munții Zarandului). La limita estică, se face trecerea către Carpații Meridionali (prin Munții Cernei, Poiana Ruscăi și Țarcu). Munții din zonă sunt interesați din punct de vedere paleografic (lungi și complexe fenomene de structurare) și prin consecințele acestui îndelungat proces asupra structurii lor, oscilând între formațiuni calcaroase și cristaline, alternând cu cele de sedimentare. Astfel se explică spectaculozitatea unor zone (chei, versanți abrupti, peșteri, avenuri) bogățiile subsolului (exploatate ca materii prime) și cele de la suprafață (în special fond forestier și roci diverse). Toate acestea au legătură cu apariția și dinamica așezărilor umane, precum și cu caracteristicile lor structurale și morfologice.

Interioare munților, există numeroase depresiuni și culoare, ultimele tăiate de principalele râuri. Cea mai amplă depresiune este Zarandul (prin caracteristicile ei devenind în Evul Mediu leagăn al Țării Zarandului, unitate distinctă în istoria zonei), alte depresiuni mai mici fiind Almăj, Caraș (entități istorice etno-politice).

Culoarele tăiate de principalele râuri din zonă au de asemenea o importanță deosebită în geneza și dinamica habitatului zonal. Între toate, cel mai amplu este culoarul Timiș-Cerna (structurând pe direcția aproximativ nord-sud Banatul Montan și fiind un timp fragment de graniță către Țara Românească). Este important și culoarul Bistrei (spațiu al unei civilizații rurale „de vale” particulară, făcând legătura cu Țara Hațegului). În nord, limită a zonei studiate, este culoarul Crișului Alb, iar în sud, nu trebuie uitat culoarul Dunării, care prin zona „Clisurii”, este locul unei interesante locuiri de graniță, cu elemente comune cu sudul Dunării.

În afara celor două limite de nord și sud (Crișul Alb și Dunărea), zona este tăiată de trei râuri importante: Timiș și Bega (în Banat) și Mureș, acesta separând nu numai istoric Banatul de zona Aradului. Afluenții lor sunt numeroși și constituie medii propice apariției și dezvoltării unor civilizații „de vale”, materializate prin lanțuri de așezări cu istorii și elemente definitorii comune. Spre deosebire de desele rețele acvifere de deal și munte, caracteristica câmpiei zonale este

lipsa apei. Cei câțiva afluenți debili în mod obișnuit, dar agresivi în perioadele de precipitații intense, a fost necesar să fie regularizați și completați printr-o amplă rețea de canale de legătură și canale de irigații, acțiune inițiată de Imperiul Habsburgic odată cu ocuparea zonei în secolul XVIII. Datorită acestei operațiuni, completată și întreținută până spre sfârșitul secolului XX, spațiul a devenit treptat acoperit de o rețea corespunzătoare, relativ densă, de așezări.

Între caracteristicile semnificative, spectaculoase chiar, ale zonei, sunt câteva care rețin în mod deosebit atenția: peisajul „carstic” din Munții Banatului (tăiat de văi și chei, săpat de peșteri și avenuri), complexitatea văii Mureșului și afluenților săi nordici (peisaj montan „dințat”, „alveolar”, culoar de legătură dar în același timp limită, graniță) și versantul vestic al Munților Zarandului (care urcă spectaculos de la cei cca 120 de metri ai câmpiei, la peste 350 de metri). Primul mediu a făcut posibilă apariția și definirea unei adevărate „configurații” de așezări, profitând de izolare și mediul natural divers și bogat. Al doilea a dus la formarea unui timpuriu lanț de așezări importante pentru economia și comerțul zonal. Ultimul a permis constituirea cunoscutei „Podgorie a Aradului”, una dintre cele mai vechi zone sigur identificate documentar în Evul Mediu timpuriu.

În final, trebuie remarcată *clima* specială, mai ales a regiunilor montane și depresionare, cu accente mediteraneene datorate coroborării efectelor regimului termic și pluvial, mișcării aerului, structurii rocilor și făcând posibilă o floră și faună „exotice”. În aceste condiții nu trebuie să surprindă longevitatea unor așezări, care, începând să ființeze în Antichitate, continuă să existe (chiar dacă într-o altă formă) până astăzi.

Cele cinci așezări studiate aici aparțin doar unora dintre mediile geografice amintite mai sus. Ciacova, Cenad, Nădlac și Vladimirescu (Glogovăț) sunt amplasate în Marea Câmpie de Vest, primele două la sud de Mureș, iar ultimele pe malul nordic al râului, pe cursul său inferior. Ineu este în Depresiune Zărandului, pe Crișul Alb, la mică distanță, vest, de Munții Codru Moma.

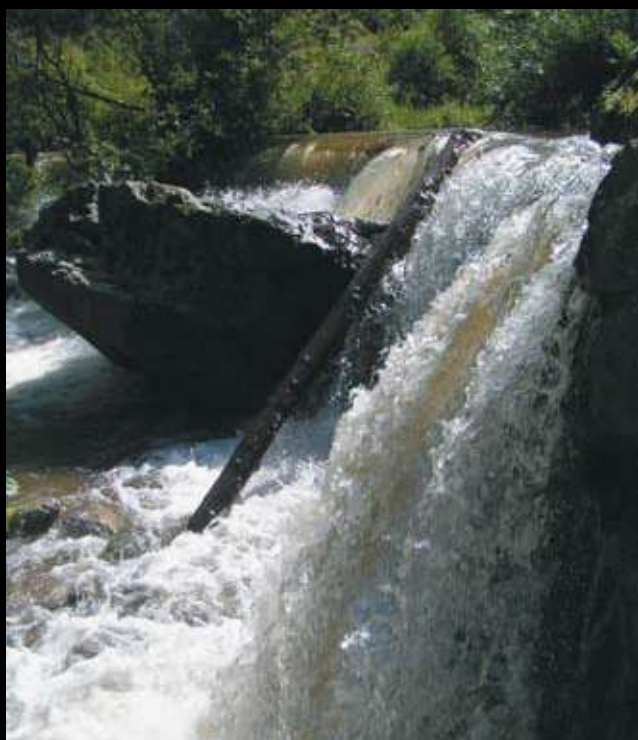

Banatul sudic
(Dunărea și culoarul său)

*Banatul Montan (Munții Aninei,
Semenic, Munții și Valea Almăjului)*

*Banatul Montan (Munții Țarcului,
Poiana Ruscăi, zona Lunca)*

Câmpia Mureșului

Culoarul Mureșului Inferior

Munții Zărandului și văile adiacente

SCURTĂ ISTORIE A AȘEZĂRILOR DIN BANAT-CRIȘANA⁴

Imaginea mediului rural bănățean (ca multe alte arii europene, de altfel) se datorează suprapunerii tuturor etapelor evoluției sale, iar cele mai timpurii, care au efect asupra realităților ulterioare, aparțin pregătirii și începuturilor Evului Mediu. Ceva din organizările cele mai vechi, precum și din transformările care au urmat, se transmite până astăzi și conturează o imagine complexă, foarte bine adaptată necesităților umane și perfect articulată mediului natural. Pe lângă faptul că aceste date sunt cantonate în sfera „memoriei locului”, material vorbind, există încă zonificări, structuri stradale și morfologii habitationale medievale și există situri arheologice care fac parte efectiv din ansamblul așezărilor din zona Banat-Arad. Această constatare impune o investigație de tip „regresiv”, pe care o voi trata succint. Debutul umanizării preistorice (crearea de așezări stabile) a zonei poate fi urmărit prin descoperirile arheologice făcute pe întreg teritoriul Banatului și zonei Aradului care, cel puțin în aria Clisurii Dunării (pe ambele maluri ale fluviului), conștează cele mai vechi urme de locuire europene, excepție făcând spațiul grecesc care o devansează cu foarte puțin. Evoluția habitatului local urmărește succesiunea marilor etape ale civilizației europene: Preistoria (Epocile Neolitică, Aramei, Bronzului, Fierului) cu toate subetapele și culturile specifice, Antichitatea (Dacică și Romană), Epoca Migrațiilor (complexă și dificil de cuantificat în stadiul actual al cercetării), Evul Mediu creștin (cu începuturi în secolul X și având cel puțin trei sub-etape), Evul Mediu musulman (perioada otomană, începând cu 1541-1542), Epoca Modernă (debutând prin cuceririle habsburgice succesive ale nordului Mureșului în anul 1699 și ale Banatului în 1716)⁵. Această ultimă etapă este

⁴ Acest capitol, este preluat, cu unele modificări, din volumul T.O. Gheorghiu, *Locuirea tradițională rurală din zona Banat-Crișana- Elemente de istorie și morfologie; protecție și integrare*, Ed. Eurobit-OAR, Timișoara, 2008, pp. 17-19 și 28-38; îl consider necesar ca fundal și mediu integrator pentru istoriile punctuale ce vor urma.

⁵ Pentru cei interesați de evoluțiile habitationale zonale anterioare secolului XVIII, în afara lucrării menționate anterior, sunt de reco-

corect să o urmărim până la Primul Război Mondial. După război, va fi urmată de etapele interbelice (Banatul fiind împărțit între cele trei țări riverane) și comunistă, când delimitările teritoriale interbelice din această arie geografică se mențin.

Istorie veche și medievală-date sumare

Depășind lungile etape preistorice, *perioada antică preromană* este definită în final de raportul dintre civilizația geto-dacică (parte a celei mult mai extinse-tracice), triburile învecinate (Scordisci, lazyges) și civilizația romană care atinsese Dunărea. Câteva „terminale” vestice importante (dave) ale defensivei dacice concentrate în Munții Orăștiei se găseau de-alungul Mureșului Inferior și în Banatul Montan, până la Dunăre.

Războaiele daco-romane (101-106), prin includerea în *Imperiul Roman* a teritoriilor dacice sud-vestice (organizate ca provincie romană cu structurări administrative diverse, dar integrate mării provincii Dacia) trasează prin zona Banat-Crișana o importantă graniță cu trasee și organizări încă puțin cunoscute.

Părăsirea Daciei de către Imperiu în 271, în ciuda menținerii unor capete de pod în nordul Dunării, lasă zona respectivă deschisă tuturor mișcărilor populațiilor care gravitau în preajma limesului ro-

mandat: S. A. Luca, *Descoperiri arheologice din Banatul Românesc-Repertoriu*, Sibiu, 2006, *Repertoriul arheologic al Mureșului Inferior. Județul Arad*, editor dr. Florin Drașovean, ed. Orizonturi Universitare, Timișoara, 1999, A. Bejan, *Banatul în secolele IV-XII*, Timișoara, 1995, D. Țelcu, *Banatul montan în Evul Mediu*, Timișoara, 1998, C. Suci, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, vol. I și II, ed. Academiei, București 1967 și 1968, A.Roz, K. Geza, *Dicționarul istoric al localităților din județul Arad*, Arad, 1977, I. Hațegan, *Habitat și populație în Banat (secolele XI-XX)*, Ed. Mirton, Timișoara, 2003, I. Hațegan, *Cronologia Banatului, I și II*, Timișoara, 2005 și 2007, alături de „clasicile”: Csánki D., *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak Korában*, vol I, II și V. Budapest, 1890-1913, Marki S., *Aradmegye es Arad szabad kiralyi város történeté*, vol I,II, Arad, 1892-1895, Pesty Fr., *Krassó vármegye történeté*, vol. I,IV, Budapest 1882-1884, Borovszky Samu, *Csanad vármegye történeté*, vol. I,II, Budapest, 1896-1897, Borovszky Samu., *Temes vármegye történeté*, vol. I,II, Budapest 1913, Borovszky Samu, *Torontal vármegye*, Budapest 1911 și „istoricele”: Johann Jakob Ehrler, *Banatul de la origini până acum -1774*, ed. Facla, Timișoara 1982 și Francesco Grisellini, *Încercare de istorie politică și naturală a Banatului Timișoarei*, ed. Facla, Timișoara, 1984.

man. În secolele V-VII, aici se intersectează traiectoriile gepide, hune, avare și slave, pulsând spre și dinspre Imperiul Bizantin.

Ultimul secol al primului mileniu produce în teritoriul nord-dunărean, limitrof Imperiului Bizantin și statelor sud-slave, coagulări politice sub forma *voievodatelor și cnezatelor*, reprezentate în zona Banat-Crișana prin Voievodatul lui Glad și parte din cel al lui Menumorut, succedate la sfârșitul secolului X de Voievodatul lui Ahtum. Din punct de vedere religios, zona depindea de Biserica Răsăriteană, în speță, de Patriarhia de Constantinopol și, pare-se, temporar, de cea de la Ohrid.

Regatul Maghiar începe penetrarea în zonă în primii ani ai mileniului al II-lea și, odată cu organizarea complexă a zonei, facilitează pătrunderea Bisericii Catolice, structurată administrativ în episcopate (în zonă, Cenad și Oradea, dar cu penetrări importante ale celei din Agria (Eger) și celei de Alba Iulia). Biserica Apuseană se consolidează și prin ordinele monastice (Benedictin, Cistercian, Templier fiind printre primele) luând locul celor de rit răsăritean sau răspândindu-se în vastul spațiu cucerit de Regat. Din punct de vedere militar, teritoriul respectiv este organizat în comitate: Caraș, Timiș, Cenad (temporar), iar la nord de Mureș, Arad și Zărand. Lor li se adaugă Banatul de Severin și mai târziu, după desființarea acestuia, Banatele de Lugoj și Caransebeș.

Includerea zonei în *Imperiul Otoman* este precedată de acțiuni militare întreprinse de Înalta Poartă cu mult timp înainte. Pericolul otoman se face simțit în ultimele decenii ale secolului XIV, transformând din nou zona într-una de graniță. Ocupația otomană efectivă a Banatului și zonei Arad-Zărand durează (cu unele intermitențe și diferențe de cronologie în funcție de zonă) între 1541-1542 și sfârșitul secolului XVII - începutul secolului XVIII. Teritoriul este organizat ca Pașalâc (Vilayet, mai corect) al Timișoarei (1552-1718), structurat în sangeacuri. În ciuda unor transformări administrative repetate, în Banat (cu excepția celor sud-dunărene) cele mai rezistente în cadrul reorganizărilor repetate ale teritoriului, au fost sangeacurile Cenad, Lugoj-Caransebeș, Becicherecul Mare, Moldova, iar la nord de Mureș au fost Arad, Lipova, Ineu.

Perioada de tranziție spre modernitate (sfârșitul secolului XVII-prima jumătate a secolului XVIII)

Pentru o evaluare corectă a stării de fapt pe care Habsburgii o găsesc în Banat și nordul Mureșului, este necesar să fie evocată situația de la cumpăna secolelor XVII și XVIII, reflectată de documentele otomane și habsburgice și completată cu unele cercetări arheologice, arhitecturale și cartografice. Studiile de caz cuprind întregul interval de timp de când există date referitoare la așezările respective, dar și acolo se relevă faptul că ultimele trei secole sunt definitorii pentru realitățile actuale; pentru înțelegerea acestora, este necesară o întoarcere în timp prin care să se obțină informații despre locuirea de la sfârșitul etapei otomane.

Documentele otomane sunt studiate relativ recent și produc deja informații remarcabile în acest sens. Unul dintre studiile care se oprește la habitatul Banatului de Câmpie (pe axa Timișoara-Vârșeț-Dunăre) reflectat în defterele (conscriptiile, listele) otomane din secolul XVI, contorizează 105 așezări, unele depășind 100 de gospodării⁶. Statistica aceasta este importantă și pentru că respectiva zonă era considerată până de curând ca fiind depopulată în perioada otomană; conform cronicarilor oficiali austrieci, meritul regenerării ei i-ar reveni exclusiv Casei de Habsburg⁷.

Documentele habsburgice de la cumpăna celor două secole sunt la fel de concludente pentru o evaluare corectă a situației demografice și a numărului de așezări existente la sfârșitul perioadei otomane (cel puțin pentru sudul Mureșului- până la Dunăre și pentru câteva enclave din nordul râu-

⁶ Al. Rădulescu, *Istorie și demografie în Banatul otoman (1552-1716)-realități și ipoteze*, în „Vilayetul Timișoarei (450 de ani de întemeiere a pașalâcului) 1552-2002”, Universitatea de Vest Timișoara, CSIA, Timișoara, 2002, pp. 53-91, informații care trebuie completate cu cele din I. Hațegan, *Cronologia Banatului, III/2, Vilayetul de Timișoara. 1552-1716*, ed. Banatul, ed. Artpress, Timișoara 2005, passim și Cristina Feneșan, *Vilayetul Timișoara 1552-1716*, Academia Română, Ed. Arierganda, Timișoara, 2014, pp. 203-245.

⁷ „Sub o guvernare atât de rea și în același timp tiranică [este vorba despre cea otomană-n.n.], Banatul a gemut în lungul a 164 de ani. Multe localități din prima jumătate a secolului al XVI-lea amintite de istoriograful ungar Olahus nu mai existau...Ochiul cunoscătorului nu poate fi decât mirat de ceea ce s-a înfăptuit în mai puțin de 60 de ani. Nemuritorul Carol al VI-lea și glorioasa sa fiică, Maria Theresa, au voit-o însă, iar un popor și o țară au fost cu totul schimbate.” Cf. Fr. Grisellini, *op. cit.*, p. 124 și 126.

lui). În acest sens, este de maximă importanță lista („conscriptia”) realizată de Marsigli în intervalul 1690-1700, care conține 390 de localități. Cel care comentează lista⁸ remarcă faptul că au fost omise cel puțin 82 de sate cunoscute din alte surse. Însumând, rezultă aproape 470 de sate, număr care poate fi comparat cu cel de aproximativ 1560, care reprezintă numărul satelor consemnate la sfârșitul secolului XV, moment de maxim al demografiei zonale. Pe de altă parte, pentru teritoriul actual al județului Arad, se constată că există un număr de noi sate care apar documentar în secolele XVI (55) și XVII (8)⁹, ceea ce demonstrează că procesul constituirii de noi așezări nu a fost suspendat în timpul perioadei otomane (aici, oricum de mai scurtă durată decât în Banat). Acest fapt poate fi probat și pentru actualele județe Timiș și Caraș.

În raport cu numărul și calitatea documentelor epocii respective, mult mai concludente pentru o evaluare corectă a situației demografice din zonă sunt statisticile, conscripțiile și hărțile austriece din primele decenii ale secolului XVIII (mai ales cele din 1723-1725, ordonate de guvernatorul Banatului, Claudius Florimund Mercy) care prezintă Banatul ca un teritoriu populat, cu funcții economice diverse și solide, fapt ce confirmă lipsa de consistență a evaluărilor „pesimiste”, puse în circulație de propaganda habsburgică, amintite anterior.

În economia acestei cărți, înainte de a prezenta efectele administrației habsburgice, este important de a fixa caracteristicile locuirii găsite aici de aceasta.

În primul rând, pe tot parcursul Evului Mediu, se constată caracterul majoritar al locuirii românești. Ei îi sunt asociate, în anumite zone, locuiri sârbești, pecenegi-cumane, maghiare, rutene, slovace și germane. Documentele istorice fac câteodată această distincție (cu toate că etnia interesa prea puțin cancelariile Evului Mediu), mai ales când există mai multe sate cu aceleași denumiri, dar locuite de etnii diferite (de pildă, Maghyarkaladva-Olah-

kaladva, la Cladova, Magyarbalibar-Tóthbolibar, la Bălibar sau Roaczradna-Magyaradna, la Radna) sau când numele așezărilor sunt derivate ale unor denumiri etnice - „Magyar” (ungur), „Coman” și „Pogan” (cuman - păgân), „Orosz” (rus), „Tóth” (slovac), „Szaz” (sas), „Nemet” (neamț-german)¹⁰.

Structură și morfologie a așezărilor anterioare secolului XVIII

Pentru subiectul nostru, încercarea de a cunoaște și reconstitui caracteristici ale locuirii de tip rural din zonă este justificată de faptul că, în numeroase situații, pot fi bănuite conservări ale unor elemente de habitat până astăzi.

În ceea ce privește modurile de organizare ale satelor diferitelor etnii în acest lung interval de timp medieval, se poate considera că pot fi definite relativ sigur și concludent două procedee diferite. Unul este utilizat de nemți și maghiari, al doilea de români și sârbi (slavi sudici, în general).

Fără să deținem date particularizate, exceptând studiile istorice și arheologice cu caracter limitat¹¹, se pot folosi drept reper studiile dedicate special urbanizării din Transilvania-Banat-Crișana, cercetând, implicit și mediul rural¹². În capitolele dedicate așezărilor de coloniști, se conchide că satele germane și maghiare din zonă adoptă modul de organizare concentrată, densă, tipic colonistă. Modelul „francon” (adus în Transilvania de coloniștii sași) este utilizat atât pentru structurarea teritoriului administrat de comunitate (loturile agricole și alte tipuri de terenuri care li se atribuie), cât și pentru vatra satului, focalizată pe spațiul central (piață, intersecție de străzi etc.) mobilat cu arhitecturi importante (în special bisericile parohiale catolice). Deseori, aceste sate sunt organizate în funcție de ansamblurile importante din preajmă (cetăți, castele, mănăstiri). Toate acestea duc la concluzia existenței unor comunități coezive, stabile și compacte ca mod de organizare urbanistică, cu reguli precise

¹⁰ O recentă evaluare a realităților etnice bănățene, vezi la I. Hațegan, *Habitat... (op. cit.)*, pp. 130-139.

¹¹ Vezi nota 3.

¹² Paul Niedermaier, *Der mittelalterliche Städtebau, in Sieberburgen, im Banat und im Kreisgebiet*, vol. I (până în 1241), Heidelberg, 1996, pp. 115 și urm.; concluzii identice, vezi în idem, *Habitatul medieval în Transilvania*, ed. Academiei Române, București, 2012, passim.

asupra sistemelor de proprietate și legilor de administrare specifice. Se poate remarca și efectul unor relative privilegii prin prosperitatea reflectată în calitatea edificării. Devine apoi clar raportul bine definit și stabil dintre spațiul public (comunitar) și cel privat (familiar) materializat prin raportul dintre sistemele de comunicații (străzi, piețe) și lotizare, dintre centru și restul așezării.

În ceea ce privește locuirea sârbească și românească, în afara rezultatelor descoperirilor arheologice, care se concentrează asupra părții materiale a așezării, sunt necesare relaționări cu obiceiurile originare ale acestor populații, cu evidente împrumuturi reciproce. Ele explică (până la un punct) manierele specifice ale organizării așezării și gospodăriei. Este plauzibil, apoi, ca obiceiurile din zonele de origine ale sârbilor să fi fost menținute și în spațiul bănățean.

Referitor la populația sârbească, concluziile unei lucrări de antropologie istorică recentă¹³ sunt sintetizabile astfel: „satul din spațiul sârbesc, locuit și de alți slavi sudici («selo», în momentul de față, dar «fratrie»-«bratstvo» în timpurile vechi) este locul de reședință a unei familii sau a mai multor familii. Consangvinitatea este elementul definitoriu, menținut ca reper până la a șaptea generație (la muntenegreni, de pildă) și generând anumite relații sociale sau patrimoniale. Ea reglează însăși organizarea și utilizarea teritoriului agricol (arabil-«baștina» și pădurile, izlazurile, pajiștile alpine, drumurile etc., reunite într-o proprietate devălmașă-«komunica»), geneza noilor așezări (sub forma «roirii») care este mai rară decât la români, precum și modul de organizare a gospodăriei-casei («Kuča» la sârbocroați și Kšta la bulgari). La slavii balcanici, modul de structurare a familiei este reflectat în mod diferit de organizarea gospodăriei. Până la sfârșitul secolului XIX există adăposturi unice și cu o singură încăpere, pentru tot grupul. Există și varianta cu o clădire unică cu mai multe unități de locuire, pentru familie, sau există complexe cu clădiri de utilitate comunitară, articulate unor locuințe diferențiate în funcție de poziția socială în cadrul grupului și complexe în care locuința «șefului» (capul familiei) este înconjurată de locuințele cuplurilor descendente. Sunt întâlnite și așa numitele «case lungi», organizate în

¹³ Paul H. Stahl, *Triburi și sate din sud-estul Europei*, ed. Paideia, 2000, pp. 59 și urm.

jurul unei curți închise parțial sau total, cu unități de locuit înșiruite de-a lungul unor galerii exterioare.”¹⁴ Se naște, astfel, o locuire de tip cvasicomunitar, cu diferite variante de organizare pe orizontală și verticală, întâlnită atât la slavii sudici (sârbo-croați, bulgari, muntenegreni), cât și la cei din centrul Europei (slovaci, mai ales)¹⁵. Ele sunt parțial întâlnite și adaptate la mediul specific din Banat, rezistând (principlial) până târziu tendințelor moderne de organizare și pătrunderii pieței de capital în zonă.

Totuși, dificultatea de a discerne în ce măsură unele sau altele dintre aceste rezolvări sunt generice decurge din intervențiile autorităților habsburgice pe parcursul secolelor XVIII-XIX, intervenții care au modificat vechile organizări, fără totuși a le putea transforma radical sau distruge. Referitor la Banat, Johan Jakob Ehrler, confirmând în mare parte cele constatate de studiile etnologice amintite (referitoare, se va vedea, și la români), remarcă în secolul XVIII: „Viața gospodărească a sârbilor se deosebește foarte mult de cea a românilor. Cei din-tâi se străduiesc mereu să-și țină averea laolaltă. De aceea 3-4 familii locuiesc adeseori împreună, fiind în stare să-și ridice gospodăria prin munca lor harnică...Sârbii nu au uneori doar case, adăposturi și grajduri mai bune decât românii, ci și amenajări gospodărești mai numeroase și o grijă mai mare pentru animale.”¹⁶

„La populația românească, satul este și a fost unitatea bazică, cu drepturi foarte stricte asupra teritoriului său originar și obținut de multe ori prin defrișări. Spre deosebire de slavi, fiecare cuplu tânăr se desprindea de gospodăria părinților construindu-și (sau construindu-i-se) casă, fenomen care putea însemna o deplasare pe o altă arie și întemeierea unui nou sat (cătun) prin același fenomen de «roire». În situații impuse mai ales de administrația austriacă, pentru a nu se dispersa proprietatea, cu atât mai mult în regimul «grăniceresc», au apărut casele- perechi în aceeași curte, oricum, nu mai mult de două. Clădirea locuinței primare cuprindea o singură încăpere de locuit, cu toate funcțiunile

¹⁴ *Ibidem*, pp. 65-67.

¹⁵ Paul H. Stahl, *Maison et groupe domestique étendue- exemples européennes*, în „Armos”, vol III, Thessaloniki, 1991, pp. 1680 și urm.

¹⁶ J.J. Ehrler, *op. cit.*, pp. 48, 51.

complementare, la care s-a adăugat camera și câteodată o cameră pentru oaspeți, toate accesibile dintr-un unic degajament (tinda). Unicul foc (fum) este sinonim cu gospodăria; numărul de gospodării este egal cu numărul de «fumuri». În sec. XVIII și în zonele de deal, casa principală capătă un nou nivel (pivnița) cu rol de depozitare, dar utilizată și în timpul verii prin bucătăria amplasată acolo. La acest gen de casă, «piano nobile» devine etajul (parterul înalt).¹⁷

Acest mod de organizare al casei și gospodăriei este descris și de călătorii prin Banatul secolului XVIII și rezultă din cercetările arheologice. Sistemul roirii ducea la existența mai multor așezări grupate, cu același nume, dar cu precizări asupra poziției și vechimii („de jos”, „de sus”, „vechi”, „nou” etc.). Astăzi, aceste organizări sunt încă vizibile în zone colinare de legătură între văi importante (în special din zona Sichevița și Cornereva, jud. Caraș-Severin), unde locuirea, organizată „polinuclear” acoperă teritoriul întins. Caracterul risipit al unora dintre așezările românești reiese cu claritate din descrierea lui Johann Friedel, din 1769, a unei așezări localizate în zona Clisurii dunărene, anterioară sistematizării habsburgice: „...satele sunt întinse, căci gospodăriile sunt ridicate în mijlocul unor grădini, la distanțe mari una de alta...ca să întâlnești un sat valah, trebuie să mergi o jumătate de ceas de la mal, în văile ascunse ale munților...”¹⁸. Există apoi așezări „îngrămadite” sau „adunate” (după terminologia lui Romulus Vuia)¹⁹, sau „adunate” (după terminologia propusă de Valeriu Butură²⁰ și Ion Ghinoiu²¹), vizibile în număr foarte mare în „Ridicarea Josefină” (cca 1769-1772), deci menținute în Banat până către sfârșitul secolului XVIII. Dintre acestea, unele au rezistat până astăzi. Ele reprezintă aglomerări neregulate de gospodării, grupate compact sau desfășurate de-a lungul unei ape, drum sau pe o înălțime, organizări conforme cu modul de proprietate și succesiune specifice populației românești.

17 Paul H. Stahl, *Triburi și sate...*, despre români- pp. 115-153.

18 Cf. Nicolae Săcară, *Valori ale arhitecturii...*, p. 31.

19 R. Vuia, *Satul românesc din Transilvania și Banat*, în “ Studii de etnografie și folclor”, vol I, București, 1975, pp. 266 și urm.

20 V. Butură, *Etnografia poporului român*, Cluj-Napoca, 1978, p. 60.

21 I. Ghinoiu, *Tipologia așezărilor rurale românești*, în “Analele Banatului”-etnografie, vol I, Timișoara, 1981, pp. 5-20.

În finalul considerațiilor referitoare la organizarea așezărilor și gospodăriilor, privită prin prisma criteriului etnic, este de remarcat precaritatea oricăror tentative de stabilire a unor priorități. În literatura de specialitate există o mare varietate de opinii, care impun concluzia că, pe întreg parcursul Evului Mediu (inclusiv în perioada otomană), împrumuturile reciproce de organizări, de tehnici și procedee constructive au fost realități curente. De pildă, geneza casei cu două încăperi (cameră și tindă) este „plimbată” din nordul și nord-estul Europei până în zona Balcanilor, iar gospodăria cu curte dublă, pe care Romulus Vuia o considera împrumutată de români de la triburile germanice prin intermediul slavilor, este considerată în ultimul timp ca fiind tipică pentru sud-estul Europei²². Pentru zona Banatului, acest împrumut reciproc se continuă și după colonizările de secol XVIII și XIX, diversificându-se prin contactul dintre mult mai multe entități etnice²³.

Perioada Modernă

Fenomenul colonizării și restructurării habsburgice al sistemului de așezări din zona vestică a țării (Banat-Crișana) este studiat mai ales istoric. Sunt analizate cele trei mari etape (ale secolului XVIII), sunt detectate zonele de origine ale coloniștilor, zonele de așezare, ocupațiile și principiile de administrare-organizare a teritoriului și unele dintre modelele utilizate.

Din documentele administrației austriece, se cunoaște că, pe parcursul secolului XVIII (începând cu 1716-1717), în Banat doar, sunt aduși cca 80.000 coloniști, în special din sud-vestul Germaniei (șvabi). Împreună cu ei sunt aduși sârbi (refugiați aici împreună cu patriarhul de Peć), bulgari catoliciizați, italieni, francezi, luxembourgezi, spanioli și destul de numeroși români din Oltenia și Muntenia. La începutul secolului XIX sunt aduși noi coloniști, boemi și slovaci, iar la sfârșitul secolului XIX, maghiari, în special la nord de Mureș²⁴.

22 Comentariu succint, vezi la Erich Lammert și Hans Gehl, *Tipologia și evoluția casei șvabești din Banat*, în “Tibiscus”- etnografie, vol III, 1976-1978, pp. 145 și urm.

23 Despre tehnici constructive și maniere de organizare locale adoptate de coloniști, în N. Săcară, *Studii de etnografie bănățeană*, ed. Excelsior Art, Timișoara, 2005, passim; vezi și mai jos.

24 N. Săcară, *Valori...*, pp. 17-20; etapele acestei colonizări în relație cu evoluția populației (inclusiv din punct de vedere etnic) și a habi-

Din punct de vedere *administrativ-urbanistic*, așezarea acestor coloniști și edificarea noilor așezări sunt combinate cu restructurarea așezărilor vechi. Anticipând dezvoltarea ulterioară a subiectului, se constată mai multe situații: fie gruparea mai multor așezări (îndeobște românești, sau, mai general, ale localnicilor) într-una singură, desenată conform unui model geometric, fie „aliniera” vechilor așezări (mai ales a celor compacte, rezultând structuri regulate), fie restructurarea aproximativ pe același sit a unor așezări de tip grupat, dar cu structuri cvasineregulate, fie extinderea așezărilor existente prin arii conformate geometric, fie întemeierea unor noi așezări pentru care sunt adoptate anumite geometrii ale planului (mai ales rectangulare). Sunt numeroase situații în care sunt aplicate procedee mixte²⁵.

Prima etapă de colonizare. Pentru Banat, aceasta este considerată că durează până în 1740 (anul morții lui Carol al VI-lea), cu toate că ultimii 3-4 ani ai domniei sale reprezintă o perioadă de conflicte și distrugerii. Guvernatorul militar al noii provincii habsburgice (până în 1733), feldmareșalul Francisc Mercy, își împarte activitatea între administrarea provinciei și campaniile militare la care este chemat să participe. Bazându-se pe harta întocmită și editată la Viena în 1728, Mercy se îngrijește de consolidarea satelor existente și de întemeierea unor sate noi. Francesco Grisellini, care comentează realizările din această perioadă²⁶, relatează despre colonizarea cu șvabi (suabi), italieni, spanioli și despre întemeierea noilor sate, precum Sânpetru (1724), Zădărlac, Beșenova Nouă, Peciu Nou, Deta, Pișchia și Guttenbrunn (prima colonizare în 1728), apoi Aradul Nou (1723-1724), Giarmata și altele. Pentru zona Aradului, colonizări timpurii cu maghiari se

tatului, vezi la I. Hațegan, *Habitat...*pp. 150-162.

25 Câteva studii de caz reflectând multitudinea de procedee utilizate/utilizabile, vezi la T. O. Gheorghiu, *The Structure of Settlements an Banat-Arad Region and Vernacular Architecture*, în “Transsylvania Nostra”, 2/2009, pp. 13-20, idem, *A historical perspective over the process of merging, planning and densification of rural settlements in the Banat- Crisana regions*, în “Buletinul Științific al Universității “Politehnica” din Timișoara, Construcții și Arhitectura”, tom 54 (68), 2009, pp. 5-11, idem, *Târguri și mici orașe medievale din sud-vestul României și relația lor cu mediul natural*, în “Historia Urbana”, 2011 (tom XIX), pp. 3-25, idem, *Episod urbanistic la începuturile timpurilor moderne sud-est europene: sistematizarea rurală în Banatul sec. XVIII-XIX*, în “Urbanismul- serie noua”, 7-8, 2010-2011, pp. 17-22.

26 Fr. Grisellini, *op. cit.* pp. 123-142.

constată la Ineu (1702), Ghioroc (1736) și Sântana (1740), iar cu șvabi la Sântana (1740), Zădăreni (1725), Lipova (1726), Vladimirescu (1723-1724), care se adaugă celor semnalate de Grisellini²⁷.

Structură și morfologie

Conformarea satelor noi datorată acestei perioade se pare că nu este realizată conform unor principii urbanistice riguroase²⁸, sau ele nu sunt cunoscute, mai ales că asupra acestora se acționează (extinderi, remanieri probabile) și în perioada următoare. Caracterul spontan al acestor organizări inițiale a locuirii coloniste este plauzibil să se exprime inclusiv în sfera ansamblurilor sătești, unde abia în deceniul VII, în plină etapă thereziană, se impun anumite elemente standardizate pentru gospodării și case. Unul dintre călătorii contemporani²⁹ descrie ce văzuse în 1726: „...nemții au venit în țară după alungarea turcilor și au trăit în 30 de colonii mai mici, sau mai mari. Casa lor cu două încăperi constă din cameră și bucătărie...Intrarea în casă se află în partea dinspre stradă, acoperișul în două ape are streășina puțin lărgită în față (procedeu menținut masiv în câteva zone până astăzi, fiind întâlnit la numeroase case din satele de câmpie, cum sunt Biled, Șagu, Aradul Nou etc.etc. sau încă rezistând punctiform procedeele mai noi în zona Charlottenburg- n.n.), care servește ca acoperiș de protecție pentru diferite obiecte și unelte. Pereții casei sunt din nuiele împletite, crengi sau bețe de cânepă lipite cu pământ”. Recunoaștem aici organizări și procedee de edificare ale casei similare cu cele ale populației autohtone. Există suficiente dovezi că această tehnică este preluată din mediul localnic, autohton, cât timp coloniștii „...nu lucrau bucuroși la ridicarea propriilor case, fiind deseori constrânși să muncească alături de românii specializați în asemenea meserii”³⁰, ceea ce demonstrează răspândirea procedeele în satele de colonizare din zona de câmpie populate cu nemți sau chiar francezi.

27 A. Roz, K. Géza, *op. cit.*, p. 11.

28 J. Szentklaray, *Szaz év Démagyarország újabb történetéből*, Timișoara, 1878, pp. 249-254, N. Săcară, *Valori...*, p. 23.

29 M. Bel, *Compendium Hungariae geograficum*, editată postum la Cassoviae, 1799, passim.

30 E. Schimscha, *Tehnik und Methoden der Theresianischen Besiedlung des Banat*, Baden und Wien, 1939, p. 93, comentat de N. Săcară, *op. cit.*, pp. 47-49.

Mai mult, este sigur că, între primele comunități de coloniști sosite în Banat, au existat grupuri silite să trăiască temporar în colibe din stuf (în zonele cu puțin lemn) sau bordeie (în câmpia Banatului de la Dunăre până la Mureș)³¹. Această realitate se menține până în deceniul VII al secolului XVIII și se întâlnește, de pildă, la colonizarea Lenauheimului (Csatad) din 1767³².

Un episod relativ singular în această etapă de colonizare este întemeierea în 1723 a două noi așezări de sârbi în zona Carașovei (Nermet și Vodnik), atrase aici de concentrarea de populație sârbă deja existentă. În aceeași perioadă, începând cu 1723, prin „Oficiul Miner Superior Bănățean” începe reactivarea mineritului din Banatul Montan, prin deschiderea de mine, înființarea de topitorii și diferite instalații de prelucrare a minereului, aducerea de coloniști germani (specialiști în minerit și metalurgie) și perfecționarea continuă a sistemului administrativ-financiar și a legislației. Un exemplu în acest sens, este „Legislația minieră maximiliană”, introdusă în zonă în 1727³³.

Banatul era împărțit în 12 districte (3 în Serbia), avându-și sediile în tot atâtea așezări importante. După moartea lui Mercy, urmează ca guvernatori ai Banatului, baronul Engelshofen și contele Hamilton, apoi, spre sfârșitul perioadei, din nou Engelshofen, pe care îl regăsim și după 1742.

Etapa a II-a de colonizare („theresiană”, din timpul Mariei Theresia) continuă în parte operațiunile urbanistice ale primei etape. Ele sunt concentrate mai ales asupra orașelor și fortificațiilor, dar ritmul organizării satelor existente și întemeierii celor noi se accelerează. În Munții Banatului, descoperindu-se noi și importante minereuri de fier, aramă, plumb, argint, zona Banatului Montan este organizată în 4 oficii miniere și începe să fie colonizată masiv în acest scop. Între noutăți este și transformarea Banatului în 1751, dintr-o zonă militară, într-una de tip „cameral”, deci civil, ceea ce a presupus că 10 districte devin administrate civil și doar cele de graniță (Panciova, Palanca Nouă, Mehadia și o parte din

31 E. Lammert, H. Gehl, *Tipologia și geneza casei șvăbești din Banat*, în „Tibiscus”-etnografie, vol III, Timișoara, 1976-1978, pp. 154-155.

32 F. Milleker, *Geschichte der Gemeinde Cetad, Csatad, Lenauheim im Banat 1415-1925*, Wrschatz, 1925.

33 G. Hromadka, *op. cit.*, pp. 21, 33 și urm.

Caransebeș și Becicherecul Mare) își păstrează administrarea militară (grănicerească). Primul președinte al noii „Administrații cezaro-regească a Țării Banatului” devine contele Perlas, până în 1768.

Deoarece în timpul ultimului război provincia se depopulase dramatic, începând cu 1763 continuă colonizarea cu șvabi, sârbi, italieni, francezi (din Lorena), bulgari și români. Se realizează și câteva colonizări cu maghiari în nordul Mureșului, la Siria (1753) și Pecica (1766). Cei câțiva înalți funcționari care se ocupau atunci de problemele urbanistice, (Knoll, Laff, Hildebrand și Neumann) extind așezările existente (Sânpetru, Pișchia, Giarmata, Recaș, Cenad, Periam, Sânnicolau, Zăbrani, Aradul Nou, Horia și altele) și întemeiază satele Biled, Săcălaz, Jimbolia, lecea Mare, Lenauheim, Neudorf, Frumușeni, Fântânele etc.). Vinga (numită atunci „Therezi-anopol” sau „Theresienstadt”) capătă statut urban prin 1744. Numărul familiilor satelor noi oscilează între 40 și 200. Începând din 1768 (an în care președinte al Administrației cezaro-crăiești devine contele Clary), extinderea satelor existente și întemeierea altora se accelerează în mod deosebit. În paralel încep să se aplice reformele privind repartizarea pământului după numărul de familii dintr-un sat, în mod egal, indiferent de neam (32 de iugăre de familie), pentru ca, în afara îmbunătățirii realităților socio-economice, îndeobște clamată de Casa de Habsburg, „...veniturile anuale ale fiscului cezaro-regesc să poată fi calculate cu certitudine, în raport cu pământul distribuit.” (după cum remarcă mult mai pragmatic Griselini)³⁴.

Un episod important al organizării provinciei, cu ecouri deosebite în sfera urbanisticii și edificării, este înființarea „Graniței militare” în intervalul 1766-1774 în sudul și estul Banatului, ca măsură de protecție față de tendințele agresive și acțiunile belicoase ale Porții Otomane³⁵.

Pentru ca întreg sistemul de administrare și intențiile de sistematizare a teritoriului și localităților să aibă o bază reală, este realizată și prima hartă exactă a provinciei - „Ridicarea Josefină” („Josephinische Aufnahme”), începută în timpul Mariei Theresia și

34 Fr. Griselini, *op. cit.*, p. 149.

35 Despre acest fenomen s-a scris mult; vezi de pildă, A. Dolga, *Condițiile înființării regimentelor grănicerești în Banat*, în „Studii de istorie a Banatului”, IV, Timișoara, 1974, pp. 45 și urm.

terminată în timpul lui Josif al II-lea. Intenția oficialităților habsburgice este foarte bine surprinsă de același Griselini, care descrie și procesul realizării ei: „Primul pas pe calea punerii în aplicare a planului [planul Clary-n.n.] fu întocmirea unei hărți generale a țării. Mai întâi fu elaborată o hartă principală, în care erau reprezentate corect districtele Banatului cu subîmpărțirile lor, așezarea exactă a localităților, rețeaua drumurilor, precum și orice ar fi putut contribui la o cunoaștere desăvârșită a ansamblului. În raport cu această hartă principală fură apoi întocmite hărți de detaliu ale fiecărui sat, cu pământurile aparținătoare. Pământul era astfel repartizat încât partea revenind fiecărei familii reprezenta un lot întreg, fără a se întretăia cu posesiunile vecinilor. În acest mod putea fi cuprinsă dintr-o privire situația moșiilor repartizate și cea a pământului care urma să mai fie distribuit.”³⁶

În fine, procesul de întărire a habitatului bănățean are în acest timp o desfășurare remarcabilă, atingând un nivel maxim; numai între 1770 și 1771 sunt întemeiate cca 20 de sate³⁷.

Structură și morfologie

În această perioadă devine evidentă opțiunea pentru acțiuni controlate de stat, iar în urbanistică, pentru o geometrie clară, chiar standardizată, utilizând modele eficiente de conformare generală, rețea de străzi, rezolvarea centrului, lotizare. Anii 1762-1763 sunt considerați importanți pentru că, atunci, se pune problema întemeierii de noi sate sub controlul statului, ca urmare a depopulărilor din timpul războiului. Acest fapt a generat, începând cu 1764 (anul „circularei” care ajunge în regiunea Banatului), un control efectiv al edificărilor. Atât Cothmann, membru al Camerei regale maghiare, cât și Wolfgang von Kempelen, consilier de curte, au impus organizări și conformări ale gospodăriilor de coloniști care au făcut ulterior istorie: poziția casei față de lot și stradă, protecția accesului în casă etc.³⁸ Prin instrucțiunile oficiale din 1764, casa este amplasată obligatoriu la marginea terenului³⁹, perpendiculară,

36 Fr. Griselini, *op. cit.*, p. 149.

37 *Ibidem*, pp. 149-151.

38 E. Lammert, H. Gehl, *op. cit.*, p. 156.

39 *Ibidem*, Stela Clepea, *Considerații asupra gospodăriei și locuinței șvabilor din Banat*, în „Analele Banatului”-Etnografie-artă, vol. II,

deci, pe stradă, într-o manieră similară cu modelul „francon” întâlnit în Transilvania prin colonizările săsești din Evul Mediu. Marea majoritate a gospodăriilor din zona studiată (excepțiile sunt nesemnificative ca pondere) au adoptat această manieră, indiferent de zonă, ocupații sau etnie. Șura, importantă, desparte prima curte de a doua și este flancată de grajduri.

În evoluția gospodăriei apare deseori a doua casă (casa nouă-„Haus”), paralelă cu prima (casa veche-„Vorbehalt Haus”)⁴⁰, procedeu întâlnit și la sârbi și mai ales la români. Dispozițiile imperiale din 1766⁴¹ stabilesc reguli pentru noile așezări de coloniști, care pot fi întâlnite (într-o evaluare în limite depline de siguranță) abia în structurile urbanistice din jurul anului 1770, datorate lui von Newmann. Planul dominant al noilor așezări este rectangular (cartezian), cu lotizări uniforme sau identice, cu gospodăriile conformate de asemenea serial. Griselini dă iarăși detalii importante (primele cunoscute) despre cele două tipuri de planuri generale ale satelor utilizate (rectangular, chiar pătrat în câteva cazuri și circular - într-un singur caz - la Charlottenburg), despre modul de organizare al centrului (mobilat cu biserică, cârciumă etc.), al gospodăriei (cu grădină și anexe- grajd și șoproan) și casei (deseori cu trei încăperi), despre materialele folosite (în special împletituri vegetale și lut utilizat ca liant și tencuială)⁴².

Importante sunt și sistematizările (mai ales după 1770-1780) unor sate existente înainte de perioada habsburgică. Extrem de stricte sunt cele ale așezărilor din zonele de graniță (grănicerești), unde comasarea și ordonarea geometrică sunt generalizate, din motive administrativ-militare. Acțiunile se desfășoară fie prin metode stimulative, fie cu forța, în funcție de situația concretă. Sunt zone (Făget, Lugoj, Podgoria Aradului, culoarul Mureșului, depresiunea Zărandului sau culoarul Crișului Alb) unde măsurile de sistematizare sunt întârziate până la începutul secolului XIX sau nu vor fi aplicate decât parțial. În general, noile reguli nu se impun

Timișoara 1984, p. 195.

40 Stela Clepea, *op. cit.*, p. 197.

41 Cf. N. Săcară, *op. cit.*, p. 23, care preia informația de la A. Bodor, *Délmagyarország telepítések története*, Budapest, 1914, pp. 15-17.

42 Fr. Griselini, *op. cit.*, pp. 150-151 și planșele I și II.

atât de rapid, concludent fiind faptul că „Ridicarea Josefină” (realizată în Banat aproximativ în intervalul 1769-1772 și la nord de Mureș în 1782-1784) surprinde, încă, un număr imens de sate organizate spontan. Explicația a fost deja dată: „Ridicarea Josefină” împreună cu anexele sale (recensământul populației și bunurilor) a reprezentat suportul topografic și „informațional” al viitoarelor acțiuni de sistematizare. Ele vor demara în forță după terminarea evaluării realităților din acel moment.

Etapa a III-a începe în primii ani ai deceniului IX al secolului XVIII, după urcarea pe tron al lui Iosif al II-lea. Ea debutează practic în 1782 și reprezintă întemeierea a 6 sate noi. Conform recensământului ordonat de Josif al II-lea (1784-1787), în Banat erau 565.000 de locuitori.

Dat fiind caracteristicile colonizărilor de după etapa domniei lui Iosif al II-lea, consider că ulterior ei, putem vorbi de un al patrulea val.

Etapa a IV-a se caracterizează printr-o combinație de colonizări inițiate de stat și de colonizări particulare. Pentru intervalul mai lung, de până dincolo de mijlocul secolului următor, printre noutăți putem vorbi despre aducerea către mijlocul secolului XIX (în special în 1823-1828) a unor noi grupuri de coloniști (nemți, cehi și slovaci) în special în Banatul Montan, pentru minerit, prelucrarea minereurilor și exploatarea forestiere.

Prima colonizare cu cehi (pemi) are loc la Sfânta Elena și Elisabethfalda (1823-1825), inițiată de comerciantul de lemn János Magyarly. În 1847, din lipsă de apă, locuitorii din Elisabethfalda se mută la Sfânta Elena, primul sat părăsindu-se complet. Alte colonizări cu cehi, în perioada 1826-1828 și continuate câteva decenii după, duc la înființarea satelor Bigăr (Schnellersruhe), Eibenthal, Ravensca, Sumița, Ogradena Nouă, Clopodia (în câmpie). La nord de Mureș, în vechiul Pereg (Perek), în 1864, sunt colonizate un număr important de familii de cehi romano-catolici, ca urmare a efectelor reformei agrare din 1854. În ultima perioadă a secolului XIX sunt colonizați cehi în Moldova Nouă, Berzasca, Orșova, Caransebeș, Bocșa și Anina, precum și în principalele orașe din zonă⁴³.

Alte localități înființate în prima jumătate a secolu-

⁴³ P. Rozkos, *Contribuție la istoria colonizării „pemiilor” în Banat*, în „Analele Banatului”, Istorie, IV, Timișoara 1996, pp. 48 și urm.

lui XIX, prin colonizări germane, sunt Gărâna, Brebu Nou, Lindenfeld și mai târziu Sadova, pe Valea Timișului⁴⁴. Odata cu sfârșitul secolului XVIII sunt aduși coloniști maghiari, fenomen care se va amplifica în secolul XIX, mai ales către sfârșitul secolului: în 1791 este întemeiată prima colonie din Banat-Tormac, iar la nord de Mureș- Dorobanți și Mailat în 1819. În același interval de timp, colonizarea maghiară vizează așezările existente, precum Babșa, Bodo, Balinț, Târgoviște, Iosifalău, Țipari, Stanciova, Dumbrăvița, Fibiș, Dumbrava, Făget, lângă care sunt organizate cartiere maghiare distincte⁴⁵. La nord de Mureș sunt întemeiate satele maghiare Sânleani (1852) și Satu Mic (1866)⁴⁶.

Coloniștii slovaci sunt așezați în Banat-Crișana relativ târziu: la Nădlac în 1803, Butin în 1813. În 1883 este înființată, în nordul zonei studiate, localitatea Țipar (Cipar)⁴⁷. Alte colonizări slovace vizează câmpia din estul Timișoarei (Vucova, Stanciova, Buziaș)⁴⁸ și zona Podgoriei Aradului.

Structură și morfologie

În ceea ce privește conformarea planimetrică a satelor, se continuă adoptarea planurilor geometrice, care ajung să domine zonele de câmpie și culoarele importante de circulație zonală. Există și unele noutăți care contrazic (corectează) tendințele amintite anterior. După o perioadă (cât de lungă o vor demonstra studiile viitoare) de edificare a unor așezări geometrice, indiferente deseori la realitățile locului, consumatoare de energie umană și resurse, dificil de întreținut, către sfârșitul secolului XVIII și, probabil, mai ales după începutul secolului XIX, încep să apară așezări cu planuri mai bine adaptate la sit. În Munții Banatului, așezări integral coloniste, precum Gărâna și mai ales Ravensca, se edifică într-o manieră atent concepută în raport cu relieful⁴⁹.

⁴⁴ G. Hromadka, *op. cit.*, p. 49.

⁴⁵ N. Săcară, V. Cica, *Gospodăria maghiară din Babșa de la Muzeul Banatului*, în „Tibiscus”- etnografie, vol III, 1976-1978, pp. 167 și urm.

⁴⁶ A. Roz, K Géza, *op. cit.*, p. 11.

⁴⁷ *Atlasul culturii populare a slovacilor din România*, ed. Societății culturale și științifice „Ivan Krasko”, Nădlac 1998, pp. 104-117.

⁴⁸ N. Săcară, *op. cit.*, p. 165.

⁴⁹ T. O. Gheorghiu, *Sate coloniste din Banat-aspecte tipologice*, Tușnad 1999, pp. 27-29, republicat în Ungaria: *Bánsági telepített falvak-típológiai megközelítés*, în „Népi építészet erdélyben”, coord. Balassa M. Iván și Cseri Miclos, Szentendre 1999, pp. 45 și urm.

Pe de altă parte, pe aceleași tipuri de terenuri de nivelate, se constată utilizarea în continuare a planimetriilor de tip rectangular, regulate, exemple în acest sens fiind Brebu Nou, Vucova, Tormac, în zone și momente diferite.

Privitor la aspectul satelor din deceniile VIII-IX ale secolului XVIII, surse excepționale de informare sunt, după cum am arătat deja, ridicările cartografice (hărți și planuri) realizate spre sfârșitul secolului XVIII. Astfel, corelări cu rezultate concludente se pot face comparând „Ridicarea Josefină”, cu planurile de sate din jurul anului 1800, existente în Muzeul Banatului, și cu „A doua ridicare militară”, care în zona studiată a operat pe la mijlocul secolului XIX. Coroborând doar informațiile acestor două ridicări topografice, rezultă cu claritate care sate au fost sistematizate și cum⁵⁰.

Un aspect care complică această problemă este abandonarea în 1872 a graniței militare, fapt care, practic, a dus la încetarea controlului autorității asupra modului de edificare în aceste zone, anumite arii sătești neregulate putând fi generate spontan după această dată.

Pe parcursul secolului XX noutățile la nivel macrostructural nu sunt mari. Înainte de Primul Război Mondial apar câteva noi sate, ca o prelungire a programului secolului anterior: Călugăreni (Ujvinga), în 1910, Variașu Mic (Kisvarjas), în 1910. După război, inclusiv ca urmare a Reformei Agrare, dar și pentru un aflux etnic românesc, sunt întemeiate de către statul român o serie de așezări urmând practic tipologiile geometrice ale ultimelor două secole. Între exemple: Andrei Șaguna (lângă Zimandu Nou- 1921), Avram Iancu (lângă Cermei, 1921), Hunedoara Timișană (1925), Moțiori (zona Berechiu, 1922), aflate astăzi în județul Arad⁵¹. În preajma Timișoarei apar Moșnița Nouă și Albina (1925), prin colonizări din Mărginimea Sibiului și ca urmare a împrumietărilor postbelice.

Structură și morfologie

Prima jumătate a secolului XX prelungeste în timp aplicarea tipologiilor zonale fără să se constate nici

⁵⁰ Perechile de planuri sunt utilizate în T.O.Gheorghiu, *Locuirea tradițională rurală...*, în numeroase studii de caz. Pentru detalii și exemple, vezi și bibliografia de la nota 25.

⁵¹ A. Roz, K. Géza, *op. cit.*, p. 21, 53, 126, 167.

un fel de modificări de principiu. Unele stiluri noi („Arhitectura 1900”, de pildă) sunt extrem de rar întâlnite în cadrul arhitecturii domestice rurale și chiar, cu unele excepții, în micile orașe. Dacă așezările nou apărute optează în continuare pentru tipologia geometrice, cu rețele de străzi rectangulare, în privința organizării gospodăriilor, se accelerează procesul de schimbare a materialelor de construcție și închidere a curților interioare sau de orientare a casei către stradă. Acest fapt se întâlnește prioritar în zonele de șes sau de deal, până pe văile care urcă pe versanții joși ai munților. În zonele montane, locuite de români sau slavi, gospodăria organizată în jurul curților interioare, este întâlnită, după cum am arătat, mult mai timpuriu. Este foarte interesant faptul că tendințele amintite (aducerea casei în front și închiderea mai mult sau mai puțin completă a unei curți, paralel cu unele schimbări de materiale și tehnologii) se prelungesc până în anii '60 ai secolului XX, fiind favorizate de prosperitatea temporară din anumite zone: culoarul Timiș-Cerna (Plugova, Mehadica, Domașnea etc.), Bistra (Iaz, Obreja, Glimboca, Băuțari etc.), Făget (Românești, Baloșești, Tomești etc.).

Pentru comuna Tomești, din nordul județului Timiș, de pildă, este interesantă o statistică de la începutul anilor '70, când în satele ei existau încă 47 % clădiri de locuit de lemn, 4 % din chirpici și 15 % din piatră. Rezultă că 66 % dintre clădiri erau construite din materiale tradiționale locale. Acum, domină zidăriile din cărămidă și alte materiale moderne, procentele inversându-se⁵².

TIPOLOGII DE ORGANIZARE URBANISTICĂ⁵³

O *sinteză* a tuturor nivelurilor de evaluare a conformării satelor din zona Banat-Crișana, care poate ordona informația într-o manieră globală, pentru a oferi câteva tipologii bazice, ar trebui să pună laolaltă *relația cu mediul, gradul de concentrare sau de dispersie, forma în plan, geometria rețelei stradale, raportul dintre centru și restul așezării*, iar în final,

⁵² PUG Comuna Tomești, autor T.O.Gheorghiu, (proiectant general SC Volum Proiect SRL, Timișoara), manuscris, început în 2001, capitolul „Situția existentă”, p. 16.

⁵³ Capitolul este preluat, cu unele modificări, din T.O.Gheorghiu, *Locuirea... (op.cit)*, pp. 340-344. Această prelucrare a informațiilor este necesară definirii tipologiilor planimetrice în cadrul studiilor de caz.

să lege totul de istorie și, poate, de societatea locală. Acest demers a fost încercat de mai multe ori în cercetarea geografică, istorică sau etnologică. Problema are o evidentă importanță științifică, dar și una practică (în situația realizării documentațiilor urbanistice actuale); în consecință, se impun unele corecții sau precizări conforme cu perspectiva urbanistică, puțin încercate în exegeza de specialitate. Coroborând toate datele amintite anterior, așezările din zonă pot fi grupate în două mari categorii: *dispersate* sau *discontinue* și *grupate* sau *continue*. Aceste denumiri le consider mai fidele realității urbanistice și cred că este cazul să le înlocuiesc pe cele vehiculate de literatura etnologică și geografică de până acum: „risipite”, „răsfirate”, „răspândite”, pe de o parte și „îngrămădite”, „adunate”, „compacte”, pe de alta.

În prima categorie, a *așezărilor dispersate* (*discontinue*), intră atât așezările definite anterior ca „risipite”, cât și cele definite ca „răsfirate”. Motivul este simplu - din descrierile lui Ion Ghinoiu⁵⁴, care le propune ca tipologii distincte, nu rezultă cu claritate care ar fi diferența dintre unul și celălalt termen. Romulus Vuia⁵⁵ le numește „așezări cu case izolate”, dar, cu excepția unor areale cum ar fi Branul, unde se întâlnesc teritorii întinse ocupate într-o manieră „poantilistă” de cunoscutele „oculuri întărite”, în restul țării acestea sunt extrem de rare.

În orice caz, în zona Banat-Crișana, organizări ca în zona Branului nu există (nici măcar în Munții Apuseni, unde ființează numeroase „cătune”). Aici, așezările dispersate conțin atât gospodării izolate (relativ puține), cât și grupări de gospodării, precum și concentrări relative de locuire. În privința elementelor izolate, sunt binecunoscute „roiurile” de ferme și instalații diverse din jurul unor sate din Banatul Montan sau de pe văile afluenților nordici ai Mureșului sau de pe culoarul Crișului Alb, către munții Codru Moma, dar ele singure nu formează așezări. Așadar, consider că așezările dispersate includ toate aceste maniere de organizare, unde coeziunea dintre elementele lor (centru, gospodării, instalații diverse) este minimă, existând pe teritoriul

54 I. Ghinoiu, *Tipologia așezărilor rurale românești*, „Analele Banatului”-etnografie, vol. I, Timișoara, 1981, pp. 13-14.

55 R. Vuia, *Satul românesc din Transilvania și Banat*, „Studii de etnografie și folclor”, vol I, București, 1981, pp. 266 și urm.

vetrei satului numeroase terenuri libere, cu funcțiuni agricole sau determinate de relief sau vegetația sălbatică.

Satele dispersate pot urma traseul unei văi, devenind *liniare*, la fel cum pot ocupa un teritoriu divers definit morfologic, putând fi denumite aproximativ *de platou* (*de suprafață*), deci nedirecționate într-un fel sau altul.

Această clasă de așezări are geneza exclusiv spontană (de aici rezultă și conformarea lor neregulată, adaptată fidel caracteristicilor locale) și este datorată aproape în exclusivitate populației românești. Reluând zonificarea deja amintită, aceste așezări se întâlnesc în număr mai mare în Banatul Montan (zona Almăj), în Clisura Dunării, pe culoarul Timiș-Cerna, pe valea Bistrei, în zona Făget -Pădureni, pe unele văi ale afluenților nordici ai Mureșului, în Depresiunea Zărandului (pe unele văi din Munții Zărand) și pe Culoarul Crișului Alb, către Munții Codru Moma. Sunt zone în care sistematizarea habsburgică nu a funcționat într-o manieră hotărâtă sau nu a impus comasări, regularizări, compactări. De asemenea, pot fi incluse în această categorie grupările de „sălașe”, „colne”, „cămări” din jurul unor așezări compacte.

Categoria a doua, a *așezărilor grupate* (*continue*), include două grupe distincte de așezări- *neregulate* și *regulate* (*geometrice*). Ele nu pot fi amestecate nici din rațiuni istorice, nici morfo-structurale.

Așezările *grupate* (*continue*), *neregulate*, sunt la rândul lor de trei tipuri: *aglutinate* (*concentrate*), relativ centrate și ocupând o arie care tinde către circular, cu *rețea neregulată* (conținând rețele de străzi diverse ca traseu, curbe sau frânțe) și *liniare* (se desfășoară de-a lungul unor văi sau drumuri). Toate provin, mai mult ca sigur, din procesul de concentrare a unor așezări dispersate, proces spontan sau dirijat.

La sfârșitul perioadei otomane și chiar către sfârșitul secolului XVIII, Banatul era dominat de *tipul grupat aglutinat* (R. Vuia și N. Săcară îl numesc „îngrămădit”), realitate surprinsă fidel de „Ridicarea Josefina”. În momentul de față, el și-a restrâns foarte mult aria de răspândire, întâlnindu-se fragmentar în Câmpia înaltă a Banatului (estul Câmpiei Timișului- către Câmpia Bârzavei), în zona Lugojului (con-

centrate mai ales în zona Buziașului, către Dealurile Buziașului), pe valea Bistrei, în zona Făget- Pădureni, pe cursul superior al Begăi (zona Luncani), pe câteva văi din nordul Mureșului, în estul depresiunii Zărand (inclusiv pe câteva văi dinspre Munții Zărand) și pe culoarul Crișului Alb, la poalele Munților Codru Moma. În aceste cazuri, aglutinarea poate fi generală, a întregului intravilan, sau parțială, restul satului fiind fie ordonat geometric, fie urmând o altă tipologie.

Tipul de sat cu *rețele neregulate* de străzi este de cele mai multe ori o derivată din tipul „aglutinat”, produsă prin regularizarea acestuia, înțeleasă ca o corecție a geometriei originare a străzilor (ulițelor) și o cvasiordonare a sistemului de lotizare. De asemenea, acest tip se dezvoltă ca urmare a unor evoluții contemporane perioadei moderne, dar mai puțin supuse unor rigori urbanistic- administrative. În cadrul unei așezări, acest tip de rețea este fie dominant, fie menținut ca „enclavă” în sisteme geometrice de factură diversă, reprezentând, în acest caz, un element de remanentă a unei organizări mai vechi, menținute de sistematizarea habsburgică. El se deosebește de tipurile liniare prin faptul că ocupă suprafețe compacte și nu liniare, direcționate în funcție de factori de relief sau căi de comunicație.

Tipul continuu - liniar domină și astăzi numeroase zone colinare sau montane, (întreg Banatul Montan, culoarul Timiș-Cerna, valea Bistrei, zona Făgetului, Valea Mureșului, estul și sudul Depresiunii Zărandului, culoarul Crișului Alb) fiind exclus aproape complet din zonele de câmpie. Acest tip de așezare se desfășoară într-un raport extrem de strâns cu valea (pot fi numite *de vale*) pe care a luat naștere, în toate variantele amintite: cu ulițele pe firul apei, la o oarecare distanță pe versanții văii și imens de multe variante mixte. O clasă distinctă este cea a așezărilor *tentaculare*, vatra satului avansând inclusiv pe afluenții văii principale.

De asemenea liniare sunt unele sate *de pantă* sau *de drum*, față de care firul apei se află la o distanță relativ mare. În zona Reșița- Bocșa și în „Podgoria Aradului” sunt cele mai numeroase. În aceeași categorie sunt incluse și satele *de creastă*, inclusiv cele *tentaculare*, un exemplu bun fiind Ravensca. Este important de precizat faptul că un număr mare

de așezări liniare au fost parțial sau total sistematizate de Imperiul Habsburgic, astfel încât vetrele unora dintre ele conțin morfologii mixte. Zonele grănicerești (în special Clisura Dunării), zonele miniere din Munții Banatului, unele sate din Podgoria Aradului și vestul Depresiunii Zărandului, precum și cele de pe Valea Mureșului, sunt dominate de aceste conformări mixte, la care se adaugă un mare număr de variante de mixaje cu alte tipologii.

Satele *grupate* (*continue*) *geometrice* (*regulate*) sunt de asemenea de două tipuri - *liniare* și *concentrate*. Cele concentrate sunt numite de R. Vuia „dreptunghiulare”, „circulare” și „compacte” (care, suportând operațiuni specifice de regularizare, conțin anumite deformări geometrice ale rețelei stradale). Pe cele liniare, R. Vuia le ignoră sau le asimilează cu cele „de - a lungul drumului”. Această clasă de sate este localizată aproape exclusiv în zonele de șes, reprezentând rezultatul acțiunii de colonizare sau „sistematizare” austriacă. După cum se va vedea, există câteva enclave și în zonele montane (colinare) de la sud și nord de Mureș.

Conformările *liniare* reprezintă de cele mai multe ori rezolvări incipiente în cadrul procesului de colonizare (numărul mic de familii de coloniști impunea asemenea rezolvări), ele urmând să fie completate. Există zone în care satele de colonizare au rămas la acest stadiu (zona estică a Charlottenburgului) sau altele, în care situl nu permitea un alt mod de rezolvare (zona Reșița-Bocșa, vestul Depresiunii Zărandului etc.). Sub-tipologii sunt satele liniare *simple* (rectilinii), apoi *frânțe* și cu *ramificații* (urmând anumite neregularități ale terenului sau traseul drumului).

În această clasă de așezări, rezolvate conform unui model urbanistic clar, poate fi inclus și modelul *fusiform* (*lenticular*), întâlnit în număr mare în Evul Mediu central european, dar foarte rar utilizat în perioada secolelor XVIII-XIX. Am observat faptul că „lentile” sau derivatele lor sunt întâlnite la acele așezări care au avut un statut oarecum privilegiat, tinzând către urban, cumulând și funcții de schimb sau de producție industrială (Reșița Germană, Bocșa, Ineu, Sebiș). El poate fi întâlnit și fragmentar în cadrul unor așezări conformate după alte modele (Cenad, Glogovăț- Vladimirescu, Ciacova, Aradul

Nou), în unele cazuri putând să însemne conservarea unor organizări medievale.

În cadrul conformărilor *geometrice concentrate* se adoptă planuri *ortogonale*, *circulare* (un singur exemplu- Charlottenburg) sau *cu structuri deformate* (în mai multe variante, de la rețele de străzi paralele neortogonale la deformări diverse de rețele de străzi rectilinii).

Pentru așezările de coloniști, planurile rectangulare (cu contur dreptunghiular, pătrat sau cu mici neregularități) sunt cele mai numeroase. Ele au fost evocate de mai multe ori până în prezent, fiind remarcate și de cei ce le-au văzut către sfârșitul secolului XVIII. La rândul lor, ele au centre rezolvate diferit, de la nivelul unei simple intersecții în jurul căreia sunt grupate biserica și alte clădiri comunitare, până la nivelul unor piețe dreptunghiulare, pătrate sau circulare.

Există sate în care planul a fost în mod deliberat deformat în întregime sau parțial, din rațiuni multiple (caracteristici ale sitului, existența unor organizări mai vechi etc.).

Evaluând global realitățile morfo-structurale ale satelor din zona Banat-Crișana, se ajunge la concluzia că există puține cazuri de materializare a unor tipologii unice. Cele mai numeroase sunt mixaje dintre diferite moduri de organizare, datorate fie factorului etnic, fie mediului natural divers, fie unei anumite evoluții istorice. Există câteva combinații de 6-7 tipuri și frecvent combinații de 4-5 tipuri. Ele aparțin mai ales zonelor premontane și montane sau, într-o evaluare mai generală, celor cu morfologii naturale complexe. Pentru a avea o imagine corectă, varietatea lor poate fi exprimată calculând după formula combinațiilor de două- trei-patru tipuri. Rezultă un număr impresionant de variante.

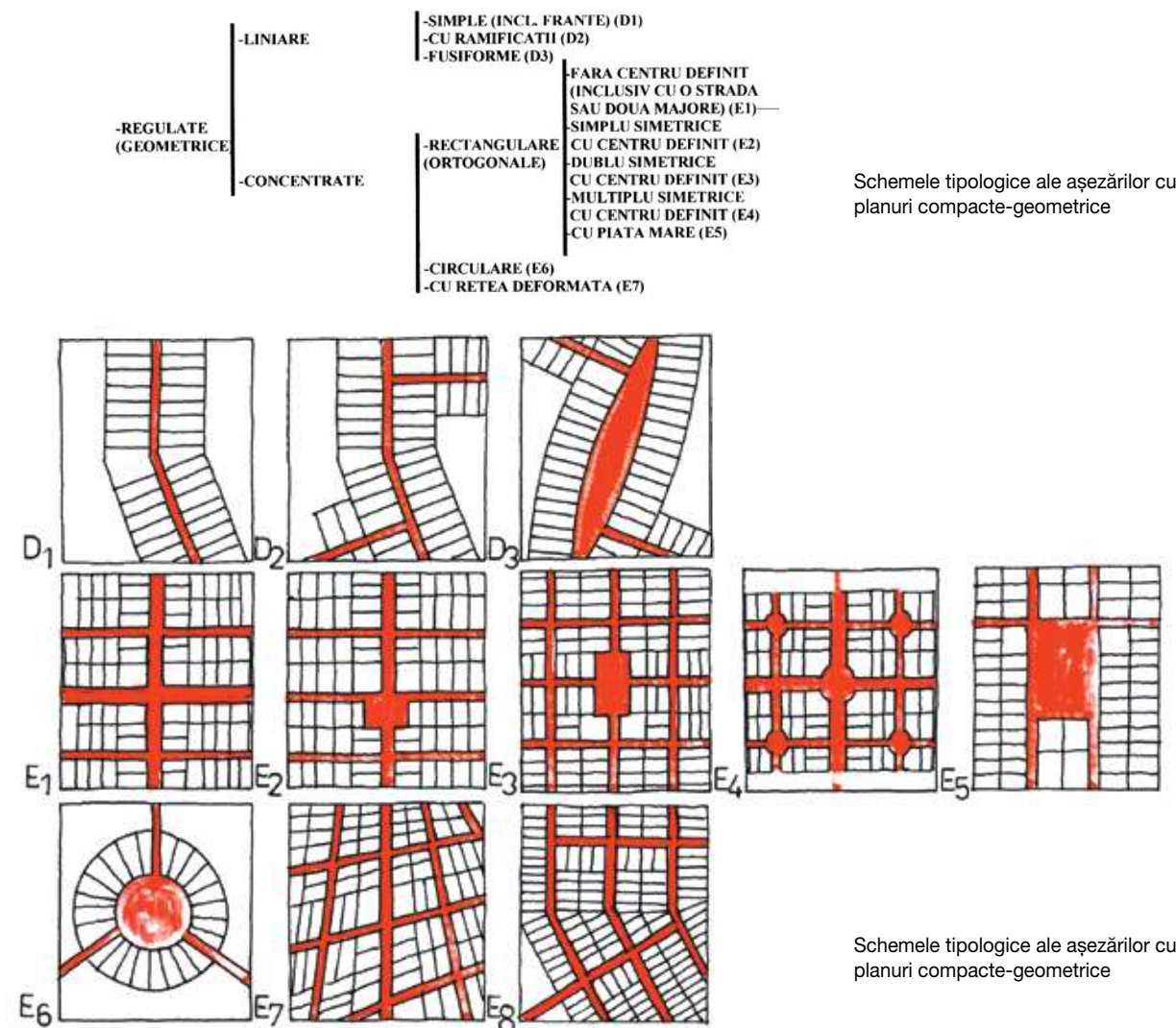
Pentru așezările studiate aici, sistematizate în secolul XVIII, din totalul formulelor descrise mai sus, am reținut (în schemele tipologice anexate) doar formulele geometrice sau cvasi-geometrice, tipice pentru această categorie, chiar dacă se poate presupune menținerea unor organizări mai vechi (la Ciacova, Glogovăț-Vladimirescu și Ineu), inserate sistematizărilor respective.

CONCLUZII PARȚIALE

Evaluând global realitățile zonale, se poate conchide că locuirea tradițională zonală actuală este o combinație dintre organizările mai vechi, medievale, și noutățile care apar începând cu secolul XVIII. Mixajul se manifestă mai ales la nivelul așezării și mai puțin în cel al gospodăriei, care a absorbit mai mult din modelele propuse și impuse de administrația habsburgică și austro-maghiară în secolele XVIII-XIX. Aspectul regulat al gospodăriilor, chiar într-o tramă urbanistică neregulată, este unul dintre argumente, un al doilea fiind rezultatul comparației dintre tipurile de gospodării descoperite arheologic sau surprinse de topografii austriece în secolul XVI-II și conformările de până la mijlocul secolului XX. Coroborând datele, este evident că există o serie de mutații petrecute sub influență habsburgică și austro-maghiară.

De asemenea, se poate demonstra că perioada limită de adoptare a unor principii de locuire tradițională este deceniul 7 al secolului XX (limită probată și de numeroase inscripții de pe frontoanele unor clădiri cu aspect tradițional, care se opresc ca cronologie undeva la anii '50-'60). Una dintre cauzele abandonării acestor tipologii în perioada comunistă este colectivizarea, combinată cu industrializarea, implicat cu deplasarea unor importante procente de populație rurală la oraș. Se poate adăuga controlul excesiv al statului asupra edificării, precum și modelele moderne de locuire ajunse în lumea satului românesc pe multiple căi. Fenomenul, având alți factori determinanți, între care dominantă este crearea unor noi mentalități și modele, continuă într-un ritm accelerat și astăzi, justificând tipul de cercetare și propunerile conținute de această lucrare.

Studiul propriu-zis conține cele cinci monografii amintite în debutul lucrării, cărora le mențin titlurile originale (ale documentațiilor urbanistice) pentru a ilustra diferențele de conținut și de obiective ale acestora. Față de conținutul original, aici sunt omise în general, unele dintre componentele irelevante care decurg din „Conținutul-cadru” al acelor tipuri de documentații. De asemenea, acolo unde este

Schemele tipologice ale așezărilor cu planuri compacte-geometrice

Schemele tipologice ale așezărilor cu planuri compacte-geometrice

cazul, sunt adăugate unele informații și comentarii recente, rezultate din continuarea studiilor. Cele mai multe au fost introduse în monografia Ineului, datorită orientării studiului către evoluția așezării principale și a „sateliților” săi, precum și datorită acumulării și prelucrării unui important surplus de informație scrisă, cartografică și fotografică.

- 1-Monografia orașului Ciacova-jud. Timiș (cap. 3)
- 2-Monografia orașului Pecica și satului Bodrogu Vechi-jud. Arad (cap. 4)
- 3-Monografia orașului Nădlac-jud. Arad (cap. 5)

- 4-Monografia orașului Ineu -jud. Arad (cap. 6)
 - 5-Monografia Vladimirescu (Glogovăț), jud. Arad (cap. 7)
 - 6- Realități actuale; o diagnoză sumară, urbanistică și arhitecturală și capacități de conversie viitoare a arhitecturii tradiționale (cap. 8)
- După cum se observă, monografiile sunt urmate de câteva „studii sectoriale”. Primul este o analiză și diagnoză asupra unora dintre realitățile urbanistice și arhitecturale din acest moment, urmate de propuneri bazate pe capacitățile locuirii tradiționale de adaptare la exigențele actuale și de viitor.

MONOGRAFIA ORAȘULUI CIACOVA

STUDIUL ISTORIC ȘI URBANISTIC-ARHITECTURAL AL ORAȘULUI CIACOVA, ÎN VEDEREA DELIMITĂRII ȘI DEFINIRII CENTRULUI ISTORIC; FAZA I; 2008

SURSE DOCUMENTARE⁵⁶

- Borovszky Samu., *Temes vármegye történeté*, Budapest, 1913
- *Călători străini despre țările române*, vol VI, p. 502
- Csánki D., *Magyarország történeti földrajza a hunyadiak korában*, vol. II, Budapest, 1890, pp. 11, 96
- „Documenta Romaniae Historica” („DRH”), C, Transilvania, vol. X, București, 1977
- Engel Pál, *A Temesvári és Moldovai szandzsák törökkori telepítései (1554-1579)*, Szeged, 1996
- Ehrler Johann Jakob, *Banatul de la origini până acum -1774*, Editura Facla, Timișoara 1982
- Fejér György, *Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis, I-XIV*, Buda, 1827-1844
- Gheorghiu Teodor Octavian, *Locuire și neașezare*, Editura Paideia, București, 2002, pp. 80-97
- Gheorghiu Teodor Octavian, *Locuirea tradițională rurală din zona Banat-Crișana (Elemente de istorie și morfologie; protecție și integrare)*, Timișoara, 2008, pp. 74-81
- Griselini Francesco, *Încercare de istorie politică și naturală a Banatului Timișoarei*, Editura Facla, Timișoara, 1984

⁵⁶ În toate aceste studii, am utilizat trimiterea la surse sub formă de bibliografie adaptată fiecărei monografii și nu prin note de subsol, care ar amplifica și complica mult textul. În situația unor nepotriviri constatate prin compararea surselor și/sau de informație susceptibilă de a conține inexactități, am considerat că este corect să le semnalez ca atare (fiindu-mi imposibil de a le verifica) prin note de subsol, unde sursele fac trimitere la aceeași bibliografie. Precizarea este valabilă pentru toate monografiile.

- Hațegan Ioan, *Habitat și populație în Banat (secolele X-XX)*, Editura Mirton, Timișoara, 2003
- Hațegan Ioan, Savulov Lucia, *Banatul medieval*, „Analele Banatului”- SN- arheologie- istorie, V, 1997, pp. 179-216
- Hațegan Ioan, Boldea Ligia, Țeicu Dumitru, *Cronologia Banatului, II/1. Banatul între 934-1552*, Editura Banatul, Timișoara, 2007
- Ilieșiu Nicolae, *Monografia Ciacova*, în *Istoria Banatului*, manuscris, vol I, 1936-1962, Arhivele Statului Timișoara, fond 532
- IPROTIM SA, *PUG Ciacova*, 1992
- Luca Sabin Adrian, *Descoperiri arheologice din Banatul românesc. Repertoriu*, Sibiu, 2006, p. 71
- Pascu Ștefan, *Voievodatul Transilvaniei*, vol II, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1979, pp. 149, 282, 283
- Rădulescu Alexandru, *Istorie și demografie în Banatul otoman (1552-1716)- Realități și ipoteze*, în „Vilaietul Timișoarei (450 de ani de întemeiere a pașalâcului) 1552-2002”, „Universitatea de Vest Timișoara, Centrul de studii de istorie și arheologie”, Timișoara, 2002, p. 63
- Rădulescu Alexandru, *Cercetări de arheologie medievală din Banatul de Câmpie; scurt istoric*, „Studii de istorie a Banatului”, XXIII-XXIV-XXV, Timișoara, 1999-2001, p.67
- Rusu Adrian Andrei, *Castelarea carpatică ; Fortificații și cetăți din Transilvania și teritoriile învecinate (sec. XIII-XIV)*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2005, p. 511

- Săcară N., *Turnul medieval de la Ciacova*, „Tibiscum”, I, Timișoara, 1970, pp.157-172
- Săcară N., *Studii de etnografie bănățeană*, Editura Excelsior Art, Timișoara, 2005
- Trâpcea T., *Despre unele cetăți medievale din Banat*, „Studii de istorie a Banatului”, I, 1969, pp. 65-67
- Tschakowa- *Marktgemeinde im Banat-Monographie und Heimatbuch*, volum coordonat de Wilhelm Josef Merschendorf, Augsburg, 1997
- HYPERLINK „<http://www.ianosel.com/47.html>“ \n

DENUMIRI ALE ORAȘULUI ÎN DECURSUL ISTORIEI ȘI LOCALIZARE

Denumiri:
CHÁK, CHÁAK, CSÁKOVA, CZÁKOVA, CSÁK, TSCHAKOWA, CSAKOVAR, CIACOVA

Localizare

Orașul este așezat în Câmpia Timișului, la limita zonei definite ca fiind „Câmpia înaltă a Banatului”, pe malul sud-estic al Timișului Mort. Situl este orizontal, zona fiind în perioadele anterioare secolului XIX, mlăștinoasă. Ca urmare a sistematizării teritoriului (secolele XVIII-XIX), Timișul Mort este regularizat. Urmele firelor de apă și ale mlaștinilor care însoțeau Timișul sunt vizibile și astăzi în jurul orașului.

EVOLUȚIA URBANISTICĂ A CIACOVEI

Informații istorice (istorie în date), necesare determinării evoluției urbanistice și a arhitecturii

- 1220- prima atestare (?) a satului și cetății Ciacova
- Comitele Behich lasă testament în cetatea Chak, care aparține familiei Csak, cu domeniul întinse⁵⁷
- 1230- Regele îi ia nobilului *Nicolae Chak (Csáki)* o

⁵⁷ Documentul și informația sunt improbabile, despre familia Chaak putându-se vorbi abia de la sfârșitul secolului XIV- vezi mai jos.

serie de sate din Comitatele Cenad, Timiș și Caraș⁵⁸

- jumătatea a II-a a secolului XIII (sfârșitul secolului XIII)- probabil atunci este ridicat donjonul, ca parte a cetății regale ; informația trebuie verificată arheologic sau prin descoperirea altor documente- vezi mai jos

- 1333- 1335- listele dijmelor papale- în Ciacova, preot este Mihail („Michael de Cháak” sau „Michael de Chák”) ; calculând raportul dintre numărul enoriașilor și valoarea dijmei, s-a avansat numărul de cca 17 familii catolice, la care se poate adăuga un număr egal de familii ortodoxe⁵⁹

- 1333- în listele dijmelor papale apare: „De Medio Temisi – item (Michael) de CHAAK solvit XVII banales”

- 1334- în aceleași liste apare: „item sacerdotes inter duos fluvios Tymisi - item Michael de CHAK solvit IX banales”

- 1335- în aceleași liste apare: „Isti sunt Sacerdotes de Archidiaconatu Tymisien in medio duorum Fluviorum Temes - Michael de CHAK solvit II grossos”; cf. altor calcule, numărul familiilor catolice putea fi de cca 46.

- 1354, 8 septembrie - act al Capitului Oradea, în care sunt reglementate posesiuni ale fraților Dominic și Nicolae, fiii lui Chaak de Dara (fii ai surorilor după mamă a magistrului Marouth, fiul lui Petru de Olosig) din comitatul Bihor⁶⁰

- 1390-1394 - familia Csák (Chák, Cháak) ridică cetatea (castelul) - vezi mai jos alte variante de date; cetatea era accesibilă printr-un „pod cu lanțuri” care traversa un braț al Timișului

- cca 1394 - prima mențiune documentară a cetății (cetatea, inițial regală, este donată fraților Nicolae și Gheorghe Zsidói (familia va lua numele localității, devenind Csáki- Csák, Chák etc.)⁶¹

⁵⁸ Cf. I. Hațegan, Ligia Boldea, D. Țeicu, *Cronologia Banatului...*, p. 34- informație suspectă, nesustținută de altele relativ contemporane- vezi mai sus și mai jos)

⁵⁹ Cf. <http://www.ianosel.com/47.html/n>- vezi detalieri în continuare.

⁶⁰ DRH, C, *Transilvania*, vol. X, pp. 275-278- dat fiind faptul că se referă la posesiuni din comitatul Bihor, de văzut dacă este vorba despre aceeași familie- vezi mai sus și mai jos).

⁶¹ A.A. Rusu, *Castelarea...*, p. 511- vezi mai jos.

⁶² I. Hațegan, Ligia Boldea, D. Țeicu, *Cronologia Banatului...*, p.

- 1395, 14 februarie - Regele îl răsplătește pe Nicolae Csáki, comite de Timiș, pentru vitejia lui în campania din Moldova, cu posesiunile *Ciacova (cu tot cu cetate)*, Cebza din Timiș și cetatea Kuesd din Caraș ; înseamnă că familia Csák (Csáki) nu își ia numele de la localitate⁶²

- 1395, 14 februarie - regele Sigismund preia *burgul Csak* de la frații Nikolaus și Georg „ de Csak ”, în schimbul unor proprietăți regale din Ardeal. Nikolaus devine voievod de Ardeal⁶³

- 1395, 14 februarie - diplomă a regelui Sigismund, dată în Brașov- regele îi dă lui Nicolae Cháak, în schimbul mai multor posesiuni din Comitatul Timiș (între care și cetatea Cháak), castrul Adrian și Opidul Zálard; Cháak devine *castru regal*⁶⁴

- 1395, 25 septembrie - după retragerea armatei regale de la Severin, trupe otomane se apropie de Ciacova; sunt alungate de Nicolae Marczali, comite de Timiș⁶⁵

- 1395, 29 septembrie - *asediu turcesc* nereușit al cetății ; comitele Nicolae Harchali este recompensat pentru victorie cu feude, inclusiv în zona Ciacova (*Possessionem Chák*)

- 1395-1401- încercări de schimb de proprietăți pentru cetate (de reluare a cetății de către rege); ea rămâne în proprietatea familiei Chák

- cca 1395- Nicolae de Chák *ridică fortificații în jurul așezării*

- 1401- satul este donat lui Nicolae Cháak, comite de Timiș

- 1401, 12 februarie - regele acceptă un schimb de posesiuni cu familia Csáki, căreia îi dă Rew-Kaniza (cu port și vamă), Ciacova și Chewze (Cebza)⁶⁶

- 1402- Nicolae Csáki (de Chák), voievodul Transilvaniei, *repară cetatea Ciacovei*, cu materiale recuperate prin demolarea cetăților Obad, lobag și

Zephely (probabil Jebel)- atunci *cetatea ocupa un spațiu de cca 2 jugăre și era înconjurată de brațe ale râului Timiș*

- 1402 - act dat din Ciacova (Chák) de către Nicolae de Cháak

- 1404-1463 - satele Csak, Tolvajd, Vejtek și alte 29 de sate sunt în posesia familiei Hagymas de Berekbó⁶⁷

- 1405 - regele Sigismund îi confirmă lui Nicolae de Cháak castrul Cháak din comitatul Timiș și Kewesd din comitatul Caraș

- 1417- *asediu turcesc*-garnizoana rezistă, iar comitele de Timiș, venit în ajutor, îi urmărește pe turci până dincolo de Dunăre

- 1421- Ciacova este târg - *oppidum sub Castro Cháak*

- 1443- mai multe posesiuni ale lui Nicolae Cháak, care nu are urmași bărbați, sunt donate familiilor Ciorna, Dampsa și Bizere⁶⁸

- 1446 - *cetatea și opidum-ul prevăzute cu un sistem de diguri* care le apără și le ferește de inundații

- 1465- Albania și Herțegovina devin turcești ; Ali Beg, pașă de Smederevo, trece regulat Dunărea jefuind satele din Banat. În *bătălia de la Ciacova* turcii sunt bătuți și împinși peste graniță

- 1481- proprietarul de pământ Paul Kinizsi trece Dunărea cu trupe numeroase și îi bate și alungă pe turci ; cu acea ocazie, refugiați sârbi au venit în Banat și probabil s-au așezat în Ciacova, sporind comunitatea sârbă ; datorită lor, satul capătă numele de Ciacova⁶⁹

- până în 1551- localitatea și cetatea rămân în proprietatea familiei Chák⁷⁰

- 1551-18 septembrie - Ciacova (împreună cu Becicherec, Cenad, Nădlac, Schomlo- lângă Gătaia) este *ocupată fără lupte* de către Sokoli Mohamed, care conducea trupe otomane venind din Belgrad⁷¹

144- vezi mai sus.

62

63 Cf. *Tschakowa- Marktgemeinde...* p. 35- vezi alte două variante de interpretare a documentului/documentelor, mai sus și mai jos.

64 Informații contradictorii- vezi mai sus și mai jos.

65 Cf. I. Hațegan, Ligia Boldea, D. Țeicu, *Cronologia Banatului...*, p. 144- vezi mai sus, unde Nicolae Chák este comite de Timiș și mai jos, unde comite este Nicolae Harchali.

66 Cf. Fejér György, *Codex Diplomaticus...*, X/4, pp. 69-70- vezi mai sus.

67 Cf. *Tschakowa- Marktgemeinde...* p. 35, apud *Istoria orașului Velika Kikinda* ; dat fiind că există alte documente care amintesc familia Cháak ca proprietară a satului, informația nu este veridică sau există mai multe sate Chak-Csak etc.

68 Vezi mai sus la intervalul 1404-1463 și mai jos - până în 1551.

69 Cf. *Tschakowa- Marktgemeinde...* p. 36- vezi mai jos.

70 Vezi relația cu anul 1443 și cu cea privind intervalul 1404-1463.

71 Cf. *Tschakowa- Marktgemeinde...* p. 36.

- 1551 -1552- *cetatea și târgul sunt cucerite de turci*, apoi recucerite de creștini și cucerite în final de turci; în timpul unuia dintre asediile cetății Ciacova de către turci, cetatea se pare că este ocupată prin trădarea populației locale, în special sârbești

- după 1552 - aici se *așază mai multe sute de sârbi*

- îi schimbă numele în Ciacova

- 1554 - în defterele otomane, Ciacova apare ca *sat cu 26 de case*

- 1566, 19 ianuarie - act otoman prin care sultanul Suleiman I îl răsplătește pe Hassan din Ciacova (vilietul Timișoara), pentru servicii deosebite aduse armatei otomane

- 1569 - în deftere, Ciacova apare ca *oraș, cu 63 de case*

- 1579 - în deftere, Ciacova apare ca *oraș, cu 61 de case*

- 1552-1716 - sangeac de Ciacova- turcii *construiesc un oraș nou*, între cetate și vechea așezare a târgului distrus⁷²; Ciacova se dezvoltă repede

- 1660-1661- Evlia Celebi amintește probabil cetatea de aici, sub forma „Sakvan”

- 1690-1700 - conscripția lui Marsigli - *Districtul Csakova*, cu 27 sate

- 1698-1699 - Hamin Pașa *aduce un număr de familii românești* din Ardeal în Ciacova ; astfel localitatea se mărește⁷³

- 1699 - pacea de la Karlovitz - părțile se obligă la demolarea cetăților- la Ciacova acționează Ludovic Marsigli, care amână mult demolarea

- 1700 (sau ante 1699- probabil cca 1690 sau cca 1695) - episod extrem de interesant (dar dificil de corelat cu alte informații istorice) referitor la Ciacova: personajul principal este creștinul (creștinatul) Ignat, translator al lui Ketuda Ahmed Pașa, care se obligă față de generalul austriac Heissler să repună în funcțiune „ Palanca Ciacova”, de unde să adune o armată de creștini pentru a da lovituri cetății Timișoara ; palanca este refăcută și devine tabără pentru trupa creștină ; în palancă încăpeau 100 de călăreți cu cai și accesorii și 200 de pedestrași⁷⁴

72 Informație dificil de verificat altfel decât prin alte documente sau cercetări arheologice extinse.

73 Cf. *Tschakowa- Marktgemeinde...* p.37.

74 Cf. Ali Mehmed, reluat de Janos Repiczky și de *Tschakowa- Mar-*

- 1701- are loc *demolarea cetății* sub comanda contelui Oettingen, ofițerul austriac însărcinat cu demolarea cetăților din Banat ; în fapt, a fost demolată fortificația exterioară (parțial, după cum se va vedea), turnul din nord-vest menținându-se

- 1706, 7 noiembrie - sultanul Ahmed al III-lea introduce *impozitul pe pământ* pe cap de familia- este amintit și „ Districtul Ciacova ”

- 1716 - după înfrângerea de la Petrovaradin și ocuparea Timișoarei de către Prințul Eugen, turcilor din mai multe cetăți din zonă (între care și Ciacova) li se permite părăsirea cetăților, pe un traseu către Belgrad, cu 8 etape riguros controlate; *turcii părăsesc Ciacova*

- 1716 - Ciacova devine *sediu de district* (Banatul, provizoriu, are 4 districte)- vezi mai jos

- 1717- statistică a districtelor din Banat- Ciacova are *69 de sate și 3432 de case* (a treia în ierarhia zonei, după Caransebeș și Vârșeț)

- 1718 (vezi mai sus, la 1716) - *se înființează districtul Ciacova* (împreună cu altele 12 din Banat) ; numărul lor se va reduce la 11; districtul, ca formă administrativă, preia o realitate medievală românească și reactualizată de Luigi Ferdinando Marsigli (1690-1700)⁷⁵

- 1717 - generalul Claudius Florimund Mercy numește ca subprefect al districtului Ciacova pe Ștefan Racz

- 1718 - numeroase acte adresate de Mercy lui Racz, prin care i se solicită *strângerea dărilor, fabricarea de materiale de construcție* etc. ; se vedește că Ciacova este locuită și foarte activă

- 1720 - prima școală înființată în Ciacova (a patra din Banat); primul învățător din Ciacova: Johann Brannenburger; prima „Ludimagistra”: Katharina Müller

- 1722-1724 (1722-1726) - Ion Krauser (Franz Albert Craussen), funcționar superior, **colonizează** aici 30-40 de familii de șvabi- colonizarea continuă și sub Ioan Falkh

ktgemeinde..., unde episodul este plasat în 1700) ; informația trebuie verificată, pentru că există evenimente similare, dar din timpul conflictului austro-turc, (anterior încheierii păcii de la Karlovitz și nu după) care au loc în Banat – de pildă ocuparea temporară a Lugojului de către austrieci, dar greu de acceptat că se referă la Ciacova (așezare turcească la timpul respectiv) și la fortificațiile ei.

75 Cf. Ioan Hațegan, *Habitat...* pp.144-147 - vezi mai sus.

- 1724, 6 mai - document (între alte foarte numeroase de acest gen) legat de aşezarea coloniștilor germani în Ciacova: până la construirea caselor, ei trebuiau să locuiască în „ Dorfschaften ”

- 1726 - Banatul este împărțit în 4 districte- unul dintre ele își are sediul la Ciacova, care este numit „târg de garnizoană”

- 1728 - *înființarea* școlii ortodoxe

- 1733 - începe *zidirea* Bisericii Catolice, pe Deutsche Gasse (Str. Bălcescu); după protestul locuitorilor care au *prăvălii în centru* (aceștia trebuiau să participe financiar la edificare), șantierul este sistat

- 1734 - nouă *colonizare* în Ciacova cu 30 familii de nemți- colonizările nemțești continuă și în părțile românească și sârbească, cartiere găsite aici de administrația habsburgică

- până în 1736 - în Banat sunt colonizați cca 29.500 de coloniști (7000 familii și 1500 individuali), aşezați în 53 de sate (între care și Ciacova)

- 1738 - turcii ocupă pentru 2 luni Ciacova- dărâmă biserica catolică începută ; mare parte dintre coloniști părăsesc zona

- 1739 - răscoală a țăranilor din zonă

- 1739 - turcii sunt înfrânți de către imperiali- nemții se întorc în Ciacova

- 1739 - aici se naște scriitorul Dimitrie Dositei Obradovici - *casa există încă (transformată?)*, pe str. Obradovici- fostă Serbische Gasse

- 1741 - este *finalizată Biserica Catolică de pe actuala str. Bălcescu* – fără turn (clopotniță) și rămîne astfel până către sfârșitul secolului al XVIII - lea, când se construiește și turnul; Parohia Romano-Catolică din Ciacova primește „jus asyli”, dreptul de a acorda azil⁷⁶; această biserică funcționează până în 1882, când va intra în funcțiune noua Biserică Catolică

- 1740 - Ponz, Conte de Engelshofen⁷⁷, ordonă *mărirea cetății în jurul turnului medieval păstrat și construirea unei cazărmi* ; aceasta va funcționa ca atare până la construirea noii cazărmi, din sud-vestul localității, după care va fi folosită ca ansamblu de locuit pentru ofițeri și familiile lor

76 Pentru șantierul bisericii, vezi mai jos, la anul 1770.

77 Comandantul suprem al armatei din Banat- în 1740-1757- cf. *Tschakowa-Marktgemeinde...*-vezi mai jos.

- 1742 (1743) - guvernatorul Banatului- *Baronul Engelshofen, zidește o cazarmă* de cavalerie (pentru regimentul de dragoni „ Baden- Württemberg ”) *pe fundațiile unui turn din vechea cetate*⁷⁸

- 1743 - conscripție fiscală: în districtul Ciacova sunt 49 sate românești, 11 sate sârbești, 4 sate cu populație româno-sârbă și unul cu populație româno-sârbo-germană (total 65 de sate) ; conforma analizelor istorice, conscripția conține numeroase omisiuni (sate și populație ascunse, nedeclarate)

~1750 - există informația că este aprobată *construirea podului de lemn de pe drumul spre Timișoara* lung de 60 metri și lat de 6,5 metri; după regularizarea Timișului, podul își pierde importanța

- 1761- Ciacova este declarată comună germană, cu limba oficială germană

- 1768 - *construirea Bisericii Ortodoxe Sârbești*⁷⁹; iconostasul, baroc, conține icoane realizate de Nedelcu Popovici (mijlocul secolului XVIII); vezi mai jos

- 1768-1771 - altă variantă pentru *construirea Bisericii Sârbești*⁸⁰

- 1770 - conscripția contelui Clary: districtul Ciacova are 28.110 locuitori- ocupă o poziție mijlocie în ierarhia districtelor bănățene (inclusiv Timișoara, Caransebeș, Lugoj, Vârșeț)

- 1770 - *reîncepe zidirea Bisericii Catolice* - pentru cca 300 de coloniști germani, cehi, unguri și italieni catolici- probabil prognozați⁸¹

- 1769-1772 - în „ Ridicarea Josefină ”, sunt menționate *476 familii* și 3687 jugăre 100 cloftori

- 1774 - Ciacova este reședință de district, cu 4 cercuri (Ciacova, Jeruga, Bârzava și Timiș) și 57 sate; cf. J.J.Ehrler, are o *biserică catolică, un oficiu administrativ, o cazarmă de cavalerie și un hambar*

78 Informație extrem de importantă, care trebuie verificată arheologic sau prin alte documente contemporane; poate fi vorba, mai plauzibil, despre vechea cazarmă (din zona de nord a Ciacovei, în fosta cetate medievală) sau despre cea nouă (din zona de sud-vest).

79 Cf. *Listei monumentelor istorice* (nu este amintită de Ehrler în 1774, dar este desenată în „Ridicarea Josefină”- cca 1770 și este menționată de conscripția din 1828.

80 Consider că este varianta corectă, dar vezi mai jos, la anul 1864-1866, când este plasată realizarea bisericii, dar este plauzibil să se fi făcut doar lucrări de restaurare.

81 Vezi mai sus, la 1741, iar în „ Ridicarea Josefină ” din cca 1770, biserica este reprezentată fără dubii.

domenial bine zidit, cu o capacitate de 16.000 de mierțe (din totalul de cca 120.000 de mierțe, ale celor 16 hambare din Banat)

- 1778 - pe baza patentei Mariei Terezia, Banatul este cedat pentru 200 de ani Ungariei ; timp de aproape 100 de ani cele două administrații coexistă

- 1778 - conscripție: districtul Ciacova are 38.110 locuitori (revine pe poziția a treia, după Vârșeț și Timișoara)

- 1780 - Karl Gottlieb von Windisch relatează: „CSAKOVA sau CSAKOVAR, o localitate frumoasă și plăcută, în care obișnuia generalul imperial Mercy să șadă de mai multe ori. În anul 1738 această localitate a fost, împreună cu împrejurimile, devastată de turci.”⁸²

- 1780 - se înființează *Comunitatea Evreiască* din Ciacova

- 1783 - statistică: *452 case, din care 326 case țărănești și 126 case de zilieri*

- 1784 - aici se stabilesc dragonii din Württemberg

- 1786 - aşezarea își capătă numele actual - *Ciacova (Tschacowa)*

- 1786 - descriere Matthias Korabinsky: „Tschakowa, în Banat, are o cazarmă impunătoare de cavalerie pe malul Timișului”

- 1787 - sunt *colonizate 16 familii germane*

- 1790-1792 și 1792-1835 - sub Leopold II și Francisc I sunt *colonizate 126 familii slovace*, de la care a rămas doar denumirea de „Strada Slovácească”- slovacii se maghiarizează treptat⁸³, astfel încât după un secol, sunt menționați doar 2 slovaci ; în 1794, de pildă, nu sunt menționați slovaci (apar 37 locuitori de altă etnie decât germană, evreiască, românească, sârbească și maghiară)

- 1794 - *prima numerotare a caselor* din Ciacova (*numere de la 1 la 509*) ; satul are: 103 case (curți) în cartierul German, 263 case(curți) în cartierul Sârbesc, 117 case (curți) în cartierul Românesc ; numerotarea este legată probabil de finalizarea sistematizării localității (a zonelor sârbească și românească)

82 Cf. *Geografia regatului Ungariei*.

83 Cf. N. Ilieșiu, *op. cit.*; informație neconfirmată din alte surse - vezi și mai jos.

- 1794 - statistică: 77 familii germane, 12 evreiești, 290 românești, 65 sârbești, 10 maghiare, 37 altele ; *total- 491 familii*

- 1795 - înființarea și sfințirea primei farmacii în Ciacova: „La Sfânta Treime”

- 1796 - referitor la numerotarea din 1794 (de la 1 la 509), se constată că o mare parte dintre *locuințe nu sunt construite sau nu sunt terminate*

- 1796 - descriere într-o carte despre monumentele Ungariei: CSAKOVA cu „*turnul ei din cărămidă arsă, rest al unei cetăți, și casele neguțătorilor greci (sic!)*” cu stâlpi - din Piața Mare”.

- 1807 - decret: Ciacova este trecută în proprietatea « Domeniului Fondului Religionar », cu sediul în Ciacova- se mută ulterior la Buziaș

- 1822 - statistică: 2486 ortodocși, 1062 catolici, 126 evrei, 26 reformați ; **total: 3700 locuitori**

- 1823, 23 aprilie - împăratul Francisc I decretă Ciacova *comună urbană*, cu sigiliul „Temes Várm. Csákova Mezöváros pecsétje”

- 1828 - recensământ: *573 locuințe, 3924 locuitori* (2568 ortodocși, 1195 catolici, 35 luterani și reformați, 126 evrei) ; o *biserică romano-catolică și una ortodoxă* ; conform profesiunilor: 324 țărani, 91 calfe, 23 slujitoare, 139 muncitori, 42 comercianți și 9 funcționari ; *total 628* (514 capi de familie)

- 1828 - altă variantă a statisticii : „*1739 locuitori în 741 case, în vârste între 18 și 60 de ani*”⁸⁴;

- 1829 - Ciacova este menționată ca fiind al 9-lea târg al Comitatului Timiș

- 1835 - descriere într-o carte apărută la Leipzig: „Csakowa, aşezare pe malul Timișului, este un *orașel foarte frumos*. Acolo s-a născut „Dositheus Obradović” care a adus mare faimă nației sale.”

- 1839 - descriere într-o lucrare apărută la Budapesta: „Csakova este un *târg elegant, cu locuitori români, sârbi, germani și maghiari*. Dintre ei sunt *1.164 catolici, 30 luterani, 6 reformați, 2.442 ortodocși, 180 evrei*. În localitate există o *biserică ortodoxă, una catolică și o sinagogă, ca și mai multe clă-*

84 Cf. *Tschakowa- Marktgemeinde...*; având drept reper statisticile apropiate, din 1822 și 1839, care numără aproape 3700 și respectiv 3822 locuitori, ar însemna că locuitorii de până la 18 ani și peste 60 de ani să totalizeze cca 2000 de persoane! Concluzia este că această nouă variantă conține mari erori.

diri administrative. Numărul meseriașilor este foarte mare. Aici se află și o cazarmă militară importantă. Pământul este foarte bun și recoltele foarte bogate, cu toate că Timișul, prin inundațiile sale aproape regulate, provoacă pagube mari.... Din fosta cetate mai există doar un turn.”

- 1839 - statistică etnică: 964 germani, 180 evrei, 2442 sârbi și români, 202 maghiari, 240 alții ; *total-4028 locuitori*

- 1843/4- *2356 locuitori ortodocși*

- 1846 - statistică: *4667 locuitori*

- 1848 - descriere Augustin Boroczy: „Pe o hartă veche o localitate este numită CZOKOWAN. A fost 165 de ani sub ocupație turcească și totuși, deja din anul 1716, este vestită pentru târgurile sale. În 1724 redevine parohie catolică. Sub Clary, la recensământul populației, Timișul (districtul – n.t.) este trecut cu un număr de 38.110 locuitori. Mai târziu, în 1738, localitatea a căzut în mâinile unor bande românești de «furi» doc. În timpul lui Engelshofen a devenit reședință de garnizoană ...”

- 1851- statistică: 2500 ortodocși, 1200 catolici, 200 evrei – total - *3900 locuitori (4247 după alte surse)*

- 1861- statistică: *5009 locuitori*

- 1863 - *înființarea* Protopopiatului Ortodox sârbo-român

- 1864 - descriere a lui George Șandrovici, primarul Ciacovei; Ciacova este „târg”, „reședință de scaun”, având și administrație locală, iar numele CSAKOVA vine de la CSAK, că aici trăiesc români, maghiari, sârbi și germani, câteva familii slovace și evreiești

- 1864-1866 - este ridicată Biserica Ortodoxă Sârbă, pe locul unei capele; este utilizată și de români⁸⁵

- 1865 - se înființează Protopopiatul Ortodox Român din Ciacova, cu sediul în Voitec

- 1870 - statistică: 2300 catolici, 1894 ortodocși, 39 reformați, 136 evrei- total- *4369 locuitori*

- 1871 - Societatea Timiș-Bega schimbă cursul Timișului (lângă Ciacova rămâne un simplu braț- Timișul Mort) Ciacova pierde o importantă cale de transport

~1871 - este construită calea ferată din zonă; când va fi racordată la ea, Ciacova va câștiga o bună poziție economică, mai ales prin târgurile de cai

- 1873 - *4369 loc.*

- 1879 - se înființează prima „Bancă de credit și de economii” din Ciacova

- 18 aprilie 1880 - se pune piatra de temelie a noii Biserici Catolice- vezi mai jos, altă dată a construirii bisericii

- 1880 - se construiește prima bibliotecă din Ciacova

- 1879-1881 (1871-1890) - construirea actualului Biserici Catolice, pe noul amplasament din Kirchenplatz (str. Alexandru Mocioni) ; arhitect- Franz Julius Kolbenheyer

- 1881- statistică confesională: 2397 catolici, 2 greco-catolici, 1631 ortodocși, 32 augustali, 32 reformați, 123 evrei – total - *4217 locuitori*

-1881 - se înființează „Pompierii voluntari”

- 1881,15 octombrie - sfințirea Bisericii Catolice, sub patronajul „Sfintei Treimi”; pe terenul vechiului cimitir catolic se construiește casa parohială, existentă până azi- vezi mai sus, altă dată pentru construirea bisericii

- 1881- statistică etnică: 2397 catolici, 2 greco-catolici, 1631 ortodocși, 32 augustali, 32 reformați, 123 evrei - total - *4217 locuitori*

- 1881-1882 - apare primul ziar în Ciacova: „Csakowaer Wochenblatt”, ziar săptămânal

- 1881-1902 - apare ziarul: „Csakovaer Zeitung”

- 1884, septembrie - se deschide școala de ucenici

- 1884, noiembrie - se deschide hotelul „Neubauer” cu „sală de concert, discursuri și alte spectacole”

- 1885, 1 octombrie - se înființează „Școala Agricolă” din Ciacova

- 1886, iunie - în hotelul „Röbl” se deschide o școală de călărie

- 1887 - se deschide „Cafeneaua Josef Neubauer”

- 1888 - se înființează și se sfințește a doua farmacie din Ciacova: „La Crucea de Aur”

- 1889 - se deschide noua moară cu aburi de pe malul Timișului Vechi (Mort)

- 1890 - statistică etnică: 376 unguri, 2512 germani, 2 sloveni, 930 români, 1 rutean, 18 croați, 615 sârbi,

40 alții – total - *4494 locuitori*

- 1891 - descriere: „... CSAKVAR în comitatul Timiș și MODOSCH în comitatul Torontal sunt cele mai importante localități. CSAKVAR este o localitate frumos construită...”

- 1891 - se deschide prima fabrică de sifon

- 1893 - este construită calea ferată dintre Jebel și Ciacova; de atunci Ciacova va fi racordată la rețeaua de cale ferată a Imperiului Austro-Ungar

- 1894-1895 - se construiește Școala Mănăstirii (Klosterschule), în incinta Bisericii Catolice, făcând front la Breite Gasse (Tudor Vladimirescu)

- 1895 - ia ființă „Starea Civilă” în Ciacova

~1895 - separarea parohiei românești de cea sârbească

- 1895, 29 septembrie – se sfințește Școala de fete „Notre Dame”

- 1895 - se înființează „Firma de tricotat mașinal”

- 1895, 27 noiembrie - se inaugurează noua linie de cale ferată între Ciacova și Giera

- 1897 - se deschide o vopsitorie; mai târziu va fi și spălătorie și curățătorie

- 1897 - se introduce iluminarea cu gaz în hotelul „Röbl”

- 1898 - statistică: 2762 catolici, 18 greco-catolici, 1536 ortodocși, 58 augustali, 10 protestanți, 145 evrei- total *4529 locuitori*

- 1899 - se deschide „Prăvălia de făină”

- 1899 - se construiește Închisoarea

- 1900 - se construiește noua moară cu aburi pe malul Timișului

- 1900 - statistică: *4475 locuitori*

- 1900 - sfințirea Bisericii Ortodoxe Românești (sfințirea locului în care va fi edificată); edificarea pare a fi durat până în 1907

- 1901 - se decide introducerea curentului electric în localitate; în 1911 se va da în funcțiune Uzina Electrică

- 1901-1902 - podul vechi de lemn de peste Timișul Vechi (Mort) este înlocuit cu un pod masiv din piatră

- 1904 - se înființează „Fabrica de oțet”

- 1904 - se înființează a doua „Fabrică de sifon”

- 1909 - se deschide prima „Prăvălie de produse din tutun”

- 1909 - se construiește noul Spital Comunal

- 1910 - se produc primele țigle în „Fabrica de țigle”

- 1910 - *4404 locuitori și 814 case* (174 cu ziduri de piatră sau cărămidă, 152 cu fundații de piatră sau cărămidă, 485 cu ziduri din pământ, 3 cu ziduri din lemn); învelitoarea: 616 –țiglă sau tablă, 38- șindrilă, 160- paie sau stuf

- 1911, martie - se deschide „Cinematograful Mozi”

- 1911 - se înființează „Azilul de bătrâni”

- 1911 - se dă în funcție „Uzina electrică”

- 1912 - descriere Borovszky Samu: *4404 locuitori, 828 case, un oficiu poștal, un post telegrafic, 2 gări ale căilor ferate*

- 1913 - se înființează „Fabrica de gheață”

- 24 septembrie 1913 - din acest an există în Ciacova iluminatul stradal electric

- 1916 - între cele 16 raioane existente în Banat este și Ciacova

- 1923-1924 - „Școala de fete” este naționalizată (până atunci era concesionată ca mănăstire de maici) și de atunci se va numi „Alexandru Mocioni”, la fel ca astăzi

- 1925 - descriere în „ Anuarul României ”: *3811 locuitori* (5 avocați, 4 bănci, 3 fotografi, 7 frizeri, 2 fierari, 5 dulgheri, 4 dentiști, 4 medici, 2 veterinari etc.) ; *2 hoteluri, o moară cu vapori, o uzină electrică, o biserică catolică, o biserică ortodoxă românească și una sârbească*

- 1930 - statistică: 1136 români, 1759 germani, 467 unguri, 207 sârbi, 29 țigani, 142 alții- total - *3740 locuitori*

- 1935 - statistică: *3750 locuitori și 751 case*

~1936 - se amenajează strandul în zona turnului medieval ; se amenajează terenul „pentru timp liber”, inclusiv parcul din preajma „Culei”

- 1936 - se construiește actualul spital

- 1949 - se constituie „Gospodăria agricolă colectivă”, pe nume „Ceapaiev”

- 1956 - se inaugurează noul magazin universal (în frontul de sud al pieței centrale)

- 1956 - se reînființează Gimnaziul în Ciacova sub denumirea de „Liceul teoretic Ciacova”

- 1956 - se redeschide „Școala agricolă” sub de-

⁸⁵ Informația este improbabilă, dat fiind stilul construcției (baroc) și realizatorul catapetesmei - Nedelcu Popovici, care a activat în secolul XVIII ; este posibil ca informația să se refere la lucrări de reparații sau să fie o greșeală de redactare; pentru datarea construirii bisericii este propus intervalul 1768-1771-vezi mai sus și nota 80.

numirea de „Liceul Agricol Ciacova”, construit pe locul unde a existat vechea școală agricolă

- 1956 - reforma administrativă: Ciacova devine reședința „Raionului Ciacova”
- 1959-1960 - *sinagoga din Ciacova* este vândută de comunitatea evreiască statului, apoi este *dărâmată* și materialele obținute se folosesc la construcția unei școli noi și la construirea sălii festive a liceului, una din cele mai frumoase din acea vreme
- 1962-1963 - lucrări de *restaurare la Turnul medieval*; sunt descoperite, între altele, efectele asediului din 1551 și reparațiile ulterioare otomane
- 1966 - statistică: *1054 locuințe*; în restul satelor comunei: 373 în Cebza, 255 în Gad, 946 în Gilad, 235 în Macedonia
- 1971- statistică a dotărilor: *9 grădinițe, o școală gimnazială, 6 școli primare (din care 2 în limba germană), un spital, 2 policlinici, 2 farmacii, un cămin de bătrâni*; în domeniul sanitar: 16 medici, 2 farmaciști, 71 asistente
- 1972-1973 - se construiește noul *Internat al Liceului*
- 2000 - recensământ- *cca 2800 locuitori*

Informații arheologice

- Epoca Cuprului - artefacte descoperite pe teritoriul localității, nu au fost făcute cercetări arheologice
- Epoca Bronzului - descoperirea unui mormânt de incinerare în punctul „Gheorghianu (fosta CAP Ciacova)
- Epoca Romană - modene descoperite pe teritoriul localității
- Epoca „Prefeudală” - descoperirea unor morminte în punctul „Gheorghianu (fosta CAP Ciacova)
- secolul XIV- datarea ridicării cetății de aici (fără a fi realizate săpături arheologice)

Informații planimetrice (ridicări topografice și planuri istorice)

- 1723 - *Harta Districtului Ciacova*- satul este reprezentat foarte schematic, cu o structură planimetrică neregulată, geometrizată doar în preajma cetății (turnului- locuință medieval) și în sud-estul localității

(sursa: *Tschakowa- Marktgemeinde im Banat-Monographie und Heimatbuch*)

- 1750 - *hartă* - Ciacova apare figurată schematic, sub forma unei cruci de străzi apropiată de cursul Timișului și o zonă locuită, neregulată (cu case dispersate) în sudul celei dintâi; este figurată și Cazarma de cavalerie ridicată în 1742, amplasată în extremitatea de sud a întregii așezări (sursa: *Tschakowa- Marktgemeinde im Banat-Monographie und Heimatbuch*)

- ~1770 (1769-1772) - *hartă militară („Ridicarea Josefina”)* - în ciuda scăzii reduse, planul relevă în mare măsură organizarea actuală: centrul (piața rectangulară), cele două străzi importante nord-sud, câteva străzi est-vest, relativ paralele, care se concentrează în final către piață; în fosta incintă a cetății medievale apare un careu de clădiri masive (în raport cu restul clădirilor din localitate), care este aproape sigur prima cazarmă construită de Englishofen prin 1740; apar sigur desenate Biserica Ortodoxă Sârbească și prima Biserică Catolică; în sud-vest este figurată Cazarma de cavalerie; Timișul nu este regularizat (surse: Arhivele Statului București- fond clișee și *Az első katonai felmérés. Erdély és a Temesi bansag*, ed. „ Arcanum”, Budapest, 2005)

- 1793, *28 decembrie - plan al zonei sudice a Ciacovei*, care cuprinde Cazarma și sudul satului, până către Biserica Catolică; este un detaliu care confirmă organizarea urbanistică surprinsă de „ Ridicarea Josefina ” (sursa: *Tschakowa- Marktgemeinde im Banat-Monographie und Heimatbuch*)

- 1863 - *ridicare topografică exactă* (hartă cadastrală, relativ deteriorată): Ciacova are practic structura urbanistică de astăzi (confirmată și de alte planuri din această perioadă); se remarcă în mod deosebit menținerea șanțului de apărare (pe un traseu aproape semicircular) al fostei cetăți, din care este figurat turnul; șanțul este pe latura de nord-vest a pieței și se leagă de Timiș; frontul respectiv al pieței începe să se formeze, incluzând și clădirea actuală a Primăriei; în ceea ce privește alte elemente de arhitectură, este reprezentată vechea Biserica Catolică, de pe fostul amplasament și Biserica Ortodoxă Sârbă (sursa: Arhivele Statului, Timișoara, fond 104, nr. 2/1863)

- 1864/5 - *hartă militară („Ridicarea Franciscană”)*- Harta verifică foarte bine ridicarea topografică din 1863. Pentru studiul nostru este importantă configurația urbanistică din nordul pieței, unde, ca și în 1863, se citește șanțul de apărare al fostei cetăți, turnul medieval și câteva clădiri dintre Timiș și șanț; una dintre ele, în formă de „ L ” și care nu este reprezentată în planul din 1863, poate fi actuala clădire (fostul „ Palat Administrativ ”- Piața Cetății nr. 2) din preajma turnului medieval (sursa: *A Masodik katonai felmérés. A Magyar kiralsag és a Temesi bansag Negyfelbontasu, szines térképei- 1819-1869*, DVD, Editura „ Arcanum”, Budapest, 2005)
- cca 1881 - *hartă militară* - scara 1:37.500- Ciacova are aceeași structură urbanistică ca în harta precedentă (centrul definit ca piață rectangulară, marele spațiu „fusiform” nord-sud, rețeaua stradală regulată), cu deformările care se observă și astăzi. Extinderile ulterioare vor fi minime; Timișul este regularizat (pe lângă sat, trece Timișul Mort) (sursa: Arhivele Statului, Timișoara, fond 104, nr. 2/1881-1884)

- 1900 - *hartă militară* - scara 1:37.500- diferențele față de precedentă sunt minime, cu excepția căii ferate care acum este figurată pe traseul menținut până astăzi (sursa: *Tschakowa- Marktgemeinde im Banat-Monographie und Heimatbuch*)

- 1940 - planul zonei de sud a Ciacovei, cu piața de pe locul cazarmei de cavalerie (sursa: *Tschakowa- Marktgemeinde...*)

- 1958 - *plan director de tragere* („după harta austriacă”- cf. legendei) „Csakova- Csakovar” are aceeași întindere și structură ca în cele consemnate de hărțile din jumătatea a doua a secolului XIX; diferă modul de reprezentare; numeroase denumiri își păstrează grafia germană (sursa: <http://nelucraciun.wordpress.com/2011/11/23/harti-istorice-planuri-directoare-de-tragere-banat>)

- 1972 - *ridicare topografică* - scara 1:7000- este o reprezentare foarte exactă a realităților urbanistice de după război; între noutăți, se remarcă numeroasele ferme și ansambluri agro-industriale: Secția de morărit, C.A.P.-ul, IMA, SMA, Auto-service etc. amplasate pe conturul așezării; deasemenea, sunt reprezentate parcelele și clădirile, inclusiv anexele,

ceea ce înseamnă o sursă foarte bună de informare (sursa: *Tschakowa- Marktgemeinde im Banat-Monographie und Heimatbuch*, unde apare și o foarte utilă listă a numelor de străzi în limbile germană- din sec. XVIII-XIX și română- din anii 1950 și de după 1994)

Elemente de structură urbanistică (analiză planimetrică)

Ciacova are o alcătuire complexă, care poate fi lecturată pe mai multe paliere.

În primul rând, este de tip *grupat (continuu), concentrat*, cu două tipuri de rețea stradală: *regulată* (majoritară) și câteva enclave *neregulate*. Rețeaua regulată are mai multe subtipuri de organizare: *rectangulară cu centru definit sub formă de piață mare, rectangulară simplă, cu rețea deformată și un spațiu de tip „fusiform”* (str. Vladimirescu- fostă Breite Gasse). Enclavele neregulate se găsesc în zona de nord-est a intravilanului (str. Horia -fostă Ellenbogen și un fragment din Victoriei- fostă Pesaker Weg), în est (str. Obradovici- fostă Serbische Gasse), și în zona centrală, unde strada Avram Iancu (fostă Deutsche Gasse) se bifurcă după un traseu curb, cele două aripi (Avram Iancu și N. Bălcescu- Herren Gasse) flancând în final piața mare.

În al doilea rând, Ciacova conține câteva entități urbanistice majore, detectabile cu relativă ușurință, dar întrepătrunse: *1- zona cetății, 2- piața rectangulară centrală, 3 - spațiul fusiform din vestul satului, 4 - bifurcația axei cartierului german (străzile Avram Iancu- N. Bălcescu de astăzi), 5 -cartierul german, 6 - cartierul românesc, 7- cartierul sârbesc; cartierul slovac-maghiar* este dificil de definit.

Centrul de interes major al localității este *pieța mare*, al cărui front de nord-vest este asigurat de câteva clădiri publice între care și Primăria. Retrasă față de front este o clădire de factură clasicistă (fostul „ Palat Administrativ ”), parțial reabilitată, accesibilă printr-un scuar. În spatele ei se păstrează *turnul-locuință* (așa-numita „culă”), singura rămășiță a fostei cetăți demolate în 1701. Fronturile pieței sunt dens construite și în general P+1. Este concentrarea maximă de dotări, în special comerciale.

În ciuda geometriilor regulate ale unor fragmente de arii construite, *zona pieței și „culei” reprezintă focarul concentrării relativ radiale a rețelei stradale majore* dinspre sud (axa cartierului german) și dinspre est (axele cartierelor românesc și sârbesc) și câteva străzi dinspre est-nord-est. În fapt, întreaga rețea stradală din zona estică a așezării (cu foarte puține excepții) este deformată radial. De asemenea, se constată că structura planimetrică actuală reprezintă, foarte probabil, un mixaj între trasee mai vechi (eventual medievale sau din timpul ocupației otomane) și regularizări datorate epocii habsburgice (secolele XVIII-XIX).

Față de centru, cartierele rezidențiale erau și sunt parțial și astăzi, organizate etnic, majoritatea axelor lor având un traseu radial, orientat către centru.

Conturul așezării este neregulat; pe direcția nord-vest Ciacova este mărginită direct de Timișul Mort. Către limita așezării, la sud, est și nord-est există un lanț de străzi relativ continuu, formând o amplă curbă ce pare a sugera o închidere fortificată.

Schiță asupra evoluției așezării – secolele XIII-XX

Este surprinzător cum, singura așezare din Câmpia Banatului care păstrează supranatural un fragment de arhitectură medievală și care are o istorie prestigioasă, dedusă din zeci de documente, n-a reușit să intre în atenția cercetării de ansamblu sau a unei cercetări sectoriale- arheologice, arhitectonică, urbanistică. Nici consistenta monografie germană recentă nu conține asemenea elemente, chiar dacă face o tentativă de analiză urbanistică bazată pe succesiunea planurilor de secol XVIII, dar pornind de la premisa că Ciacova este un produs urbanistic și arhitectural exclusiv al secolului XVIII și al următoarelor. Această circumstanță științifică și publicistică este cu atât mai de neînțeles cu cât structura planimetrică actuală conservă în mod cert elemente ale epocilor premoderne, anterioare deci, unor sistematizări de secol XVIII. Observația este valabilă pentru cel puțin o arhitectură și anume turnul medieval. În aceeași serie de imprecizii și necunoscute, se înserează și cele care se referă

la începuturile așezării și ale cetății, la sistemul de proprietăți de până la cucerirea otomană, lucrările cercetate oferind variante foarte diferite, care obligă la noi studii arhivistice.

Pentru perioada ultimelor 3 secole, o circumstanță favorabilă este faptul că Ciacova are un important set de planuri începând cu secolul XVIII, care probează o continuitate remarcabilă, cel puțin pentru acest interval de timp. Deasemenea, pentru perioada anterioară, există indicii că străzile din sudul pieței centrale (cel puțin strada N. Bălcescu) au același traseu ca în perioada otomană, iar spațiul central al pieței era amenajat ca atare începând cu Evul Mediu.

Cu datele actuale, este foarte riscantă tentativa de a oferi o evoluție certă a planului Ciacovei, mai ales în lipsa unor săpături arheologice. În acest sens, sunt de așteptat informații importante de la cercetările inițiate în anul 2008 de Alexandru Rădulescu, cercetări care, pe de altă parte, pot fi localizate cu un plus de eficacitate prin acest studiu.

O etapizare foarte generală conține câteva momente semnificative:

Epoca medievală

(secolul XIII - începutul secolului XVIII)

- *secolele XIII-XIV* - ridicarea cetății și constituirea așezării medievale timpurii, relativ contemporane și interdependente

- *secolele XIV- XVI* - extinderea așezării până la cucerirea otomană și fortificarea ei (vezi informațiile din ~1395, 1421, când devine „târg” și 1446, despre sistemul de diguri care apăra cetatea și târgul)

- *1552 - 1716* - noutățile introduse de turci (reedificarea așezării pe o altă poziție față de cetate- element stabil- și față de vechiul târg distrus, așezarea masivă a populației sârbești etc.) ; informația despre mutarea așezării merită verificată prin alte informații conexe, inclusiv arheologice

- *1701* - demolarea cetății (incompletă, dat fiind consemnarea altor evenimente ulterioare și menținerea turnului-culă)

Epoca modernă și contemporană

(secolele XVIII-XX)

-*1701-1722* - stagnarea dezvoltării așezării din cauza contextului militar nefavorabil, perioadă în care revine Imperiului Habsburgic (1716)

-*1722 - deceniul 8 al secolului XVIII* - evoluție rapidă și definire în mare a structurii actuale (menținerea ca sediu de district, colonizări germane- 1722-1724, 1734, conturarea pieței comerciale mobilate majoritar cu prăvălii, structurarea cartierului german- nou apărut, întărirea cartierelor sârbesc și românesc, probabil pe ariile ocupate anterior, ridicarea Bisericii Catolice -în câteva etape, ridicarea, probabilă, a capelei ortodoxe); sfârșitul etapei este surprins de „Ridicarea Josefină” ; către sfârșitul secolului XVIII, numărul curților (construite sau nu) ajunge la cca 500 (vezi descripțiile din 1783- 452 curți și 1794- 509 curți)

-*1770 - 1863* - sistematizarea parțială a cartierelor sârbesc și românesc, odată cu sistematizarea satelor din zonă (Voitec, Gilad, Peterman, Macedonia etc.) și cu ridicarea Bisericii Sârbești, inserarea (puțin probabilă) cartierului slovac (imposibil de localizat conform datelor actuale), regularizarea Timișului, apariția căii ferate și atingerea aproximativă a conturului intravilan actual; sfârșitul etapei este surprins de planul din 1863 ; numărul locuințelor crește destul de mult- de la cca. 500 (curți- numere de case, parțial edificate) în 1794, la 573 locuințe în 1828 ; diferența (în lipsa unor extinderi ale intravilanului- compară planurile din cca. 1770 și cel din 1863) se explică atât prin efectele sistematizării (care au compactat anumite arii ale așezării), cât și prin densificarea parcellarului (vizibilă prin comparația planurilor) și edificarea unei a doua locuințe în unele curți

-*1863 – 1990* - așezarea se extinde foarte puțin, cu câteva lotizări la nord-est, est și sud-est (până la mijlocul secolului XX) și, în etapa comunistă, când apar fermele agricole și câteva unități industriale în sud și est ; în acest interval de timp pot fi delimitate câteva sub-perioade (1863-1918, 1918-1945, 1945-1990) cu anumite caracteristici care le particularizează și înseamnă: creșteri de populație sau ale dotărilor (etapa de până în 1918), stagnări sau

descreșteri ale populației și ale numărului de case (etapele 1918-1945), descreșteri ale populației, dar îmbunătățirea dotărilor (etapa 1945-1990)

- *1990 - astăzi* - deocamdată, descreștere și stagnare din toate punctele de vedere (în 2000- cca 2800 de locuitori, mai ales după plecarea masivă a populației germane de la începutul anilor '90).

În cadrul acestei etapizări (mai ales în perioada Evului Mediu), există un mare număr de necunoscute referitoare atât la veridicitatea unora dintre evenimente, cât și la cronologia apariției și extinderii așezării și conformării principalelor elemente urbanistice amintite anterior: relația dintre cetate și așezare, constituirea pieței centrale, a bifurcării din sudul pieței, a spațiului „lenticular” din est, fortificarea așezării. Cu toate acestea, persistența urmelor cetății până în jumătatea a doua a secolului XIX și conformarea principalelor componente urbanistice, în evidentă legătură cu cetatea, ne fac să considerăm că o parte dintre ele sunt reminiscențe ale etapelor medievale, conservate de operațiunile austriece. Succesiunea lor urmează a fi stabilită abia după noi cercetări de arhivă și arheologice și prin coroborarea lor.

Ipoteze de evoluție urbanistică

Conform informațiilor actuale, nu există date certe pe care să se sprijine o reconstituire a evoluției teritoriale și morfo-structurale a Ciacovei pentru întreg intervalul de timp. Pentru a putea oferi ipoteze în acest sens, trebuie coroborate toate datele disponibile trecute în revistă mai sus (informații documentare, analize planimetrice, analize arhitectural-artistice, informații arheologice) și raportate la realitățile actuale.

În legătură cu Ciacova, dat fiind continuitatea de existență efectivă a așezării (probată prin întreg complexul de date disponibile) în această perspectivă, există două ipoteze importante:

1-continuitate efectivă de organizare urbanistică între Evul Mediu și perioada modernă, presupunând și continuitatea unora dintre elementele morfo-structurale (zonificare, structură stradală, desen al spațiilor publice etc.);

2-continuitate relativă și parțială între Evul Mediu și epoca modernă (ale unora dintre elementele de mai sus);

Interpretând global consecințele acestor ipoteze, rezultă că așezarea actuală (cu excepția zonei cetății și a turnului medieval), fie conservă numeroase și consistente elemente de organizare medievală (incluzând și perioada otomană), fie este o așezare în care elementele medievale sunt mixate cu importante și dominante organizări și corecții datorate secolelor XVIII-XIX, cu prelungiri până astăzi. Le vom trece în revistă în cele ce urmează, acest fapt putând să orienteze și să localizeze în spațiu și viitoarele cercetări (mai ales cele arheologice).

Ipoteza continuității efective de organizare urbanistică între Evul Mediu și epoca modernă

Argumentele unei asemenea ipoteze sunt:

- consistența structurii urbanistic-constructive (implicit demografică) a Ciacovei în primele decenii ale ocupației otomane (în deftere, în 1569- apare ca oraș, cu 63 de case și în 1579, tot ca oraș, cu 61 de case, în conscripția lui Marsigli - „Districtul Csakova” are 27 sate); având în vedere poziția militară și administrativă pe care o are în zonă, nu există nici un motiv ca această populație să fi scăzut sau să scadă până la războaiele austro-turce de la sfârșitul secolului XVIII;

- realizarea unei noi infuzii de populație spre sfârșitul perioadei otomane (colonizarea din 1698-1699 a lui Hamin Pașa);

- continuitatea documentării așezării și a fortificațiilor sale, până la începutul secolului XVIII; Ciacova traversează dificila perioadă a conflictelor austro-turce fără distrugerii importante; dovadă este faptul că cetatea, reprezentând un pericol important după pacea de la Karlovitz, a fost demolată;

- continuitatea deținerii de roluri importante zonale (sediul de district și în perioada otomană și după);

- consistenta forță urbanistică și constructivă pe care o au satele Districtului Ciacova (conform statisticii din 1717, Ciacova are 69 de sate și 3432 de case); implicit, capitala districtului poate avea cca 80-100 de case (la o medie de cca 50 de case pentru restul satelor);

- ritmul alert al reconstrucțiilor postbelice (dedus din schimbul de scrisori din anul 1718 dintre Claudius Florimund Mercy și subprefectul districtului Ciacova, Ștefan Racz);

- reprezentarea Ciacovei în harta din 1723, în care apar construcții înconjurând pe trei laturi cetatea, iar aceasta este desenată schematic (probabil doar parțial demolată- vezi mai jos);

- în relație cu informația de mai sus, un argument este și consemnarea edificării cazarmii din 1742 peste urmele unui turn medieval; consider că este o informație distorsionată, informația corectă fiind că după 1740, Ponz, Conte de Engelshofen, amplifică fortificația din jurul turnului-donjon medieval și o transformă în cazarmă, iar în 1742-1743, guvernatorul Banatului, Baronul Engelshofen, edifică noua cazarmă din sudul Ciacovei, cea din jurul turnului rămânând ca reședință a ofițerilor garnizoanei (vezi „Istoria în date”);

- persistența șanțului de apărare până în 1863-64 (cf. planurilor istorice);

- amplasamentul casei în care s-a născut, în 1739, scriitorul Dimitrie Dositei Obradovici; chiar dacă actuala construcție nu are vechimea respectivă, locul ocupat de ea (la sfârșitul secolului XVII - începutul secolului XVIII) marchează un aliniament al frontului stradal, vizibil și în „Ridicarea Josefină” și deductibil în planul din 1750, unde unul dintre brațele crucii poate fi str. Obradovici (fostă Serbische Gasse);

- conform informațiilor obținute de la localnici, în Ciacova există o serie de clădiri cu vechime mai mare de 300 de ani care, în cazul în care informația se verifică, sunt anterioare etapei habsburgice și/sau marchează aliniamente anterioare secolului XVIII;

- existența în structura planimetrică a Ciacovei a unei serii de elemente tipologice medievale (foarte rar întâlnite în noua urbanistică bănățeană a secolului XVIII din mediul rural, dacă aceasta nu este grefată pe structuri mai vechi): *piața rectangulară* în preajma cetății-castel; „*furca*” formată din străzile Avram Iancu (fostă Deutsche Gasse) și N. Bălcescu (fostă Herren Gasse), care flanchează în final piața centrală; *ampla piață „lenticulară”* („fusiformă”)

din vestul așezării (str. Vladimirescu- fostă Breite Gasse); *neregularitatea traseului unor străzi* care se concentrează în final în piața centrală (zona cartierelor sârbesc și românesc); această circumstanță, conform altor repere zonale, poate însemna persistența unor trasee de străzi (chiar dacă relativ sistematizate la sfârșitul secolului XVIII) din perioada anterioară (medievală creștină sau otomană);

- recent, cu ocazia unor lucrări edilitare, au fost descoperite fragmente de bârne de lemn, constituind pavimentul medieval pe strada N. Bălcescu (informație D-I Dan Leopold Ciobotaru, Muzeul Banatului), confirmând continuitatea de existență și de traseu a acesteia

- o serie de investigații din acest an cu georadar și electromagnetometrie din zona cetății (realizate de drd. Alexandru Hegyi, informație dr. arh. Bogdan Demetrescu) confirmă traseul fortificațiilor exterioare ale cetății prezent pe hărțile amintite mai sus -prospecțiunile recente din zona pieței nu au detectat urme de construcții (informație dr. arh. Bogdan Demetrescu), ceea ce înseamnă că spațiul este amenajat timpuriu (Evul Mediu) ca spațiu liber, destinat, foarte probabil, activităților comerciale; geometria lui urmează a fi stabilită prin noi investigații

- existența, în parcellarul zonei de vest a așezării, a unor tipuri de loturi lungi, relativ neregulate, caracteristice pentru Evul Mediu și rar întâlnite în morfo-structurile noii urbanistici habsburgice; avem în vedere mai ales parcelele străzilor Avram Iancu și Vladimirescu, parțial de pe str. Obradovici și de pe unele din străzile din nord (Timișului și Victoriei) și cele din sudul pieței centrale.

Propunere de restituție conform ipotezei 1

Structura de bază a rețelei stradale și piețelor (spațiilor publice) ale satului conservă matricea de bază a structurii stradale a așezării medieval-otomane; o problemă dificil de rezolvat este cea referitoare la informația (care trebuie validată prin alte tipuri de investigații) privind mutarea și restructurarea așezării de după cucerirea ei de către turci; după cunoștințele noastre, nu există operațiuni similare în zona respectivă (Balcani-Ungaria- zonele românești integrate Imperiului Otoman). Dacă această

restructurare nu s-a petrecut în realitate, concluzia este că putem considera planul actual ca înglobând elemente importante ale structurilor urbanistice medievale (cel puțin în zona centrală). Astfel, pot fi avute în vedere: *relația piață - cetate, forma generală a pieței* și continuării ei cu „*furca*” străzilor Avram Iancu (fostă Deutsche Gasse) și N. Bălcescu (fostă Herren Gasse), *spațiul lenticular din vest* (str. Vladimirescu- fostă Breite Gasse), *traseul str. Obradovici* (fostă Serbische Gasse).

Datorită coerenței și rezistenței de care a dat dovadă, această „schemă urbanistică” a fost respectată în mare parte de noua administrație habsburgică, care a procedat la inserții de noi elemente (străzi, pasaje, parcele) respectând organizarea găsită aici. În același timp, se constată *restructurări în zona de nord-est și est a satului* (cartierele sârbesc-românesc), databile la sfârșitul secolului XVIII, prin care rețeaua de străzi (cu unele excepții) se regularizează.

Ipoteza continuității relative și parțiale între Evul Mediu și epoca modernă

Argumentele unei asemenea ipoteze sunt:

- distrugerile cauzate de războiul austro-turc sunt, totuși, considerabile;

- planul din 1723 nu este doar schematic; el încearcă să reprezinte o așezare cu o structură neregulată (tipică pentru satele din Câmpia Banatului), dar articulată unei structuri regulate în zona de nord-vest;

- documentele din 1733 referitoare la construirea Bisericii Catolice, îi amintesc pe negustorii și comerțul desfășurat în zona centrală, un reper urbanistic, funcțional și arhitectural important, putând să însemne persistența unor structuri centrale mai vechi;

- după 1740, Ponz, Conte de Engelshofen, amplifică fortificația din jurul turnului-donjon medieval și o transformă din nou în cazarmă, în 1742-1743;

- planul din 1750 redă, în afara structurii neregulate vechi (în sud și est), mult mai clar, o structură regulată, reprezentată ca o intersecție stradală cruciformă; aceasta poate fi și o inserție urbanistică nouă, dar poate însemna și unul dintre elementele anterioare menținute de administrația habsburgică;

- „Ridicarea Josefină” reprezintă continuarea procesului, prin structurarea zonei centrale și de vest a așezării (apare piața centrală, „furca” străzilor Avram Iancu-N. Bălcescu, spațiul fusiform din vest - str. Vladimirescu);
- persistența șanțului de apărare până în 1863-64 (cf. planurilor istorice);
- recent, cu ocazia unor lucrări edilitare, au fost descoperite fragmente de bârne de lemn, constituind pavimentul medieval pe strada N. Bălcescu, confirmând continuitatea de existență a acesteia;
- în rest, funcționează celelalte repere, puse în evidență pentru ipoteza 1, repere prin care se pot detecta elementele medievale (anterioare secolului XVIII) menținute de administrația habsburgică.

Propunere de restituție conform ipotezei 2

Conform acestei ipoteze, structura de bază a așezării actuale este un mixaj între elemente de organizare medievală (rămâne aceeași problemă evocată anterior, a restrucurărilor otomane) și cele datorate noii administrații habsburgice. În concluzie, este plauzibil ca elementele vechi, menținute, să fie detectabile în zona de est a așezării (cartierele sârbesc și românesc, în special axa cartierului sârbesc- str. Obradovici), unde sistematizarea de la sfârșitul secolului XVIII ar fi conservat trasee importante sau bine mobilate cu arhitecturi rezidențiale sau comunitare. Avem în vedere în special str. Obradovici, cu capela (biserica) sârbească (prelungită spre vest până în dreptul pieței centrale), străzile Horia-Victoria, parțial străzile românești (A.I.Cuza- Alte Rümänische Strasse, Carpați- Rümänische Strasse și Eminescu- Neue Welt Strasse). În „Ridicarea Josefină” (care, în această ipoteză, poate fi considerată anterioară sistematizărilor habsburgice) acestea au aproximativ aceleași trasee cu cele de astăzi. Un al doilea element urbanistic (probabil) mai vechi conservat, poate fi organizarea de principiu a spațiului urban central (piața, eventual parțial conformată) din sudul cetății-castel, la care se pot adăuga fragmente ale rețelei stradale din sudul ei (conform descoperirilor arheologice recente). Un element cert al continuității este urma șanțului de apărare din estul scuarului din nordul pieței.

Pașii conturării urbanistice a Ciacovei în această ipoteză sunt:

-conservarea parțială a vechilor structuri (zonele sârbească și românească, precum și un fragment din „crucea” din planul din 1750, care credem că este, în fapt, intersecția dintre tronsonul vestic al str. Obradovici și „pâlnia” dintre străzile Avram Iancu și N. Bălcescu) ; în „Ridicarea Josefină”, în spațiul respectiv nu există toate grupările parcelare de astăzi, ceea ce înseamnă că procesul de „umplere” al ei era în curs;
- completarea „crucei” cu traseele zonei germane care începuse să fie structurată prin colonizările din 1722 (avem în vedere și lotizările negustorești din zona pieței, completându-le pe cele, probabil, sârbești);
- completarea cu ariile din vest și sud-vest (până în 1769-1772, presupunând inclusiv construirea în 1742-1743 a Cazarmii de cavalerie);
- intervenții în zona centrală (lotizarea „pâlniei” dintre străzile Avram Iancu și Bălcescu, apariția pachetului de loturi foarte dense din vestul pieței ; o clădire în zona respectivă apare desenată în „Ridicarea Josefină”), din intervalul de până în 1769-1772, prelungit până în 1863;
- sistematizarea ariilor sârbească și românească (cele dintre axele principale menționate anterior), cu o durată de la sfârșitul secolului XVIII (vezi numerotarea din 1794) până la mijlocul secolului XIX (vezi harta din 1863);
- completarea frontului de nord al pieței (până în 1881) și construirea clădirii din nord- estul acestuia, de lângă turnul medieval ; prin aceasta, se acoperă șanțul cetății și se transformă în stradă ; se remodelează zona străzilor Florilor și Eminescu (se pot compara planurile din 1863 cu cel din 1881 și cu cel de astăzi); se produc mici extinderi perimetrare (spre sud și est).

Concluzii

Reconstituirea evoluției urbanistice a Ciacovei în cele două variante este datorată penuriei de informații sau imposibilității de corelare a datelor. Cu toate că oricare dintre ele este plauzibilă și ar putea fi validată prin cercetări viitoare, conform informațiilor

ilor deținute astăzi, cea mai probabilă este varianta 2 (pe care o și reprezintă grafic, prin planșele anexate). Această constatare se bazează pe coincidența celor mai multe dintre informații (numeroase și diverse, de la cele istorice, la cele topografice sau constructive) și pe inexistența unor argumente puternice care s-o invalideze.

EVOLUȚIA ARHITECTURII DIN CIACOVA

Conform datelor istorice și analizelor arhitectural-artistice, principalele etape ale edificării arhitecturilor actuale (majore, în special) sunt:

Etapa medievală (inclusiv etapa otomană)

- principala și singura arhitectură sigur medievală este *Turnul* din nord-vestul așezării; el este edificat în secolul XIV- anii 1390-1394 (conform cercetărilor de până în prezent) într-o incintă mai veche (sfârșitul secolului XIII - mijlocul secolului XIV) ; în cadrul ansamblului fortificat, el poate să fi avut funcția de donjon (variantă susținută de majoritatea cercetătorilor), dar și de turn de câmp al curtinei dinspre apă (variantă plauzibilă, cunoscând poziția foarte apropiată de apă a turnului - practic la limita de nord-vest a cetății);
- există ipoteza persistenței unor substrucții sau fragmente ale arhitecturilor rezidențiale care și-au menținut poziția în cadrul ansamblului așezării (conform ipotezelor 1 și 2); în aceste cazuri, clădirile actuale ar trebui să conțină părți din cele anterioare secolului XVIII (în special în zona sârbească și mai puțin în cea românească) ; acestea pot fi detectate prin studii suplimentare.

Începutul Etapei Moderne (secolul XVIII)

- singura clădire publică datorată cu certitudine secolului XVIII, este Biserica Ortodoxă Sârbă (1768 sau 1768-1771 și cert reprezentată în „Ridicarea Josefină”- cca 1770), edificată într-un stil baroc „clasic” (dar provincial), la care participă alura volumului general, forma în plan, forma turnului, detaliile de fațadă, pictura interioară și catapeteasma

(icoanele sunt opera pictorului Nedelcu Popovici);
- cu toate că evoluția urbanistică a așezării din acest secol este incontestabilă (vizibilă pe planurile de secol XVIII și cunoscută din documente și conscripții), nu există alte clădiri publice din acest secol menținute până astăzi; Biserica Catolică veche a fost demolată odată cu construirea celei noi; a dispărut Cazarma de cavalerie edificată în 1742-1743 ; au dispărut clădirile școlilor edificate în secolul XVIII; oficiul administrativ și hambarul domenal menționate de Ehrler în 1774 sunt dificil de localizat (o ipoteză ar fi ca actuala Primărie – vizibilă pe planul din 1863- să fie respectivul oficiu administrativ, dat fiind raportul cu piața);
- există, în schimb, numeroase clădiri civile, particulare, care pot fi datate atunci sau pot avea elemente de secol XVIII inserate (menținute) în clădirile actuale ; în primul rând, este „casa Obradovici” (vezi ipotezele de restituție urbanistică 1 și 2) ; în aceeași situație sunt casele fronturilor pieței (vizibil neschimbat din secolul XVIII până astăzi și amintite indirect prin documentul din 1733), precum și casele din fronturile străzilor rămase neschimbat ca traseu după „Ridicarea Josefină” (Vladimirescu, Avram Iancu, N. Bălcescu, M. Eminescu, Carpați, Al.I. Cuza, Obradovici, Horia, Victoriei etc.) ; în legătură cu toate acestea, facem abstracție de înfățișarea de astăzi a clădirilor, cu fațade modificate în perioada modernă.

Etapa Modernă (secolul XIX - secolul XX)

- între clădirile publice de secol XIX-XX care merită să fie menționate, sunt celelalte două biserici: noua Biserica Catolică (edificată în intervalul 1879-1881 sau 1871-1890, în stil neogotic și pe un nou amplasament față de vechea Biserica Catolică) și Biserica Ortodoxă Românească (edificată în intervalul 1900-1907, într-un stil hibrid- bizantino-baroc), la care se adaugă Clădirea Școlii Mănăstirii (Klosterschule - 1894-1895, din incinta Bisericii Catolice); de asemenea, este de menționat clădirea cu rosturi administrative (cunoscută ca „Palat Administrativ”, din jumătatea a doua a secolului XIX din nord-vestul pieței, în vecinătatea Turnului medieval), care pare

a fi reprezentată în Harta Militară din 1864-1865 (în aceeași poziție față de turn ca și astăzi);

- clădirile comerciale sau mixte (comerț + locuințe) edificate sau remodelate (refațadizate sau modificate în plan și elevație) în secolele XIX-XX sunt foarte multe; avem în vedere toate clădirile din piață, cu o mențiune specială pentru clădirea colțului de sud-est (farmacie, început de secol XX, stil Art Nouveau), clădirea Protopopiatului Sârbesc din frontul de sud al pieței, unele clădiri din frontul de vest al pieței ; toate acestea se caracterizează prin mixajul funcțional (comerț la parter și locuințe la etaj) și prin arhitectură (datorată în special intervalului: mijlocul secolului XIX- începutul secolului XX);

- clădirile civile (locuințele particulare) edificate sau modificate în această perioadă sunt extrem de numeroase ; ele se aglomerează în jurul pieței, pe principalele străzi care au fost mobilate sau remaniate în această perioadă (Vladimirescu, Avram Iancu, N. Bălcescu, M. Eminescu, Carpați, Al. I. Cuza, Obradovici etc.) ; cele mai importante și tipice pentru arhitectura tradițională a Ciacovei sunt locuințele de pe tronsoanele dinspre piață ale străzilor respective, caracterizate prin ocuparea completă a frontului stradal, decorații de sfârșit de secol XIX sau început de secol XX, soliditatea construcției etc.

DEFINIREA MORFOLOGIILOR ANSAMBLULUI CONSTRUIT

Locuire – organizare generală

Poate mai evident decât în alte cazuri, la Ciacova există o destul de fermă zonificare etnică. Cele trei etnii dominante - română, sârbă și cea germană (formând împreună cu cea maghiară comunitatea catolică), au cartiere distincte, fiecare axat pe o arteră importantă sau o pereche de artere, avându-și propriul edificiu de cult. Unele cartiere au evoluat (cel puțin în ultimele două secole), altele deloc sau mai puțin. Le trecem în revistă conform structurii tradiționale (cu un pronunțat caracter etnic), chiar dacă aceasta s-a modificat în ultimul timp.

Cartierul românesc, din estul Ciacovei, este structurat prin perechea de străzi Carpați- fostă „Româ-

nească” și A.I.Cuza (fostă „Alte Rumänische Gasse”- Vechea Stradă Românească). În „Ridicarea Josefină”, zona apare parțial compactă și vag geometrică, parțial răsfirată (cu loturi izolate), în sud-est. Aceasta va fi de altfel sistematizată ulterior.

Cartierul sârbesc este organizat prin străzile Obradovici (fostă „Serbische Gasse”) și Cloșca (fostă „Serbische Kirche Gasse”). El apare structurat aproape complet în „Ridicarea Josefină”.

Ambele cartiere au structuri mixte- regulate și neregulate, atestând organizări mai vechi, motivate de vechimea locuirii respective și de faptul că erau orientate (sunt orientate și astăzi) pe direcțiile drumurilor de tranzit către Jebel și Voiteni.

Cartierul german este axat în special pe strada Nemțească (actuala Avram Iancu).

Centrul este ocupat în mod egal de majoritatea etniilor (în mai mare măsură de sârbi, care își au aici și sediul Protopopiatului), cea evreiască având o pondere majoră.

Sistemul de parcelare

Spre deosebire de marea majoritate a satelor câmpiei Banatului, în care nu există diferențe notabile privind lotizarea, aceasta fiind standardizată și regularizată în secolul XVIII și mai ales în secolul XIX, la Ciacova există puține zone cu asemenea caracteristici. Ele sunt concentrate în nord-est, unde pachetele de loturi sunt rectangulare și în est (zona românească) unde sunt ușor deformate, obținându-se paralelograme aproape identice.

În rest, în special în zona străzilor T. Vladimirescu și Avram Iancu (fostă Germană), ca și în zona de sud-est, către limita așezării, loturile sunt mai lungi și deformate, rezultat al unei lotizări timpurii. Este foarte interesant de urmărit deformarea lotizării din zona de sud-est a așezării și mai ales, sinuozițiile liniilor din spate (de contact) ale unor lotizări, de pe străzile Florilor, Eminescu, Cuza și Obradovici. Coroborând cu „Ridicarea Josefină”, rezultă că sunt rezultatul existenței unor fire de apă, care au constituit limitele din spate ale respectivelor lotizări, chiar după regularizarea străzilor. Deformări ale morfologiei parcelare apar și în zona străzilor curbe din nord-est, în zona „fucii” centrale și oriun-

de rețeaua stradală este neregulată, pachetele de loturi fiind adaptate contextului respectiv.

O altă circumstanță interesantă, care poate informa asupra succesiunii operațiunilor urbanistice locale, este cea din sudul așezării, privind sistemul de lotizare dintre Strada Vladimirescu și Avram Iancu. Aici, dat fiind că există numeroase continuități ale limitelor longitudinale ale loturilor (chiar în situația unor loturi deformate, cu o geometrie mai specială sau în situația subîmpărțirii lor transversale, obținându-se, astfel, două loturi spate în spate, corespunzătoare celor două străzi) și că acolo unde nu sunt subîmpărțite, casele sunt orientate către strada Vladimirescu (fostă Breite Gasse- Strada Largă), rezultă că prima apărută a fost strada Largă, după care, prin apariția celeilalte (oricum, nu mult timp după prima), loturile inițiale sunt împărțite în două. Această operațiune este des întâlnită în cazul succesiunii, când apare o nouă stradă în spate, permițând fragmentarea loturilor sau când strada de deservire din spatele loturilor, dacă există, devine locuită. În cazul în speță, este posibil ca strada Nemțească să urmeze traseul fostei artere secundare, iar odată cu colonizarea, să primească jumătate din loturile dinspre strada Largă și loturile dinspre est, lungi și deformate din cauza vecinătăților.

Spre deosebire de cartierele de locuit, centrul are o lotizare mult mai densă, mai ales în zona amintită, din vestul pieței. Către piață se deschid și loturi ample, în nord și sud, ocupate de construcții comunitare (Primărie, Protopopiatul Sârbesc, alte instituții).

Concluzii

Coroborând toate informațiile (sigure sau probabile), rezultă că zona de maximă pregnanță din punct de vedere morfo-structural este cea posibil de a fi definită ca „Centru al așezării” adică o arie care cuprinde piața și vecinătățile ei, care se desfășoară în interiorul unui contur cu o rază de cca 500 metri (cu excepția direcției nord-vest, unde este limitată de apă). Aici se concentrează toate elementele morfo-structurale caracteristice Ciacovei și cele care au parcurs cele mai îndelungate perioade de definire, obținându-se, astfel, complexitate și diversitate.

ZONIFICAREA INTRAVILANULUI ȘI PROPUNERI DE ACTUALIZARE A LISTEI MONUMENTELOR ISTORICE

Zonificarea intravilanului

Coroborând toate datele conținute în capitolele anterioare (istorie urbanistică, istorie a arhitecturii, morfo-structurile caracteristice) se obține o cartare generală a intravilanului, după cum urmează:

zona 1: aria din jurul pieței centrale, cu un contur aflat la cca 500 metri față de piață (urmând spre nord-vest traseul căii ferate- apei și în rest, traseul străzii Florilor, racordat la fundul parcelelor frontului de est al străzii Bistrița, cu o excrescență de-a lungul străzii Obradovici, urmând, apoi, fundul parcelelor străzii perpendiculare pe calea ferată, până la apă), conform desenului; această arie conține, în afara celor mai vechi zone ale așezării (ocupate și constituite în secolele XIII-XIX), toate arhitecturile importante ale așezării, precum și cele mai pregnante elemente de morfo-structură urbanistică (rețea stradală și parcelar)

zona 2: restul ariilor până la limitele planurilor din 1863 și 1881, conform desen; această arie conține zonele structurate în secolele XVIII-XIX, dar care sunt fie afectate de o serie de edificări recente, fie nu au caracteristici morfo-structurale sau arhitecturale pregnante

zona 3: ariile perimetrare apărute în secolul XX ; sunt fără importanță pentru studiul nostru.

Lista actuală a monumentelor istorice; scurt comentariu

Conform listei- anexă a Legii Monumentelor, în orașul Ciacova sunt clasate următoarele:

1. *Turn de apărare*- cod: TM-I-m-A-06201
2. *Biserica Sârbească „Maica Domnului”*, str. Bistriței nr. 24- cod: TM-I-m-A-06203
3. *Ansamblul urban „Piața Republicii”*- cod TM-I-a-A-06202
4. *Casa scriitorului Dositei Obradovici*, str. Obradovici Dositei nr. 11- cod: TM-I-m-B-06331

Conform acestei liste și propunerilor vechiului PUG al Ciacovei, ansamblul pieței (protejat ca monument istoric) este definit pe fundurile de parcele ale pieței și este izolat de turnul medieval. De asemenea izolate sunt Casa Obradovici și Biserica Sârbească. Una dintre constatări este că dacă s-ar figura limitele zonelor de protecție a acestor monumente, s-ar obține un înfășurător care ar include mare parte din zona 1, specificată anterior. O altă remarcă este legată de faptul că, față de realele valori istorice, urbanistice și arhitecturale ale orașului (rețea stradală, arhitecturi majore, locuire), elementele protejate sunt puține, neacoperind amploarea și complexitatea realităților urbane. Coroborând acestea cu datele anterioare, rezultă o serie de elemente noi privind valoarea urbanistică și a arhitecturilor Ciacovei, care impune actualizarea listei monumentelor istorice.

Propuneri de actualizare a listei monumentelor istorice

În primul rând, se impune *amplificarea ariei din jurul pieței centrale* care se va identifica cu *zona 1* definită anterior prin zonificarea intravilanului.

În al doilea rând, se impun noi clasări de monumente, după cum urmează:

5. Biserica Catolică și clădirile anexă

6. Biserica Ortodoxă Românească

7. Clădirea fostă administrativă din nordul pieței (cunoscută sub numele de „Palat Administrativ, Piața Cetății nr. 2)

8. Clădirea farmaciei din colțul de sud-est al pieței centrale

Prin aceste propuneri, centrul istoric protejat include, în afara monumentelor existente în lista actuală, toate noile monumente și zonele lor de protecție, simplificând corecta lor administrare și ușurând acțiunile de protejare a întregii arii.

Un puternic argument în favoarea acestor propuneri este cartarea tuturor arhitecturilor orașului și realizarea unei scări valorice, din punct de vedere istoric, arhitectural, stilistic. Majoritatea clădirilor de valoare peste medie se găsesc în interiorul noii limite propuse pentru ansamblul urbanistic protejat ca monument istoric.

DATE TEHNICE:

BENEFICIAR: Primăria Orașului Ciacova

PROIECTANT GENERAL: Universitatea „POLITEHNICA” Timișoara- Facultatea de Arhitectură

RESPONSABIL PROIECT: Prof. Dr. Arh. Teodor Octavian GHEORGHIU

(realizarea documentării și a părții scrise a studiului istoric, realizarea schițelor de evoluție teritorială, zonificare urbanistică și monumentelor istorice)

(realizarea documentării și a părții scrise a studiului istoric, realizarea schițelor de evoluție teritorială, zonificare urbanistică și monumentelor istorice)

COLECTIV:

- Arh. Olivian Marius BRATILOVEANU

- Arh. Dorin Gabriel CAZAN

- Arh. Roxana Raluca DESPOTOVICI

- Arh. Alina Mihaela GEORGESCU

- Arh. Dan Cristian JUNEĂ

- Arh. Attila KOSUTAN

- Arh. Alexandru MIȘVINSCHI

- Arh. Claudiu Iuliu NAGEL

- Arh. Alina Cristina NEGRU

- Arh. Ruxandra Irina OPREA

- Dr. Dana Mihaela PAICA

- Arh. Anamaria PIHENI

- Arh. Alexandru Bogdan ȘUTEU

- Arh. Alin Florian TUȚAC

(cartarea arhitecturii orașului și realizarea hărții co-respunzătoare, desenarea în format electronic a hărților evoluției orașului, a zonificării urbanistice și monumentelor)

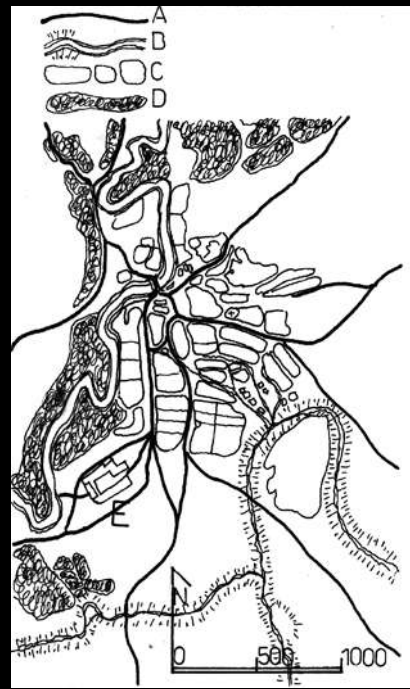
DATA PREDĂRII; noiembrie 2008

Planul din 1723

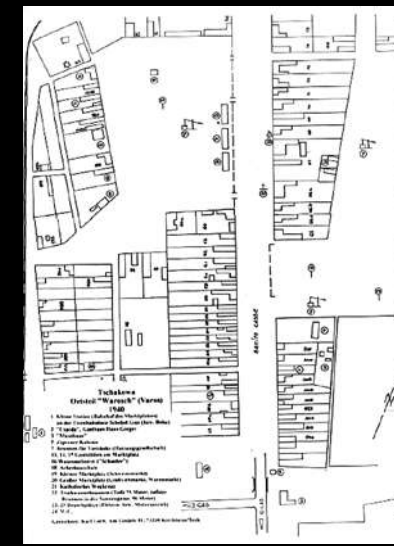
Planul din 1750

Planul din „Ridicarea Josefină” redesenat:
A-drumuri principale, B-ape, C-grupări parcelare, D-păduri sau plantații înalte, E- cazarma nouă de cavalerie

Planul din „A treia ridicare militară” (cca 1884)

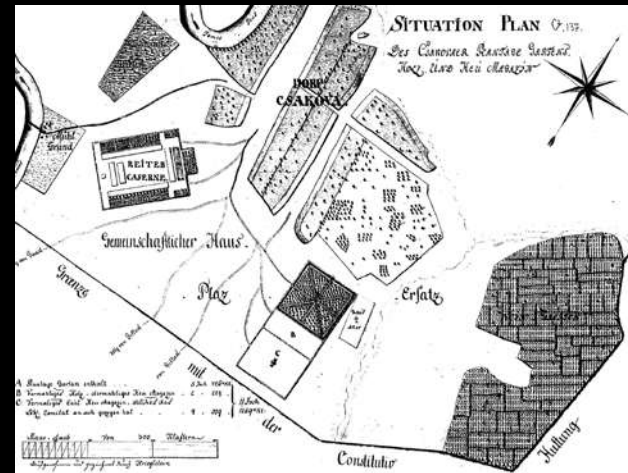
Planul din 1940; zona de sud, redesenată

Planul din 1900

Planul din „Ridicarea Josefină” (cca 1770)

Planul din 1793; zona de sud a Ciacovei, cu cazarma de cavalerie

Planul din „Planul director de tragere” (1958), redesenat după hărțile austriece

Planul din 1863; detaliu cu aria centrală și a fostei cetăți: A- turnul-donjon, B- șanțul de apărare al fostei cetăți, C- locul vechii Biserici Catolice, linie grosă punctată-reconstituirea spații urbane transformate

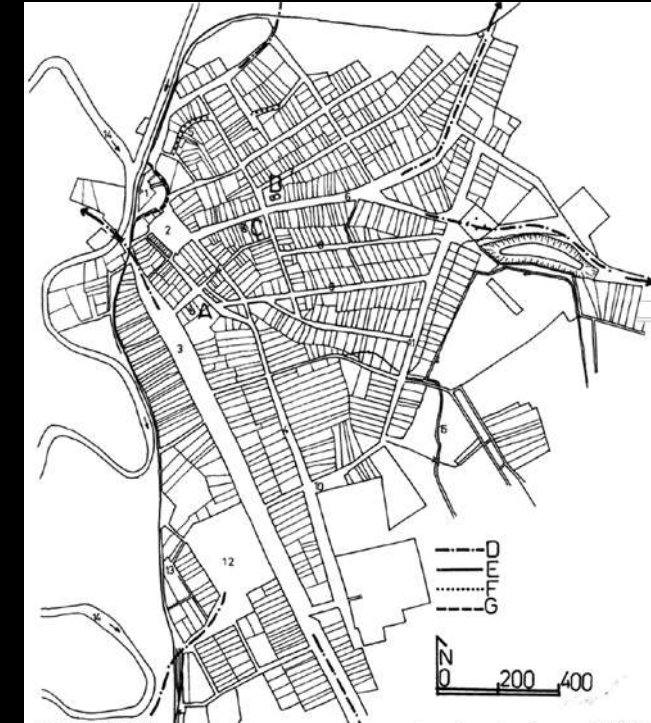
Planul din 1863 redesenat

Planul din „Ridicarea Franciscană” (cca 1864)

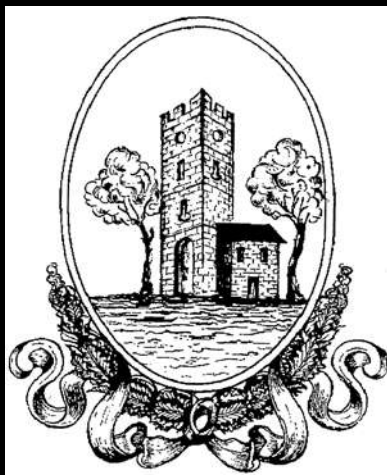

Plan din 1972

CIACOVA - planul actual- cca. 2002
(rețea strădală și lotizare) prelucrat după planul cadastral:
A- Biserica Catolică, B- Biserica Ortodoxă Sărbă, C- Biserica Ortodoxă Românească, D- Trasee ale drumurilor de tranzit, cu antecedente probabile în Evul Mediu, vizibile și în Ridicarea Josefină, E- Aliniamente de străzi vizibile în Ridicarea Josefină, F- străzi cu trasee neregulate, posibil de a fi relicte medievale, G- contur probabil al fortificației medievale (cetatea interioară), 1- turnul medieval, 2- piața centrală, 3- str. Tudor Vladimirescu (Breite Gasse- strada Largă), 3- str. Avram Iancu (Deutsche Gasse- str. Neamțescă), 5- str. Horia (Ellenbogen- Curbă), 6- str. Obradovici (Serbische- Sârbească), 7- str. Cloșca (Serbische Kirche- Biserica Sârbească), 8- str. A.I. Cuza (Alte Rumätsche- Vechea Stradă Românească), 9- str. Carpați (Rumänische- Românească), 10 str. Crizantemelor (Friedhof- Cimitir), 11- str. T. Vuia (Sonnen- Soarelui), 12- Târgul (locul aproximativ al fostei cazărmi), 13- str. Târgului (Gr. Markplatz- Warosch), 14- Timișul Mort, 15- canal (pârâu vizibil în Ridicarea Josefină, canalizat ulterior)

Plan actual (cca 2002), utilizat ca reper al studiului urbanistic

stema târgului Ciacova la 1800

colțul de sud-est al pieței centrale
(perioada interbelică)

turnul medieval văzut de pe malul
opus al Timișului Mort

piața centrală (perioada interbelică)

turnul medieval în timpul lucrărilor de reabilitare
(inceputul secolului XX)

piața centrală (perioada interbelică)

perspectivă asupra pieței centrale (inceputul secolului XX)

frontul sudic al pieței centrale
(perioada interbelică)

strada N. Bălcescu (perioada
interbelică)

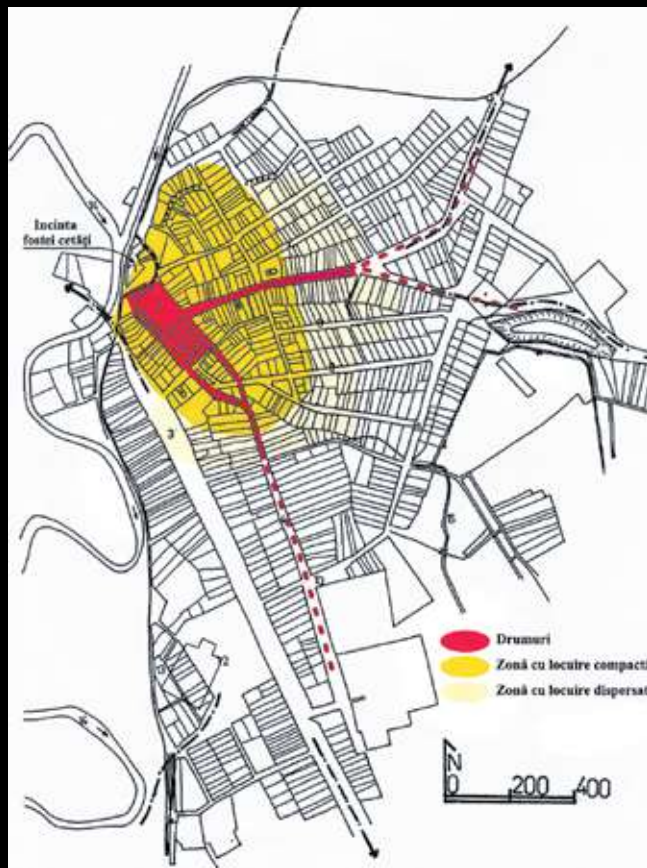
Liceul Teoretic și Biserica Catolică (cca 1960)

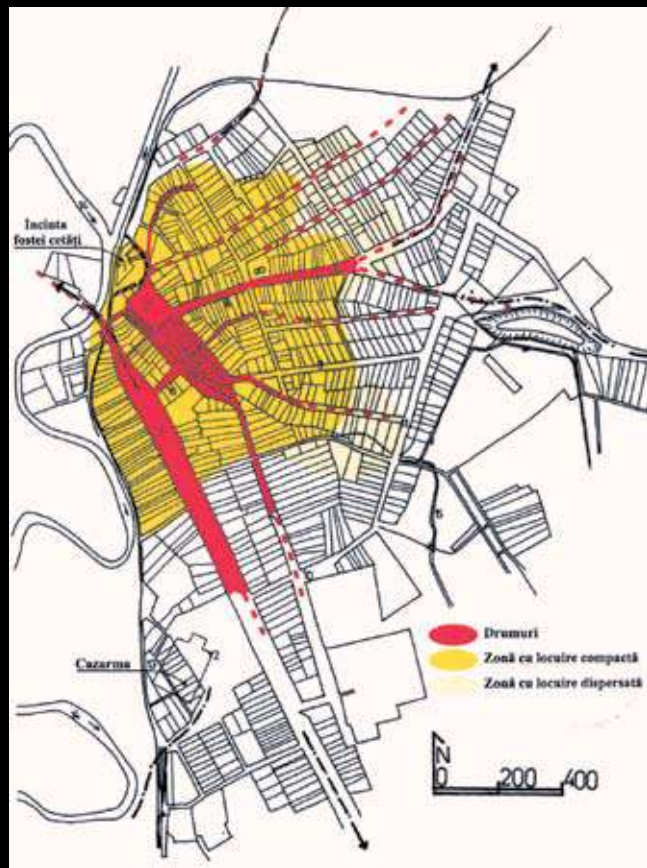

Fotografii din iulie 2014

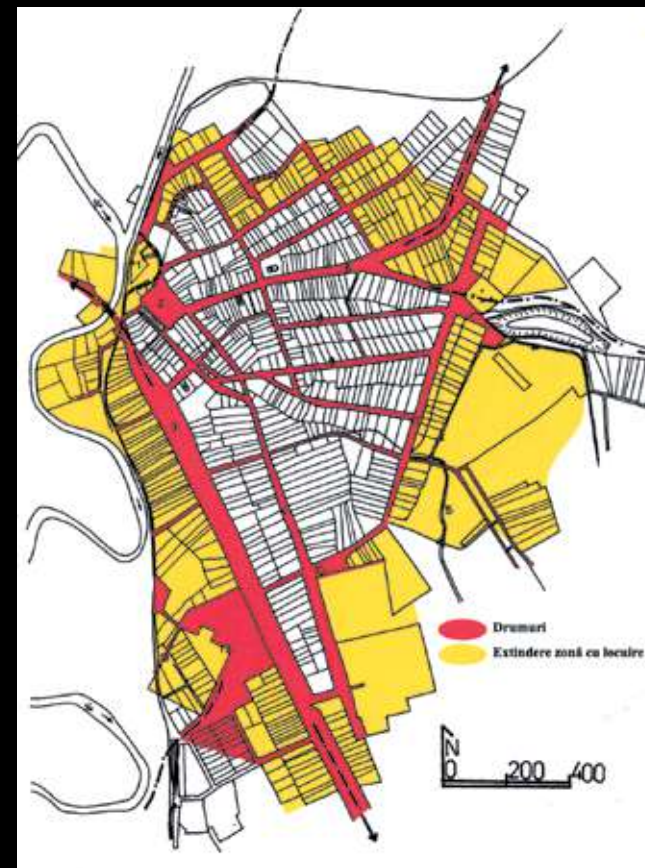

Evoluția Ciacovei până în 1716

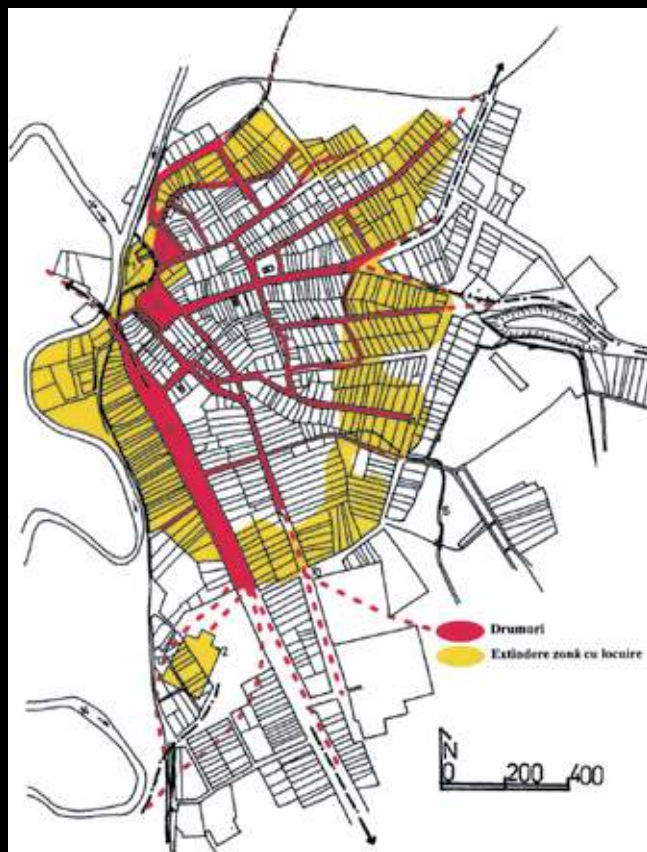
Evoluția Ciacovei până în 1750

Evoluția Ciacovei până în 1900

Zonificarea intravilanului (cf. studiului istoric)

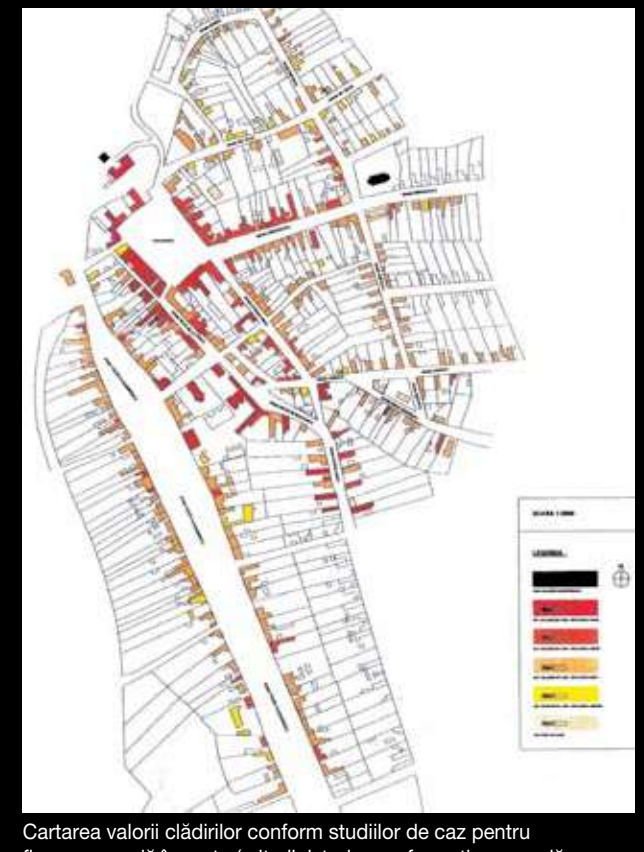
Evoluția Ciacovei până în 1770

Evoluția Ciacovei până în 1865

Cartarea monumentelor istorice (existente și propuse)

Cartarea valorii clădirilor conform studiilor de caz pentru fiecare parcelă în parte (criterii: istorie, conformație generală, arhitectură, stil, stare fizică)

MONOGRAFIA ORAȘULUI PECICA

STUDIU ISTORIC PRELIMINAR ÎN VEDEREA FINALIZĂRII PUG PECICA, JUDEȚUL ARAD; 2014

Surse documentare

Cărți și articole

- Atlasul culturii populare a slovacilor din România, Editura Societății culturale și științifice „Ivan Krasko”, Nădlac 1998
- Bibliografia istorică a orașelor din România, Coord. V. Ciobanu, Judit Pal, Anda Lucia Spănu, Editura Academiei Române (CIOR), București, 2008
- Binder P., *Lista localităților din Banat de la sfârșitul secolului al XVII-lea*, „Studii de istorie a Banatului”, vol II, Timișoara 1970
- Blazovich László, *A Körös-Tisza-Maros-köz települései a középkorban*, Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 1996
- Borovszky Samu, *Csanád vármegye története*, vol. I-II, Budapest, 1897
- Călători străini despre Țările Române, vol I, București, Editura Științifică, 1968
- Ciuhandu Gheorghe, *Românii din Câmpia Aradului de acum două veacuri*, Arad, 1940
- De-a lungul frontierei/ Határ mentén, Arad, 2005
- Fabian G., *Arad vármegye leirása historiai, geographiai és statisztikai tekintetben*, Buda, 1835
- Gheorghiu Teodor Octavian, *Locuirea tradițională rurală din zona Banat-Crișana (Elemente de istorie și morfologie; protecție și integrare)*, Editura Eurobit, Timișoara, 2008
- Haán, Ludoviț, Zajác Daniel, *Dejepis starého i novoho Nadlaku*, Uniunea Democratică a Slovacilor și

- Cehilor din România și S.C. „Slavia” S.A., Nădlac, 1994
- Hațegan Ioan, *Cultură și civilizație medievală la Mureșul de Jos. Comunități, populație și habitat într-un spațiu de interferențe culturale*, ed. Almanahul Banatului, Timișoara, 1995, pp. 105-107
- Márki S., *Az aradi var története*, Budapest, 1898
- Monografia Pecica*, coord. Constantin Cheveresan, Editura Concordia, Arad, 2007
- Parecz I., *Aradmegye es Aradvaros ismertetese*, Arad, 1871
- Plan de Amenajare a Teritoriului Județului Arad. Studiu Istoric*, autor „Complexul Muzeal Arad”, coordonator dr. Peter Hügel, Arad, 2008
- Pug Pecica. Delimitare situri arheologice reperate în literatura de specialitate*, Complexul Muzeal Arad, Arad, 2013
- Repertoriul arheologic al Mureșului inferior*, Editura Orizonturi Universitare, Timișoara, 1999
- Roz A., Geza K., *Dicționarul istoric al localităților din județul Arad*, Editura Complexului Muzeal Arad, Arad, 1997
- Rusu A.A., Hurezan G. P., *Biserici medievale din județul Arad*, Editura Complexului Muzeal Arad, Arad, 2000
- Szeberényi A., *Adatok Nagylak múltjához*, Budapest, 1892
- Țiucra Petru, Pribeagul, *Pietre rămase. Contribuții la Monografia județului Arad*, București, 1936, republicat de Editura Ramira, Arad, 2008

- Vesa Pavel, *Biserile de mir arădene între tradiție și modernitate*, Ed. Mirador, Arad, 2000
- Vesa Pavel, *Biserici de lemn de odinioară*, Editura Gutenberg, Arad, 1997
- „Ziridava”- colecția completă

Hărți și planuri

- Arhiva Complexului Muzeal Arad
- Arhivele Statului Arad- fond clișee
- Arhivele Statului București- fond clișee
- Az első katonai felmérés. Erdély és a Temesi bansag, DVD, ed. « Arcanum », Budapest, 2005
- Az első katonai felmérés. A Magyar Királyság teljes területe 1782-1785, ed. « Arcanum », Budapest, 2004
- A Masodik katonai felmérés. A Magyar királyság és a Temesi bansag Negyfelbontasu, szines térképei-1819-1869, DVD, ed. « Arcanum », Budapest, 2005
- <http://nelucracion.wordpress.com/2011/11/23/harti-istorice-planuri-directoare-de-tragere-banat>

DENUMIRI ALE ORAȘULUI ÎN DECURSUL ISTORIEI ȘI AȘEZĂRILE DISPĂRUTE DIN ZONA ORAȘULUI ȘI LOCALIZARE

Denumiri

- PECICA, PECHK, PETK, PECZKY, MAGYARPÉCSKA, RACZPÉCSKA, ROVINE, ROMÁNPÉCSKA
- ABONY, OBOYN, ABAN, ABON (localitate dispărută, posibil de a fi localizată în nordul orașului actual)
- AHTONMONUSTURA, AHTUNMONOSTOR, AJTONY (mănăstire și localitate dispărute, localizate îndeobște în punctul „Hăblău”- „Insula”)
- ALBERT PUSZTA (localitate dispărută)
- BABOS (localitate dispărută, localizabilă în nord-estul orașului actual)
- BASARAGA, POSOROG, BURSOROGH, BOZORAGH, BASARAGH (localitate dispărută, posibil de a fi localizată în nordul orașului actual)
- BÉLA PUSZTA (localitate dispărută)

- CUCA, CZUCZA, CSUCZA (localitate dispărută)
- FULGUDUS, FELGEDUS, GEDUS, FELSÖGÖDÖS (localitate sau localități dispărute, localizabile în vestul orașului actual, reper fiind actuala pădure Ghedoș)
- HODOSMONOSTURA (așezare și/sau mănăstire dispărută, localizate în zona Bodrogu Vechi și a mănăstirii Hodoș-Bodrog)
- IRANTA, EWRINTH, ERYNT, IRONDA, IRINTA (localitate dispărută)
- JÁSZPÉL, IAASPELY, PELY (localitate dispărută)
- HUDUS, KISHWDWS, KISHÓDOS (localitate dispărută, posibil de a fi fost în zona Bodrogu Vechi)
- KYNGED, KINGET (localitate dispărută)
- MARYAN, MORAN (localitate dispărută, localizabilă în estul orașului actual)
- MAYMATH (localitate dispărută, posibil de a fi localizată în nordul orașului actual)
- PERSÉK, PUERSEGH, PWRSEGH (așezare dispărută)
- POPI, PAPI, POPPIN (localitate dispărută, localizabilă în estul orașului actual, lângă Mureș, reper fiind actuala pădure Popin)
- SÂNTOMA, HODOSSZENTTAMÁS, ZENTHAMAS, SANCTUS THOMAS (localitate dispărută, localizabilă în estul orașului actual)
- SERIAN, SERYEN, SORJAN, HAGYSERJEN KISSERJEN, SCHIRIAN (localitate sau localități dispărute, posibil de a fi localizate în nordul imediat al orașului actual)
- SIONDA, ZYHUND, ANAZEHUND, SZIOND (așezare dispărută)
- ZEWLEWS, ZELEUS, SCELEUS, ÓZEWLEWS, NAGZEWLEWS (așezare dispărută)

Localizare

Orașul este așezat în Câmpia Mureșului, pe malul nordic al râului, la jumătatea distanței dintre Arad și graniță (Nădlac). Situl este orizontal și puternic marcat de rețeaua unor ape de suprafață rezultate din modificările (sistematizarea) cursului Mureșului din ultimele sute de ani. În sud și sud-est există arii importante de pădure specifică luncii Mureșului.

CRONOLOGIA EVENIMENTELOR URBANISTIC-ARHITECTURALE - ZONA PECICA

GENERALITĂȚI

Aria geografică corespunzătoare orașului Pecica este locuită din preistoria timpurie până astăzi, conform unei cronologii care, în mare măsură, corespunde cronologiei generale a teritoriului ce aparține interfluviilor Mureș, Timiș, Tisa. Întreaga istorie a zonei respective este doar parțial relevantă științific și va suporta, oricum, corecții importante viitoare. Mă refer la norul de așezări preistorice care sunt descoperite întâmplător și cercetate incomplet, la cele din perioada antică, geto-dacică și romană (despre acestea există importante informații privind așezarea fortificată asimilată Ziridavei, dar rămân în suspensie datele referitoare la posibila integrare a zonei în civilizația romană sau influențată de aceasta) și, mai ales, la istoria medievală. În această privință, remarc numărul extrem de mare de așezări documentate începând cu secolul XII în aria de referință a Pecicăi (cca 22-25 de localități), majoritatea dificil de localizat, precum și numărul mare de situri arheologice descoperite sau doar semnalate, cu urme materiale din Evul Mediu și dificil de pus în legătură cu localitățile documentate.

Cercetările recente de-a lungul autostrăzii au scos la lumină noi informații care trebuie și ele corelate cu cele existente. În această perspectivă sunt de așteptat cercetări arheologice localizate în intravilanul Pecicăi, care să facă lumină asupra unora dintre aspectele esențiale ale evoluției medievale și a componentelor sale. Simpla semnalare a acestora este importantă pentru că îndeamnă la prudență în ceea ce privește atacarea (prin edificare sau amenajare) unor arii susceptibile de a adăposti vestigii arheologice. Această minimă precauție poate scuti mari sume de bani și economisi timp.

De asemenea, în istoria așezării există numeroase date privitoare la feluritele aspecte ale devenirii așezării și comunității (comunităților) sale. Dintre ele am selectat datele sigure (verificate prin mai multe surse) și cele care au legătură cu subiectul acestei

cercetări, cele care informează asupra evenimentelor urbanistice și arhitecturale.

Pentru ca informația să fie de tip deschis, cu posibilitatea de a fi permanent completată, voi utiliza, ca și în alte cazuri similare, tipul de bancă de date organizată conform surselor (istorice, arheologice, cartografice, arhitecturale etc.), cronologic, dar și faptic, marcând corespunzător, de pildă, acele evenimente care definesc urbanistic sau arhitectural orașul și componentele sale. Ele sunt organizate pe așezări (orașul actual și ariile locuite dispărute între timp), tocmai pentru a înlesni căutările și inserările de noi date.

INFORMAȚII ISTORICE; CRONOLOGIE (ISTORIE ÎN DATE)

Informații generale despre zona Pecica

- 102 d.Hr. - trupele romane distrug cetățile dacice de pe valea Mureșului, între care și cea de la Pecica

- 102 d.Hr. - prima pătrundere iazigă la est de Tisa, în Câmpia Aradului

- 103-104 - Decebal recucerește Câmpia Aradului de la iazigi

- 105-106 - al doilea război dacic al lui Traian; probabil sunt cucerite Câmpia Aradului și Crișana; datele referitoare la stăpânirea romană asupra acestui teritoriu sunt puține și relative

- 107-108 - atac iazig în zona Mureșului inferior, respins de guvernatorul Pannoniei Inferior, P. Aelius Hadrianus, care va fi viitorul împărat

- 118-119 - reorganizarea Daciei de către împăratul Hadrian lasă zona arădeană în afara provinciei; limesul coboară direct spre Dunăre

- 166-180 - „Războaiele marcomanice”; printre atacatorii provinciei Dacia, sunt și sarmații stabiliți pe Mureșul inferior și în Câmpia Aradului

- 180 - în virtutea păcii încheiate de împăratul Commodus cu barbarii, sarmaților iazigi li se permite să tranziteze Provincia Dacia de la vest la est folosind, probabil, drumul de-a lungul Mureșului

- 335 - vandalii, conduși de regele Visimar, care ocupau teritoriul dintre Mureș, Tisa și Criș, au fost înfrânți, pe malul Mureșului, de goții conduși de regele Geberich

- 358-359 - împăratul Constantius II îi înfrânge pe limiganți (*limigantes = limitis gentes*), dacii care apărau granița Sarmatiei cu Gothia, marcată de un sistem de valuri și șanțuri ce străbat și teritoriul arădean (zona Pecicăi era controlată de sarmați)

- 420-454 - stăpânirea hună

- 448/449 - Priscus din Panion, ambasador al împăratului bizantin Theodosius II la curtea lui Attila, trece prin zona Mureșului inferior unde întâlnește așezări stabile ale unei populații latinofone

- 472-568 - centrul de putere al gepizilor se află în interfluviul Mureș – Tisa – Criș

- 568-680 - Primul Kaganat Avar; zona Pecicăi se găsește în periferia estică a Caganatului

- 680-795 - Al doilea Kaganat Avar; zona aceasta este la limita teritoriului respectiv

- 795 - Carol cel Mare, sprijinit de longobarzi, distruge cel de-al doilea Kaganat Avar

- secolul X - zona este stăpânită de voievodul Glad - începutul secolului XI - zona este stăpânită de voievodul Ahtum, urmașul lui Glad

- cca 1030 - Ahtum intră în conflict cu Cenad (Cinad, Sunad), catolicizat, intrat în slujba regelui Stefan; Ahtum este ucis în luptă și teritoriile sale îi sunt date lui Cenad

Informații directe despre Pecica⁸⁶

- 1241 - document: Pecica aparține Episcopiei Catolice de Cenad⁸⁷

- 1241 - în zona Peregului se dă o mare bătălie cu tătarii; locuitorii a 70 de sate refugiați acolo se luptă o săptămână cu tătarii, care îi înving

- 1329 - prima mențiune documentară (*vezi mai jos*)

- 1335 - apare documentar ca „Petk”⁸⁸; biserica catolică din Pecica (preot- Péter) aparținea Proto-popiatalui de Orod și plătea 7 gologani papalității; este prima mențiune documentară⁸⁹

- 1421 - în document apare sub forma „Pethk cum vade seu portu”, care implică existența unui port

86 Majoritatea informațiilor sunt extrase din A. Roz, Geza K., *Dictionarul istoric...* pp. 188-198; cele controversate au trimiteri la note.

87 Cf. *Monografie...* p. 119.

88 „Petk”- cf. *Monografia...*, p. 119.

89 Ioan Hațegan, *Cultură și civilizație...* p. 106.

pe Mureș (sau „Pesc” cf. *Monografie*); atunci Pecica este donată de regele Sigismund Episcopului de Cenad; o păstrează până în 1552, când zona devine otomană

- 1514 - este loc de vamă

- 1516- 1517, 1549 - noi menționări documentare

- 1517 - apare ca „Pecha” sau „Pechk”

- 1528 - călătorul german Hans Derscham, călătorind pe Valea Mureșului, găsește la „Peck” un castel⁹⁰

- 1549 - apare în Arhiva Convenției de la Cluj-Mănăstur

- 1549 - Pecica și teritoriul ei sunt anexate Aradului

- 1552 - turcii ocupă zona Aradului, inclusiv Pecica, care apoi va face parte din Sandgeacul Gyula; familiile nobiliare maghiare își mențin domeniile în zonă: Bánrévy, Kastelanffy, Pongrácz, Duboczy, Besenyey, Nagy etc.

- 1552-1699 - în timpul ocupației otomane, numeroși unguri părăsesc zona; dispar localitățile: Abony, Basaraga, Csucs, Felgedus, Hodos-Monostura, Ironda, Sântoma, Sionda (cf. *Monografie*; informație corelabilă cu cronologiile așezărilor respective de mai jos)

- 1555, 1558, 1561, 1564 - apare în documente sub forma „Peczky” („Pecyk”)

- 1555 - Pecica este dăruită nobilului sârb Dimitrie Ovcearovici; altă variantă: anii 1557-1559⁹¹; de corelat cu informațiile privitoare la etapa otomană

- 1557-1558 - defter otoman: la Pecica sunt doar 10 case locuite (una probabil de catolici maghiari și restul de români și sârbi), care plătesc 5 sau 6 florini dare

- 1558-1559 - aparține Nahiei Arad

- 1559 - Pecica aparține cetății Gyula; căpitanul ce-

90 Ioan Hațegan, *Cultură și civilizație...*, p. 107, informație care nu se regăsește în nici un alt document; verificând- în *Călători străini despre Țările Române*, vol I, București, 1968, p. 286- în relatarea lui Derscham „De Hradeczin”, există o listă a cămărilor de sare din Transilvania, între care „Pescht” pe care editorul o traduce, conjunctural, prin Pesta. Castelul din „Pechk”- tradus de editori prin Pecica - este amintit la p. 271 ca fiind al lui N., iar localizarea este corectă, între Arad și Cenad; prin urmare, călătorul este plauzibil să fi văzut castelul din Pecica, iar informația va trebui să fie verificată pe alte căi.

91 Cf. *Monografia...*, p. 466.

tății o ocupă spunând că este „fără stăpân”

- 1559-1590 - locuitorii Pecicăi plătesc dări și otomanilor și episcopilor de Cenad
- 1560 - Pecica devine proprietatea episcopului Paulinus Péter Kaproncsai; conform documentelor, în acel moment în Pecica nu erau catolici
- 1564 - Pecica devine proprietatea episcopului György Bornemissza; el nu găsește în sat case noi, impozitabile
- 1567 - Pecica are 8 familii
- 1579 - Pecica are 21 de familii
- 1590 - Pecica devine proprietatea lui Pál Szegedi (episcop Szegedi Paulus); proprietatea este validată de Poarta Otomană
- 1597 - apare documentar sub forma „Peczky”-atunci, cetatea eliberată de sub turci este dăruită de domnitorul Zsigmond Báthori lui Segnyei Miklós
- 1633 - în Biserica Ortodoxă din Pecica este ales Episcopul Ineului, Longinus, din neamul Brâncovenilor⁹²
- 1643-1655 - satul aparține lui Dobozi Ferencz și Szel Mihaly
- 1653, 1654 - apare documentar sub forma „Pecska”
- 1654 - Pecica aparține Episcopiei de Szeged; circulară a episcopului către săteni să-și plătească dările
- 1655 -la Pecica se naște sârbul Pero Iovanovici (Seghedinaț)- cel care va organiza revolta din 1735
- 1657 - apare sub forma „Péczka” („Pecska” cf. *Monografie*)
- 1660 - dispute în legătură cu proprietatea asupra Pecicăi ; din cauza turcilor, nu se reglementează acest fapt
- 1665 - apare documentar sub forma „Pecskes alis Pecske”, reglementându-se parțial grafiile diferite
- 1686 - Pecica este pustiită de trupele otomane și tătare
- 1695 -există informații despre o veche biserică ortodoxă (pentru români și sârbi), în fosta comună Rovine -Pecica Maghiară (vatra satului era mai spre apus și în Dealul Viilor), în fosta casă a familiei Bolyos⁹³
- 1700 - din nou în document, apare ca : „Becskes

alias Becske”; este deja populată

- 1702 - Pecica este centru grăniceresc (pe linia Mureșului); motiv pentru care sunt aduși în zonă grăniceri sârbi; are 215 soldați; Pecica devine sediu de capitanat format din 15 localități
- 1720 - Pecica are statut de „Șanț”, cu 126 de familii plătitoare de impozite
- 1722 - „Pecska”, „Beczka”apare în documentele Arhivei Hofkammer din Viena
- 1723 - „Petschka” apare în Harta lui Mercy
- 1723 - are loc colonizarea ungarilor (țărani și meșteșugari); sunt scutiți de impozite timp de 6, respectiv 15 ani; colonizarea este coordonată de prefectul comitatului Arad, Mihály Lovász; Pecica Maghiară este ridicată la rangul de „târgușor”⁹⁴
- 1726 - Pecica intră în stăpânirea Ducelui de Modena, Rinaldo care aduce în Pecica un regiment de 100 de călăreți și 100 de infanteriști, conduși de 14 ofițeri și un căpitan; 124 de sate și puste, 5 târguri, un oraș; cca 300.000 de ha.; are loc și o mică colonizare cu italieni; spre sfârșitul secolului XIX domeniul revine Cămării Aulice de la Viena
- 1728 - la Pecica ia ființă un episcopat ortodox; sunt 227 de credincioși
- 1735 - Pecica este în centrul revoltei lui Peró Iovanovics (Seghedinaț)
- 1746 - apare sub forma „Péczka” în documentele Arhivei Hofkammer din Viena
- 1750 - din ordinul Mariei Teresia, Pecica este anexată Aradului
- 1751- se desființează granița militară
- 1751-1752 - au loc emigrări ale populației din Pecica în Ucraina, mai ales a sârbilor, ca urmare a înăbușirii revoltei lui Peró; pleacă cca 578 de persoane, rămân 36 de case sârbești
- 1752 - zona este demilitarizată; țărani români, foști grăniceri, sunt transformați în iobași
- 1752 - Pecica are 201 familii (cf. Ciuhandu); sunt 5 meșteșugari (cojocari, cizmari, morari, croitori) existau și mori de apă
- 1752 - noua așezare înființată în sudul Ucrainei de azi (Pecica), prin exodul sârbilor pecicani este înglobată teritoriului numit „Noua Serbie”, înființată de împărăteasa Elisaveta Petrovna a Rusiei

⁹² *Ibidem*, p. 141.

⁹³ *Ibidem*, pp. 141-142.

⁹⁴ *Ibidem*, p.173.

- mijlocul secolului XVIII - este menționată existența unei biserici de grădele (Sf. Nicolae), veche și ruinată
- 1752 - se ridică Clădirea Camerală la Pecica, cu ajutorul comunității românești (cf. Episcopului Sinesie Jivanovici)
- 1753- 1765 - are loc colonizarea maghiarilor- din Comitatul Heves- în total 420 de familii localizate pe terenul fertil din Rovine , românii și sârbii fiind siliți să se așeze spre est (cf. *Monografie*)
- 1752-1754 - se înființează Școala ortodoxă sârbă (atunci avea 30 de elevi) și este edificată clădirea școlii
- 1753 - se înființează Școala Românească
- 1753-1757 - se fac primele colonizări de slovaci
- 1755 - se ridică vechea Biserică Catolică, pe locul Bisericii Ortodoxe, demolată după mutarea comunității ortodoxe spre est (cf. *Monografie*); biserica se sfințește în 8 decembrie 1758
- 1757 - Pecica devine „târg-orășel”
- 1757, 13 noiembrie - Episcopul Sinesie Jivanovici înaintează cererea comunității ortodoxe către domnul de pământ să o ajute pentru ridicarea unei noi biserici; reiese din cerere că românii au repopulat așezarea după plecarea comunității sârbe (milițiilor sârbești)
- 1758 -la Pecica funcționează doi preoți ortodocși
- 1765 - se ridică Casa parohială catolică
- 1766 - Viena hotărăște separarea maghiarilor de români și sârbi; ia ființa Pecica Maghiară și Pecica Sârbească (Ráczpéczka), numită ulterior Pecica Românească⁹⁵ - vezi mai jos, informația plasată la începutul secolului XIX
- 1769 - în timpul războiului austro-turc, în Pecica este amenajat un depozit militar de cereale și altul de nutreț; aici se țin câteodată, ședințele Consiliului de Război
- 1771, 1786 - conscripție: Pecica Maghiară are 165 familii; Pecica Română are 238 de familii
- 1773 - se ridică prima statuie din Pecica- Sf. Ioan de Nepomuk; inițial în piața din fața Cazinoului; în 1949 este mutată pe locul actual
- 1774 - este ridicată din cărămidă noua Biserică Ortodoxă, pe locul bisericii de astăzi

⁹⁵ *Monografia...*, pp.174 și 536.

- 1775 - se clădește Școala românească, pe locul casei actuale nr. 1463
- 1776-1777 - iconostasul bisericii este pictat de Ștefan Tenețki
- 1790, 10 iunie - se amenajează actualul cimitir
- 1791- în cele 4 clase primare ale Școlii românești sunt 30 de elevi; în Pecica erau cca 400 de copii de vârstă școlară
- 1793 - este consemnată jalba iobagilor din Pecica
- 1799 - contract urbarial între Curte și locuitorii Pecicăi; se creează condiții favorabile dezvoltării
- începutul secolului XIX - Pecica se împarte în „Pecica Maghiară” și „Ratz Pétska” (a ortodocșilor români și sârbi)⁹⁶ - de corelat cu informația din anul 1766
- 1800 - Pecica Maghiară are 6552 locuitori; Pecica Română are 5062 locuitori
- începutul secolului XIX - se construiește un depozit de cereale
- 1816/1819 - este consemnată breasla fierarilor, rotarilor, țesătorilor, cizmarilor și cojocarilor din Pecica
- 1818 - se ridică statuia Sf. Treimi cu acoperiș, în capătul str. Sf. Treime (nr. 409)
- 1820 - se edifică actuala clădire a Școlii Generale nr. 2 (inițial era restaurant și hotel); este transformată în școală în 1910
- 1823/1824 - la Școala românească sunt 70 de elevi
- 1827 - inundație de amploare
- 1828 - Pecica Maghiară are 878 familii de țărani, 48 meșteșugari; Pecica Română are 804 de familii de țărani și 34 meșteșugari
- 1830 - este consemnată Breasla croitorilor
- 1833 - epidemie de pestă; la încetarea molimei se ridică monumentul de lângă Moara Gizella; există și un monument din 2004
- 1834 - se clădește un nou local de Școală românească, cu două săli de clasă „Școala cea din oraș”; o alta ia ființă în cartierul „Muștra”, la nr. 1017 („Școala din afară”)
- 1834 -se clădește noul local al Școlii ortodoxe (informație de corelat cu precedentă)

⁹⁶ *Ibidem*, pp. 161-162.

- 1837 - Pecica Maghiară primește o pecete proprie- cf. *Monografiile*
- 1838 - se ridică Primăria Pecicăi Maghiare (actualmente sediu de cabinete medicale)
- 1839 - este consemnată o breaslă mixtă
- 1839 - începe un vast program de regularizare a cursului Mureșului; i se taie 16 bucle; după, Mureșul devine navigabil (primul vapor cu aburi ajunge în dreptul Pecicăi în 1851)
- 1842 - Pecica avea 6920 de locuitori romano-catolici
- 1846 - Pecica Sârbească capătă pecete proprie (cf. *Monografie*)
- 1848 - diferite documente în care apare Pecica
- cca 1850 - se edifică prima școală din Pecica Maghiară, în piața Bisericii Catolice; acum este grădinița nr. 4
- 1851- Pecica Maghiară are 7052 locuitori; Pecica Română are 6670 locuitori
- 1852 - la Școala românească sunt 200 de elevi
- 1857 - Pecica Maghiară are 7154 locuitori; Pecica Română are 6009 locuitori; sunt 300 de elevi români
- 1863 - din cauza unui uragan și a unui incendiu, Biserica Ortodoxă suferă mari stricăciuni; este refăcută în mare parte ulterior
- 1863 - secetă- sunt distruse culturi agricole, terenurile de pășunat etc.
- 1866 - se ridică Capela Catolică din cimitir
- 1867 - este momentul în care începe revigorarea economică; la Pecica se organizează licitații, pentru că cererea e mai mare decât oferta; se introduc noile tehnologii; dispar morile de apă
- 1868 - lege care reglementa înființarea școlilor din sălașe (în cele din Pecica Maghiară erau în 1918 6 școli-sălașe)
- 1869 - Pecica Maghiară are 7491 locuitori; Pecica Română are 6795 locuitori
- 1870 - se înființează Comunitatea religioasă evreiască; biserica va fi ridicată la scurt timp; va fi demolată în 1970
- 1871 - se ridică Școala de la nr. 963
- 1872 (1874) - după separarea ierarhică a bisericilor ortodoxe, sârbii își construiesc biserica proprie; atunci se edifică și Școala sârbească

- 1875 - este înființată Școala de hotar nr. 2 (în zona sălașelor); actuala fermă Bertók; altele: în 1882, 1885, 1904, 1906; în 1919 au fost numerotate (și-au pierdut numele originare)
- 1877 - se ridică clădirea mică a Școlii Generale nr. 2
- 1879 - se ridică Școala din Centru (1001); în 1901 se ridică a doua școală acolo
- 1880 - Pecica Maghiară are 7826 locuitori; Pecica Română are 7369 locuitori
- 1880 - se înființează Depozitul de lemne; în 1886 i se adaugă atelierul de cherestea
- 1880 - se ridică monumentul de la intersecția actualelor străzi 3 și 124 ; este renovat în 2004
- 1882 - ia ființă Cazinoul; este desființat în 1947
- 1882 - se edifică Școala Elementară Mixtă a Orașului de Sus (actuala Școala Primară nr. 2); i se adaugă locuința învățătorului
-1886- se înființează „Asociația industrială”
- 1886, 6 iunie - începe demolarea vechii Bisericii Catolice
- 1886, 15 iulie - începe ridicare noii Bisericii Catolice; stil neogotic, după proiectul echipei Ede Reiter (Timișoara) - Andor Halmay (Arad)
- 1887 - se termină ridicarea noii Bisericii Catolice; este sfințită la 13 noiembrie
- 1888 - se edifică Sediul de plasă, Pretura, Judecătoria (azi „Centru de asistență”)
- 1889 - se înființează „Casa de Economii Pecica”
- 1890 - Pecica Maghiară are 8336 locuitori; Pecica Română are 7743 locuitori
- 1891 - mișcări sociale importante în zona Aradului- și la Pecica; anchete și presiuni
- 1892 - se ridică Școala Dragoș
-1893 - „Focul cel Mare”- ard Biserica și Școala sârbească
- 1894 - Biserica sârbească este reconstruită
- 1894 - la Pecica apare filiala Băncii „Cenădeana”
- 1896 - în Pecica Maghiară se înființează „Cercul Civic Independent din Pecica” cu scop cultural, sportiv, economic etc.
- 1896 - se edifică actuala clădire a Grădiniței cu Program Normal nr. 3
- 1897- Școala Sârbească este reconstruită
- 1897- în fața Casei notariale din Pecica Româ-

nă se forează și realizează fântâna „Momac”- i se adaugă recent o nouă fântână
- 1898 - se ridică Casa parohială catolică
- 1900 - Pecica Maghiară are 8284 locuitori, 83 case din cărămidă, 60 cu fundații de piatră și chirpici, 1443 din chirpici, 10 de lemn; Pecica Română are 8997 locuitori, 66 case din cărămidă, 24 cu fundații de piatră și chirpici, 1709 din chirpici, 4 de lemn
- 1901 - se construiește moara mare Gizella
- 1902 - se pietruiește drumul principal centru-gară
- 1903 - se construiește „Moara mică”; în 1912 aici se fabrică uleiul de floarea soarelui
- 1904 - se introduce iluminatul electric pe strada principală
- 1904 - se ridică actuala Școală Gh. Lazăr; va fi extinsă în 1950-1960
- 1907 - la Pecica apare un sindicat al muncitorilor agricoli
- 1907 - în fața Bisericii Catolice se ridică statuia Sf. Maria din Lourdes alături de altarul Sfintei Cruci
- 1908-1913 - mulți pecicani emigrează în America (1330, doar din Pecica Maghiară); în 1913 au emigrat 558 și s-au întors 375
- 1909 -se ridică Biserica Baptistă; va fi restaurată și transformată ulterior (1932, 1954, 1964, 1975)
- 1910 - Pecica Maghiară are 8064 locuitori, 107 case din cărămidă, 183 cu fundație din poatră și chirpici, 1471 de chirpici și 5 de lemn; Pecica Română are 9563 locuitori, 84 case din cărămidă, 227 cu fundație din piatră și chirpici, 1803 din chirpici și 2 din lemn
- 1911 - în Pecica Maghiară se forează cele două fântâni arteziene
- 1913 - apar documentar Magyarpécska și Ópécska
- 1914 -clădirea Școlii Primare nr. 3 din Pecica Maghiară este cumpărată de comună și transformată în școală
- 1915 - se înființează primul cinematograf din Pecica
- 1918, noiembrie - revoltă populară datorată modului în care au fost distribuite ajutoarele de război
- 400-500 de țărani români, maghiari, slovaci, sârbi atacă Primăria, notariatul, prăvăliile etc.
- perioada interbelică - în Pecica Română erau 410

sălașe; în Pecica Maghiară- 449 sălașe
- 1922 - Pecica Maghiară are 8110 locuitori; Pecica Română are 9563 locuitori
- 1923 -se înființează Parohia Greco-Catolică; funcționează într-o casă particulară; actuala biserică este ridicată în 2005 după proiectul arh. Octavian Muth
- 1923 - se ridică „Școala din Cocota”
- 1927 - Pecica Maghiară capătă numele de „Rovine”
- 1928 -se pavează str. Árpád și Iskola
- 1929-1931 - Biserica Ortodoxă Română este refăcută după proiectul arh. Konrad Richter din Timișoara; sunt înălțate zidurile navei, se edifică cele trei turnuri, balconul pentru cor etc.
- 1932 -Pecica este în mare pericol de inundație

Așezările din jurul Pecicăi (în ordine alfabetică)⁹⁷

Abony- posibil de a fi localizată în nordul (nord-vestul) orașului actual
- secolul XI -satul este în posesia familiei Ahtum⁹⁸
- începutul secolului XIV- satul trece în posesia regelui Carol Robert de Anjou; regele îl va dăruia unor apropiați
- cca 1315- regele dăruiește satul lui Petru Haznos
- 1329 - apare documentar sub forma „Oboyn”; dispăre Petru Haznos și sfertul cuvenit fetelor lui trece în stăpânirea familiei Nevna; atunci este consemnată și o biserică de piatră cu hramul Sf. Ioan Botezătorul⁹⁹
- către 1350 - satul este stăpânit de Posa de Zer, Laczk de Kerekegyhaz și nobilii de Serjen¹⁰⁰
- 1357 - apare documentar sub forma „Obun”; la 6 aprilie, Margareta, soția lui Ladislau Laczk de Rótunda Ecclesia (Kerekegyhaz), își dovedește drepturile seniorale asupra satului, în procesul cu nobilii de Serjen (care l-au stăpânit cândva înainte)
- 1409 - apare documentar sub forma „Abon”; la 25 iulie, regele Sigismund de Luxemburg soluționează

⁹⁷ Majoritatea informațiilor sunt extrase din A. Roz, Geza K., *Dictionarul istoric...passim*; cele controversate au trimiteri la note.

⁹⁸ I. Hațegan, *Cultură și civilizație...p. 31.*

⁹⁹ *Ibidem*, p. 31.

¹⁰⁰ *Ibidem*, p. 31.

litigiul dintre aceleași familii consemnate în 1357
- 1437, 1466 - este documentat din nou
- 1446 - satul Aban este încorporat marelui domeniu Turnu
- 1479 - apare sub forma „Aban”; atunci este vândut, cu tot cu domeniul Turnu
- 1483, 1499 - apare documentar sub forma „Abayn”
- cca. 1490 - satul ajunge în posesia lui Ioan Corvin, fiul natural al regelui Matia Corvin
- 1496, 21 septembrie - Ioan Corvin amintește numele iobagilor care locuiesc în Aban, în număr de cinci; sunt vânduți împreună cu satul, familiei Mătnic, de origine română; calculând conform mărimii medii a familiei din Evul Mediu local, rezultă un număr total de cca 70-100 de persoane¹⁰¹
- 1520 - este documentat ca „Abon”
- 1533 - apare ca „oppidum”
- 1546 - apare ca „oppidum”
- până în cca 1550- satul aparține familiei Mătnic care construiește aici o curte nobiliară, cu o eventuală capelă și întărituri¹⁰²
- 1552 - are 7 sesii iobăgești, aparținând domeniului Rhédey
- 1560 și 1561 - apare ca „oppidum”
- 1561 - are 7 porți
- 1553, 1558, 1560, 1564 - apare repetat în documente
- 1564 - are 4 porți și 1/4
- 1611- este distrus de turci; imediat după, apare ca pustă („terra deserta”), când principele transilvan Bethlen îl donează unui credincios
- 1723 - apare sub forma „Oban” în Harta lui Mercy- „pustă”
- 1757 - apare ca „Abony”- iarăși pustă
- 1754-1762 - apare în documente ca pustă
- 1913 - „Aban” este pustă lângă Pecica

- *Ahtonmonustura, Ajtony* - mănăstire și localitate dispărute, localizate îndeobște în punctul „Häbläu” (însulă)

- sfârșitul secolului X - începutul secolului XI - mănăstirea este întemeiată de Ahtun sau de către unul

¹⁰¹ *Ibidem*, p. 32.

¹⁰² *Ibidem*, p. 32.

dintre urmașii lui; inițial ortodoxă, ulterior benedictină
- secolul XI - mormânt (inventar) care poate data prima edificare aici
- secolul XI-XII - incursiuni pecenege pe Valea Mureșului; produc sigur distrugerii mănăstirii¹⁰³
- secolul XII - datarea edificiului principal, ca urmare a planimetriei și plasticii decorative
- 1241 - invazia tătară- mănăstirea are de suferit în mod cert¹⁰⁴
- secolul XIII - după preluarea ansamblului de către Benedictini (probabil în acel secol), biserica se reedifică; rezultă un edificiu destul de amplu, cu fațadă apuseană cu două turnuri și detalii prețioase (mozaicuri, detalii de piatră etc.)
- 1329, 18 iunie - judele regal se adresează Capitlului de Cenad arătând că satele Ahtunmonustur și Serjen au fost reconfirmate lui Simion și Beke, fiii lui Dumitru din familia Zuhai, o ramură a familiei Ahtun
- 1329, 27 iunie - omul Capitlului de Cenad îi introduce pe cei doi în drepturile lor funciare
- 1329 - apare documentar sub forma „Hohtunmonustura”
- 1343 - apare sub forma „Ohtunmonustura”; reședința familiei Zuhai este aici (Grigore și Toma sunt numiți după localitatea de reședință- „de Ohtunmonostura”); aceasta presupune existența a cel puțin unei curți (curii) nobiliare, cu acareturi și eventual fortificații, capelă etc.¹⁰⁵
- cca 1350 - localitatea se pustiește, posibil din cauza plecării familiei nobiliare, către satele Serjen și Seleuș¹⁰⁶
- 1352 - este documentată ca „Achtun”
- 1355, decembrie - este menționată ca moșie („Ahtun Monustur”)
- secolul XV - ansamblul este distrus, probabil, ca urmare a schimbării cursului Mureșului

¹⁰³ I. Hațegan, *Cultură și civilizație...* p. 33; informația ar trebui corelată cu cele referitoare la etapele de edificare a bisericii.

¹⁰⁴ *Ibidem*, p. 33; comentariu ca mai sus.

¹⁰⁵ I. Hațegan, *Cultură și civilizație...* p. 33; informația trebuie verificată documentar și eventual arheologic.

¹⁰⁶ *Ibidem*, p. 34; informația trebuie verificată documentar și pe alte căi.

Albert Puszt

-1558-1579 - apare în conscripția otomană

Babo - localizabilă în nord-estul orașului actual

- 1232 - apare documentar

- 1456 - apare din nou documentar

- 1567-1579 - este pustă

- 1617 - aparține domeniului Cserepessy

- 1755-1764 - este documentat

- 1780-1864 - este documentat

- 1913 - apare ca pustă lângă Pecica

Basaraga - posibil de a fi localizată în nordul orașului actual și la vest de Turnu

- 1216-1222- aparține domeniului cetății Aradului¹⁰⁷

- 1217- act din Registrul din Oradea, în care Clement, fiul lui Ugui este locuitor al satului Basarag, aparținând Cetății Aradului

- 1217-1227- apare ca „terra” Basaraga¹⁰⁸

- 1232 - satul trece în proprietatea familiei Csáky

- 1241 - atacul tătar pustiește localitatea

- 1322 -este documentat sub forma „Posorogh” sau „Bozarak”

- 1332-1337 - în listele papale apare „sacerdos de Bozarak”, deci exista un preot și biserică

- 1333 - apare ca „Bozarak”

- 1337 -aparține domeniului Vezekényi (proprietar este Ștefan, fiul lui Konrad)¹⁰⁹

- 1341 - apare din nou în documente; la 25 ianuarie, Carol Robert de Anjou îi confirmă stăpânirea localității lui Ștefan, fiul lui Konrad

- 1360 - apare ca „Bozoragh” („Bozaragh”)

- 1407 - aparține domeniului Lépes

- 1448 și 1452 - este documentat ca „Basarath”

- 1454 - apare ca „Basaragh”

- 1464 - aparține domeniului Báthory

- 1511-1512- aparține domeniului Jaksich (Jakšić) din Nădlac

¹⁰⁷ Fiind vorba despre un document timpuriu, se referă mai mult ca sigur la Orod (Glogovăț- Vladimirescu de astăzi- vezi *Monografia Vladimirescu*, mai jos).

¹⁰⁸ „Busorog”- cf. I. Hațegan, *Cultură și civilizație...* p. 35, unde se comentează nuanța turanică a numelui- vezi „Basarab” din Țara Românească.

¹⁰⁹ I. Hațegan, *Cultură și civilizație...* p. 35.

- 1529 - în sat se naște Ioan Vitus de Basarag („Basarat”), viitor om de cultură (medic și reformator religios); în același an are loc o incursiune pustiitoare a turcilor otomani (conduși de Bali Bei) în timpul căreia părinții lui sunt uciși, el este luat de familia Jakšić; localitatea este distrusă, locuitorii sunt luați în robie; ulterior, așezarea se reface¹¹⁰

- 1550-1552 - lupte cu otomanii; așezarea are din nou de suferit¹¹¹

- 1552, 1555, 1559, 1560, 1562, 1564 - „Basaragh” cu 10 sesii iobăgești ale domeniilor Pongác, Bánrévy și Kasztellánffy

- 1555 și 1559 - satul este stăpânit de familia Jakšić¹¹²

- 1558 - defter otoman; satul plătește beifului de Gyula 2 florini dare

-1560 - satul este pustiu

- 1561- satul are 4 porți plătitoare de dări¹¹³

- 1562 - satul are 14 porți plătitoare de dări¹¹⁴

- 1563 - satul are 26 capi de familie plătitori de dări; numărul real al familiilor plătitoare este mai mare, de 2-3 ori¹¹⁵

- 1564 - există doar 13 porți supuse dării, satul tinzând să dispară din cauza impunerilor feudale și luptelor din zonă¹¹⁶

- 1557, 1567, 1579 - are 13, respectiv 23 de familii¹¹⁷

- sfârșitul secolului XVI - satul reintră în stăpânirea principilor Transilvaniei, ca pustă; donat unor oameni credincioși lor

- 1607 - este prezent în documente din nou

- 1627 - este documentat din nou (în acel an începe să fie repopulat, inclusiv cu familii de sârbi)

- 1642 - apare în documente ca „Basaraga”

- 1647 - sunt consemnate 15-20 de familii¹¹⁸

- 1650, 1652, 1658, 1661- apare documentar

¹¹⁰ *Ibidem*, pp. 35 și 36.

¹¹¹ *Ibidem*, p. 35.

¹¹² *Ibidem*, p. 35; vezi mai sus.

¹¹³ *Ibidem*, p. 35; vezi informațiile din 1557, 1567, 1579 de mai jos.

¹¹⁴ *Ibidem*.

¹¹⁵ *Ibidem*, pp. 35-36.

¹¹⁶ *Ibidem*, p. 36.

¹¹⁷ A. Roz, K. Géza, *Dicționarul...* p. 191.

¹¹⁸ Cf. I. Hațegan, *Cultură și civilizație...* p. 36.

- după 1688, când încep luptele în zonă, satul se pustiește definitiv ; ulterior va fi documentat doar ca „pustă”¹¹⁹
- 1722 - „Pasaraga” are 6 sesii iobăgești
- 1741 - apare ca „Basaragh”
- 1751- este „pusta” Basaraga
- 1767, 1772 - apare ca „pusta” Basaraga
- 1806 - „predium Basaraga” în harta lui Lipszky
- 1828 - „predium” Basaraga
- 1864 - este „pusta” Basaraga
- 1878 - este „pusta” Basaraga

Béla puszta

- 1567-1579 - apare documentar ca „pustă”

Cuca, Czucza, Csucza

- 1232 - apare documentar
- 1567, 1579 - apare ca pustă
- 1732 - apare ca pustă a domeniului Mutina
- 1742 - este predium
- 1755 -apare sb forma „Czucza”
- 1780-1864 - apare documentar
- 1913 - este „pusta” la Pecica

Fulgudus, Felgudus, Gedus, Gedes, Felsögödös - localizabile în vestul orașului actual, reper fiind actuala pădure Ghedoș

- 1206 - apare documentar ca „terra Fulgudus”¹²⁰
- începutul secolului XIII - satul aparține familiei Csáky¹²¹
- 1230 - este documentat ca „Gedeus”
- 1237 - apare documentar pentru prima oară; la moartea lui Nicolae Csáky, satul revine fiilor ; atunci sunt amintiți 9 locuitori¹²²
- 1239 - satul este împărțit din nou între moștenitori
- 1266-1300 - apare ca „Felgedus” (sat nou apărut) probabil, ca urmare a exodului locuitorilor din timpul invaziei tătare din 1241, în acest interval, satul este stăpânit de comitele cumanilor din Banat, Pa-

*rabuch*¹²³

- 1333 - listele papale: „sacerdos de Felgedus”; exista un preot și biserică; preotul plătea 15 denari banali ca dijmă papalității; sumă destul de mare, arătând o relativă putere economică a comunității
- mijlocul secolului XIV - apare din nou ca „Gedes”, semn că se repopulase¹²⁴
- 1485 - apare ca „Gedes”
- 1487 - satul este stăpânit de Nicolae Belmoševic de Saswar și Reçaș; îl stăpânește câteva decenii
- după 1514 – în urma răscoalei lui Gh. Doja, când o parte dintre țărani i se alătură, satul este distrus de nobilime; devine pustă¹²⁵
- 1720 - apare documentar din nou ca pustă
- 1764 - apar documentar „Alsógödös” și „Felsögödös”, ca două localități distincte
- 1913- apare ca pustă lângă Pecica

Hodosmonostura

- 1213 (retranscris în 1550) - apare documentar
- 1233 - este documentată
- 1293 - apare ca „Hodosmonostura iuxta fluvium morus”
- 1489 - aparține domeniului Czecezy
- 1559/1564 – apare în documente
- 1567-1579 - mănăstirea are 3 călugări
- 1597 - ultima mențiune documentară

Hudus, Kishwdws, Kishódos, Kyshwdws

- 1247/1284 - apare documentar ca „Kyshwdws”
- 1256 - apare ca „Hudus”
- 1319/1323 - apare documentar ca „Kyshwdws”
- 1337, 1360 - apare documentar din nou
- 1471- apare ca Kishódos

Irinta, Ewrinth, Erynt, Ironda, Irinta, Erynth, Irint

- 1507, 1516 - apare documentar ca „Ewrinth”
- 1552-1561 - „Erynth” aparține domeniului Capitlului din Arad (Orod, probabil)
- 1647, 1650, 1651 - apare documentar
- 1682, 1688 - apare documentar
- 1722 - „Irint” are 6 sesii iobăgești

- 1744 - apare documentar
- 1769 - apare documentar
- 1787- apare ca „Irinta”
- 1913 - apare documentar ca „pusta Irinta”

Jáspél, laaspely, Pely

- 1317- apare documentar ca „terra deserta Pely”
- 1332-1337 - este documentat prin „sacerdos de Pely” –exista probabil o biserică, pentru care se plăteau dările (dijmele) către Papalitate
- 1348 - apare ca „Pely”
- 1487- apare documentar ca „lasspeel”
- 1495 - apare documentar
- 1506 - aparține cetății Seud
- 1510 - apare documentar ca Jaspél
- 1547 - este documentat
- 1552-1561 - are 27 sesii iobăgești și aparține domeniilor Ábrahámffy, Mágocsy, Pászthory, Radák și domeniului regal; este amintită împreună cu puștele Albert, Béla, Persék și Pongrácz
- 1563, 1564 - apare documentar
- 1557, 1567, 1579 - are 30, respectiv 69, respectiv 70 de familii
- 1579 - apare ca „Jaspil”
- 1642, 1647- aparține domeniului Dobozy
- 1722 - apare ca „Pely”, cu 5 sesii iobăgești

Kynged, Kyngert, Gingith, Kyngeth; localizabil în nordul orașului, la vest de Turnu

- 1334 - apare documentar prin „sacerdos de Kynged” ; exista probabil o biserică, pentru care se plăteau dările către Papalitate
- 1360/1572 - apare ca „Kyngert”
- 1413 - apare documentar ca „Kynget”
- 1434 - aparține domeniului Herczegh
- 1439 - aparține domeniului Marczaly
- 1453 - apare documentar în Arhivele Statului din Nürnberg
- 1454 - aparține domeniului Hunyady
- 1463 - aparține domeniului Lábatlan
- 1495 - apare documentar
- 1530 - apare ca „Gingith”, în Arhiva Convenției de la Cluj-Mănăstur
- 1549 - este documentat ca „Kyngeth”
- 1552-1564 - „Kynget”are 6 sesii iobăgești ale do-

- meniilor Dóczy, Zelénszky, Borowszky, Csanád
- 1567, 1579 - are 20, respectiv 26 de familii
- 1663 - apare documentar

Maryan, Marian, Moran, Maran, Maria - localizabilă în estul orașului actual

- 1214 - apare documentar
- 1332-1337- apare sub formele „Moran”, „Marian”, preot fiind Petru (lista dijmelor papale)
- 1396 - apare ca „Maryan”
- 1401- apare ca „Maryan”
- 1417- apare ca „Maryan”
- 1436 - „Marian” aparține domeniului Gerczegh
- 1446 - apare ca „Maryan”
- 1483 - apare documentar
- 1506 - apare ca „Maryan”
- 1552-1564 - are 16 sesii iobăgești ale domeniului Olcsarovity
- 1557, 1567, 1579 - are 18, respectiv 34 de familii
- 1597 - aparține domeniului Segnyey
- 1722 - apare ca „Maran”
- 1723 - este figurat în Harta lui Mercy
- 1755 - apare ca pustă
- 1910 - apare ca „pusta Maria” , cu 438 locuitori

Maymath, Maymut - posibil de a fi localizată în nordul orașului actual

- 1421- aparține domeniului Capitlului de Genad
- 1553, 1558, 1559, 1560, 1563 - apare ca „Maymath”
- 1567, 1579 - are 41, respectiv 16 familii
- 1597- aparține domeniului Segnyey
- 1607, 1617- aparține domeniului Cserepessy
- 1627 - apare documentar
- 1642, 1647- apare ca „Maymath”, „Maymut”, al domeniului Dobócy
- 1702 - apare documentar în Arhiva Capitlului de Esztergom
- 1755 - apare ca „Maymath”
- 1764 - apare ca „Maymath”
- 1765, 1766 - apare documentar

Persék, Puersegh, Pwrsegh, Perseegh, Perwegh

- 1371 - apare sub forma „Puersegh”
- 1400 - apare ca „Perseg”

¹¹⁹ *Ibidem*, p. 36 ; vezi mai jos.

¹²⁰ A. Roz, K. Géza, *Dicționarul...*; vezi mai jos, la 1237.

¹²¹ I. Hațegan, *Cultură și civilizație...* p. 40.

¹²² *Ibidem*.

¹²³ *Ibidem*, pp. 40, 41.

¹²⁴ *Ibidem*, p. 40.

¹²⁵ *Ibidem*, p. 41.

- 1406 - apare ca „Perseg”
- 1426 - apare ca „Perseegh”
- 1444, 1446 - apare documentar ca „Perwegh”
- 1558-1564 - are 6 sesii iobăgești, ale domeniului Capitlului din Cenad și familiilor Keczer și Maksay
- 1567-1579 - apare ca pustă

- Popi, Papi, Poppin, Popy, Papy, Poppiny* - localizabilă în estul orașului actual, lângă Mureș, reper fiind actuala pădure Popi (Poppin)
- 1219 - apare ca „villa” domeniului ioaniților
 - 1333-1335- la „Popi”, „Papy” apare documentar preotul Ioan; exista o biserică aici
 - 1358 - apare ca „Popy” în arhiva Vaticanului
 - 1434 - „oppidum Papy” aparține Domeniului Regal și apoi, domeniului Hunyady
 - 1435 - apare documentar
 - 1439 - apare ca „possessio Papi”
 - 1451- apare ca „Papi” în Arhivele Statului Nürnberg
 - 1452 - este a domeniului Hunyady, apoi regal
 - 1519 - apare ca „Papi”
 - 1552-1564 - „Papi” are 9 sesii iobăgești ale domeniului Földváry
 - 1567-1579 - are 24, respectiv 13 familii
 - 1597, 1642, 1647- aparține domeniilor Segnyeym apoi Dobóczy
 - 1667 - apare documentar
 - 1755 - apare documentar ca „Poppiny”
 - 1864 - apare „Pusta Poppin”
 - 1913- apare ca „Papi”

- Sântoma, Hódoszenttamás, Zenthamas, Sanctus Thomas* - localizabilă în estul orașului actual
- 1334 - apare ca „plebanie”
 - 1485 - apare documentar
 - 1643- apare ca pustă a domeniului Rácz
 - 1652 - aparține domeniului Dobóczy
 - 1656 - aparține domeniului Szentandrásy
 - 1722 - este pustă ararială
 - 1742 - aici sunt consemnați grăniceri
 - 1828 - are 23 de familii
 - 1851- are 380 de locuitori
 - 1913- apare ca „Pécskaszenttamás”

- Serian, Seryen, Sorjan, Nagyserjen, Kisserjen, Nagyseryen, Kisseryen, Schirian* - posibil de a fi localizate în nordul imediat al orașului actual sau la nord-vest de el
- 1232/1329 - apare ca „possessio Seryen, Serian”
 - 1352 - apare ca „Seryen”¹²⁶
 - 1409 - apare ca „Seryen”
 - începutul secolului XV - este stăpânit de familia Orros de Suha, devenită „de Seryen”¹²⁷
 - 1444 - apare ca „Kysserjen”
 - 1450 - apare documentar
 - 1456 - apare documentar ca „Kysserjen” (prima mențiune documentară)¹²⁸
 - 1470 - este documentat
 - 1489 - apare ca „Nagyserjen”
 - 1519 - unul dintre vicetrezorerii regali primește satul „Kysserjen”; își construiește aici o curie, unde locuiește cu toată familia¹²⁹
 - 1526 - apare documentar în Arhiva Primatului de Esztergom
 - 1537 - apare ca „Seryen”
 - 1550-1552- lupte locale; satul este aproape părăsit de locuitori
 - 1557-1558 - defter otoman- aici locuiesc 5 capi de familie (13 case)¹³⁰
 - 1560 - în Sirianul Mic sunt doar 3 porți
 - 1561-1564 - satul aparține din nou unor familii nobiliare; este împărțit în 3 părți (una cu 2 porți supuse dării, a doua cu 3 porți și a treia pustie)¹³¹
 - 1563, 1564 - apar „Kysserjen”, „Nagyseryen”, cu 3 sesii ale domeniilor Serjény, Borovszky, Csanád¹³²
 - 1557, 1567, 1579 - are 5, respectiv 4, respectiv 21 de familii¹³³
 - 1597 - apare ca „Sorjan”- este dăruit de principe unui apropiat
 - 1647 - apare documentar; este din nou dăruit

126 Corect este „Nagyseryen”, făcând parte din domeniul descendenților lui Ahtum, cf. I. Hațegan, *Cultură și civilizație...* p. 54.

127 I. Hațegan, *Cultură și civilizație...* p. 54.

128 *Ibidem*, p. 55.

129 *Ibidem*.

130 *Ibidem*, p. 55.

131 *Ibidem*.

132 A. Roz, K. Géza, *Dicționarul...* p. 196.

133 *Ibidem*.

- 1662 - satul este dăruit de principe unui apropiat
- 1663 - apare ca „Schirian”
- 1764 - apare „predium Siriany”

- Sionda, Zyfund, Anazehund, Sziond*; localizabil în nordul orașului, la vest de Turnu
- 1230-1232-apare documentar pentru prima oară ca „Anazehund”, în domeniul Castrului de Arad
 - 1437-1446 - aparține domeniului Herczegh
 - 1441 - apare ca „Zyhan”
 - 1454 - „Zyhond” aparține domeniului Hunyady
 - 1456 - apare documentar
 - 1458, 1463 - aparține domeniilor Varsányi și Csiray
 - 1536 - apare documentar în Arhiva Convenției de la Cluj-Mănăștur
 - 1539 - apare documentar în Arhiva Convenției de la Cluj-Mănăștur
 - 1556, 1559, 1560, 1564 - apar documentar „Zihonta”, Szionda”, ale domeniului Episcopului de Cenad
 - 1557, 1567, 1579, are 5, respectiv 6, respectiv 36 de familii
 - 1590 - apare în Arhiva Episcopiei de Cenad
 - 1640 - apare în Arhiva Episcopiei de Cenad
 - 1650, 1653 - apare ca „Szihony”
 - 1662 - apare ca „Sziond”
 - 1689 - apare ca „Sziond”
 - 1702 - apare în Arhiva Capitlului de Esztergom
 - 1722, 1754 - are 6 sesii părăsite (Arhiva Hofkammer, Viena)
 - 1800 - are 24 de familii
 - 1806 - apare ca „predium Sziond”, în harta lui Lipszky
 - 1828 - are 2 familii de jeleri
 - 1910-1913 - are 710 locuitori

Zewlews, Zeuleus, Zevlevs, Sceleus, Scelews, Ózewlews, Nagzewlews, Középsősöllös, Egházaszewlews (așezare dispărută, localizabilă în vestul Pecicăi)

- 1183 - apare documentar
- 1217 - apare ca „Zeuleus”
- 1230 - apare documentar
- 1231- apare ca „Sceleus”
- 1304 - apare documentar sub forma „Zeuleus”

- 1324, 1329 - apare sub formele „Zevlevs”, „Ózewlews”, „Egházaszewlews”
- 1331 - apare ca „Zeuleus”
- 1332 - apare ca „Ózewlews”
- 1333-1337 - apare ca „Zewlews”
- 1346 - apare documentar
- 1352 - apare documentar
- 1355- apare documentar
- 1356 - apare documentar
- 1359 - apare documentar sub forma „Scelews”
- 1393 - apare documentar
- 1409 - apare ca „Zeuleus”
- 1444 - apare ca „Zewlews”
- 1465, 1470, 1473, 1499 - aparține domeniilor Diernessy, Mezögnány, Muthnoky, Dóczy
- 1479 - apare documentar
- 1494 - apare ca „Naghzewles”
- 1503 - apare ca „Naghzewlews”
- 1515 - este numit „Zewlews”
- 1519-1520 - este numit „Zewlews”, în domeniul Dóczy
- 1526 - apare documentar
- 1555-1564 - apare ca „Szöllös”
- 1567, 1579 - apare ca „Velike Seleus”
- 1597- apare ca „Szöllös”
- 1642-1647, 1662 - apare ca „Szöllös”
- 1665 - apare în documente
- 1688 - apare ca „Szöllös”
- 1723 - apare în harta lui Mercy
- 1755 - este numit „Középsősöllös”
- 1764 - apare ca predium

INFORMAȚII ARHEOLOGICE¹³⁴

- Epoca Neolitică (Cultura Starcevo-Criș) - *urme de așezare* descoperite în punctul „Forgaci” (la cca 5 km est de așezare)¹³⁵
- Epoca Eneolitică - săpături din 1989 au concluzionat că în punctul „Forgaci” există o *așezare fortificată* cu două niveluri de locuire aparținând culturii „Bodrogkeresztúr”¹³⁶

134 Majoritatea informațiilor sunt extrase din *Pug Pecica. Delimitare situri arheologice reperate în literatura de specialitate*, Complexul Muzeal Arad, Arad, 2013; voi face trimiteri la note doar pentru cele care sunt altfel localizate sau nu sunt cercetate de muzeu.

135 *Repertoriul arheologic...* p. 98.

136 *Ibidem*.

- Epoca Eneolitică - *fragmente ceramice* descoperite la 1 km vest de „Forgaci”, în dreptul km 13 al șoselei Arad-Pecica¹³⁷

- preistorie - *sit arheologic* în punctul „Forgaci Sit 4”

- preistorie - *sit arheologic* descoperit în „Forgaci-Sit 8”

- preistorie - *sit arheologic* descoperit în „Terasa Nordică Sit 4”

- preistorie - *sit arheologic* descoperit în „Terasa Nordică Sit 5”

- preistorie - *sit arheologic* descoperit în „Terasa Nordică Sit 12”

- preistorie - *sit arheologic* descoperit în „Terasa Nordică Sit 13”

- Epoca Aramei - *sit arheologic* descoperit și parțial cercetat în punctul „Cărmidăria C.A.P. Ogorul”¹³⁸

- Epoca Aramei - *sit arheologic* în punctul „Forgaci Sit 1”- cultura „Bodrogkeresztúr” (două niveluri)¹³⁹

- Epoca Aramei - *așezare* descoperită în punctul „Autostrada- Sit 15” (cf. Studiu arheologic)

- Epoca Bronzului - *așezare* descoperită în punctul „Autostrada- Sit 15”

- Epoca Bronzului - *sit arheologic* descoperit și parțial cercetat în punctul „Cărmidăria C.A.P. Ogorul”¹⁴⁰

- Epoca Bronzului - *fragmente ceramice* descoperite la 1 km vest de „Forgaci”, în dreptul km 13 al șoselei Arad-Pecica¹⁴¹

- Epoca Bronzului - *așezare fortificată a culturii Periam-Pecica* descoperită în punctul „Șanțul Mare” (*tell prelung*), cu 8 niveluri; așezarea durează până la sfârșitul Epocii Bronzului¹⁴²

- Epoca Bronzului - *urme materiale* descoperite în punctul „Pruniște” (în apropiere de „Șanțul Mare”)¹⁴³

- Epoca Bronzului - *sit arheologic* descoperit în „Terasa Nordică Sit 14”

137 *Ibidem*.

138 *Ibidem*.

139 *Ibidem*. și *Studiul arheologic...* punctul „Forgaci Sit 1”.

140 *Repertoriul arheologic...* p. 98.

141 *Ibidem*, p. 98.

142 *Repertoriul arheologic...* pp. 93-96.

143 *Ibidem*, p. 96.

- Epoca Bronzului - *incintă de cca 40 ha* descoperită în „Terasa Nordică Sit 17”

- Epoca Bronzului (Cultura Baden) - *depozit de bronzuri* descoperit în punctul „Între Vii” (cca 1,5 km vest de localitate, spre Nădlac), împreună cu materiale mai noi¹⁴⁴

- Epoca Bronzului - *așezare* descoperită în punctul „Autostrada- Sit 18”

- Epoca Bronzului - *așezare* descoperită și cercetată în punctul „Autostrada- Sit 14”

- Epoca Bronzului târziu - *depozit de bronzuri* și aur descoperit la cca 1 km vest de gară¹⁴⁵

- Epoca Bronzului târziu - *sit arheologic* în punctul „Forgaci Sit 1”

- Epoca Bronzului târziu - *sit arheologic* în punctul „Terasa sudică- în vii”

- Epoca Bronzului (mijlocie) - *sit arheologic* descoperit în „Terasa Nordică Sit 15”

- Epoca Hallstatt - *fragmente ceramice* descoperite la 1 km vest de „Forgaci”, în dreptul km 13 al șoselei Arad-Pecica¹⁴⁶

- Epoca Hallstatt - *fragmente ceramice* descoperite la intersecția șoselei spre Bodrog cu cea principală¹⁴⁷

- Epoca Hallstatt - *așezare fortificată* descoperită în punctul „Șanțul Mic” (la cca 2 km de „Șanțul Mare”)¹⁴⁸

- secolele III-I î.Hr.-II d.Hr.- *așezare dacică fortificată* (considerată a fi *Ziridava*) care suprapune așezarea Epocii bronzului în punctul „Șanțul Mare”¹⁴⁹

- Epoca Dacică - *vestigii arheologice* descoperite în punctul „Hăblău” (cca 11 km vest de Pecica), pe malul Mureșului¹⁵⁰

- 119-271 d.Hr.- este descoperită o *așezare sarmatică*, spre vest de Pecica, în zona Nădlacului; în proximitate, la Pecica continuă să funcționeze importanta așezare dacică (Ziridava?)

- secolele II-III d.Hr. - *urme de așezare* descoperite

144 *Ibidem*, p. 97.

145 *Ibidem*, p. 97.

146 *Ibidem*, p. 98.

147 *Ibidem*.

148 *Ibidem*, p. 97.

149 *Repertoriul arheologic...* pp. 93-96.

150 *Ibidem*, p. 98.

la est de Cărmidăria (terra sigillata)¹⁵¹

- secolele II-III d.Hr.- *morminte sarmatice* descoperite în punctul „Fabrica de cărămidă”¹⁵²

- 568-680 - Primul Caganat avar; cele mai apropiate descoperiri arheologice: Felnac și Șeitin

- secolele III-IV - *sit arheologic* descoperit în „Terasa Nordică Sit 4”

- secolele III-IV - *sit arheologic* descoperit în „Terasa Nordică Sit 5”

- secolele III-IV - *sit arheologic* descoperit în „Terasa Nordică Sit 6”

- secolele III-IV - *sit arheologic* descoperit în „Terasa Nordică Sit 7”

- secolele III-IV - *sit arheologic* descoperit în „Terasa Nordică Sit 9”

- secolele III-IV - *sit arheologic* descoperit în „Terasa Nordică Sit 10”

- secolele III-IV - *sit arheologic* descoperit în „Terasa Nordică Sit 11”

- secolele III-IV - *sit arheologic* descoperit în „Terasa Nordică Sit 12”

- secolele III-IV - *sit arheologic* descoperit în „Terasa Nordică Sit 13”

- secolele III-IV d.Hr. - *așezare* descoperită în punctul „Autostrada- Sit 18”

- secolele III-IV d.Hr. - *așezare* descoperită în punctul „Autostrada- Sit 17”

- secolele III-IV d.Hr. - *așezare* descoperită în punctul „Autostrada- Sit 15”

- secolele III-IV d.Hr. - *sit arheologic* descoperit și parțial cercetat în punctul „Cărmidăria C.A.P. Ogorul”¹⁵³

- secolele III-IV d.Hr. - *așezare* descoperită la nord de „Forgaci”, lângă fosta fermă 13 IAS Pecica¹⁵⁴

- secolele III-IV d.Hr. - *sit arheologic* descoperit în „Forgaci- Sit 6- la cca. 750 metri N-E de fermă

- secolele III-IV d.Hr. - *așezare* descoperită în „Forgaci- Sit 7”

- secolele III-IV - *fragmente ceramice* descoperite la intersecția șoselei spre Bodrog cu cea principală¹⁵⁵

151 *Ibidem*.

152 *Ibidem*, p. 97.

153 *Ibidem*, p. 98.

154 *Ibidem*.

155 *Ibidem*.

- secolele III-IV- *fragmente ceramice* descoperite la sud-vest de Hanul „La Răscruce”¹⁵⁶

- secolele III-IV d.Hr. - *așezare* în punctul „Terasa sudică- în vii”

- secolul IV d.Hr.- *fragmente ceramice* descoperite la 1 km vest de „Forgaci”, în dreptul km 13 al șoselei Arad-Pecica¹⁵⁷

- secolele VI-VIII - epoca avară - important *mormânt avar* descoperit la Kunágota (sat aparținând fostului domeniu Nădlac), în nord-vestul orașului, în Ungaria de astăzi; zona respectivă (între Sănnicola-ul Mare, Cenad, Kunágota, Nădlac) este bogată în vestigii avare, dar nu de amploarea celor de la vest de ea (până la Balaton); 680-795- Al doilea Caganat Avar; *descoperiri arheologice avare* au fost făcute și la Pecica¹⁵⁸

- secolele VI-VIII d.Hr. - *așezare* descoperită și cercetată în punctul „Autostrada- Sit 15”

- secolele X-XI d.Hr. - *așezare* descoperită și cercetată în punctul „Autostrada- Sit 18”

- secolul XII d.Hr. - *așezare* descoperită și cercetată în punctul „Autostrada- Sit 16”

- secolul XII d.Hr. - *așezare* descoperită și cercetată în punctul „Autostrada- Sit 12”

- secolul XII d.Hr. - *așezare* descoperită și cercetată în punctul „Autostrada- Sit 13”

- secolul XII d.Hr. - *așezare* descoperită și cercetată în punctul „Cuptoare medievale”

- secolele XI-XII - *cimitir medieval de înhumație* descoperit la nivelul superior al tell-ului din punctul „Șanțul Mare”; cercetate cca 100 de morminte¹⁵⁹

- secolele XI-XII d.Hr. - *așezare* descoperită la nord de „Forgaci”, lângă fosta fermă 13 IAS Pecica¹⁶⁰

- secolele XI-XIII d.Hr. - *așezare* în punctul „Terasa sudică- în vii”

- secolele XI-XIII - *vestigii arheologice* descoperite în punctul „Hăblău” (cca 11 km. vest de Pecica), pe malul Mureșului; în malul înalt al Mureșului au apărut și au fost cercetate *ruinele unei bazilici cu două turnuri* refăcute în secolul XIII; prima etapă a bazili-

156 *Ibidem*, p. 98.

157 *Ibidem*.

158 *Vezi Monografia Orașului Nădlac*, în acest volum.

159 *Ibidem*, p. 96.

160 *Ibidem*, p. 98.

cii este probabil din secolul XI (mormânt descoperit cu harnașament); pot fi urmele *mănăstirii „Ahtun” („Ajtony”)*; tot aici este descoperit un *cuptor* datat secolele XI-XII¹⁶¹

- secolele XI-XIII - *așezare medievală* timpurie descoperită peste așezarea neolitică din punctul „Forgaci” (la cca 5 km est de oraș)¹⁶²

- secolele XI-XIII (eventual sec. XIV) - *așezare medievală* timpurie descoperită - punctul „Forgaci Sit 3”

- secolele XI-XIII - *fragmente ceramice* descoperite la 1 km vest de „Forgaci”, în dreptul km 13 al șoselei Arad-Pecica¹⁶³

- secolele XI-XIII - *așezare medievală* în punctul „Forgaci Sit 5”

- secolele XI-XIII - *sit arheologic* în punctul „Forgaci Sit 2”

- secolele XI-XIII - *sit arheologic* în punctul „Forgaci Sit 9”

- secolele XI-XIII - *fragmente ceramice* descoperite la s-v de Hanul „La Răscruce”¹⁶⁴

- secolele XIII-XIV - *fragmente ceramice* descoperite la intersecția șoselei spre Bodrog cu cea principală (inclusiv *morminte de înhumăție* de tip „*casete de cărămidă*”)¹⁶⁵

- secolele XIV-XV - *așezare medievală* descoperită în punctul „Șanțul Mic”¹⁶⁶

- secolele XIV-XV - *sit arheologic* descoperit în „Terasa Nordică Sit 16”; eventual aceeași ca la „Șanțul Mic”

- secolele XIV-XV - *sit arheologic* descoperit în „Terasa Nordică Sit 8”

- secolele XIV-XV d.Hr. - *așezare* în punctul „Terasa sudică- în vii”

- ev mediu - *sit arheologic* în punctul „Forgaci Sit 1”

- secolele XI-XVI - *așezare medievală* descoperită la nivelul superior al tell-ului din punctul „Șanțul Mare”

INFORMAȚII CARTOGRAFICE

- 1723 - „*Harta Mercy*”- este figurată „*Petschka*” ca localitate

¹⁶¹ *Ibidem*, p. 98.

¹⁶² *Ibidem*.

¹⁶³ *Ibidem*.

¹⁶⁴ *Ibidem*.

¹⁶⁵ *Ibidem*, p. 98.

¹⁶⁶ Cf. Listei Monumentelor Istorice, actualizată în 2010.

- 1730 - în „*Neue Kriegs Charte....*”, este figurată „*Betska*”, pe malul nordic la Mureșului, la vest de Arad

- 1776, 23 octombrie - *Harta râului Mureș între Szegeged și Săvârșin* („Fluss Karte der Marosch von Szegegedin bis Marosch Portu...”). Pecica (Petska) este figurată (schematic, cât timp subiectul hărții este traseul Mureșului) ca un șir de careuri urbanistice urmărind estul buclei Mureșului

- cca 1782-1784 - *Prima Ridicare Topografică Militară* („Ridicarea Josefină”) reprezintă „*Markt Pecska*” (*Târgul Pecica*), printr-o formă de plan apropiată de cea de astăzi. Rețin atenția rețeaua stradală relativ regulată și tendința de orientare, de focalizare către aria centrului, care corespunde în mare cu aceea actuală. Drumul de tranzit Arad-Nădlac are o traiectorie paralelă cu bucla Mureșului, încă nesistematizat. El are același traseu ca astăzi până în zona Bisericii Catolice, dar după, continuă cu o buclă pentru a se racorda cu traseele către vest. Principalele arhitecturi ale așezării (două biserici, una catolică și cealaltă ortodoxă) se găsesc pe acest traseu. În proximitatea lor sunt desenate încă două clădiri importante, sub forma unor mici incinte închise sau semi-inchise. În nord, apare unul dintre cimitire. Pe Mureș sunt figurate mai multe mori. În sudul râului întreaga zonă este acoperită cu păduri, ele fiind desenate și în sud-estul localității. În concluzie, harta reflectă un moment de după sistematizarea localității și ridicarea primelor două biserici de pe amplasamentele de astăzi. De asemenea, zona centrală este în curs de definitivare.

- cca 1830 - *Harta a zonei Pecica*. Localitatea are deja definite cele două componente, numite „Magyar Pécska” (în vest) și „Rác Pécska” (în est). Este prima hartă în care apar distinct cele două cartiere, dovadă a faptului că separarea a avut loc cândva la începutul secolului XIX. Planul continuă evoluția consemnată în „Ridicarea Josefină”. Așezarea este extinsă spre vest și spre nord-vest, iar drumul de tranzit Arad-Nădlac deja străbate nordul așezării, relativ fluent. Reține atenția alura axei centrale, practic definitivată ca formă în plan (piață „lenticulară” de pe traseul primei variante de drum de tranzit), cu fronturi care tind să devină continue. În

sudul ei apare piața Bisericii Catolice. Se diminuează relația dintre acest spațiu și direcția vest (bucula drumului de-a lungul Mureșului, care apare pe „Ridicarea Josefină”), atât timp cât se creează relația de tranzit din nordul așezării. Mureșul nu este sistematizat.

- 1848 - *Harta zonei Aradului și a vecinătăților* - „*Markt Pécska*” este figurat schematic. Se observă alura Mureșului, încă nesistematizat; dacă datarea este corectă, înseamnă că sistematizarea râului nu s-a petrecut începând cu 1839, ci mai târziu, sau s-a prelungit până după 1848

- cca 1860 - *A doua ridicare topografică militară* („*Ridicarea Franciscană*”) reprezintă „*Pécska*” cu un plan care continuă evoluția consemnată în Ridicarea Josefină și Planul din aproape 1830. Așezarea are aproximativ aceeași arie ca în planul precedent, dar sunt vizibile extinderi în zona vestică. Reținem ca importantă alura axei centrale, cu forma în plan de astăzi, cu fronturi deja continue și cu câteva arhitecturi importante desenate pe plan: Biserica Ortodoxă (atunci româno-sârbă), Biserica Catolică (în centrul noii piețe), Școala și alte instituții. În nord sunt figurate cele două mari cimitire, un altul fiind desenat la est de intravilan. Mureșul este sistematizat după inundațiile din 1827, acțiunea fiind consemnată ca începând în 1839, fostele bucle devenind brațe moarte. Ca urmare, Mureșul devine navigabil.

- 1884 - **hartă militară**. Planul Pecicai este aproape identic cu cel din cca 1860. Și aici sunt marcate distinct „Magyar Pécska” (în vest) și „Olah Pécska” (în est), consemnându-se transformarea Pecicai Sârbești în Pecica Românească. Zona centrală este desenată cu fronturi continue extinse față de planurile anterioare și cu un număr mai mare de arhitecturi majore. Este desenată și Biserica Ortodoxă Sârbă, la extremitatea estică a axei centrale. Spre vest, nord și sud, conturul așezării este identic cu cel din aproape 1860, câteva extinderi consemnându-se în estul ei. Apare calea ferată în nord-estul așezării și gara.

- 1910 - *hartă militară* („Harta Europa 1910”). Planul așezării *Pécska* (divizată în „Mgy-” și „O”- Pécska),

schematizat, este identic ca suprafață și elemente de structură stradală majoră, cu precedentul. În est, pe drumul către centru apare marcată Biserica Ortodoxă Sârbă

- 1936 (redesenată în 1953) - „*Planul director de tragere*” - *Pecica* are, practic, aceeași organizare ca astăzi; diferențele sunt minime

INFORMAȚII ARHITECTURAL-STILISTICE

- 1335 - apare documentar biserica catolică din Pecica (preot- Péter), care, probabil era ridicată deja într-un stil corespunzător etapei (romanice sau gotice de factură provincială)

- 1695 - informații despre o veche biserică ortodoxă (pentru români și sârbi), aproape sigur construită din lemn (ca majoritatea bisericilor ortodoxe din zona Aradului); este cea consemnată la mijlocul secolului XVIII, „veche și construită din grădele”; este demolată spre 1774, când se construiește biserica din zid

- 1755 - se ridică vechea Biserica Catolică, probabil de stil baroc, pe locul vechii biserici ortodoxe; va fi demolată în 1886

- cca 1774 - este edificată noua Biserica Ortodoxă, din zid, pe locul actual; probabil în stil baroc; va fi transformată radical în 1929-1931

- secolul XIX - se reconstruiesc numeroase clădiri de locuit din materiale durabile, unele de stil eclectic provincial

- 1820 - se edifică actuala clădire a Școlii Generale nr. 2; stil neoclasic

- 1870 - se ridică biserica Comunității religioase evreiești (stil compozit, cu elemente romanice și bizantine); va fi demolată în 1970

- jumătatea a doua a secolului XIX - se ridică numeroase clădiri de locuit de stil eclectic, mai ales în zona centrului (inclusiv în Piața Bisericii Catolice)

- 1872 (1874) - se construiește Biserica Ortodoxă Sârbă; stil baroc

- 1879 - se ridică Școala din Centru- stil compozit cu elemente neoclasic

- 1886 - începe ridicarea noii Biserici Catolice, terminată în 1887; stil neogotic, după proiectul echipei

Ede Reiter (Timișoara)- Andor Halmay (Arad)
- 1888 - se edifică Sediul de plasă, Pretura, Judecătoria (azi „Centru de asistență”); stil eclectic
- 1898 - se ridică Casa parohială catolică; stil eclectic
- 1904 - se ridică actuala Școală Gh. Lazăr, extinsă în 1950-1960; stil eclectic
- începutul secolului XX - se ridică, în centru, câteva clădiri de stil Art Nouveau ; de pildă, clădirea actuală a Primăriei
- 1929-1931 - Biserica Ortodoxă Română este refăcută după proiectul arh. Konrad Richter din Timișoara; stil influențat de curentul neoromânesc
- perioada interbelică - se ridică în centru unele clădiri de stil neoromânesc sau cu elemente neoromânești și chiar „modernist” (cubist)

ELEMENTE DE STRUCTURĂ URBANISTICĂ (ANALIZĂ PLANIMETRICĂ, MORFO-STRUCTURALĂ ȘI PARCELARĂ)

În momentul de față, orașul Pecica are o structură generală dependentă de vecinătatea Mureșului (ce limitează vatra așezării către sud, vest și est), care a impus un contur de formă triunghiulară, urmând traseul malului din secolul XVIII. În rest, structura stradală respectivă (în rețea cvasiregulată) reprezintă adaptarea la sit a modelului urbanistic frecvent întâlnit în zona Câmpiei Aradului (cursul inferior al Mureșului), în intervalul sfârșitului secolului XVIII - începutul secolului XIX. E de presupus că, în cazul particular al Pecicai, această sistematizare (posibil să fi fost realizată în jurul mijlocului secolului XVIII) să fi ținut cont parțial de vechea structură urbană. Principalele elemente ale acestei forme urbanistice, echilibrate în foarte mare măsură, vor fi trecute în revistă în cele ce urmează.

Forma generală a intravilanului este cvasiregulată (triunghiulară) și generată de forma terenului dintre buclele Mureșului și de evoluția ariei așezării în ultimele două secole.

Rețeaua stradală principală urmează o grilă cvasigeometrică formată din câteva artere majore. Cea mai importantă actualmente este Strada 1, fragment

din drumul DN 7, de tranzit Arad-Nădlac. Următoarele formează un mănunchi concentric, orientat către piața centrală: Strada 2, Strada 113 și Strada 3. Dacă prima a luat naștere printr-o succesiune de operațiuni urbanistice din jumătatea a doua a secolului XIX, ultimele trei s-au născut aproape la jumătatea secolului XVIII. În fine, în ierarhia celor patru artere principale, Strada 2 reprezintă axa centrală istorică și actuală a orașului, tronsonul ei central-sudic fiind centrul propriu-zis al orașului, de formă „lenticulară”, articulând timp de două secole cele două jumătăți ale orașului- Pecica Maghiară și Pecica Românească (fostă Sârbească).

Rețeaua stradală minoră are o structură adaptată celei majore și evoluției de cca. două secole a țesutului urban. În acest tip de structură stradală, elementele de regularitate sunt puține la număr și limitate în spațiu. Ele pot fi detectate în nordul ariei urbane (străzile 218, 219, 227, 232, 233, 234 etc.), în jurul Pieței Bisericii Catolice și în est (străzile 304, 305, 311, 312, 314 etc.). În rest, rețeaua stradală are o configurație cvasiregulată, cu tronsoane rectilinii și curbe, cu rețele deformate.

Parcelarul este adaptat acestei geometrii și situații, parcelele fiind fie dreptunghiulare (în zonele cu structuri regulate), fie patrulete deformate (dominând țesutul urban în restul ariilor). Zonele cele mai dense sunt în jurul centrului (piața lenticulară), avansând spre sud-vest, spre nord și est, pe o rază de cca 500 metri. Aici se remarcă lotizarea densă și densificarea fiecărei parcele în parte. Numeroase fronturi de case sunt continue și corpurile de clădire interioare ocupă mare parte din parcelă. Acest fapt poate fi constatat și la clădirile publice și la cele individuale.

Un element important, asociat morfo-structurii Pecicai (întâlnit de fapt în toate localitățile sistematizate în secolele XVIII și XIX), este reprezentat de *aliniamentele stradale de arbori* (în general 3 rânduri) care creează o atmosferă aparte, protejează clădirile de locuit (făcând umbră în timpul caniculei de vară și absorbind praful caracteristic Câmpiei Mureșului și diferitele noxe) și generează o imagine stradală complexă și dinamică (în funcție de anotimpuri).

Pecica are *două centre*, corespunzătoare evoluției

orașului. *Centrul vechi* și care concentrează toate instituțiile orașului, este acea piață lenticulară din zona sudică a Străzii 2, care conține două elemente majore: piața lenticulară propriu-zisă, corespunzătoare Primăriei și altor instituții și piața Bisericii Catolice, cu funcțiuni multiple. În nord-estul său au fost ridicate în perioada comunistă câteva tronsoane de blocuri de apartamente. Centrul primei piețe este plantat, formând un foarte agreabil și util parc urban, agrementat cu fântâni, monumente de for public și mobilier urban.

Centrul nou a luat naștere în zona centrală a Străzii 1. Semnalul a fost dat de cvartalul de blocuri noi edificate în perioada comunistă (străzile 114-218) și procesul a fost continuat într-o manieră cvasispontană, practic în ultimele două decenii. El este datorat funcțiunilor destinate tranzitului care s-au concentrat acolo și unor disponibilități ale țesutului de care au profitat și cei care și-au construit „palate” la vest de centru.

Din punct de vedere valoric, este cert că centrul vechi acumulează cele mai multe valori urbanistice, arhitecturale și artistice; este logic alcătuit și coerent. Cele mai numeroase arhitecturi istorice, de foarte bună calitate, se concentrează aici. Noul centru are un pronunțat caracter întâmplător și numeroase elemente incoerente asociate ce se remarcă prin calitatea proastă a noilor arhitecturi și prin amplasarea lor defectuoasă.

Este important de remarcat faptul că există tendința de racordare a celor două centre, prin Strada 113, tendință vizibilă și prin densificarea țesutului din zona ei sudică, racordată cu centrul vechi în zona Bisericii Ortodoxe Românești.

Țesutul (morfologia) așezării depinde de geometria generală a rețelei stradale, de schemele parcelare amintite mai sus și de tipul de ocupare a parcelelor, generând maniere relativ uniforme de constituire a fronturilor stradale și cu densități uniforme la scară zonală. Cele câteva arii din zonele centrale, pe care le-am amintit deja, au densități mai mari. Dinamismul imaginii stradale este dat de caracteristicile arhitecturale diferite (adaptate unor stiluri anume) și aliniamentele stradale despre care am amintit anterior.

Modul de mobilare al parcelelor este tipic pentru zona de câmpie Banat-Crișana. În majoritatea parcelelor se respectă organizarea inițială, în care clădirea de locuit este perpendiculară pe stradă, anexele fiind amplasate în prelungirea ei. În zonele centrale și pe prelungirile lor amintite mai sus, există tendința de a se ocupa în întregime frontul stradal (clădirea având formă de „L”), rezultând aliniamente continue de clădiri de locuit, între care, în ultimul timp, încep să apară mici unități comerciale.

Gospodăria conține o clădire de locuit spre stradă și anexe spre grădină. Frecvent, clădirea principală respectă, de asemenea, tradiția, fiind conformată pe baza unui plan dreptunghiular-prelung, cu o prispă („târnaț”) însoțind casa de-a lungul ei, spre curte. Planimetric, evoluția ei s-a petrecut în sensul descris mai sus, definindu-se în timp, gospodăria de tip închis spre stradă. Stilistic, se constată existența mai multor tipuri, caracteristice secolelor XVIII-XX, urmând, în mare, evoluția stilurilor, dar având un caracter provincial, rural. Toate sunt parter.

Cel mai vechi tip de locuință (sfârșitul secolului XVIII - prima jumătate a secolului XIX) menținut (conform informațiilor actuale), este întâlnit în câteva arii reduse ca pondere. Casa este relativ joasă, acoperită în două pante (inițial cu stuf), cu fronton triunghiular spre stradă și prispă cu stâlpi și balustradă din lemn. Asemenea clădiri, edificate din materiale tradiționale, cu caracteristici fizice de foarte bună calitate (materiale fiabile, tehnologie simplă, durabilitate etc.), există încă, în număr mare; le-am întâlnit în zonele de sud-est și în zona mediană. Numeroase au fost transformate, mai ales prin închiderea prispelor sau modificări ale acoperișului.

Un al doilea este de stil compozit (eclectic), din jumătatea a doua a secolului XIX, în care casa, fie simplă (perpendiculară spre stradă), fie în formă de „L” (o aripă ocupând frontul stradal în întregime sau parțial), are o decorație tipică, aglomerată în zona accesului, ferestrelor și cornișei. Ele sunt întâlnite mai ales în zona centrală și domină fronturile străzilor 2, 113 și 3 (ca artere principale) și a celor auxiliare din zonele lor. Fragmentar pot fi întâlnite în toate celelalte zone ale orașului.

Al treilea tip nu conține elemente de plan sau volum

deosebite față de primele două, dar are o decorație parietală de tip „Art Nouveau”, iarși simplificată, conform posibilităților modeste ale comanditarilor. Câteva se întâlnesc pe strada 2.

Un al patrulea tip este reprezentat de clădirile de locuit interbelice, foarte puține la număr (stil „Neo-românesc” sau „Modernist”, care se inserează în tâmplător în fronturile actuale.

Ultimul tip de locuințe unifamiliale este cel rezultat din intervenții de ultimă oră, care au presupus distrugerea decorațiilor de fațadă și aplicarea unor noi tencuieli strident colorate. Ele se înscriu, însă, în tipul de front fragmentat sau continuu, precum și în volumetria tradițională. Marea majoritate respectă aliniamentele stradale corespunzătoare zonelor respective.

Clădirile de locuit multietajate (blocurile de locuințe colective, P+2-P+4, unele cu comerț la parter), edificate în perioada comunistă (anii '80) formează fragmente de fronturi în Zona Centrală veche (Strada 2) și în noua arie centrală (Strada 1). Ele înlocuiesc vechile fronturi de case. Gabaritul depășindu-l cu mult pe cel tradițional, arhitectura modestă și calitatea slabă a execuției (tipice pentru anii '80) le individualizează într-o manieră negativă în peisajul urbanistic și arhitectural al orașului.

Clădirile contemporane se caracterizează, în majoritate, prin lipsa de respect pentru regulile urbanistice existente, dominante. Dacă regimul de înălțime (frecvent P+1) ar putea fi motivat funcțional, există alte caracteristici care le exclud din ansamblul contextual: retragerea față de frontul stradal (rezultând știrbiri ale frontului), izolarea în cadrul lotului, planimetrie întâmplătoare, sisteme de acoperire complicate, ciudate, culori stridente. Edificarea lor este asociată, în marea majoritate a cazurilor, defrișării aliniamentelor stradale amintite, ceea ce creează o altă disfuncționalitate majoră a contextului respectiv. În felul acesta, urâtenia noilor clădiri devine mult mai prezentă în frontul stradal respectiv. Ele funcționează foarte bine ca exemple „a contrario”, de tipul: „nu faceți așa”. Din păcate, ele au tendința de a se înmulți și au drept efect deteriorarea imaginii arhitecturale a orașului. Pe Strada 1, în jumătatea ei vestică și pe strada 112, au fost edificate în

ultimii ani câteva zeci de „palate” ale etniei rome, care ilustrează la maximum tendințele grandomane remarcate anterior pentru noile construcții individuale. Ele sfidează toate regulile urbanistice, de la gabarit și poziționare în teren până la forme și materiale.

Caracterul specific al orașului este dat de vecinătatea Mureșului (de care este separat prin dig), între el și Mureș desfășurându-se o amplă arie naturală generată de acțiunile de regularizare din secolul XIX. Este definit, apoi, de rețeaua stradală cvasiuniformă și cvasigeometrică, de aliniamentele stradale de arbori, de tipul de parcelar și de țesut urban, precum și de modul de mobilare al parcelelor, de constituire a fronturilor stradale, toate corelate cu tipul de casă tradițională. Se adaugă maniera de conformare a centrului vechi, în care arhitecturile majore, de interes comunitar, reprezintă valori istorice și artistice notabile, la care se articulează parcul din zona Primăriei și aliniamentele stradale de arbori. Toate acestea se constituie într-un ansamblu care merită să fie protejat în maniere diverse, dar concurând către menținerea caracterului specific și coerenței de ansamblu și de detaliu. El trebuie să fie un puternic atu, în perspectiva unei dezvoltări viitoare durabile, autosusținute.

SCHIȚĂ A EVOLUȚIEI LOCALITĂȚII ȘI ARHITECTURII SALE

GENERALITĂȚI

Evoluția urbanistică și arhitecturală a orașului Pecica este dependentă, în mod egal, de evoluția întregii zone geografice. La aceasta se adaugă și cea particulară, generată de evenimentele locale.

Preistoria, Antichitatea (inclusiv secolele III-IV) și perioada migrațiilor sunt extrem de bine reprezentate în zona Pecicăi. Doar epocile aramei și bronzului sunt reprezentate aici prin cca 16 situri, dintre care unele importante. Din secolele III-IV pot fi numărate iarși cca 22 de situri (unele însemnând așezări sau chiar rețele de așezări), iar din secolele VI-VIII și până în secolul X există cca 3 situri. Pentru acest studiu, bogăția de informație reprezentată

de siturile menționate mai sus are un rost aproape exclusiv științific, existând foarte puține șanse ca această generație de așezări preistorice, antice și medievale timpurii să aibă continuități până astăzi. Unele sunt clasate ca monumente istorice și sunt integrate astfel în sistemele contemporane de protecție.

Pentru studiul evoluției habitatului în zona Pecica, important este Evul Mediu, care a determinat anumite funcțiuni și conformații, care a produs arhitecturi majore și anumite morfologii (actualmente disimulate în țesutul contemporan sau dispărute, dar existând în subteran) și continuată până spre jumătatea secolului XX. Caracterul specific și valorile orașului sunt conturate în acest mare interval de timp. Un alt element important este faptul că pentru începuturile și evoluția timpurie a acestui habitat din zona Pecicăi funcționează tandemul de informații documentare și arheologice. Aceeași realitate este demonstrabilă și pentru Evul Mediu matur și târziu, de până în secolul XVII.

După geneza Pecicăi (plauzibil secolele XI- XII), există câteva etape importante, care ar defini evoluția acestui habitat:

- secolul XI-XVI - etapa medievală timpurie și matură, sub influența Regatului Maghiar; apar și se dezvoltă câteva nuclee locuite (așezări, sate) în aria actuală a orașului și altele gravitând în jurul Pecicăi;
- după 1552 (când turcii ocupă întreaga zonă a Aradului) și până la sfârșitul secolului XVII (Pacea de la Karlovitz)- etapa otomană (cu unele intermitențe); o serie de așezări dispar, altele se micșorează;
- 1699 (Pacea de la Karlovitz, prin care Pecica este integrată Imperiului Habsburgic) – jumătatea a doua a secolului XVIII (- prima etapă habsburgică; începe regenerarea așezării și se pun bazele dezvoltării sale moderne; după prima colonizare a sârbilor, în intervalul 1720-1765 se produc câteva mutații etnice (colonizarea maghiarilor și plecarea sârbilor) care provoacă mutarea comunității românești spre est; încep să apară numeroase sălașe în afara localității;
- jumătatea a doua a secolului XVIII (sfârșitul secolului XVIII) – mijlocul secolului XIX (cca 1860)- etapă de sistematizare a Pecicăi și a văii Mureșului;

Pecica Maghiară se separă de Pecica Sârbească (ulterior Română); sunt realizate primele edificări de arhitectură majoră (biserici, școli etc.); transformările sunt surprinse de raportul dintre planul din „Ridicarea Josefina” (cca 1782) , planul de la aproape 1830 și „Ridicarea Franciscană” (cca 1860); - mijlocul secolului XIX (cca 1860 - cca. 1916) - etapa de modernizare și consolidare a așezării; se ridică marea majoritate a arhitecturilor majore care există și astăzi și mare parte din habitatul local; - cca 1916/1919-1944 - perioada interbelică, integrarea în Regatul României; se continuă procesele anterioare; apar câteva clădiri în stilurile contemporane din Vechiul Regat și europene. Aceste etape vor fi detaliate în cele ce urmează.

EPOCA MEDIEVALĂ I (SECOLUL XII – MIJLOCUL SECOLULUI XVI)

Debutul documentar al Pecicăi este controversat; fie 1241 (cu prilejul atacului tătar care ajunge în zonă), fie 1329, care este mai plauzibil. În orice caz, în 1335 apare într-un document cu mai multe detalii. Atunci este documentat ca „Petk” sau „Petc”; biserica catolică din Pecica (preot- Péter) aparținea Protopopiatului de Orod. Prin aceasta, implicit, este consemnată existența unei biserici și a unei structuri bisericesti zonale, cu mai multe parohii într-o serie de așezări dispărute între timp.

Mențiunile documentare se înmulțesc odată cu trecerea timpului; în 1421 apare sub forma „Pesc” sau „Pethk cum vade seu portu”, care implică existența unui port pe Mureș. Atunci Pecica este donată de regele Sigismund, Episcopului de Cenad, care o păstrează până în 1552, când zona devine otomană. În 1514 este loc de vamă. O informație inedită (dar menționată ca atare în culegerea de texte datorate călătorilor străini ce parcurg spațiul românesc) este cea din 1528 referitoare la un castel care ar fi fost văzut de un călător străin trecând prin Pecica. În cei câțiva ani din jurul conflictului dintre creștini și otomani (cca 1549-1552) și a debutului ocupației otomane, Pecica are un statut incert. După ce în 1549 apare în Arhiva Convenției de la Cluj-Mănăștur ca fiind stăpânită de câteva familii nobiliare, în

1552, turcii ocupă zona Aradului, inclusiv Pecica. Va face parte din Sandgeacul Gyula, familiile nobiliare maghiare menținându-și domeniile în zonă: Bánrévy, Kastelanffy, Pongrácz, Duboczy, Besenyey, Nagy etc. În 1558-1559 aparține Nahiei Arad, dar în 1559 Pecica este ocupată de căpitanul cetății Gyula, acesta spunând că este „fără stăpân”. Oricum, așezarea era practic depopulată, în intervalul 1557-1558, la Pecica fiind consemnate doar 10 case locuite (una probabil de catolici maghiari și restul de români și sârbi).

În aceeași perioadă, dar cu debuturi chiar mai timpurii, ființează în zona Pecicăi un mare număr de așezări. În ordine alfabetică și selectând doar o parte din variantele toponimice, apar următoarele prime mențiuni documentare: Abony (1329), Ahtunmonostura (1329), Babos (1232), Cuca (1232), Fulgudus (1206), Hodomonostora (1213), Iranta (1507), Jászpél (1317), Kishwdws (1247), Maryan (1214), Maymath (1421), Persék (1371), Popi (1219), Sântoma (1334), Serian (1232/1329), Zewlews (1183). Majoritatea dintre ele se găsesc în zona din nord-nord-vest, dar există câteva în sud-vest (spre Mureș) și nord-est, est și sud-est. Este un habitat care a consolidat poziția Pecicăi. Un mare număr dintre aceste așezări aveau biserici documentate prin listele papale din 1332-1337 (Fulgudus, Jászpél, Kynged, Popi, Zewlews) și există câteva perechi de așezări (Hudus- Kishódos, Nagyserjen- Kisserjen, Felgudus- Gedus) ceea ce înseamnă consolidarea locuirii zonale, factorii activanți fiind agricultura și comerțul, traseele fiind pe apă (Mureșul pe direcția est-vest) și pe uscat (pe toate direcțiile). Pentru câteva dintre așezările respective, documentele lasă să se înțeleagă că familiile nobiliare care le stăpânesc își edifică reședințe (curii), dotate cu acareturi, capelă, eventual fortificații: Abony (la începutul secolului XVI), Ahtunmonostura (una sau două curii, în secolul XIV), Serian (începutul secolului XVI).

Acest set de informații documentare este dublat de informațiile arheologice, care consemnează un mare număr de situri locuite în acest interval de timp, în imediata vecinătate a Pecicăi. Este suficient să consemnăm următoarele situri datate începând cu secolul X și până în secolul XV: „Autostrada”

(Siturile 8, 12, 13, 15, 16, 18), „Șanțul Mic”, „Șanțul Mare”, „Forgaci” (Siturile 1, 2, 3, 5, 9), „Terasa sudică- în vii”, punctul „Häbläu”, lângă Hanul „La Răscruce”, „Cuptoare medievale”.

Coroborând informațiile, se remarcă în primul rând existența unor arhitecturi majore cu impact asupra istoriei zonale: mănăstirile Hodos (Hodosmonostura) și Aytony (Ahtunmonostura). Prima este dificil de localizat, în istoriografia mai veche fiind plasată în zona sau în locul actualei mănăstiri Hodos-Bodrog. Într-un document din 1293 apare ca fiind „pe malul râului”, dar fluctuațiile în timp ale albiei Mureșului împiedică detectarea sitului, care s-ar putea afla astăzi în sudul râului. În 1597 se consemnează ultima mențiune documentară. A doua este insistent plasată în punctul „Häbläu”, unde au fost descoperite ruinele unei bazilici cu două etape de edificare (secolele XI și XIII) și un cimitir medieval timpuriu. Un alt efect al coroborării, necercetat până acum ca atare, este legătura dintre cele două liste de așezări. Din cauza inexistenței unor cercetări arheologice sau documentare detaliate, se pot face doar supoziții.

În zona vestică a Pecicăi, există două concentrări de așezări documentate și respectiv descoperite arheologic, apropiate ca amplasamente. Prima ar fi formată din Kutina, Kisgedös și Nagygedös, la care s-ar adăuga Szentmiklós (destul de obscur documentată), posibil de a fi relaționate cu așezările descoperite în situl Șanțul Mare și, eventual cu același „Häbläu”. A doua este perechea de sate Gedös care ar putea fi aceleași cu așezările descoperite în punctul „Terasa sudică –în vii” (cunoscut și ca „Șanțul Mic”). În fine, tot în vest, mai apropiat de Pecica, este satul Abony, care ar putea fi localizat în situl „Terasa nordică- Sit 8”.

În nord, cele mai apropiate situri arheologice de localizările unor sate, prezente în documente, sunt cele descoperite în aria autostrăzii (siturile 12 și 13) și cel descoperit în punctul „Cuptoare medievale”, care ar putea fi asimilate satelor Kis-Nagyseriën și Pörség.

În est există o impresionantă concentrare de situri arheologice în punctele cercetate pe traseul autostrăzii (siturile 15, 16 și 18) și din zona „Forgace”

(siturile 1, 2, 3, 5, 9), care sunt apropiate de localizările satelor Marján, Szentttamás și eventual Papi, care este plasat, din cauza fluctuațiilor albiei Mureșului, de care am amintit mai sus, fie în nordul râului, fie în sudul lui.

Situl ocupat de Pecica medievală trebuie să fie căutat în zona actualei biserici Romano- Catolice, unde ar fi fost plasată (conform istoriografiei locale) comunitatea română și vechea biserică Ortodoxă, înaintea colonizării maghiare din secolul XVIII. Totuși, această supoziție trebuie privită cu prudență deoarece informațiile sunt târzii (secolul XVIII) și lipsesc cercetări arheologice în zona respectivă.

Aceste amplasări și corelări pot fi lesne urmărite pe Planșa 01.

EPOCA MEDIEVALĂ II (SEC. 1551/1552- 1699)

Este perioada în care zona Pecicăi (nordul Mureșului, până în Crișana) este înglobată direct Porții Otomane. Situația nu este stabilă căci, temporar, așezarea și componentele ei ajung să fie recâștigate de creștini, iar statutul așezării din anii 1552-1559, după cum s-a arătat mai sus, este fluctuant. Documentele din această etapă se referă mai ales la proprietăți. În 1590 Pecica devine proprietatea lui Pál Szegedi (episcop Szegedi Paulus), proprietatea fiind validată de Poarta Otomană, iar în 1597 „Peczky” este dăruită de domnitorul Zsigmond Báthori lui Segnyei Miklós. În 1643-1655 satul aparține lui Dobozi Ferencz și Szel Mihaly, dar în 1654 Pecica aparține Episcopiei de Szeged (există o circulară a episcopului către săteni pentru a-și plăti dările), pentru ca în anul 1660 să se declanșeze dispute în legătură cu proprietatea asupra Pecicăi. Din cauza turcilor, nu se reglementează acest fapt.

Alte informații se referă la demografie, consemnându-se împușinarea dramatică a locuitorilor (în 1567 Pecica are 8 familii, iar în 1579 are 21 de familii. În fine, există informații din 1695 despre o veche biserică ortodoxă (pentru români și sârbi), în fosta comună Rovine - Pecica Maghiară (vatra satului era mai spre apus și în Dealul Viilor), în fosta casă a familiei Bolyos.

Coroborând aceste informații, singura care poate sugera locul ocupat de sat în secolele XVI-XVII, este ultima. Atunci, Pecica, mult micșorată ca habitat și suprafață, era concentrată în zona de vest, prelungită, probabil, în zona „Viilor” din vestul orașului actual.

Conform unor lucrări de istorie, în timpul evenimentelor de la mijlocul secolului XVI dispărea un mare număr dintre așezările consemnate în secolele anterioare. Este dată și o listă: Abony, Basaraga, Csucs, Felgedus, Hodos-Monostura, Ironda, Sântoma, Sionda. Verificând această informație cu alte surse, rezultă că în zona Pecicăi continuă să ființeze un număr destul de important dintre vechile așezări: Gedös și Felgedös, Abony, Kisserjén și Nagyserjén, Örint, Majmat, Babos, Marján, Jaspél, Papi, aproape toate fiind consemnate și de primele conșcripții habsburgice din secolul XVIII. Deși nu fac parte din aria imediat apropiată Pecicăi, trebuie consemnat că Basaraga și Sionda continuă să existe și par a fi chiar mai prospere decât Pecica sau Turnu. Voi aminti despre ele în capitolul despre Turnu, cu care se pare că sunt vecine.

Rezultă că în timpul ocupației otomane habitatul zonal era mult slăbit, dar Pecica continua să existe (chiar dacă la un nivel precar), împreună cu cca 11 sate din jur. Aceste realități urbanistice pot fi lesne urmărite pe Planșa 02.

Etapa ia sfârșit prin includerea zonei în Imperiul Habsburgic, prin pacea de la Karlovitz din 1699.

EPOCA DE TRANZIȚIE (MODERNĂ I) (1699 - jumătatea a doua a secolului XVIII)

Etapa Habsburgică începe cu o primă perioadă în care se reconstruiește așezarea și zona se reorganizează ca graniță militară (până în momentul în care Banatul va fi cucerit de habsburgi). Reconstrucția începe prin câteva gesturi cu impact demografic (colonizări și organizări administrative) de lungă durată. Militarizarea zonei presupune pentru Pecica transformarea în centru grăniceresc (amintit în 1702), cu o trupă militară dominată de sârbi, care sunt colonizați în întreaga zonă. La începutul

secolului XVIII are 215 soldați, Pecica devenind sediu de capitanat format din 15 localități. În 1723 are loc colonizarea ungușorilor (țărani și meșteșugari) coordonată de prefectul comitatului Arad, Mihály Lovász. Aceștia sunt scutiți de impozite timp de 6, respectiv 15 ani. Pecica Maghiară va fi ridicată la rangul de „târgușor”.

În 1726 Pecica intră în stăpânirea Ducelui de Modena, Rinaldo, care aduce în Pecica un regiment de 100 de călăreți și 100 de infanteriști, conduși de 14 ofițeri și un căpitan; are loc și o mică colonizare cu italieni. În 1728, la Pecica ia ființă un episcopat ortodox; atunci sunt consemnați 227 de credincioși. Un moment tensionat, generat de nemulțumirile grănicerilor sârbi (în special), este revolta din 1735 condusă de Peró Iovanovics (Seghedinaț), în care Pecica este elementul central. Este înăbușită în sânge și calmul se instalează în zonă pentru aproape două decenii. După ce în 1750, din ordinul Mariei Teresia, Pecica este anexată Aradului, în 1751 se desființează granița militară, provocând noi mutații demografice. În intervalul 1751-1752 au loc emigrări ale unei importante părți a populației din Pecica în Ucraina. Pleacă 578 de persoane, în Pecica rămânând 36 de case sârbești. Grănicerii români și sârbi care rămân sunt transformați în iobagi. În fine, în 1752 Pecica are 201 familii, între care 5 sunt de meșteșugari (cojocari, cizmari, morari, croitori). În Pecica, pe Mureș, existau și mori de apă, care vor fi desenate de primele hărți exacte habsburgice. Imediat după mijlocul secolului XVIII este menționată existența unei biserici de grădele (Sf. Nicolae), veche și ruinată. La acea dată (13 noiembrie 1757), Episcopul Sinesie Jivanovici, în petiția sa destinată obținerii autorizației de edificare a unei noi Biserici Ortodoxe, arată că în 1752, la Pecica, Clădirea Camerală din Pecica a fost ridicată cu ajutorul comunității românești. Tot el arată că românii au repopulat așezarea după plecarea comunității sârbe. Aria ocupată de această comunitate ortodoxă mixtă se desfășura în aceeași zonă a viitoarei biserici Romano-Catolice, care va fi ridicată în zona vechii Biserici Ortodoxe.

Pentru a compensa pierderile demografice amintite mai sus, în 1753-1765 are loc o nouă colonizare cu

maghiari. Aici se așază coloniști aduși din Comitatul Heves (în total 420 de familii), care sunt localizate pe terenul fertil din Rovine. Conform unor menționări documentare, românii și sârbii sunt siliți să se așeze spre est, în ceea ce va fi numit cartierul „Pecica Sârbească” (viitoarea „Pecica Românească”).

În aceeași perioadă sunt consemnate alte gesturi urbanistic-arhitecturale, dificil de plasat în spațiu: 1752-1754 (înființarea și edificarea Școlii Ortodoxe sârbe, atunci cu 30 de elevi), 1753 (înființarea Școlii Românești), 1753-1757 (realizarea primelor colonizări cu slovaci).

Dintre gesturile lesne localizabile, importantă este ridicarea în 1755 a primei Biserici Catolice, pe locul Bisericii Ortodoxe, demolate după mutarea comunității ortodoxe spre est; Biserica Catolică se sfințește în 8 decembrie 1758. Cu toate că în 1758 la Pecica este consemnată funcționarea a doi preoți ortodocși, abia în 1774 este terminată edificarea din cărămidă a noii Biserici Ortodoxe, pe locul bisericii de astăzi. Evident, se pune întrebarea unde slujeau cei doi preoți ortodocși.

În 1757 Pecica devine „târg-orășel”, iar în 1766 la Viena se hotărăște separarea maghiarilor de români și sârbi. Astfel ia ființă Pecica Maghiară și Pecica Sârbească (Ráczpécska), numită ulterior Pecica Românească. Din acea perioadă, cu aproximație, se pot urmări evenimentele constructive sau edilitare mai lesne de plasat în spațiu. De pildă, în 1765 se ridică Casa parohială catolică, iar în 1775 se clădește Școala Românească (pe locul casei actuale nr. 1463). În 1769, în timpul războiului austro-turc, în Pecica este amenajat un depozit militar de cereale și altul de nutreț; aici se țin câteodată, ședințele Consiliului de Război. În conscripțiile din 1771 și 1786, Pecica Maghiară are 165 familii, iar Pecica Română are 238 de familii. Acest moment este reprezentat cartografic de „Ridicarea Josefină” (cca 1782-1784), care desenează o amplă arie a intravilanului, deja regularizată urbanistic ca rețea de străzi și de cele două biserici (Catolică și Ortodoxă), amplasate pe locurile lor de astăzi. Tot acolo sunt figurate câteva construcții ample, amplasate de-a lungul axei principale N-E-S-V, care deja reprezintă axa centrală a orașului. Ea va fi ulterior consolidată urbanistic și arhitectural până astăzi.

În ceea ce privește așezările din zonă, ele continuă, în mare parte, să funcționeze în prima jumătate a secolului XVIII. În continuare, dăm o listă a lor cu ultima mențiune documentară în paranteză: Babos (1780-1864), Cuca (1780-1864), Fulgudus (1764), Iranta (1769, 1787), Jáspél (1722), Maryan (1723), Maymath (1765, 1766), Popi (1755, ulterior fiind consemnată ca pustă), Sântoma (1851), Zewlews (1755). Probabil că cele mai multe dintre ele dispar sau vor dispărea cu ocazia sistematizărilor teritoriale, ele fiind înlocuite prin sistemul de ferme izolate (sălașe, colne), care acoperă întregul teritoriu administrat de Pecica.

EPOCA MODERNĂ II (jumătatea a doua a secolului XVIII- cca 1860)

În această etapă, evenimentele constructive și urbanistice urmează o evoluție ascendentă, mai ales după anul 1799, când se semnează un contract urbanistic între Curte și locuitorii Pecicai, creând condiții favorabile dezvoltării. Între gesturile urbanistice, se pot consemna amenajarea actualului cimitir, terminată în 10 iunie 1790, și definirea progresivă a spațiului central al așezării. În 1820 sunt edificate restaurantul și hotelul care vor fi transformate în 1910 în școală (actuala Școală nr. 2); în 1834 se clădește un nou local al Școlii Ortodoxe; în 1838 se ridică Primăria Pecicai Maghiare (actualmente sediu de cabinete medicale); în cca 1850 se edifică prima școală din Pecica Maghiară, în piața Bisericii Catolice (acum aici funcționează Grădinița nr. 4). Demografia are de asemenea o curbă ascendentă. În 1800, Pecica Maghiară are 6552 locuitori, iar Pecica Română 5062 locuitori; în 1828 Pecica Maghiară are 878 familii de țărani, 48 meșteșugari, iar Pecica Română are 804 de familii de țărani și 34 meșteșugari; în 1851, Pecica Maghiară are 7052 locuitori, iar Pecica Română 6670 locuitori și, în fine, în 1857 Pecica Maghiară are 7154 locuitori, iar Pecica Română 6009 locuitori; atunci sunt 300 de elevi români.

În afară de agricultură, mica industrie și meșteșugurile se dezvoltă destul de intens. Probă sunt și statisticile, unde sunt consemnați numeroși me-

seriași, dar și organizarea breslelor. În 1816/1819 este amintită breasla fierarilor, rotarilor, țesătorilor, cizmarilor și cojocarilor din Pecica, în 1830 este documentată breasla croitorilor, iar în 1839 este consemnată o breaslă mixtă.

După ce la începutul secolului XIX se produc numeroase revărsări ale Mureșului, cum este cea din 1827, de amploare, în 1839 începe un vast program de regularizare a cursului Mureșului, care va dura mai mult de un deceniu. Pentru a evita mobilitatea văii minore și revărsările periodice, i se taie 16 bucle. În 1848 lucrarea încă nu se sfârșise (regularizarea nu apare în planul din acel an), dar documentele menționează că în 1851, dat fiind transformarea Mureșului în râu navigabil, primul vapor cu aburi ajunge în dreptul Pecicai.

Efectele acestor operațiuni urbanistice și edificări sunt vizibile pe planurile din 1830 și, mai ales, din cca 1860 („Ridicarea Franciscană”). Nu sunt diferențe mari între ele (cu excepția regularizării Mureșului), astfel încât se poate considera că din punct de vedere urbanistic, morfo-structura Pecicai era deja definită la începutul secolului XIX, în continuare ea consolidându-se prin edificări de noi clădiri publice. Este aproape sigur că tot atunci se reconstruiesc numeroase locuințe private, din materiale durabile, proces ce va fi accelerat începând cu sfârșitul secolului XIX.

Așezările din zona Pecicai continuă să dispară. Fac excepție Cuca (apare documentar până în 1864) și Iranta (apare până în 1785). Cele mai multe dintre ele apar ca „puste” în 1913. După cum arătam anterior, ele sunt înlocuite prin sistemul de ferme izolate (sălașe, colne), care acoperă întregul teritoriu administrat de Pecica.

EPOCA MODERNA III (SFÂRȘITUL SECOLULUI XIX - MIJLOCUL SECOLULUI XX)

Această perioadă conține două etape relativ distincte. Prima, de până la Primul Război Mondial, continuă evoluțiile anterioare, fără modificări importante. Acest fapt este probat de cele câteva planuri păstrate - cel din 1884 și din 1910 - care

nu consemnează schimbări ale ariei așezării sau de morfo-structură interioară. Foarte multe elemente de noutate se constată în ceea ce privește arhitectura, organizarea culturală și educativă, lucrările edilitare.

În 1870 se înființează Comunitatea religioasă evreiască, biserica fiind ridicată la scurt timp; în 1871 se ridică Școala de la nr. (actual) 963, după care se edifică sau transformă numeroase clădiri care devin școli. De pildă, se ridică sau amenajează câteva școli în aria peri-urbană, în zona sălașelor, precum Școala de hotar nr. 2 (actuala fermă Bertók), care este înființată în 1875; altele apar în 1882, 1885, 1904, 1906, în 1919 fiind numerotate și pierzându-și numele originare. În 1879 se ridică Școala din Centru (1001); în 1901 se ridică a doua școală acolo. În anul 1882 se edifică Școala Elementară Mixtă a Orașului de Sus (actuala Școala Primară nr. 2); i se adaugă la scurt timp locuința învățătorului; în 1904 se ridică actuala Școală Gh. Lazăr (va fi extinsă în 1950-1960); în 1914, clădirea Școlii Primare nr. 3 din Pecica Maghiară este cumpărată de comună și transformată în școală.

Apar atunci și alte utilități, instituții și foruri urbane pentru care se ridică noi clădiri: în 1880 se înființează Depozitul de lemne și în 1886 i se adaugă Atelierul de cherestea, în 1882 ia ființă Cazinoul; în 1888 se edifică Sediul de plasă, Pretura, Judecătoria (azi „Centru de asistență”); în 1889 se înființează „Casa de Economii Pecica”, în 1898 se ridică Casa parohială catolică. În 1901 se construiește „Moara mare” Gizella, iar în 1903 se construiește „Moara mică”; în 1912 aici se fabrică uleiul de floarea soarelui; în 1915 se înființează primul cinematograf din Pecica. În fine, apar câteva monumente de for public și fântâni (în 1897, în fața Casei notariale din Pecica Română se forează și realizează fântâna „Momac”, iar în 1907 în fața Bisericii Catolice se ridică statuia Sf. Maria din Lourdes) și se consemnează o serie de lucrări edilitare (în 1902 se pietruiește drumul principal centru-gară și în 1904 se introduce iluminatul electric pe strada principală).

Importante sunt edificările și reedificările de biserici și alte clădiri anexă ale lor. În 1872 (1874), după separarea ierarhică a bisericilor ortodoxe, sârbii își

construiesc biserica proprie; atunci se edifică și Școala sârbească. După incendiul din 1893 („Focul cel Mare”) când ard Biserica și Școala sârbească, Biserica sârbească se reconstruiește în 1894. În anii '80 ai secolului XIX se decide reconstrucția Bisericii Catolice; în 1886, la 6 iunie începe demolarea vechii Biserici Catolice, la 15 iulie 1886 începe ridicare noii Biserici Catolice (stil neogotic, după proiectul echipei Ede Reiter - Andor Halmay), iar în 1887 se termină ridicarea bisericii, care este sfințită la 13 noiembrie. În 1909 se ridică Biserica Baptistă; va fi restaurată și transformată ulterior (1932, 1954, 1964, 1975).

Extrem de interesante sunt statisticile referitoare la calitatea fondului construit: în 1900 Pecica Maghiară are 8284 locuitori, 83 case din cărămidă, 60 cu fundații de piatră și chirpici, 1443 din chirpici, 10 de lemn; Pecica Română are 8997 locuitori, 66 case din cărămidă, 24 cu fundații de piatră și chirpici, 1709 din chirpici, 4 de lemn. La 10 ani distanță, în 1910, Pecica Maghiară are 8064 locuitori, 107 case din cărămidă, 183 cu fundație din piatră și chirpici, 1471 de chirpici și 5 de lemn; Pecica Română are 9563 locuitori, 84 case din cărămidă, 227 cu fundație din piatră și chirpici, 1803 din chirpici și 2 din lemn. Ca urmare, proporția clădirilor edificate din materiale și tehnici durabile a crescut substanțial. Este perioada în care s-au reconstruit foarte multe edificii cu arhitecturi de tip compozit și câteva de tip '1900, mai ales în zona centrală a orașului. De asemenea, tot atunci s-au produs îndesiri ale habitatului, prin extinderi ale caselor pe toată lățimea parcelei, formând fronturi continue, mai ales în zonele centrale.

Concludente sunt și statisticile demografice: în 1880 Pecica Maghiară are 7826 locuitori, iar Pecica Română 7369 locuitori; în 1890 Pecica Maghiară are 8336 locuitori; Pecica Română are 7743 locuitori; în 1900 Pecica Maghiară are 8284 locuitori, iar Pecica Română are 8997 locuitori; în 1910- Pecica Maghiară are 8064 locuitori; Pecica Română are 9563 locuitori. În 30 de ani, față de o creștere totală continuă, Pecica Maghiară înregistrează o ușoară regresie demografică, în timp ce Pecica Română crește cu mai bine de 2000 de locuitori. În același

domeniu demografic, merită consemnată marea emigrație din 1908-1913, când 1330 de pecicani emigrează în America; în 1913 doar din Pecica Maghiară au emigrat 558 și s-au întors 375.

După Primul Război Mondial, treptat, viața reintră în normal, nu fără revolte ale populației grav afectate de conflict și abuzurile care i-au urmat (în 1918, în noiembrie, se consemnează izbucnirea unei revolte populare din cauza modului în care au fost distribuite ajutoarele de război; 400-500 de țărani români, maghiari, slovaci, sârbi atacă Primăria, notariatul, prăvăliile etc.), statisticile reflectând stabilizarea demografică. În 1922 Pecica Maghiară are 8110 locuitori, iar Pecica Română are 9563 locuitori. Există și alte semne ale revenirii la normal și ale evoluției urbanistice, edilitare și arhitecturale: în 1923 se înființează Parohia Greco-Catolică, care la început funcționează într-o casă particulară, actuala biserică fiind ridicată în 2005 după proiectul arh. Octavian Muth; în 1923 se ridică „Școala din Cocota”; în 1928 se pavează str. Árpád și Iskola, iar în intervalul 1929-1931 Biserica Ortodoxă Română este refăcută după proiectul arh. Konrad Richter din Timișoara. Ca și în secolele anterioare, cu toate regularizările Mureșului, în 1932 Pecica este în mare pericol de a fi inundată.

În perioada interbelică, în Pecica Română erau 410 sălașe; în Pecica Maghiară - 449 sălașe, întărindu-se, astfel, structurile habitaționale și economice peri-urbane. În aceeași perioadă se observă adoptarea noilor stiluri ale epocii- Neoromânismul și Modernismul („Cubismul”) la clădiri reconstruite sau refațadizate atunci, mai ales în zonele centrale. Începutul celui de-al Doilea Război Mondial poate fi considerat ca sfârșit al etapelor de evoluție ale Pecicăi, concludente pentru subiectul nostru.

CONCLUZII

Caracterul specific al orașului are o sumă de componente: relația cu mediul natural valoros, un anumit tip de geneză și evoluție în etapele medievală și premodernă, un tip de urbanism planificat (apărut către sfârșitul secolului XVIII), dar conservând elemente mai vechi de morfo-structură. Se constată, apoi, modul specific de constituire a centrului, o morfolo-

gie parcelară dependentă de urbanistică și modul de edificare și caracteristicile arhitecturale ale clădirilor publice majore și ale celor minore, individuale.

Relația cu mediul natural este definită de amplasarea în plină câmpie și în vecinătatea Mureșului (de care este separat prin dig- „dolmă”), dar de care este legat prin elemente funcționale, de continuitate spațială, perspective, care constituie astăzi un spațiu cu disponibilități funcționale și potențial urbanistic deosebite, în curs de amenajare. Ca și în alte cazuri zonale, în ciuda faptului că este înălțat cu cca 2-3 metri peste nivelul terenului, digul permite relația vizuală directă între componenta artificială și cea naturală.

Istoria multiseclară a Pecicăi, anterioară sec. XVIII, a lăsat în urmă situri arheologice extrem de interesante și valoroase, din păcate doar parțial localizate și explorate (cu excepția „Șanțului Mare” și a siturilor de pe traseul autostrăzii, descoperite și, teoretic, descărcate de sarcină arheologică). E necesar ca ele să continue să fie definite și întregite ca areal prin metode specifice, explorate și protejate într-o manieră integrată.

Urbanistica Pecicăi este definită de rețeaua stradală având două grile de rețea stradală- majoră (străzile 1, 112, 113, 2 și 3) și minoră (restul străzilor), înscriindu-se într-o geometrie cvasiregulată și uniformă. Este plauzibil (comparând planurile din cca 1782 și 1864) ca elemente ale rețelei stradale a vechii așezări să fi fost menținute în cadrul sistematizării din ultima parte a secolului XVIII - începutul secolului XIX. Dacă este așa, valoarea urbanistică se împletește cu cea istorică, rezultând un complex de importanță majoră. Tramele stradale majoră și minoră sunt articulate manierei de conformare a centrului vechi (cel nou conținând un conglomerat de arhitecturi și spații în mare măsură incoerente și lipsite de valoare urbanistică și arhitecturală), în care arhitecturile majore, de interes comunitar, reprezintă valori istorice și artistice notabile.

Morfologia specifică orașului Pecica conține un anume tip de parcelar și de țesut urban (distorsionat de deformările rețelei stradale), precum și modul specific al Câmpiei Aradului, de mobilare a parcelelor, de constituire a fronturilor stradale, toate corelate cu arhitecturile publice (acoperind ca stilistică

secolul XIX și începutul secolului XX) și cu tipul de casă tradițională, parcurgând și ea o evoluție evaluată anterior. Nu trebuie uitată contribuția extrem de pozitivă a verdului urban, concentrat în parcul (suarul) central (în zona Primăriei și a altor instituții publice) și disipat în întregul oraș prin aliniamente stradale profunde de arbori, aliniamente care participă direct la valoarea arhitecturii fronturilor.

Toate acestea se constituie într-un ansamblu care merită să fie protejat în maniere diverse, dar concurând către menținerea caracterului specific și coerenței de ansamblu și de detaliu. El trebuie să fie integrat oricărei variante de dezvoltare viitoare durabilă, autosusținută, care, în afara consecințelor favorabile pe care le va avea pentru mediul local, ar fi și caracteristică apartenenței la spațiul european.

MONUMENTE ACTUALE ȘI PROPUNERI DE ACTUALIZARE A LISTEI MONUMENTELOR ISTORICE

LISTA ACTUALĂ A MONUMENTELOR ISTORICE ȘI PROPUNERI ALE ALTOR DOCUMENTAȚII ANTERIOARE

Lista obiectivelor protejate conform „Listei Monumentelor Istorice” anexă a Legii 422 (Listă actualizată în 2010) este următoarea:

- 67 AR –I-s-A-00448- Situl arheologic de la Pecica, oraș Pecica, „Șanțul Mare”, punct „Șanțul Mare”
 - 68 AR –I-s-A-00448-01- Necropolă- secolele XI-XII- Epoca medievală timpurie
 - 69 AR –I-s-A-00448-02- Așezare fortificată- Epoca Latene, Cultura geto-dacică
 - 70 AR –I-s-A-00448- 03- Așezare fortificată- Epoca Bronzului
 - 71 AR –I-s-B-00449- Situl arheologic de la Pecica, oraș Pecica, „Șanțul Mic”, punct „Șanțul Mic”
 - 72 AR –I-s-B-00449-01- Așezare- secole XIV-XV
 - 73 AR –I-s-B-00449-02- Așezare Epoca Hallstatt
 - 350 AR –II-a-B-00641- Ansamblu urban Pecica, oraș Pecica, zona din jurul Bisericii Romano-Catolice și fronturile înconjurătoare, 1850-1900
- Singura documentație de urbanism (la scară locală

sau la scară regională) care precede acest studiu, este „Studiul istoric preliminar PATJ Arad”, realizat de „Complexul Muzeal Arad” coordonator dr. Peter Hügel, Arad, 2008. El nu conține propuneri suplimentare în acest sens.

COMENTARIU ASUPRA LISTEI ÎN RAPORT CU ACTUALUL STUDIU ISTORIC; PECICA

Cunoscând istoria prestigioasă a orașului Pecica începând cu preistoria și până spre zilele noastre, precum și valorile urbanistice și arhitecturale detectate prin studiul de mai sus, consider că lista conține foarte puțin dintre obiectivele care merită să fie protejate. Am în vedere siturile arheologice care s-au înmulțit substanțial prin studiile recente de teren și sumarele investigații care au urmat, precum și valorile urbanistice combinate cu cele arhitecturale. Ca urmare, menținând vechea listă valabilă, propun trei tipuri de noi prevederi: *extinderea ariei protejate a unui sit arheologic, extinderea ariei protejate a ansamblului urban Pecica și clasarea unora dintre arhitecturile istorice valoroase din Pecica*. Ele vor fi detaliate în cele ce urmează.

Referitor la numeroasele situri arheologice din zona Pecica, detectate și cercetate sumar în cadrul „Studiului arheologic” realizat de Complexul Muzeal Arad, consider că ele nu trebuie clasate ca monumente. Fiind poziționate exact pe planșele cu situația existentă și prevederi, pot fi protejate prin Regulamentul Local de Urbanism, astfel încât să nu fie periclitate prin lucrări viitoare și să determine descărcări de sarcină arheologică și, eventual, re-proiectarea obiectivelor. Siturile din zona autostrăzii consider că au fost suficient cercetate, descărcate de sarcină arheologică și sunt protejate implicit.

PROPUNERI DE ACTUALIZARE A LISTEI MONUMENTELOR ISTORICE

Urmând modelul de fișă conținut de „Studiul istoric al PATJ Arad” și adaptat caracterului specific al acestei documentații, „Fișa de monument” a fiecărei propuneri conține 6 câmpuri: 1. Localizarea administrativă; 2. Tipul monumentului; 3. Coordonate

geografice (adresă); 4. Descrierea monumentului; 5. Date; 6. Bibliografie, cu următoarele precizări: 1. *Localizare administrativă*: este trecut numele actual al localității. Urmează în ghilimele toponimul unde s-a făcut descoperirea. Dacă toponimul nu este precizat, se folosește o prescurtare a poziționării geografice: de exemplu: „La 800 m vest de sat”. În final se menționează județul.

2. *Tipul monumentului*: ansamblu urban, sit arheologic (fortificație, tell, tumul, necropolă, castel/cetate, biserică etc.), arhitectură majoră, locuință, monument de for public etc.

3. *Coordonate geografice (adresa)*: se notează coordonata geografică determinată cu ajutorul GPS-ului sau adresa poștală. În cazul Pecicai, siturile arheologice fiind cercetate și localizate de „Studiul arheologic...” (PUG Pecica. Delimitare situri arheologice reperate în literatura de specialitate”) realizat de Complexul Muzeal Arad, 3013, se fac trimiteri la el.

4. *Descrierea monumentului*: se prezintă pe scurt descrierea monumentului.

5. *Date*: este menționată epoca sau secolul din care provin descoperirile.

6. *Bibliografie*: dacă este cazul se dau trimiterile bibliografice necesare sau sursa informațiilor (dacă nu sunt publicate).

Situri arheologice

Situl din punctul „Șanțul Mare” (67 AR –I-s-A-00448) este menținut și i se propune o arie de protecție, conform Legii 422, de cca 500 metri de la limitele exterioare ale sale. El este desenat în *planșa 05*.

Situl din punctul „Șanțul Mic” (71 AR –I-s-B-00449) este de asemenea menținut, dar propun să fie amplificat ca urmare a noilor cercetări arheologice puse în evidență de „Studiul arheologic” realizat de Complexul Muzeal Arad. Astfel, el este cuplat cu „Pecica în vii- terasa sud”, rezultând o arie protejată considerabilă, de o parte și alta a șoselei către Nădlac, acoperind întreg situl și o zonă de protecție a sa. Ca urmare, consider că nu este necesară instituirea unei zone suplimentare de protecție, care, de altfel ar acoperi o suprafață uriașă, neimportantă din punct de vedere arheologic sau istoric.

71	1.	<i>Pecica</i> , siturile „Șanțul Mic- Pecica în vii-terasa sud”, la cca 1,5 de la ieșirea vestică din oraș, oraș Pecica, județul Arad.
	2.	Sit arheologic multistrat conținând așezări, necropole etc.
	3.	La cca 1,5 km vest de oraș, localizare și delimitare exactă cf. Studiu Arheologic, 2013
	4.	Sit de mari dimensiuni (cca 1,7 km x 0,8 km conținând așezări suprapuse, depozite de artefacte etc. Situl cercetat de „Studiul arheologic...” articulează situl „Șanțul Mic” publicat de „Repertoriul arheologic...”
	5.	Epoca Bronzului, Hallstatt, sec. III-IV, XI-XIII, XIV-XV
	6.	„Repertoriul arheologic...”- op. cit., Studiu arheologic...2013 („Delimitare situri arheologice...”- op. cit)

Ansambluri urbane

Propun menținerea poziției 350 AR –II-a-B-00641- *Ansamblu urban Pecica*, fără precizarea: „zona din jurul Bisericii Romano-Catolice și fronturile înconjurătoare, 1850-1900”. Ca urmare a studiului, consider că el trebuie extins pe direcția nord-est, incluzând aria centrului vechi până la Biserica Ortodoxă Sârbă. El conține, în afara unor clădiri publice importante care vor fi propuse spre clasare (Biserica Catolică, Biserica Ortodoxă Română și Biserica Ortodoxă Sârbă), sau a altora care sunt de asemenea importante din punct de vedere istoric sau arhitectural, fronturile spațiului central și ale amorselor sale urbanistice. Acestea au arhitecturi extrem de valoroase în sine (acoperind cca un secol de istorie - între aproximativ 1850-1940 - de stil eclectic, „1900”, „Neoromânism”) și contribuie la coerența ansamblului urbanistic respectiv. Câteva intervenții recente sau preconizate, afectând clădiri istorice valoroase din și de la limita acestei arii, demonstrează necesitatea protecției sale sub această formă. Acestui gen de protecție i se includ și scuarul din zona centrală și aliniamentele de arbori stradali din restul zonei. Noului ansamblu nu i-am prevăzut o zonă de protecție, însă mențin zona de protecție a actualului monument, conținând Biserica Romano-Catolică și aria construită din jurul ei.

1.	1.	<i>Pecica, „Ansamblul urban Pecica” oraș Pecica, județul Arad.</i>
	2.	Ansamblu urban
	3.	Cf. harta 06: ansamblu urban central (centrul vechi) axat pe strada 2, cu tronsoanele de străzi din proximitatea intersecțiilor cu ea, desfășurat de la Biserica Romano-Catolică și aria înconjurătoare (cf. Listei Mon. Ist., actualizată în 2010), până la Biserica Ortodoxă Română și Biserica Ortodoxă Sârbă și arealele lor
	4.	Ansamblu urban cu un caracter mixt (urbanistică, arheologie, arhitectură, mediu natural amenajat-parcul-scur central), care conține un monument clasat (zona Bisericii Romano-Catolice), câteva clădiri publice de valoare (Vechea Primărie a Pecicăi Maghiare, alte foste și actuale clădiri publice, Biserica Ortodoxă Română, Biserica Ortodoxă Sârbă, Primăria actuală etc.), dintre care unele vor fi propuse să fie protejate ca monumente istorice
	5.	Secolele XIII-XVII (ca sit arheologic, atât timp cât aici a existat Pecica medievală) și secolele XVIII-XX (urbanistică și arhitectură modernă)
	6.	Cf. bibliografiei anexate și hărților din 1782-1785, cca 1850, 1884 etc., la care se adaugă observațiile și studiul la fața locului

Arhitecturi majore

După cum arătam mai sus, lista actuală a monumentelor istorice nu conține nici un obiectiv arhitectural din Pecica sau satele aparținătoare, cu toate că numeroase dintre ele au parcurs istorii de mai bine de 200 de ani și conțin elemente valoroase din punct de vedere istoric (unele inclusiv arheologic), urbanistic, arhitectural, stilistic. La aceasta se adaugă circumstanța că noile obiective arhitectonice clasate pot fi incluse în programe de protecție și reabilitare, finanțate din surse diverse, ajutând la menținerea unor caracteristici generale valoroase și coerente la scara ansamblului localităților.

Ca urmare, propunerile sunt:

Pecica: Biserica Romano-Catolică, Biserica Ortodoxă Română, Biserica Ortodoxă Sârbă. Dat fiind faptul că sunt incluse în Ansamblul urban Pecica, nu am prevăzut instituirea unor arii de protecție în jurul lor, cu excepția Bisericii Romano-Catolice care este protejată prin ansamblul din jurul ei.

Fișele lor sunt detaliate în continuare.

1.	1.	<i>Pecica, Biserica Romano-Catolică, oraș Pecica, județul Arad.</i>
	2.	Arhitectură majoră (edificiu de cult)
	3.	Piața Bisericii- str. 2 (cf. planșe)
	4.	Biserica Romano-Catolică, de stil neogotic, proiect realizat de Ede Reiter (Timișoara) și Andor Halmay (Arad); zona conține și situl arheologic al bisericilor medievale și a celei de sec. XVIII –vezi mai jos
	5.	1886-1887; biserica este ridicată în locul celei vechi (din 1755), la rândul ei ridicată pe locul Bisericii Ortodoxe vechi, cel puțin de secol XVII; zona este plauzibil de a fi cea mai veche arie a așezării medievale
	6.	Cf. „Studiu istoric...”, „Monografia...” etc.

2.	1.	<i>Pecica, Biserica Ortodoxă Română, oraș Pecica, județul Arad.</i>
	2.	Arhitectură majoră (edificiu de cult)
	3.	Str. 113 (cf. planșe)
	4.	Biserica Ortodoxă, de stil inițial baroc, ulterior neoromânesc, edificată de zid în 1774, refăcută după proiectul arh. Konrad Richter din Timișoara
	5.	1774, refăcută în 1929-1931
	6.	Cf. „Studiu istoric...”, „Monografia...” etc.

3.	1.	<i>Pecica, Biserica Ortodoxă Sârbă, oraș Pecica, județul Arad.</i>
	2.	Arhitectură majoră (edificiu de cult)
	3.	Str. 2 (cf. planșe)
	4.	Biserica Ortodoxă, de stil baroc târziu, realizată după separarea ierarhică a bisericilor ortodoxe
	5.	1872- 1874, reparată în 1894, după un incendiu devastator
	6.	Cf. „Studiu istoric...”, „Monografia...” etc.

UN CAZ INTERESANT VECIN PECICĂI: BODROGU VECHI

PREAMBUL-EXPLICAȚII

Actualmente este un sat mic, amenințat cu depopularea, aflat pe malul Mureșului, la sud-est de Pecica, accesibil printr-un drum pornind din șoseaua principală și străbătând pădurea Popi (Poppin)- Ciala. Pe malul celălalt al Mureșului este mănăstirea Hodoș-Bodrog. Pentru evoluția habitatului din zona Pecica, studiul arealului satului Bodrogu Vechi este

important pentru că numeroase așezări sau ansambluri medievale (bisericești) oscilează ca amplasament între el și Pecica și pentru că reprezintă aria sud-estică a zonei de influență a Pecicăi. Este, pe de altă parte, un subiect interesant și incitant în sine, relevând o complexitate deosebită a istoriei și organizării medievale până în timpurile moderne și captând, prin aceasta, interesul istoricilor în ultimele două secole. Până astăzi, localizările diverselor antecedente ale satului și mănăstirii/mănăstirilor sale, nu concordă, studiul necesitând noi controale informatice și adăugarea unor noi surse, dintre care cele cartografice fiind de mare interes.

Localizare

Satul este așezat în Câmpia Mureșului, în sud-estul Pecicăi, pe malul Mureșului care face în acel punct o largă buclă. Este înconjurat de Pădurea Poppin-Ciala, pădure specifică luncii Mureșului. Terenul este plat. Pe malul celălalt al râului este amplasată mănăstirea Hodoș-Bodrog, care, în decursul timpului, a avut o relație geografică directă cu Bodrogu Vechi.

CRONOLOGIA EVENIMENTELOR URBANISTIC -ARHITECTURALE GENERALITĂȚI

Satul are antecedente medievale timpurii. Dată fiind vecinătatea Mureșului, el s-a dezvoltat profitând de această oportunitate, dar a și fost afectat de dese revărsări ale râului. De asemenea, din documente și realități istorice recente, se conturează ideea că a făcut și face parte dintr-o structură ecleziastică extrem de importantă la scară zonală, care a fost organizată pe ambele maluri ale Mureșului. Istoricilor „Popi”, „Szenttamás”, Bodrog... etc., le-au succedat mănăstirile Hodoș Bodrog, Bezdin și recentul schit Sf. Paraschiva, Bodrogu Vechi, din nord-vestul satului.

În același timp, se constată mari fragmentări ale istoriei satului, care n-a cunoscut continuități de locuire precum Pecica sau Turnu. De fapt, problema care este dificil de rezolvat este raportarea unor documente la anumite realități locale, cum ar fi sa-

atul Bodrog (cu mai multe variante de grafie), dar și mănăstirea Hodos, care ar putea fi actuala Hodoș-Bodrog, dar și fostele Hodosmonostura sau Hudusmonostura. De asemenea, în aria satului actual sunt consemnate cel puțin două localități medievale (*Popi- Papi- Poppin și Pongráctelke*, cu varianta *Pongrácfája*), la care se adaugă *Hudus (Kishwdws, Kishódos, Kyshwdws*, denumirile sugerând că există două sate- între care unul este „mic”) dispărute și dificil de localizat. Între ele, Popi a fost detaliat în capitolul despre Pecica, iar despre Pongráctelke datele sunt aproape inexistente.

Ca urmare, studiul istoric este realizat ținând cont de aceste realități, reluând doar problematica raportului dintre Bodrog (Bodrogu Vechi), Hudus, mănăstirea Hodoș-Bodrog, Hodosmonostura și Hudusmonostura, așa cum reiese din documente și din considerațiile unor istorici. Se observă că o serie de date se suprapun, fiind dificil de decelat cele referitoare la o anume așezare sau mănăstire.

INFORMAȚII SCRISE - BODROGU VECHI (aici apar și informații despre Hudus și despre mănăstirea/mănăstirile Hudus-Hodos)

- 1233- prima mențiune documentară; regele Andrei dă un privilegiu pentru o anumită cantitate de sare
- 1293 - apare documentar „Terra Bodrog”
- 1377- satul este în domeniul Telegdy
- 1422 - apare documentar ca „Bodrush”
- 1464 - un anume Dosa de Hudus este student la Viena
- 1469 - face parte din domeniul Czecezy
- 1472 - este inclus în domeniul Szeri Pósa
- 1489 - face parte din domeniul Czecezy
- 1498 - aparține domeniului Jaksics
- 1559-1564 - sunt consemnate 8 sesii iobăgești, aparținând domeniului Besseney
- 1562 - aparține domeniului Vizessy
- 1700 - este documentată „monasterii Rasciani de Hodos”
- 1708, 1732, 1768, 1775, 1789 - noi apariții documentare
- 1717- apare sub forma „Potrak”, cu 5 case

- 1725, 1732, 1737, 1741, 1743, 1746 - apare documentar „Kloster Hodos”
- 1786 - are 23 de familii
- 1806 - apare ca „Bodrog” în Harta lui Lipszky
- 1823/1824 - Școala Românească are 24 de elevi
- 1838 - satul are 39 familii
- 1851 - satul are 215 locuitori
- 1857 - satul are 265 locuitori
- 1869 - 247 locuitori
- 1880 - 322 locuitori
- 1890 - 274 locuitori
- 1900 - satul are 270 locuitori
- 1913 - este amintit ca Óbodrog
- 1919 - 388 locuitori
- 1922 - 293 locuitori

*Hodus, Kishwdws, Kishódos, Kyshwdws*¹⁶⁷

- 1247/1284 - apare documentar ca „Kyshwdws”
- 1256 - apare ca „Hodus”
- 1319/1323 - apare documentar ca „Kyshwdws”
- 1337, 1360 - apare documentar din nou
- 1471 - apare ca Kishódos

Hodosmonostura¹⁶⁸

-1213 (retranscris în 1550)- apare documentar
-1233- este documentată
-1293- apare ca „Hodosmonostura iuxta fluvium Morus”
-1489- aparține domeniului Czecezy
-1559/1564- este documentată
-1567-1579- mănăstirea are 3 călugări
-1597- ultima mențiune documentară

Hodusmonostura - Mănăstirea lui Hodus¹⁶⁹

- 1177 - este menționată pentru prima oară, cu hramul Sf. Petru; posibil Benedictină, ctitorită probabil de nobilii din neamul Hodos
- 1233 - regele Andrei al II-lea îi dăruiește 2000 de bulgări de sare

¹⁶⁷ Cf. A. Roz, K. Géza, *Dicționarul istoric al localităților din județul Arad- op. cit.*, p. 193, care nu localizează așezarea.

¹⁶⁸ *Ibidem*, p. 192, care nu localizează mănăstirea, ci o consideră aparținătoare zonei Pecica.

¹⁶⁹ A.A. Rusu, G.P. Hurezan, *Biserici medievale din județul Arad*, p. 182, care plasează mănăstirea fie între Micălaca și Vladimirescu, fie în zona Bodrogului Vechi, fie în preajma actualei mănăstiri Hodoș-Bodrog; A. Roz, K. Géza, *op. cit.*, p. 65 o consideră aceeași cu Hodoș-Bodrog.

- 1278 - document: devenise între timp mănăstire privată, a Banilor de Severin, Paul fiind „patronum monasterii”
- 1278-1292 - ansamblul dispăre din documente; probabil este distrus; ulterior apate doar ca „terra Hodusmonostura”
- 1293 - pământul ei este dăruit de rege unor cumanii
- secolele XIV-XV - este simplă moșie

*Mănăstirea Hodoș-Bodrog*¹⁷⁰

- cca 1479-1498 - mănăstirea (cf. tradiției sârbești) este întemeiată de Dimitrie Jaksici, după ce primise o parte din moșie în secolul XIV sau XV; cf. altor dovezi, familia respectivă nu deține teren în zonă ante 1561

- 1523 - inscripție care atestă existența ei (element sigur de datare), egumen fiind Mihail

- 1567-1579 - are 3 călugări

- 1606-1627 - în timpul Episcopului Sava al Ineului și Lipovei, satul este dăruit (de către episcop) mănăstirii

- 1651 - în mănăstire rezidă Episcopul Sofronie

- mijlocul secolului XVII - mănăstirea era în prag de ruină

- 1700 - mănăstirea consemnată ca fiind sârbească este atacată de partizanii lui Francisc Rákoczi al II-lea

- 1716 - este atacată de turci

- începutul secolului XVIII - după cucerirea zonei de către habsburgi, averile îi sunt retrase treptat

- 1745 -mănăstirii îi rămâne o parte din sat; aceasta este ocupată de comandantul cetății Aradului

- 1750 -poruncă imperială prin care i se restituie o parte din bunuri

- 1766 - au loc lucrări ample; de atunci datează elementele baroce ; atunci îi este înlăturat pronaosul vizibil în stampa din 1750

- 1768 - este vizitată de împăratul Iosif al II-lea

- 1772 - are o comunitate de 12 călugări, majoritatea sârbi; mănăstirea este într-o stare proastă

- după 1764 - biserica este repictată

- după 1772 - Episcopul Sinesie Jivanovici dispune

¹⁷⁰ A.A. Rusu, G.P. Hurezan, *op. cit.*, pp. 177-182, care o consideră deplasată față de mănăstirile catolice Hodos-Hodus.

ridicarea unui paraclis, a unor chilii și a unei trapeze
- 1803 - alte lucrări în incintă (cu excepția turnului-clopotniță), care se reface; apare decorul clasicizant al fațadelor bisericii
- 1959-1975 - este desființată
- 1979-1985 - au loc lucrări de restaurare

INFORMAȚII ARHEOLOGICE- BODROGU VECHI, BODROGU-NOU

Bodrogu Vechi

-sec. XIV-XV - datarea fragmentelor ceramice descoperite la cca 1 km nord-vest de sat (punctul „Grădiște”), unde există o amplă fortificație de pământ (cca 18 ha) realizată dintr-un val de pământ lat de 9 m și șanț de cca 5 m ; în interior câteva morminte de înhumăție; *fortificația nu este datată.*

Bodrogu Nou (inclusiv aria mănăstirii Hodoș-Bodrog)

- Epoca Neolitică (Cultura Banatului) - *descoperiri arheologice* în punctul „Către Vale” (extremitatea nordică a terasei „La Hodaie”)

- Epoca Eneolitică (Cultura Tiszapolgar) - *descoperiri arheologice* în punctul „Către Vale” (extremitatea nordică a terasei „La Hodaie”)

- Epoca Bronzului (Grupul Păuliș) - *descoperiri arheologice* în punctul „Către Vale” (extremitatea nordică a terasei „La Hodaie”)

- epocă neprecizată - *fortificație de pământ* (cca 100 x 60 metri) descoperită în punctul „La Hodaie”
- sec. II-IV d.Hr. - *cărămizi romane* descoperite în fundațiile turnului-clopotniță al mănăstirii

- sec. XI-XII - datarea *așezării anterioare mănăstirii*, prin fragmente ceramice descoperite în incinta mănăstirii Hodoș-Bodrog (zona clopotniței) și o locuință cercetată

- sec. XII - *așezarea* din incinta mănăstirii Hodoș-Bodrog este părăsită

- sec. X-XIII - *așezare* descoperită arheologic în punctul „Către Vale” (extremitatea nordică a terasei „La Hodaie”)

- secolele XIII-XIV - *așezare* descoperită arheologic în punctul „Către Vale” (extremitatea nordică a terasei „La Hodaie”)

- sfârșitul secolului XIV - datarea *ridicării mănăstirii*

actuale (cf. săpături arheologice din 1967-1977)
Ca și în celelalte localități ale Pecicai, în zona Bodrogului Vechi există câteva situri arheologice ale fostelor așezări documentate pe parcursul Evului Mediu și care nu sunt localizate suficient de exact. Ele urmează a fi detectate prin studii viitoare pentru a fi cercetate și protejate.

INFORMAȚII CARTOGRAFICE

- 1782-1785 - *Prima Ridicare Topografică Militară („Ridicarea Josefină”)* reprezintă „Bodorog” în contextul anterior regularizării Mureșului. Este o realitate cartografiată extrem de concludent din punct de vedere geografic și se adaugă documentelor care amintesc de acest fapt. Ca urmare, mănăstirea Hodoș-Bodrog, reprezentată ca o incintă relativ închisă, cu biserica în centru, împreună cu satul din nord-vest sunt apasate într-o buclă foarte profundă a Mureșului, în nordul râului. La acea dată, satul era organizat foarte simplu, de-a lungul unei ulițe care continua drumul dinspre Pecica și ducea la mănăstire. Parcelele au forme libere, dovedind o geneză și evoluție spontană. Spre vest, pe malul sudic al râului, sunt figurate o serie de mori de apă.

- cca 1860 - *A doua ridicare topografică militară („Ridicarea Franciscană”)* desenează satul *Ó Bodrog* în noua conjunctură geografică, bucla Mureșului regularizată despărțindu-l de mănăstirea figurată în sudul râului (*„Hodos Klastrom”*), lângă care era în curs de formare Bodrogul Nou (*„Uj Bodrog”*). Satul Bodrogu Vechi pare a fi sistematizat, străzile relativ drepte concentrându-se către un spațiu central în care este desenată o troiță. Parcelarul pare, de asemenea, sistematizat, prin adoptarea unor forme apropiate de dreptunghi.

- 1884 - *hartă militară („A treia ridicare topografică militară”)* - *Ó Bodrog (Betrânu)* are aproape aceeași alură ca în planul precedent, dar desenat mai sumar. Relația cu Mureșul și mănăstirea Hodoș-Bodrog (*„Kis. Hódos”*) rămâne aceeași, precum și poziția morilor de pe apă, din albia râului (figurate pe ambarcațiuni-suport). Albia Mureșului a suferit o serie de schimbări în raport cu etapa precedentă.

- 1910 - *hartă militară („Harta Europa 1910”)*- *Ó Bodrog* este mult mai sumar desenat, dar nu se pot

constata modificări ale formei și alcătuirii sale.

- 1936 (redesenată în 1953) - „*Harta de tragere a armatei*” – „Bodrogu Vechi” are aceeași alcătuire ca în planurile precedente, dar este extins spre nord-est, prin două străzi relativ paralele cu Mureșul, parcelate geometric pe ambele fronturi. Cursul Mureșului prezintă anumite modificări, datorate schimbărilor frecvente ale cursului, iar în vest apar figurate „Viile Bodrogului” (enclavă ovoidală protejată de diguri), iar în nordul lor apare toponimul „La Săliște”, probabil o seliște, locul unui sat dispărut.

INFORMAȚII ARHITECTURAL-STILISTICE

Satul actual nu păstrează nimic din arhitecturile mai vechi de jumătatea secolului XIX. Singurele elemente care ar fi de interes sunt gospodăriile, destul de modificate în ultimul timp; prin urmare, se poate consemna:

- jumătatea a doua a secolului XIX-prima jumătate a secolului XX - sunt ridicate majoritatea clădirilor de locuit din sat, conform tradiției constructive și de organizare a parcelei din zona Câmpiei Aradului: locuința în frontul stradal și orientată perpendicular pe stradă, având o prispă cu stâlpi din lemn pe întreaga lungime a casei; în spate sau lateral, sunt amplasate anexele. Structura și închiderile sunt din lemn asociat pamântului sau cărămizii arse. Înveliștoarea este din țiglă.

ELEMENTE DE STRUCTURĂ URBANISTICĂ (ANALIZĂ PLANIMETRICĂ, MORFO-STRUCTURALĂ ȘI PARCELARĂ)

Satul are o morfo-structură foarte simplă și compactă. Cele câteva străzi care converg către spațiul central au trasee rectilinii, spre nord-est așezarea dezvoltându-se prin două străzi relativ paralele cu malul Mureșului. Lotizarea este destul de regulată (parcele dreptunghiulare sau patrulete deformate), iar organizarea interioară a gospodăriilor este conform tipologiilor utilizate în zonă în secolele XVI-II-XIX, după sistematizare: casa perpendiculară pe stradă, anexe rezolvate în paralel cu casa sau în spatele curții.

SCHIȚĂ DE EVOLUȚIE A LOCALITĂȚII ȘI ARHITECTURII SALE

Satul medieval era într-o strânsă legătură cu mănăstirea (Hudus, Hodos, mai târziu Hodoș-Bodrog), dar lipsa unor studii concertate împiedică relaționarea tuturor acestor informații, pentru a obține concluzii ferme și sigure. La aceasta se adaugă Hudus, care poate fi același cu Bodrog (astfel este considerat câteodată în literatura de specialitate- vezi cronologia), sau satul aparținând mănăstirii Hudus.

Evul Mediu timpuriu

Ceea ce pare sigur este că vechea așezare trebuie legată de cele două mănăstiri amintite mai sus (Hodosmonostura și Hudusmonostura), care pot fi una și aceeași, scrisă diferit în documente. Concluziile extrem de ezitante și incerte ale istoricilor care s-au ocupat de această problemă sprijină indirect ipoteza. Începuturile tandemului mănăstire-sat sunt în secolul XII (1177, atestând existența mănăstirii) sau XIII (prima atestare a satului, în 1233). De asemenea, se poate pune în discuție problema satului de secol XI- XII care a fost descoperit în incinta actualei mănăstiri Hodoș-Bodrog. Există în documente? Aceleași semne de întrebare le pune așezarea Hudus care în 1247/1284 apare documentar ca „Kyshwdws”, deci Hudus-ul Mic, presupunând existența și a satului-marcă Hudus. Acesta este documentat în 1255. Este același cu Bodrog sau reprezintă un alt complex locuit, legat de mănăstirea care îi poartă sau i-a dat numele?

Din diferite motive conjuncturale, în secolul XV- prima jumătate a secolului XVI se produc numeroase schimbări de proprietate, satul Bodrog fiind stăpânit succesiv de familiile Czeczey, Szeri Pósa, Jaksics, Besseney și Vizessy. Mănăstirea sau mănăstirile dispar în cursul secolului XIII (Hodusmonostura în intervalul 1278-1292) sau către sfârșitul secolului XVI (1597- ultima mențiune documentară a mănăstirii Hodosmonostura). În ceea ce privește ultima mențiune, pare foarte probabil că se produce o confuzie cu noua mănăstire ortodoxă Hodoș-Bodrog, atât timp cât în 1567-1579 este consemnată ca având 3 călugări, la fel cu aceasta din urmă. Satul Kishódos apare pentru ultima oară într-un do-

cument din 1471, fără să avem certitudinea că va dispărea fizic la scurt timp.

Evul Mediu târziu

Este perioada în care se produce transferul de funcții religioase de la mănăstirea/mănăstirile catolice (dispărute între timp) către cea ortodoxă întemeiată de sârbi. Din cercetările sumare arheologice rezultă că mănăstirea ortodoxă este edificată la sfârșitul secolului XIV. Aceasta conduce, inerent, la nașterea unei noi așezări care să-i aparțină mănăstirii, așezare care va parcurge, cu sincope, probabil, întreg intervalul de timp până astăzi. Pentru această perioadă, există consemnări ale continuității de existență a mănăstirii, implicit a satului: 1606-1627 (Episcopul Sava al Inelui și Lipovei dăruiește satul mănăstirii), 1651 (este consemnat Episcopul Sofronie ca rezidând în mănăstire), 1700 (mănăstirea este atacată de partizanii lui Francisc Rákoczi al II-lea), 1716 (mănăstirea este atacată de turci). Probabil aceeași soartă o are și satul.

Epoca modernă (I)

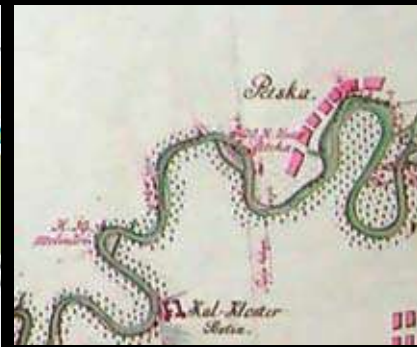
Este epoca care debutează prin incorporarea zonei în Imperiul Habsburgic, după care apar probleme de proprietate asupra satului. Mănăstirea îl pierde până în 1750, când o parte dintre proprietăți i se restituie prin intervenția Casei de Habsburg. „Ridicarea Josefină” surprinde satul în forma sa medieval-târzie, organizat liber în nordul mănăstirii. Ambele se găseau într-o foarte amplă buclă a Mureșului, în nordul său.

Epoca modernă (II) și contemporană

Strict în legătură cu Bodrogu Vechi, această etapă începe odată cu sistematizarea satului, probabil contemporană cu sistematizarea albiei minore a Mureșului. Ca urmare, satului i se regularizează rețeaua stradală, iar tăierea buclei Mureșului plasează mănăstirea Hodoș-Bodrog în sudul râului, separând-o de sat. În secolul XX are loc o extindere minoră a satului către nord-vest. În ultima perioadă satul începe să fie părăsit de locuitorii săi, care sunt înlocuiți de orașeni în căutare de case de vacanță pe malul Mureșului.

DATE TEHNICE:

BENEFICIAR: Primăria Orașului Pecica
PROIECTANT PUG: S.C. Obiectiv S.R.L. Arad, responsabil proiect-arh. Georgeta Feier
PROIECTANT : B.I.A. Teodor Octavian Gheorghiu
EXECUTANT: Teodor Octavian Gheorghiu (realizarea documentării și a părții scrise a studiului istoric, realizarea schițelor de evoluție teritorială, zonificare urbanistică și comentarii asupra monumentelor istorice)
COLABORATOR: Arina Maria Gheorghiu (desenarea în format electronic a hărților evoluției orașului și a cartării monumentelor- existente și propuse)
Predare: iunie 2014

Cursul Mureșului în 1776, în zona Pecsica

Pecsica în harta din 1910

planul Bodrogului Vechi în „Ridicarea Josefină” (1782)

Mobilitatea cursului Mureșului în ultimele trei secole în zona Pecsica

Planul Peciăi în 1830

Planul Peciăi din „Ridicarea Josefină” (cca 1782)

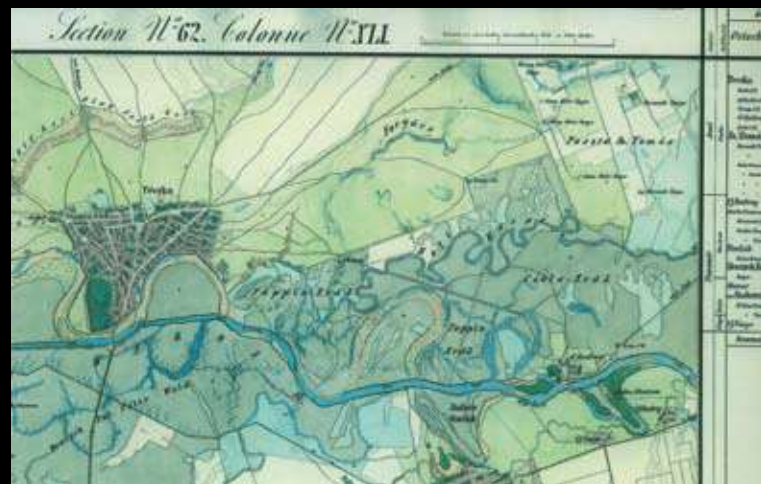
Pecsica în „Planul director de tragere” (1958), redesenat după cel din 1936, respectiv după hărțile austriece

Planul Bodrogului Vechi în 1884

Planul Peciăi din „Ridicarea Franciscană” (cca 1850- detaliu Pecsica)

Planul Peciăi din „Ridicarea Franciscană” (cca 1850- ansamblul Pecsica-Bodrogu Vechi)

planul Bodrogului Vechi în „Ridicarea Franciscană” (cca 1850)

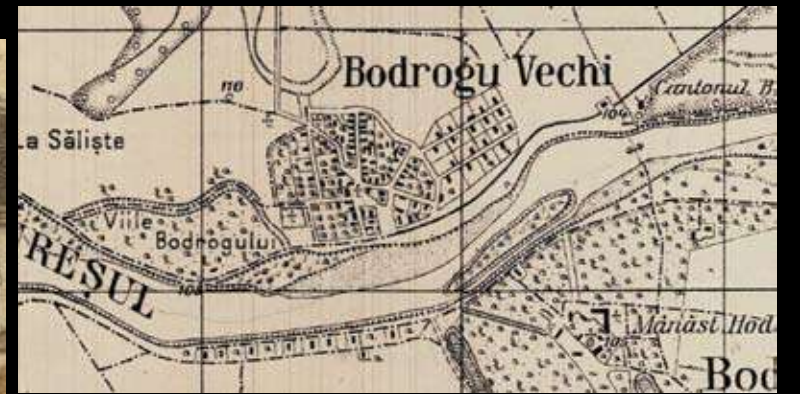
Zona Pecsica în harta din 1884

Pecsica în harta din 1884

Zona centrală a Peciăi (centrul vechi) la începutul secolului XX (colecția arh. Alexandru Nagy-Vizitiu)

Bodrogu Vechi în „Planul director de tragere” (1958), redesenat după cel din 1936, respectiv după hărțile austriece

Pecica, toamna 2010

Pecica, ianuarie 2011

Pecica, 2013

Pecica, 2014

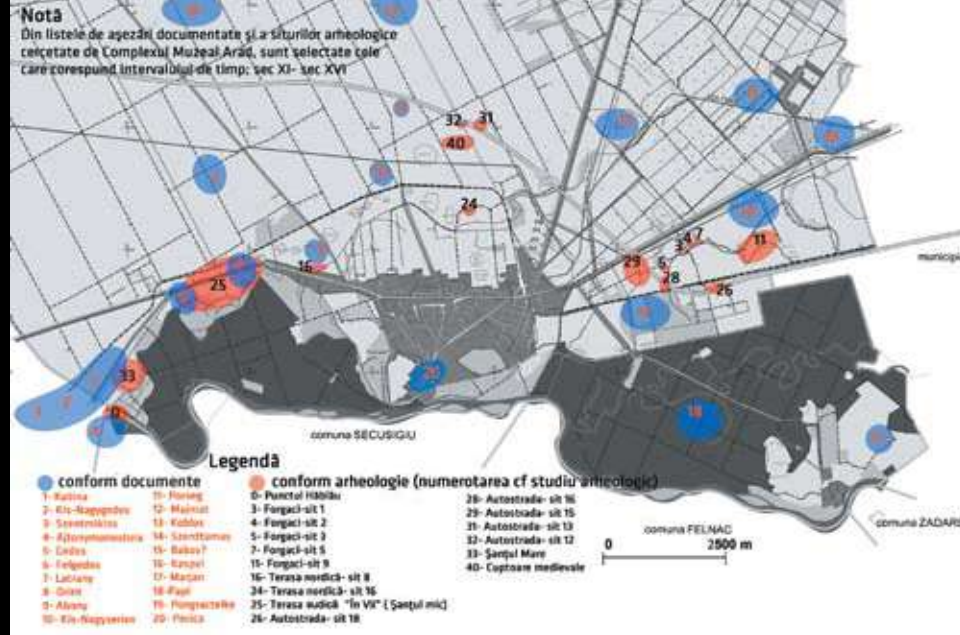
Pecica, 2014

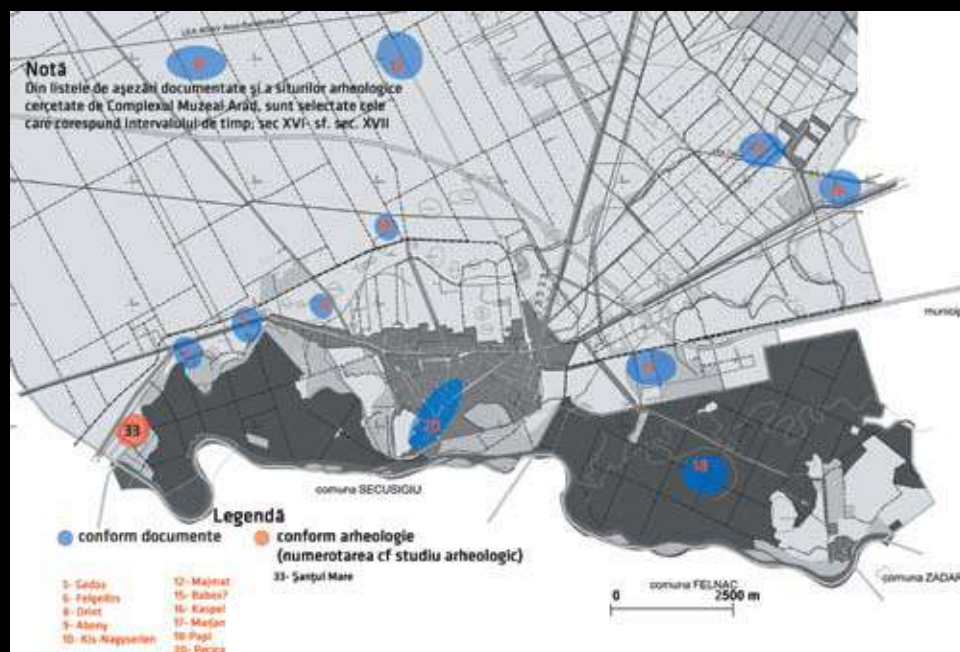
Bodrogu Vechi, 2014

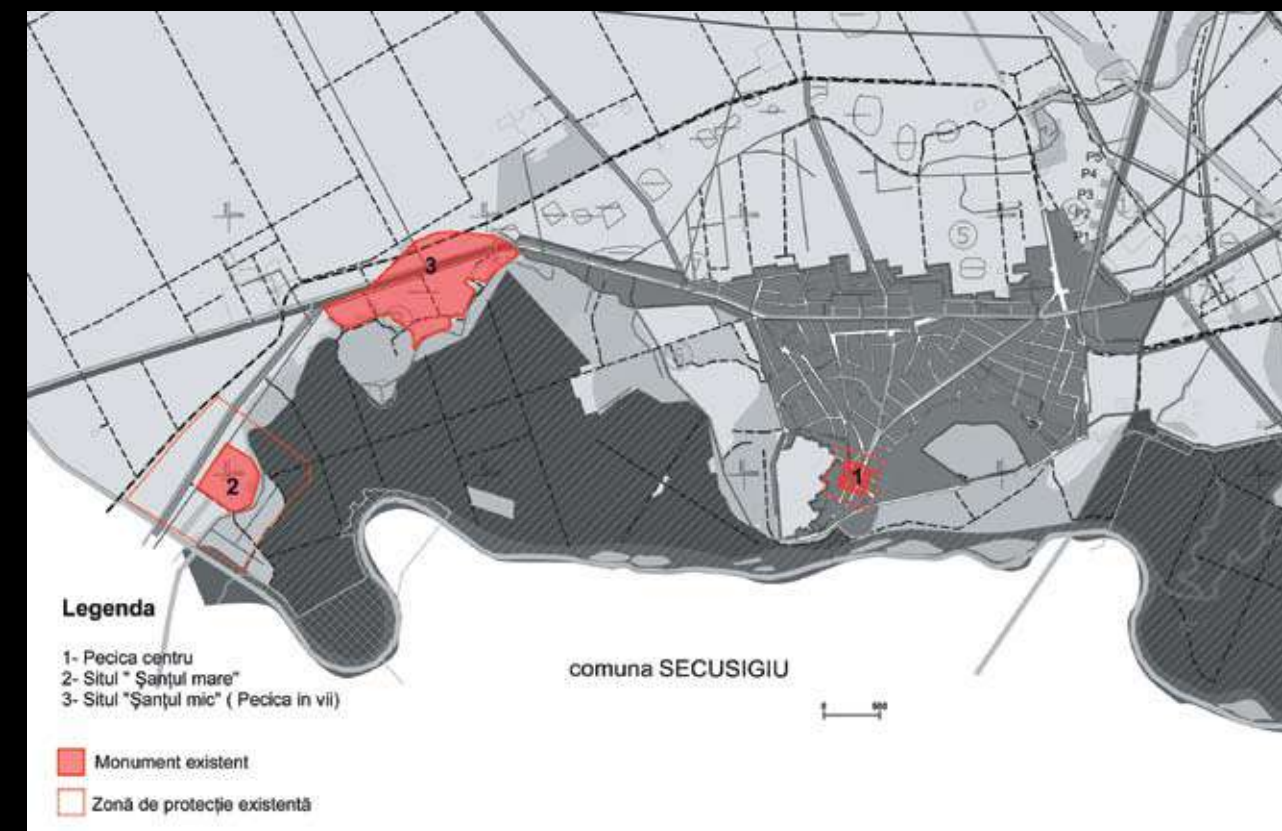
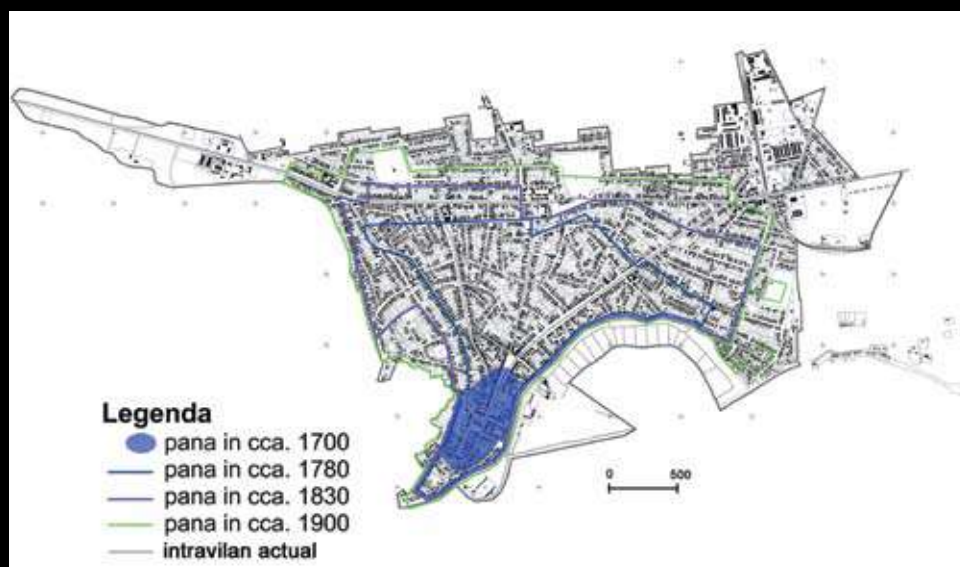
Zona Pecica- Bodrogu Vechi- evoluția habitatului în perioada medievală (secolele XI-XVI), până la începutul etapei otomane

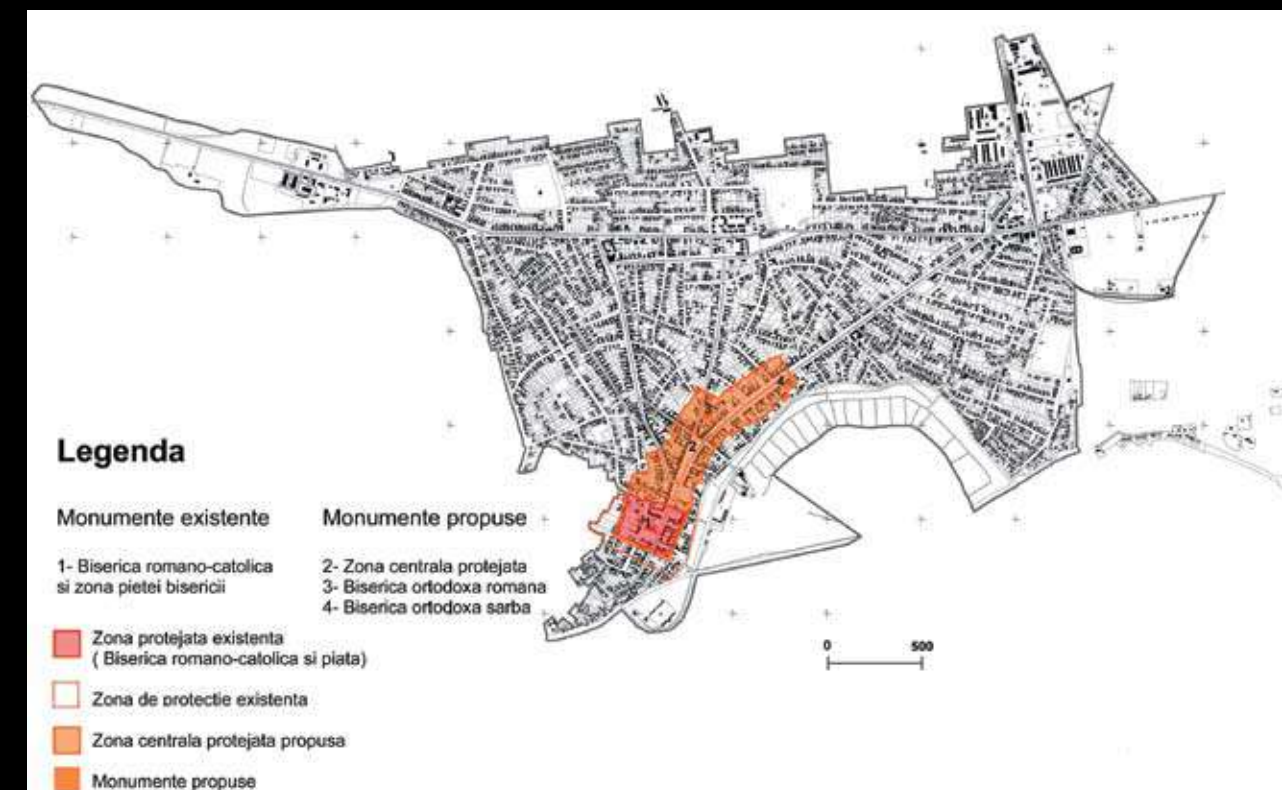
Zona Pecica- Bodrogu Vechi - evoluția habitatului în perioada medievală târzie (secolul XVI - sfârșitul secolului XVII), în etapa otomană

Evoluția așezării Pecica până astăzi

Cartarea monumentelor existente din zona Pecica

Cartarea monumentelor propuse în intravilanul Pecica

MONOGRAFIA ORAȘULUI NÄDLAC

EXTRAS DIN „STUDIUL ISTORIC ȘI URBANISTIC-ARHITECTURAL AL ORAȘULUI NÄDLAC, ÎN VEDEREA REDEFINIRII LISTEI MONUMENTELOR ȘI ANSAMBLURILOR ISTORICE”; 2011

Surse documentare

Cărți și articole

- 200 rokov zivota Nadlaku, coord. O. Stefanko, Societatea culturală „Ivan Krasko”, Nădlac, 2003
- Atlasul culturii populare a slovacilor din România, Editura Societății culturale și științifice „Ivan Krasko”, Nădlac 1998
- Bibliografia istorică a orașelor din România, Coord. V. Ciobanu, Judit Pal, Anda Lucia Spănu, Ed. Academiei Române (CIOR), București, 2008
- Binder P., Lista localităților din Banat de la sfârșitul secolului al XVII-lea, „Studii de istorie a Banatului”, vol II, Timișoara 1970, pp. 61-68
- Borovszky Samu, A nagulaki uradalom története, Budapest, 1900
- De-a lungul frontierei/ Határ mentén, Arad, 2005
- Fabian G., Aradvarmegye leirasa, Buda, 1835, vol I
- Gheorghiu Teodor Octavian, Locuirea tradițională rurală din zona Banat-Crișana (Elemente de istorie și morfologie; protecție și integrare), Editura Eurobit, Timișoara, 2008
- Haán, Ludovič, Zajác Daniel, Dejepis starého i novoho Nadlaku, Uniunea Democratică a Slovacilor și Cehilor din România și S.C. „Slavia” S.A., Nădlac, 1994
- Hațegan Ioan, Cultură și civilizație medievală la Mureșul de Jos. Comunități, populație și habitat în-

- tr-un spațiu de interferențe culturale, Editura Almanahul Banatului, Timișoara, 1995, pp. 101-105
- Marki S., Az aradi var története, Budapest, 1998
- Parecz I., Aradmegye es Aradvaros ismertetese, Arad, 1871
- Plan de Amenajare a Teritoriului Județului Arad. Studiu Istoric, autor „Complexul Muzeal Arad”, coordonator dr. Peter Hügél, Arad, 2008
- Plan de Amenajare a Orașului Nădlac, autor „SC Obiectiv SRL” (șef proiect arh. Ioan Feier), Arad, 1997
- Repertoriul arheologic al Mureșului inferior, Editura Orizonturi Universitare, Timișoara, 1999
- Roz A., Geza K., Dicționarul istoric al localităților din județul Arad, Editura Complexului Muzeal Arad, Arad, 1997
- Rusu A.A., Hurezan G. P., Biserici medievale din județul Arad, Editura Complexului Muzeal Arad, Arad, 2000
- Szeberényi A., Adatok Nagylak múltjához, Budapest, 1892
- Țiucra Petru, Pribeagul, Pietre rămase. Contribuții la Monografia județului Arad, București, 1936, republicat de Editura Ramira, Arad, 2008
- Vesa Pavel, Biserile de mir arădene între tradiție și modernitate, Editura Mirador, Arad, 2000
- Vesa Pavel, Biserici de lemn de odinioară, Editura Gutenberg, Arad, 1997
- „Ziridava”- colecția completă

Hărți și planuri

- Arhiva Complexului Muzeal Arad
- Arhivele Statului Arad- fond clișee
- Arhivele Statului București- fond clișee
- Az első katonai felmérés. Erdély és a Temesi bansag, DVD, ed. „Arcanum”, Budapest, 2005
- Az első katonai felmérés. A Magyar Királyság teljes területe 965 nagyfelbontású szines térképwszelvényen 1782-1785, ed. „Arcanum”, Budapest, 2004
- A Masodik katonai felmérés. A Magyar királysag és a Temesi bansag Negyfelbontasu, szines térképei-1819-1869, DVD, ed. „Arcanum”, Budapest, 2005
- Muzeul Slovac din Nădlac
- <http://nelucraciun.wordpress.com/2011/11/23/harti-istorice-planuri-directoare-de-tragere-banat>

Denumiri ale orașului în decursul istoriei și așezările dispărute din zona (hotarul) orașului și localizare

Denumiri

- NÄDLAC, NADLAK, NOGLOK, NAGYLAK, NAGLACH, NAGHLACK
- KENÉZ, ERDEWKENEZ, REVEZKENEZ, KENÉZHÁZA (localitate dispărută, posibil de a fi localizată și la sud de Mureș sau în Ungaria de astăzi)
- PALATHKA, PALATKA, KELEMENUSPALATAYA, PONGRACHPALATYA, PALATA, PALAURE, PALATK (localitate dispărută)
- RÉTHKERT (localitate dispărută)
- DEMENG, DOMONYKA (localitate dispărută)
- TÖVISKÖZ, TÖVISKEZ (localitate dispărută, localizată cf. listei monumentelor istorice propuse- vezi mai jos)
- IENEU (localitate dispărută)
- MÉLYKÚTÚ - RÁRES (localitate dispărută, ulterior „Holumbu Gârbovăț” („Holumbu Izvorului”), cca 1 km est de oraș - sit arheologic, cf. listei monumentelor istorice propuse - vezi mai jos)

Localizare

Orașul este așezat în Câmpia Mureșului, pe malul nordic al râului, la ieșirea din România. Situl este orizontal și puternic marcat de rețeaua unor ape de suprafață rezultate din modificările (sistemizarea) cursului Mureșului. Este punct de frontieră.

CRONOLOGIA EVENIMENTELOR URBANISTIC-ARHITECTURALE

Generalități

Zona orașului Nădlac este locuită din preistoria timpurie până astăzi, conform unei cronologii care, în mare măsură, corespunde cronologiei generale a teritoriului corespunzător interfluviilor Mureș, Timiș, Tisa. Chiar dacă, pentru moment, conform stadiului actual al cercetării, aceste date lipsesc în legătură directă cu spațiul de referință al Nădlacului, ele sunt de presupus și așteaptă să fie descoperite și evaluate. Întreaga istorie a zonei este doar parțial relevantă științific și va suporta, oricum, corecții importante viitoare. Mă refer la istoria antică (de pildă, în ce măsură este integrată civilizației romane sau influențată de aceasta) și, mai ales, la istoria medievală, doar vag cunoscută documentar și dificil de localizat și cartat. În această perspectivă sunt de așteptat cercetări arheologice care să facă lumină asupra unor aspecte esențiale ale evoluției Nădlacului și a elementelor sale. Semnalarea acestora este importantă pentru că îndeamnă la prudență în ceea ce privește atacarea (prin edificare sau amenajare) unor arii susceptibile de a adăposti vestigii arheologice.

De asemenea, în istoria așezării există numeroase date privitoare la felurite aspecte ale devenirii așezării și comunității (comunităților) sale. Dintre ele am selectat datele sigure (verificate prin mai multe surse) și cele care au legătură cu subiectul acestei cercetări, cele care informează asupra evenimentelor urbanistice și arhitecturale.

Pentru ca informația să fie de tip deschis, posibil de a fi permanent completată, voi utiliza tipul de bancă de date organizată conform surselor (isto-

rice, arheologice, cartografice, arhitecturale etc.), cronologic, dar și faptic, marcând corespunzător, de pildă, acele evenimente care definesc urbanistic sau arhitectural orașul și componentele sale.

O problemă aparte este configurația așezărilor medievale dispărute, care, ca și în cazul altor orașe din zonă (Pecica, Arad, de pildă), este doar parțial localizată în spațiu și deloc cercetată arheologic. Numeroase asemenea spații ar urma să fie localizate și cercetate.

Informații istorice; cronologie (istorie în date)¹⁷¹

- 102 d.Hr. - trupele romane distrug cetățile dacice de pe valea Mureșului; cea mai apropiată este cea de la Pecica

- 102 d.Hr. - prima pătrundere iazigă la est de Tisa, în Câmpia Aradului

- 103-104 - Decebal recucerește Câmpia Aradului de la iazigi

- 105-106 - al doilea război dacic al lui Traian; probabil sunt cucerite Câmpia Aradului și Crișana; datele referitoare la stăpânirea romană asupra acestui teritoriu sunt puține și relative

- 107-108 - atac iazig în zona Mureșului inferior, respins de guvernatorul Pannoniei Inferior, P. Aelius Hadrianus, care va fi viitorul împărat

- 118-119 - reorganizarea Daciei de către împăratul Hadrian lasă zona arădeană în afara provinciei; limesul coboară direct spre Dunăre

- 166-180 - războaiele marcomanice; printre atacatorii provinciei Dacia sunt și sarmații stabiliți pe Mureșul inferior și în Câmpia Aradului

- 180 - în virtutea păcii încheiate de împăratul Commodus cu barbarii, sarmaților iazigi li se permite să tranziteze Provincia Dacia de la vest la est folosind, probabil, drumul de-a lungul Mureșului

- 335 - vandalii, conduși de regele Visimar, care ocupau teritoriul dintre Mureș, Tisa și Criș, au fost înfrânți, pe malul Mureșului, de goții conduși de regele Geberich

- 358-359 - împăratul Constantius II îi înfrânge pe li-

miganți (*limigantes = limitis gentes*), dacii care apărau granița Sarmatiei cu Gothia, marcată de un sistem de valuri și șanțuri care, străbat și teritoriul arădean (zona Nădlacului era controlată de sarmați)

- 420-454 - stăpânirea hună

- 448/449 - Priscus din Panion, ambasador al împăratului bizantin Theodosius II la curtea lui Attila, trece prin zona Mureșului inferior unde întâlnește așezări stabile ale unei populații latinofone

- 472-568 - centrul de putere al gepizilor se află în interfluviul Mureș – Tisa – Criș

- 568-680 - Primul Caganat Avar; zona Nădlacului se găsește în periferia estică a Caganatului

- 680-795 - Al doilea Caganat Avar; este la limita teritoriului respectiv

- 795 - Carol cel Mare, sprijinit de longobarzi, distruge cel de-al doilea Caganat Avar

- secolul X - zona este stăpânită de voievodul Glad - început de secol XI - zona este stăpânită de voievodul Ahtum, urmașul lui Glad

- cca 1030 - Ahtum intră în conflict cu Cenad (Cinad, Sunad), catolicizat, intrat în slujba regelui Stefan; Ahtum este ucis în luptă și teritoriile sale îi sunt date lui Cenad

- 1192 - prima mențiune documentară (*Noglok*)

- 1192 - apare documentar *monasterium Kenez* (arhiva familiei Erdödy) ca aparținând neamului Monoszlo (care o stăpânește până după 1313); atunci împărțea trei sate cu urmașul ctitorului; mănăstirea și localitatea corespunzătoare ei pot fi amplasate și la sud de Mureș (în județul Timiș) sau în Ungaria de astăzi

- 1200 - apare documentar din nou ca *domeniu Noglok- are 98 de localități*

- începutul secolului XIII - *mănăstirea Kenez* avea un venit din sare de 2000 de bolovani (confirmat de rege)

- 1230-1247 - apare documentar *Kenez*

- 1233 - apare documentar *eccl. de Kenez*

- 1241 - *atacul tătar - mănăstirea Kenez* se crede că a fost *distrusă; se presupune că a fost distrus și Nădlacul*, care după unele surse era *fortificat, cel puțin cu palisade și șanțuri*

- 1247 - apare documentar *Palatka que nomine Kelemenupalataya alio nomine Pongrachpalatya vocatur*

- jumătatea a II-a a secolului XIII - este ridicată, probabil, *prima biserică, catolică, din Nădlac*, de către familia Monoszló

- 1256 - este documentată *villa Palata*

- 1285 - apare documentar *Palata*

- 1296 - apare documentar *Palata*

- 1313-11 martie - apare documentar sub forma *possessio Noglok (Noghlok)*; ea este cedată de către proprietarul ei, Egyed de Monoszló (care o moștenise la rândul lui), mănăstirii Sf. Albert din Esztergom, care se pare că nu o stăpânește, ea revenind Coroanei Maghiare

- 1330 - apare documentar *Kenez*

- 1329-1338 - apare documentar *Palata*

- ante 1336 - *Nădlac* intră în stăpânirea *familiei Iankfi* (până la 29 mai 1427)

- 1332-1337- apar documentar preoții din Nădlac (*sacerdos de Noglok*)

- 1334 - la *Nădlac* este menționat *preotul Petru*- el plătește decima papală de 2 denari

- 1337 - apare documentar *Palata*

- 1343 - apare în documente *poss. Palauere*

- 1343/1372 - este menționată ca *Palata*

- 1412 - apare documentar din nou: *Noglok*

- 1417 - apare documentar *Kenez*

- 1421 - apare documentar sub forma *Naglak*

- 1421 - apare în documente *Palata*

- 1421 - apare prima oară în documente *Réthkert; amplasat în apropierea Nădlacului, lângă o mlaștină și un lac*

- 1421-1429 - apare documentar *Kenez*

- 1424 - *Nădlac* documentat din nou („Naglak”)

- 1427, 29 mai - *Nădlac* intră în stăpânirea *familiei Nagymihályi* (până la 25 mai 1445)

- 1427 - apare în documente *Réthkert*

- 1428 - apare în documente *Réthkert*

- 1428 - este menționat *lanc de Naglak*

- 1429 - apare din nou într-un document; *Andreas de Naglak* este student la Viena

- 1445, 25 mai (20 febr. 1451) - *Nădlac* intră în stăpânirea *Hunedoreștilor* (până în cca. 1464)

- 1445 - apare documentar ca *villa Palata*

- 1451 - este documentat din nou : *Naglak*

- 1454 - *Demetrius Benedicti de Naglach* este student la Viena

- 1455 și 1457- noi documentări ale așezării

- 1462 - apare documentar sub forma *Naghlak*

- 1463 - apare în documente *Réthkert*

- 1470- *Bernardus de Naghlack* este student la Viena

- 1474- *Nădlac* intră în stăpânirea *familiei Iakšič* (de origine sârbească), prin donație de către Matei Corvin (până în 1542)

- sec. XV ? - *Mélykútú Ráres* aparține *familiei Iakšič*; satul era amplasat la nord-est de Nădlac (pusta Raroș), pe marginea lacului, lângă movila numită *Holumbu Gârbovăț (Holumbu Izvorului)*

- jumătatea a II-a a secolului XV - este ridicată *curtea nobiliară* apărată cu șanțuri/ *cetatea (de lemn?) din Nădlac* a familiei Jákcs (Iakšič)

- jumătatea a II-a a secolului XV - *la Nădlac se ridică o biserică*, bănuită a fi ridicată de familia Iakšič (*Biserica din Dolmă*, care, se pare, făcea parte din complexul reședinței respective)

- 1479, 1489 - apare documentar *Kenez*

- 1484 - Nădlac apare din nou în documente

- 1488 - apare documentar sub forma *Nagylak*

- 1501 - **Nădlac** apare din nou în documente

- 1502 - *Johannes Mathei de Naglak* este student la Cracovia

- începutul secolului XVI - în *centrul Nădlacului există o biserică* funcționând alternativ pentru catolici și ortodocși; este, probabil, „Biserica din Velj”, care n-ar trebui confundată cu „Biserica din Dolmă” sau „Biserica Turcească” (a familiei Iakšič); cf. unor formații mai vechi, ar fi avut un turn (sau două), de piatră, cu o boltă gotică în rețea și o fortificație; era situată pe *str. Vasile Goldiș nr. 14.* (sau în locul „Păduriță”)

- 1513 - *Nădlac* apare documentar în Arhiva Capitlului din Buda

- 1514 - *confruntări armate* în preajma Nădlacului dintre răsculații lui Gh. Doja și trupele nobiliare; răsculații alungă din *castel* grupul de nobili (27 mai) și îl *incendiază*

- 1514, 1518, 1519, 1522, 1527- *Nădlac* apare din nou în documente

- 1518 - apare în documente *Réthkert*

- 1518 - *noua cetate din Nădlac* din piatră și cărămidă este *terminată*

¹⁷¹ Cronologia în date se referă la toate localitățile din zona Nădlac; majoritatea informațiilor sunt extrase din A. Roz, K. Géza, *Dicționarul...* pp. 173-176.

- 1529 - comandantul cetății Nădlac este Vida Lucaci de Bașaraga
- 1530 - apare documentar ca *Naglak*
- 1532 - apare documentar *Kenez* în Arh. Convenției de la Cluj-Mănăștur
- 1535-1536 - apare documentar *Erdewkenez*
- 1537 - comandantul cetății Nădlac este Tulici Lucaci
- 1542 - Nădlac intră în stăpânirea reginei *Isabella de Iagello* și a regelui minor *Ioan Sigismund* (până în 1550-1551), moșia fiind cedată de turci
- 1548 - apare documentar *Kenéz*
- 1550 - apare documentar ca *Nadlacck*
- 1551 (1552) - Nădlac este ocupat de turci; face parte din sandgeacul Cenad, din Vilaetul Timișoara; pașa din Buda, Kasim, plasează în cetate o garnizoană otomană; numeroși locuitori fug
- secolul XVI - *Ieneu* este în proprietatea nobilului sârb Radici Radeța; se găsea în hotarul Nădlacului
- 1552 - „*Réthkert*” este distrus de turci - se pustiește
- 1552 - „*Tövisköz*” este distrus de turci - se pustiește; era amplasat la sud-est de Nădlac (zona Tișcot)
- 1552 - *Ieneu* este distrus de turci - se pustiește
- 1552 - *Deméng* este distrus de turci - se pustiește
- 1553, 1559, 1561 - *Réthkert* apare documentat ca *deserta*
- 1555 - comandantul cetății Gyula încasează din Nădlac 11 ½ florini
- 1555 - *conscripție: în hotarul Nădlacului* apare *pusta Deméng*, repopulată în 1564
- 1555, 1561, 1564 - *Tövisköz* apare ca *pustă*
- 1557/58 - defterdarul de Timișoara numără în Nădlac 50 de case; locuitorii sunt sârbi, unguri, români
- 1558 - comandantul cetății Gyula încasează din Nădlac 28 florini
- 1559 - apare documentar *Revezkenez*
- 1559 - apare documentar ca *Nadlag*; cetății Gyula i se plătesc 31 florini și 90 denari
- 1560 - Nădlac are doar 29 de porți
- 1560, 1562, 1563, 1564 - Nădlac apare în diferite conscripții
- jumătatea a II-a a secolului XVI - *castelul din Nădlac* trece prin mai multe mâini, inclusiv a Porții

Otomane
- 1560, 1565 - *Palata* este amintită documentar
- 1561 - *Predium Töviskes* al domeniului Dóczy și Episcopului Cenadului apare ca *sălaș* în hotarul orașului
- 1561 - *Mélykútú Ráres* este moștenit de Serjéni Pavel
- 1562 și 1563 - Nădlac are 4 contribuabili catolici și 6 „săraci”
- 1563 - Nădlac are 6 gospodării catolice și 6 săraci
- 1564 - *pusta Deméng* din hotarul Nădlacului se repopulează; în Conscripția din acel an sunt consemnate câteva case noi
- 1564 - *Mélykútú Ráres* aparține urmașilor lui Serjéni Pavel și alora
- sfârșitul secolului XVI - *Mélykútú Ráres* se pustiește; va ajunge în posesia Nădlacului
- 1595/96 - Nădlac este amintit documentar; este eliberat temporar de creștini (pentru cca 2 ani, după cucerirea sa de către Sigismund Báthory, voievodul Transilvaniei)
- 1597 - Nădlac („Nagilak”), atunci fiind stăpânit parțial de Lapistaki Segnyei Nicolae, este prezent în Arhiva familiei Károlyi
- 1597 - atac tătar - zona Nădlacului este pustiiată
- 1598 - zona Nădlacului este din nou cucerită de turci
- după 1616 - *castelul din Nădlac* este distrus la ordinul beglerbegului Timișoarei
- 1645, 25 aprilie - o parte din moșia Nădlac intră în stăpânirea familiei *Borosjenei Szent-Andrási*
- 1647 și 1648 - Nădlac apare documentar în Arhiva Capitlului din Esztergom
- 1647 - în *pusta Tövisköz* se așază 2 familii sârbești care plătesc Episcopului de Cenad dare
- 1648 - Nădlac intră în stăpânirea *Episcopiei Catolice de Cenad* (până în 1700) prin cererea locuitorilor catolici
- secolul XVII (XVI?) - ridicată Biserica Sf. Nicolae; ruină în 1755 (când este văzută de episcopul Sinesie Jivanovici); va fi dărâmată de revărsarea Mureșului în 1822
- 1650 - *Deméng* din hotarul Nădlacului este din nou pustă

- mijlocul secolului XVII - *Ieneu* se repopulează cu sârbi
- 1654 - apare documentar ca *Naglak* și/sau *Nagy-Lak*
- 1656 - Nădlac apare documentar sub forma „Nagylak”; atunci o parte intră în stăpânirea surorilor Rácz (Elisabeta și Ecaterina), o parte în stăpânirea succesorilor lui Doczi, ginerele lui Iakšic
- 1660 - Nădlac apare documentar în Arhiva Capitlului din Esztergom
- 1665 - Nădlac are 61 de locuitori
- 1665 - *hotărnicie otomană*: apare *Kenézháza* - ultima oară
- 1685 - Nădlac este ocupat temporar de armata *habsburgică*
- 1686 - *Tövisköz* este distrus de atacul turco-tătar-terenul respectiv se atașează Nădlacului
- 1699 - cf. *păcii de la Karlovitz*, Nădlac este ocupat de *habsburgi*; va face parte din zona de graniță a *Mureșului* (până în 1750)
- după 1699 - în Nădlac încep colonizări cu sârbi; ei își construiesc o biserică alături de turnul rămas din vechea biserică din sat („Biserica din Velj”), lângă pâraul Velj; după, locul pâraului este luat de strada omonimă (rebotezată între timp - str. M. Kogălniceanu ?, str. V. Goldiș ?)
- 1700-1702 - Nădlac apare documentar în Arhiva Capitlului din Esztergom
- 1701 - Cf. Episcopului Benkovits din Oradea: „Moșia aceea (Nădlac) mulțumită Domnului, începe a se edifica și a progresa frumos. În toamna trecută am fost la Nădlac și am văzut cu ochii mei, câte clădiri frumoase s-au ridicat acolo și cu toate că l-au copleșit Sârbimea aproape în întregime, am căutat să-l cunosc și însoțitorul meu mi-a spus, că și a vorbit cu locuitorii, și sunt ca la 600 de gospodari foarte buni.”
- 1701-1702 - Nădlac este centru grăniceresc, cu 75 de soldați, ulterior cu 215 soldați
- înc. sec. XVIII - în perioada grănicerească, *Ieneu* este amintit ca *pustă*, în hotarul Nădlacului
- înc. sec. XVIII - *Mélykútú Ráres* este în posesia Nădlacului
- 1702, august - Nădlac apare documentar în Arhivele Statului din Viena

- 1707 - Nădlac este menționat în conscripția *Mercy*
- 1715 - încep colonizările germane în zona părăsită de turci
- 1718, 1723, 1724, 1731, 1735, 1747 - Nădlac apare documentar
- 1742 - *Kapitánysziget* apare ca *sălaș* în hotarul orașului
- 1742, 1764 - *Palata* apare ca *pusta* a orașului
- 1746 - *Kisbodzás* apare ca *sălaș* în hotarul orașului
- 1750, 2 septembrie - Nădlac încetează să mai facă parte din zona grănicerească; este dat *Coroanei Maghiare* (până în 1843)
- 1751 (1741?) - în noile condiții de după desființarea zonei grănicerești, se produc *emigrări* ale locuitorilor (mai ales sârbi) în Ucraina (unde întemeiază o localitate cu același nume) și *Banat*; în Nădlac se așază numeroși locuitori români din Ardeal și zona limitrofă
- 1752 - Nădlac devine oraș; *Primăria primește sigiliu* (prin documente de la Maria Theresa)
- 1755 - în Nădlac exista o veche biserică românească, din piatră (ruinată) - Sf. Nicolae, este văzută atunci de episcopul Sinesie Jivanovici (*Biserica din Velj?*)
- după mijlocul secolului XVIII (cca 1756) - la Nădlac se construiește o biserică ortodoxă românească din lemn; a dispărut ulterior; se găsea pe str. Vasile Lucaci nr. 39, unde se mențin în grădină urme ale ei: movilă de pământ cu cărămizi, zid de cărămidă etc.
- 1757 - *conscripție: în Nădlac*, se practică agricultura, sunt birturi, măcelării, o moară de apă și una de vânt, 3 negustori greci etc.; 165 de gospodari și 70 săraci (gospodării)
- 1757 - *conscripție: în hotarul Nădlacului* este amintită *pusta Domonyka* (eventual vechiul sat *Deméng*, distrus de turci în 1552).
- 1759 - *noua Biserică de lemn Ortodoxă din Nădlac* nu era terminată
- 1762 - *conscripție: în hotarul Nădlacului* este amintită *pusta Domonyka* (eventual vechiul sat *Deméng*, distrus de turci în 1552)
- 1762 - cf. *conscripției*, *Mélykútú Ráres* este în posesia deplină a Nădlacului

- 1764 - *Nagylak* are statut de târg („*oppidum*”)
- 1764 - *Insula Iantzky* apare ca sălaș în hotarul orașului
- 1764 - *Nagybodzás* apare ca sălaș în hotarul orașului
- 1764 - *Nagylaky Sziget* apare ca sălaș în hotarul orașului
- 1764 - *Predium Derekes* apare ca sălaș în hotarul orașului
- 1764 - *Predium Kövegy* apare ca sălaș în hotarul orașului
- 1764 - *Predium Tony* apare ca sălaș în hotarul orașului
- 1767 - *Nădlac* are 373 case gospodărești (cu 1710 suflete) și 376 case de săraci (cu 683 suflete); sunt 3 negustori; total 2396 locuitori
- 1771 - se înființează școala românească din *Nădlac*
- 1771 - măsurători ale teritoriului administrativ al *Nădlacului*, cuprins apoi în „*Urbariu*”
- 1774 - *Nădlac* a plătit 5103 florini și 13 ½ crițari
- 1774 - urmele bisericii din centrul *Nădlacului* (afectată de Mureș) existau încă
- 1774 - se păstrau urmele cetății/castelului din *Nădlac*
- 1780 - împăratul Iosif al II-lea vizitează *Nădlacul*-ca urmare, se înființează o școală de limbă germană (alături de Primărie), care nu rezistă mult timp
- 1786 - *Nădlac* are 265 familii ?
- 1787 - *Nădlac* are 3352 locuitori, conform recensământului lui Iosif al II-lea (vezi 1786!)
- 1802-1803 - în *Nădlac* sunt colonizați slovaci; cca 200 de familii din Tot-Comlăuș (*Totkomlos*, din Ungaria), dar și din Slovacia Centrală; li se măsoară pământurile pe care le cultivă în 1802; în 1803 încep să-și ridice casele în nordul așezării existente (fostele străzi Mester, Bătania, Măcău, Primăriei etc.-actualele străzi Independenței, 1 Decembrie, G. Coșbuc); prima casă ridicată de un slovac a fost cea din str. Primăriei (1 Decembrie) nr. 12- conform vechiului sistem de numerotare (familia lancsik)
- 1812 - se împart locurile de vii în zona *Nădlacului* (este, probabil, momentul de început al constituirii zonei numite „*Viile Vechi*”, din nord-estul *Nădlacului*)

- 1814 - în *Nădlac* are loc primul târg săptămânal
- 1815 - în *Nădlac* apare breasla cizmarilor- țesătorilor
- 1817 - în *Nădlac* apare breasla rotarilor-fierarilor
- 1820 - *Nădlac* devine comună urbană
- 1821-1822 - se construiește Biserica Evanghelică Slovacă (de confesiune Augustină)
- 1822, 15 aprilie - în *Nădlac* se organizează primul târg de țară (bâlci)
- 1822 - la *Nădlac*, Biserica din Velj este dărâmată și ca urmare a revărsării Mureșului; urmează ridicarea Bisericii Ortodoxe Românești
- 1822-1829 - se construiește Biserica Ortodoxă Românească din *Nădlac* (turnul se ridică în 1882-vezi mai jos)
- 1823-1824 - școala românească din *Nădlac* are 65 de elevi
- 1824 - statistică confesională în *Nădlac*: 1717 români-ortodocși, 27 români greco-catolici, 2074 luterani, 37 romano-catolici, 22 calvini, 16 evrei- total: 3.893
- 1828 - statistică cf. conscripției în *Nădlac*: 628 familii de iobagi, 706 familii de jeleri, 108 slugi, 105 familii de meșteșugari și 3 negustori
- 1833 - începe construcția digurilor de protecție împotriva revărsărilor Mureșului
- 1834 - inundație la *Nădlac*: sunt distruse case, malul este surpat etc., mai ales în cartierul „*Bugeacul Românesc*”
- după 1834 - la *Nădlac*, biserica din Dolmă este demolată la ordinul administratorului Domeniului Coroanei; rămâne doar cripta înglobată în digul Mureșului (*Dolmă*); din materialele bisericii se ridică Hotelul Slovac și un birt (ulterior, Casa parohială unită)
- 1836 - *Nădlac* devine reședință de plasă (Oficiul Preturei *Nădlac*)
- 1843 (1845-1849) - domeniul *Nădlac* este împărțit între țărani (cf. notarului din *Nădlac*, Likavetz Ioan, care are o contribuție importantă în acest sens)
- 1845 - statistică confesională în *Nădlac*: 3130 ortodocși, 120 greco-catolici, 6700 luterani, 600 romano-catolici, 90 calvini, 60 evrei- total: 10.700
- 1846 - se fondează Biserica Romano-Catolică din *Nădlac*

- 1846 - se fondează Biserica Greco-Catolică, românească, din *Nădlac*
- sec. XIX - în zona *Nădlacului* existau mori de vânt
- ex: moara fraților Bartolomei și Fabry
- 1851 - *Nădlac* are 9748 locuitori- aici este stație poștală importantă
- 1852 - se repară și reface accesul în incinta Bisericii Ortodoxe Românești din *Nădlac*
- 1864 - Mitropolitul Andrei Șaguna desparte definitiv Biserica Ortodoxă Românească de Patriarhia de Karlovitza
- 1869 - *Nădlac* are 9661 locuitori
- 1872 - Sârbii din *Nădlac* închiriază o casă care va sluji de biserică
- 1875 - la *Nădlac*, locuitorii organizează primele cooperative
- 1880 - *Nădlac* are 10.646 (12.800 ?) locuitori
- 1882 - este ridicat turnul noii Biserici Ortodoxe din *Nădlac* - înalt de peste 40 de metri
- 1890 - *Nădlac* are 13.623 locuitori
- 1893 - începe construirea Bisericii Ortodoxe Sârbești din *Nădlac*, în apropierea Bisericii Ortodoxe Românești; se sfințește în 1909
- 1895-1896 - Biserica Ortodoxă Românească este restaurată- se reface iconostasul din lemn
- sfârșitul secolului XIX - urmele bisericii („*din Dolmă*”?) din centrul *Nădlacului* (afectată de Mureș) existau încă
- sf. sec. XIX - urmele cetății/castelului din *Nădlac* existau încă, ulterior zona fiind spălată de apele Mureșului și acoperită de dig
- 1910 - *Nădlac* are 14.034 locuitori
- 1913 - *Nagylaki Kendergyár* apare ca sălaș în hotarul orașului
- 1918 - o delegație de români și slovaci din *Nădlac* participă la Marea Adunare din Alba Iulia și aderă la decizia de unire cu România
- 1920 - *Nădlac* are 13.988 locuitori (4856 români, 577 unguri, 68 șvabi, 8362 alții - probabil, majoritatea slovaci - 158 evrei)
- 1926 - se constituie Corporația meseriașilor din *Nădlac*
- 1930 - se constituie Asociațiunea Comercianților din *Nădlac*
- 1931, 8 martie - se constituie Căminul meseriași-

lor independenți din *Nădlac*

- 1932 - Mureșul se revarsă din nou; sunt afectate toate așezările de pe valea inferioară
- 1936 -*Nădlac* devine sediu de Plasă și sediul Oficiului Preturei
- 1968 - *Nădlac* redevine oraș

Informații arheologice¹⁷²

- sec. II-III d.Hr. - morminte aparținând sarmaților descoperite în locul „*Holumb*” (cu ocazia construirii căii ferate Pecica-*Nădlac* -1947-1948)
- 119-271 d.Hr. - este descoperită o așezare sarmatică la *Nădlac*; în proximitate, la Pecica continuă să funcționeze importanta așezare dacică (Ziridava?)
- sec. II-IV d.Hr. - monede din timpul lui Traian, Hadrian etc., până la Constantin cel Mare descoperite pe teritoriul orașului
- 271- 420 - în intervalul respectiv ființează o așezare sarmatică descoperită la *Nădlac*
- 271- 420 - descoperiri arheologice germanice la *Nădlac*
- sec.V (420-454) - stăpânirea hună - descoperiri arheologice ostrogote la *Nădlac*
- 568-680 - Primul Caganat avar; cele mai apropiate descoperiri arheologice: Felnac și Șeitin
- sec. VI-VIII - epoca avară- important mormânt avar descoperit la Kunágota (sat aparținând fostului domeniu *Nădlac*), în nord-vestul orașului, în Ungaria de astăzi; zona respectivă (între Sânnicolaul Mare, Cenad, Kunágota, *Nădlac*) este bogată în vestigii avar, dar nu de amploarea celor de la vest de ea (până la Balaton); 680-795- Al doilea Caganat Avar; cele mai apropiate descoperiri arheologice avar: Pecica
- sec. IX-X - cimitir maghiar la nord-vest de actualul cimitir din nordul orașului, descoperit și cercetat arheologic
- 1163-1165 - o monedă de la regele Ștefan al IV-lea este descoperită pe teritoriul orașului

¹⁷² Majoritatea informațiilor sunt extrase din *Repertoriul arheologic al Mureșului inferior*, (op. cit). La timpul respectiv, Complexul Muzeal Arad nu finalizase „*Studiul arheologic*”, dar o serie de date au fost obținute prin bunăvoința Directorului Complexului, Dr. Peter Hügel și Dr. arhg. Florin Mărginean, cărora le mulțumesc și pe această cale. O altă categorie de informații (plauzibil arheologice) sunt deduse din cele istorice de mai sus.

- prima jumătate a secolului XIII - de atunci există *vestigii ale fostei așezări Palatka* (apărută documentar în 1247) care a existat până la începutul secolului XVIII în hotarul orașului; *Pusta Palatka* este figurată în nord-vestul orașului (pe harta din cca 1860)

- prima jumătate a secolului XIII - de atunci se bănuiește a exista o *fortificație a Nădlacului (lemn și pământ)*, distrusă de tătari în 1241; informația nu este verificată documentar sau arheologic

- jumătatea a II-a a secolului XIII - *vestigii ale fostei Biserici Catolice* (utilizată și de ortodocși) din Nădlac; exista în sec. XIX turnul ruinat cu detalii romane; lângă el se ridică prima Biserică Sârbească la începutul secolului XVIII (după 1699)

- prima jumătate a secolului XV - de atunci există *vestigii ale fostei așezări „Réthkert”* (prima atestare -1421); situl este amplasat în apropierea Nădlacului, lângă o mlaștină și un lac

- secolul XV ? - de atunci există *vestigii ale fostei așezări „Mélykútú Ráres”*, amplasată la nord-est de Nădlac (pusta Raroș), pe marginea lacului, lângă movila numită „*Holumbu Gârbovăț*” („*Holumbu Izvorului*”); locul este la est de Nădlac (marcat în harta din cca 1860)

- jumătatea a II-a a secolului XV - de atunci există *vestigii ale Curții nobiliare a familiei Jákcs (Iakšič) (cetate de lemn?)*, reconstruită din zid până în 1518 (devine *castel*), demolată de turci aproximativ la 1616, cu *vestigii* rezistând până în secolul XIX; se afla pe malul Mureșului și vizibilă în „*Ridicarea Josefina*”

- jumătatea a II-a a secolului XV-vestigii ale *bisericii* ridicate de familia Iakšič („*Biserica din Dolmă*”, făcând parte din castelul aceleiași familii

- secolele XV-XVI - de atunci există *vestigii ale fostei așezări „Tövisköz”*, distrusă de turci în 1552, repopulată în 1647; există „*Pusta Tövisköz*” în sud-estul Nădlacului, în apropierea Mureșului

- secolele XV-XVI - de atunci există *vestigii ale fostei așezări „Ieneu”* (în secolul XVI aflat în proprietatea nobilului sârb Radici Radeța), distrusă de turci în 1552, repopulată în secolul XVII, devenită ulterior din nou pustă, în hotarul Nădlacului

- secolele XV-XVI - de atunci există *vestigii ale fostei așezări „Deméng”* (distrusă de turci, repopulată

în 1564, ulterior, probabil, la sfârșitul secolului XVI și apărută documentar ca atare în 1650) din nou devenită pustă („*Domonyka*”?, apărută documentar în 1757) în hotarul Nădlacului

- secolele XVI-XVII ? - *vestigii ale Bisericii românești Sf. Nicolae (Biserica din Velj?)*, menținută ca ruină până în 1755 și dărâmată în 1822, de apa Mureșului revărsat

- un fragment din *cartierul Bujac* („Budzsak”), figurat pe harta din 1884 (latura de est a str. Crișan) - după alte informații, în apropierea buclei Mureșului care trecea pe acolo

Informații cartografice

- 1528 - *Nădlac* este figurat în Harta lui Lazarus

- 1699 - Harta lui Visconti - *Nădlac („Nagy Lak”)* este figurat în nordul unei mari bucle a Mureșului

- 1723 - în Harta lui Mercy apare „*Palk*”

- 1776, 23 octombrie - *Harta râului Mureș între Szegeș și Săvârșin* („Fluss Karte der Marosch von Szegeș bis Marosch Portu...”). Nădlac este figurat ca un șir de careuri urbanistice, urmărind bucla Mureșului, iar în apropierea malului (la sud de localitate) este desenată o pată roșie, care reprezintă, probabil, incinta castelului încă existând la acea dată.

- cca 1782 - „*Ridicarea Josefina*” reprezintă „*Nagy-lak*”, având o formă generală cvasiovoidală, limitrofă malului Mureșului, care face o buclă accentuată în acel loc. Axa principală a localității este orientată relativ est-vest, în prelungirea drumului dinspre Arad. Zona centrală pare a fi definită de această axă și o stradă paralelă, spre sud, între ele găsindu-se o biserică înconjurată de un zid de plan elipsoid. În sud-estul Nădlacului, pe malul apei, este figurat un ansamblu de ziduri, probabil fosta cetate care se mai vedea până spre sfârșitul secolului XIX. Pe malul Mureșului, spre sud-est, este figurată o moară de apă. Așezarea este înconjurată de lacuri, mlaștini și pâraie și protejată de un dig spre Mureș

- cca 1860 - *A doua ridicare topografică militară („Ridicarea Franciscană”)* reprezintă „*Nagylak*” cu un plan structurat de o rețea stradală rectangulară. În această rețea poate fi detectată aria veche (spre Mureș), unde se conservă o parte din rețeaua stradală vizibilă pe „*Ridicarea Josefina*”, rețea stra-

dală regularizată parțial (dovadă este parcelarul din zonă, relativ neregulat, în raport cu structura stradală perfect rectangulară) și conținând un centru marcat de bisericile românească (probabil pe locul celei vechi, gotice și al următoarei, de lemn) și sârbească. În sudul așezării este figurat noul dig de protecție împotriva inundațiilor Mureșului, început în 1833.

Așezarea este extinsă mult spre nord (mai ales prin așezarea coloniștilor slovaci), structurându-se un al doilea centru în jurul clădirilor destinate noii populații. Între cele două arii există o enclavă din cauza mlaștinii și lacului din zonă („*Kis Balatonya*”). Spre vest este figurată „*Pusztá Palota*”, spre est apare lacul „*Grbovacz*”, spre sud-est „*Töviskes Pusztá*”, toate acestea constituind repere ale fostelor amplasamente de sate din jurul Nădlacului. Spre vest (spre „*Magyar Csanád*”) și spre est, sunt figurate două mari arii ocupate cu sălașe, unele fiind amintite documentar în secolul XVIII.

- 1884 - „*A treia hartă militară*”. Planul Nădlacului este aproape identic cu cel din aproape 1860. Sunt, totuși, câteva diferențe: enclava dinspre vest dintre cele două „*aripi*” ale așezării este ocupată parțial (prin desecarea bălții din zonă) printr-un parcelar regulat; există o mică extindere a ariei aripii nordice a așezării spre vest; sunt desecate părți din rețeaua apelor de suprafață din zonă („*Kis Balatonya*” și „*Grbovacz*”, de pildă). În sud-vest, pe malul Mureșului, este figurată o zonă numită „*Budzak*”, probabil fostul cartier Bugeac sau un fragment din el. Apare calea ferată în vestul așezării. Aria ocupată de sălașe este extinsă mult și densificată. Aceste informații sunt conținute de planșa 04 (fig. 71).

- 1953 - *Plan director de tragere*, aducere la zi a hărții militare din cca 1884 (cf. <http://nelucratiun.wordpress.com/2011/11/23/harti-istorice-planuri-directoare-de-tragere-banat>). Planul Nădlacului este aproape identic cu cel de astăzi (cu excepția extinderilor agro-industriale din perioada comunistă), unele indicații cartografice fiind în maghiară.

- 1988 - *Harta Nădlacului* către sfârșitul perioadei comuniste. Este semnată de A. Lehotsky și surpinde orașul în faza finală a evoluției sale, cu cele câteva incinte de „*IAS*” și „*SMT*” din zona peri-urbană și

cu câteva adaosuri de zone locuite. Este important ca reper pentru evoluția sa ulterioară. Sursa: Muzeul Slovac.

Informații arhitectural-stilistice

- începutul secolului XIV - *biserica din Nădlac* exista în centrul așezării, biserică funcționând în secolul XVI alternativ pentru catolici și ortodocși; este, probabil, cea care astăzi se numește „*Biserica din Dolmă*” sau „*Biserica Turcească*”; cf. unor informații mai vechi, ar fi avut un turn (sau două), de piatră, cu o boltă gotică în rețea și o fortificație în jur; dispărută

- jumătatea a II-a a secolului XV - ridicată din lemn *curtea fortificată* (asimilată unui castel) a familiei Jákcs din Nădlac; este protejată printr-un șanț de apărare; dispărută

- 1518 - urmând incendierii castelului vechi, este terminat *noul castel din Nădlac*, construit din piatră și cărămidă; dispărut

- după mijlocul secolului XVIII - *Biserica Ortodoxă Românească din Nădlac* se construiește din lemn; dispărută

- 1821-1822 - se construiește *Biserica Evanghelică* (de confesiune Augustină), *stil baroc*, cu turn înalt de 54 metri

- 1822-1829 - se construiește *Biserica Ortodoxă Română, de stil baroc/rococo*; este pictată de pictorul bănățean Ioan Zaicu (1868-1914)

- prima jumătate a secolului XIX - se construiesc numeroase clădiri particulare (locuințe) din materiale locale (pământ bătut, lemn, acoperiș din stuf etc.), conform unui stil care poate fi definit ca „*local, al Câmpiei de Vest*”; fără decorații de fațadă

- 1846 - se fondează *Biserica Romano-Catolică din Nădlac - elemente de stil Neogotic*

- 1846 - se fondează *Biserica Greco-Catolică, românească, din Nădlac - elemente de stil baroc provincial*

- jumătatea a doua a secolului XIX - se edifică numeroase clădiri publice (*Primăria, actualul liceu, actualul Grup Școlar Tajovski, Școala Generală Românească -fosta Casă Culturală, actualele grădinițe, dispensare, case parohiale* etc.) pentru care se adoptă *stiluri oscilând între baroc, neoclasic, frecvent compozite (eclectice)*

- jumătatea a doua a secolului XIX - se edifică (ree-
edifică) numeroase clădiri particulare (locuințe, ate-
liere și comerț), cu *decorație de fațadă compozită*
(*eclectică*); cele mai bogat decorate se concentrea-
ză în zona centrală a orașului
- 1882 - este ridicat (reedificat?) *turnul Bisericii Or-
todoxe Românești din Nădlac-stil baroc*
- 1893 - începe *construirea Bisericii Ortodoxe Sâr-
bești din Nădlac- elemente de stil*
baroc provincial
- cca 1900-1915 - se edifică locuințe cu *decorație*
de tip art-nouveau și eclectică

Elemente de structură urbanistică (analiză planimetrică, morfo-structurală și parcelară)

Acum orașul Nădlac are o structură generală de-
pendentă prea puțin de vecinătatea Mureșului (care
limitează vatra așezării către sud), ce a impus doar
un contur relativ curb, urmând traseul actual al
malului. În rest, structura stradală (în rețea rectan-
gulară) reprezintă aplicarea unui model urbanistic
frecvent întâlnit în zona Câmpiei Aradului (cursul
inferior al Mureșului), în intervalul sfârșitul seco-
lului XVIII- începutul secolului XIX. Efectul acestei
sistematizări habsburgice este cu atât mai evident
dacă se compară planul actual cu cel din anii '80
ai secolului XVIII („Ridicarea Josefină”), în care
apare structura nesistematizată (neregularizată). E
de presupus că, în cazul particular al Nădlacului,
această sistematizare să fi ținut cont parțial de ve-
chea structură care, conform „Ridicării Josefine”,
este relativ ordonată: o axă majoră est-vest (vechiul
drum de tranzit) și 5 străzi perpendiculare pe ea.
Forma generală a intravilanului este neregulată și
generată de evoluția ariei așezării în ultimele două
secole.

Rețeaua stradală a ariei principale, urbane, este de
tip „cartezian”, rectangular, cu străzi orientate est-
vest și nord-sud. Ea nu este uniformă, unele carouri
(grupări parcelare) fiind mai mari (zonele de sud-
vest și nord-est), altele fiind mai mici, cu o densi-
tate mai mare (zonele de vest și nord-vest, zona
centrală). Parcelarul este adaptat acestei geometrii

și situații, parcelele fiind majoritar dreptunghiulare
și oscilând între 500-700 mp și 1500-2000 mp. Zo-
nele cele mai dense sunt în centrul Slovac (aria din
jurul Bisericii Evanghelice Slovace) extins spre est
și vest.

Regularitatea respectivă nu se menține și în su-
dul intravilanului (mai ales în sud-vest), unde unele
străzi sunt relativ curbe, generând parcele defor-
mate. Situația este comună întregii zone vecine cu
brațul Mureșului și în sud-est.

Un element important, asociat morfo-structurii Nă-
dlacului, este reprezentat de *alinimentele stradale*
de arbori (în general 3 rânduri) care creează o at-
mosferă aparte, protejează clădirile de locuit (fă-
când umbră în timpul caniculei de vară și absorbind
praful caracteristic Câmpiei Mureșului și diferitele
noxe) și generează o imagine stradală complexă și
dinamică (în funcție de anotimpuri).

În nord-estul vetrei urbane propriu-zise există o arie
locuită de o factură deosebită (*Viile vechi*), având
drept axă drumul spre Peregu Mare. Inițial era o
parcelare cu plantații viticole și o locuire sezonieră,
transformată treptat în locuire permanentă. Este o
parte din ampla arie ocupată de sălașele care în-
conjura Nădlacul înspre nord, de la nord-vest până
spre nord-est. În perioada de maximă expansiune a
fenomenului (secolul XIX - prima jumătate a secolu-
lui XX), erau cca 700-800 și sunt vizibile pe planu-
rile din 1864 și 1884. Documentar, sunt amintite, în
număr mare, în sec. XVIII. Revenind la „Viile vechi”,
această arie are un parcelar foarte dispersat, orga-
nizat prin alei relativ paralele și orientate est-vest.
Axa principală, în care deșășează respectivele alei,
se desfășoară de-a lungul drumului către Peregu
Mare, unde parcelele au tendința de desfășurare
continuă pe ambele fronturi. Și această arie este
integrată intravilanului.

Nădlac are *două centre*, corespunzătoare celor
două mari comunități: română și slovacă. Sunt cen-
tre care tind să se unească, inclusiv ca urmare a
existenței a două variante de traseu de tranzit care
le traversează, generând activarea zonelor respec-
tive.

Centrul ariei românești (româno-sârb) este ampla-
sat în sud, spre Mureș, suprapunând aproape per-

fect vechiul centru medieval al Nădlacului. El are
o organizare în formă de „L”, cu cele două laturi
direcționate est-vest (str. I. Slavici) și nord-sud
(str. 1 Decembrie). Este centrat pe Biserica Orto-
doxă Românească și alte clădiri de cult (Biserica
Greco-Catolică și Biserica Ortodoxă Sârbă) sau de
interes comunitar (Primăria, Casa de Cultură-ac-
tuală școală, alte școli, grădinițe, dispensare etc.).
Această arie suprapune vechiul centru medieval al
Nădlacului, acumulând, în decursul timpului, vechi-
le arhitecturi, acum dispărute. Este un context care
explică existența unor situri arheologice incluse sau
articulate acestei arii.

Centrul ariei slovace aparține extinderii urbanisti-
ce din secolul XIX, din nordul vechii așezări și este
concentrat în jurul Bisericii Reformate Slovace și al-
tor clădiri publice (Liceul Slovac, Biserica Romano-
Catolică, comerț, servicii, instituții diverse). Are o
organizare compactă în jurul unui parc, care joacă
rol de spațiu public major, și al actualei piețe din
vestul Bisericii Reformate Slovace.

Este important de repetat faptul că există tendința
de racordare a celor două centre, prin prelungirea
Centrului Slovac spre vest și sud și a Centrului Ro-
mânesc spre nord. Rezultă în felul acesta o amplă
arie urbană cu un țesut dens și cu o arhitectură
tradițională de foarte bună calitate, în care au fost
inserate dotări de interes local.

Țesutul (morfologia) așezării depinde de geometria
generală a rețelei stradale, de schemele parcelare
amintite mai sus și de tipul de ocupare a parcelelor,
generând maniere relativ uniforme de constituire a
fronturilor stradale și cu densități uniforme. Dina-
mismul imaginii stradale este dat de caracteristicile
arhitecturale diferite (adaptate unor stiluri anume) și
alinimentele stradale despre care am amintit ante-
rior. În ceea ce privește densitatea, cele câteva arii
din zonele centrale, pe care le-am amintit deja, au
densități mai mari.

Modul de mobilare al parcelelor este tipic pen-
tru zona de câmpie Banat-Crișana. În majoritatea
parcelelor se respectă organizarea inițială, în care
clădirea de locuit este perpendiculară pe stradă,
anexele fiind amplasate în prelungirea ei. În zonele
centrale există tendința de a se ocupa în întregime

frontul stradal (clădirea având formă de „L”), rezul-
tând aliniamente continue de clădiri de locuit, între
care încep să apară mici unități comerciale. Același
fenomen se constată și în zonele de legătură dintre
cele două centre (între străzile Victoriei și 1 Decem-
brie) și racordurilor dintre ele (străzile I. Slavici și N.
Bălcescu).

Gospodăria conține o clădire de locuit, spre stradă
și anexe spre grădină. Frecvent, clădirea principa-
lă respectă, deasemenea, tradiția, fiind conforma-
tă pe baza unui plan dreptunghiular-prelung, cu o
prispă („târnaț”) însoțind casa spre curte. Planime-
tric, evoluția ei s-a petrecut în sensul descris mai
sus, definindu-se gospodării de tip închis spre stra-
dă. Stilistic, se constată existența mai multor tipuri,
urmând, în mare, evoluția stilurilor, dar având un
caracter provincial, rural. Toate sunt parter.

Cel mai vechi tip de locuință (prima jumătate a se-
colului XIX) menținut (conform informațiilor actua-
le), este întâlnit în special în zona slovacă. Casa
este relativ joasă, acoperită în două pante (inițial cu
stuf), cu fronton triunghiular spre stradă și prispă
cu stâlpi și balustradă din lemn. Asemenea clădiri,
edificate din materiale tradiționale, cu caracteristici
fizice de foarte bună calitate, există încă, în număr
mare; unele sunt renovate. Un exemplu este Muze-
ul Slovac, de pe str. I.G.Tajovski.

Un al doilea, este de stil compozit (eclectic), din ju-
mătatea a doua a secolului XIX, în care casa, fie
simplă (perpendiculară spre stradă), fie în formă de
„L” (o aripă ocupând frontul stradal în întregime sau
parțial), are o decorație tipică, aglomerată în zona
accesului, ferestrelor și cornișei.

Al treilea tip nu conține elemente de plan sau volum
deosebite față de primele două, dar are o decorație
parietală de tip „Art Nouveau”, iarăși simplificată,
conform posibilităților modeste ale comanditarilor.

Un al patrulea tip este reprezentat de clădirile de lo-
cuit fără o stilistică anume, fără decorație de fațadă
sau alte elemente caracteristice. Unele dintre ele au
rezultat prin intervenții de ultimă oră, care au presu-
pus distrugerea decorațiilor de fațadă și aplicarea
unor noi tencuieli strident colorate. Ele se înscriu,
însă, în tipul de front fragmentat sau continuu, pre-
cum și în volumetria tradițională. Marea majoritate

respectă aliniamentele stradale corespunzătoare zonelor respective.

Clădirile de locuit multietajate (blocurile de locuințe colective, P+2-P+4, unele cu comerț la parter), edificate în perioada comunistă (anii'80) formează fragmente de fronturi în zona centrală slovacă (str. Victoriei, N. Bălcescu-Piața, G. Coșbuc) și înlocuiesc vechile fronturi de case (vizibile în fotografiile din anii '70). Gabaritul depășindu-l cu mult pe cel tradițional, arhitectura modestă și calitatea slabă a execuției (tipice pentru anii '80) le individualizează într-o manieră negativă în peisajul urbanistic și arhitectural al Nădlacului.

Clădirile contemporane se caracterizează, în marea majoritate a cazurilor, prin lipsa de respect pentru regulile existente, dominante. Dacă regimul de înălțime (frecvent P+1) ar putea fi scuzat din motive funcționale, există alte caracteristici care le exclud din ansamblul contextual: retragerea față de frontul stradal (rezultând știrbiri ale frontului), izolarea în cadrul lotului, planimetrie întâmplătoare, sisteme de acoperire complicate, ciudate, culori stridente. Edificarea lor este asociată, în marea majoritate a cazurilor, defrișării aliniamentelor stradale amintite, fapt ce creează o altă disfuncționalitate majoră a contextului respectiv. Noile clădiri și așa urâte, disproportionale, devin mult mai prezente în frontul stradal respectiv. Ele funcționează foarte bine ca exemple „a contrario”, de tipul: „nu faceți așa”. Din păcate, ele au tendința de a se înmulți și au drept efect deteriorarea imaginii arhitecturale a orașului.

Concluzii

În concluzie, *caracterul specific al orașului* este dat de vecinătatea Mureșului (de care este separat prin dig la care se adaugă parcul „Păduriță”), de rețeaua stradală uniformă, organizată geometric, de aliniamentele stradale de arbori, de tipul de parcelar și de țesut urban, precum și de modul de mobilare al parcelelor, de constituire a fronturilor stradale, toate corelate cu tipul de casă tradițională. Se adaugă maniera de conformare a centrelor, în care arhitecturile majore, de interes comunitar, reprezintă valori istorice și artistice notabile, la care se articulează parcul (fosta Piața Unirii) și aliniamentele strada-

le de arbori. Merită relevat și caracterul particular al ariei din nord-est („Viile Vechi”). Toate acestea se constituie într-un ansamblu care merită să fie protejat în maniere diverse, dar concurând către menținerea caracterului specific și coerenței de ansamblu și de detaliu. El trebuie să fie un puternic atu, în perspectiva unei dezvoltări viitoare durabile, autosusținute.

SCHIȚĂ ASUPRA EVOLUȚIEI AȘEZĂRII – SECOLELE XIII-XX GENERALITĂȚI

Evoluția urbanistică și arhitecturală a Nădlacului este dependentă, în mod egal, de evoluția întregii zone geografice și de cea particulară, generată de evenimentele locale. Importantă, pentru scopul propus de studiu, este evoluția începând cu Evul Mediu care a determinat anumite funcțiuni și conformații ce au produs arhitecturi majore și anumite morfologii (actualmente dispărute dar existând în subteran) și continuată până spre jumătatea secolului XX. Caracterul specific și valorile orașului sunt conturate în acest mare interval de timp. După geneză (plauzibil secolul XII), există câteva praguri importante care ar defini etapele principale în evoluția urbanistică și arhitecturală a Nădlacului:

- secolul XV- (aparitia câtorva nuclee locuite (așezări, sate) gravitând în jurul Nădlacului;
- 1551/1552 - cucerirea otomană și începutul ocupației turcești;
- sfârșitul secolului XVI - evenimente militare care influențează viața Nădlacului;
- 1699 - Pacea de la Karlovitz, prin care Nădlacul este integrat Imperiului Habsburgic ; începe etapa regenerării așezării și se pun bazele dezvoltării sale moderne ; apar numeroase sălașe în afara localității;
- Jumătatea a doua a secolului XVIII (sfârșitul secolului XVIII) – ultima fază a evoluției premoderne, surprinsă de „Ridicarea Josefină” (cca 1770) ; urmează sistematizarea urbanistică ;
- 1802-1803 - colonizarea slovacă și generarea unei noi arii locuite în nordul celei existente în acel moment;

- deceniul III al secolului XIX - începutul edificărilor arhitecturilor majore și al organizării centrelor Nădlacului;

- sfârșitul secolului XIX - finalul procesului urbanistic de amplificare a intravilanului și de organizare a centrelor (surprins de Ridicarea topografică militară din 1884); dispariția ultimelor urme ale arhitecturilor medievale din sudul orașului;

- 1944- începutul epocii comuniste.

Ele vor fi detaliate în cele ce urmează.

EPOCA MEDIEVALĂ I (SECOLUL XII – MIJLOCUL SECOLULUI XVI)

Debutul documentar al Nădlacului este în anul 1192 (sub forma *Noglok*),

an în care apare și o altă componentă a așezării - *monasterium Kenez*, care va genera o așezare distinctă, cu o localizare imprecisă. Conform altor numeroase situații, prima mențiune documentară nu reprezintă momentul de început al așezării, acesta putând să preceadă cu câteva decenii documentul respectiv. Prin urmare, se poate considera că Nădlac apare în secolul XII, probabil în jumătatea a doua, undeva în nordul Mureșului, un reper fiind locul în care vor fi edificate biserica/bisericele și castelul, precum și planul conținut de „Ridicarea Josefină”. Atunci aparținea neamului Monoszlo, care stăpâna și mănăstirea, domeniul Nădlacului fiind foarte mare și bine dotat (98 de sate).

Elementele importante ale evoluției din primul interval de timp al acestei perioade sunt: eventuala fortificare a așezării (ineficientă în timpul atacului tătar din 1241, când sunt distruse și Nădlacul și mănăstirea Kenez) și refacerea așezării și a mănăstirii. Anterior anului 1247 (când este menționată documentar) este înființată „*villa Palatka*” (un sat în apropierea Nădlacului), iar semnele reconstrucției se văd prin edificarea spre sfârșitul secolului XIII a primei biserici, menționată documentar în 1332-1337 (prin preoții din Nădlac).

În 1421 este menționat documentar alt sat aflat în preajma Nădlacului - „*Réthkert*”, urmat de un altul - *Mélykútú Ráres* care apare documentar în jum. a doua a secolului. Ambele au dispărut între timp. În-

cepând cu 1474, domeniul și așezările sale aparțin familiei lakšič și este momentul în care se edifică prima reședință a ei (probabil fortificată și edificată din lemn), pe locul căreia se va ridica castelul. Lângă el, aceeași familie ridică o nouă biserică (*Biserica din Dolmă*), care este probabil cea care va funcționa temporar și pentru catolici și pentru ortodocși. Castelul este afectat de trupele lui Gheorghe Doja în 1514 și va fi reconstruit până în 1518. În 1529 este menționat comandantul cetății Nădlac, Vida Lucaci de Bașaraga. Cu excepția faptului că domeniul este cedat în 1542 reginei Isabella de Jagello și regelui minor Ioan Sigismund (până în 1550-1551), până la cucerirea otomană nu sunt consemnate alte evenimente urbanistice și arhitecturale importante.

Așadar, la mijlocul secolului XVI, Nădlac era o așezare cu un rol semnificativ în zonă. Centru unui important domeniu nobiliar, cu un castel, cel puțin o biserică (este de presupus că exista și biserica de secol XIII, o altă ipoteză fiind înlocuirea ei prin reconstrucție, de către familia lakšič în secolul XV), la care se adaugă o mănăstire și un număr de 3-4 sate care gravitau în jurul lui.

EPOCA MEDIEVALĂ II (1551/1552 - 1699)

Este perioada în care zona Nădlacului (nordul Mureșului, până în Crișana) este înglobat direct Porții Otomane. Situația nu este stabilă, cât timp, temporar, așezarea și componentele ei ajung să fie recâștigate de creștini.

O parte dintre așezările din „hotarul Nădlacului” sunt distruse în timpul confruntărilor din 1551-1552 (*Réthkert, Tövisköz, Ieneu*) apărând după un timp ca „puste”. *Deméng* este în aceeași situație (apare în 1555 ca *pustă*), dar va fi repopulată în 1564. Mănăstirea continuă să existe.

Reapar arii locuite exterioare așezării, câteva pe locul unora mai vechi (în 1561- este documentat din nou *Mélykútú Ráres*, iar *Predium Töviskes* apare ca *sălaș* în hotarul orașului). Câteva dintre ele vor avea de suferit în timpul evenimentelor din anii '90 ai secolului XVI, când zona este cucerită de creștini, atacată de tătari și recucerită de otomani. În acest interval, marii proprietari ai zonei o părăsesc defini-

tiv, refugiindu-se în Transilvania. *Castelul* durează până în 1616, când este distrus la ordinul beglerbegului Timișoarei, dar va continua să rămână ca ruină până spre sfârșitul secolului XIX.

La mijlocul secolului XVI se constată noi reconfigurări ale așezărilor. În 1647 în pusta *Tövisköz* se așază 2 familii sârbești, *Ieneu* repopulându-se tot cu sârbi, în timp ce în 1650 *Deméng* devine din nou pustă. *Kenézháza* (așezarea mănăstirii Kenez) apare ultima oară în 1665 într-o hotărnicie otomană. În 1686 se produc noi pustiiri în timpul atacului turcotețar; *Tövisköz* este distrus, ulterior menținându-se ca „Pusta Tövisköz”, în sud-estul orașului.

Cele două biserici continuă să funcționeze: cea Ortodoxă (Sf. Nicolae, devenită ulterior, probabil, „Biserica dinVelj”) și „Biserica din Dolmă” (cea ridicată de familia lakšič). Nu se cunosc moschei ridicate aici în timpul Etapei Otomane.

Etapa ia sfârșit prin includerea zonei în Imperiul Habsburgic, prin pacea de la Karlovitz din 1699.

Concluzionând, în etapa otomană Nădlacul are o evoluție fluctuantă, perioadele de acalmie alternând cu cele de conflict și distrugeri. Dacă așezarea propriu-zisă rezistă, aproape toate ariile exterioare ei (inclusiv mănăstirea Kenez) dispar definitiv, rămânând doar ca „puste” („seliști”), actualmente situri arheologice. Aceeași soartă o are și castelul.

EPOCA DE TRANZIȚIE (MODERNĂ I) (1699- 1802/1803)

Prima perioadă a etapei habsburgice începe prin reconstrucția așezării și reorganizarea zonei ca graniță militară (până în momentul în care Banatul va fi cucerit de habsburgi), presupunând existența unui centru grăniceresc (amintit în 1701-1702) cu o trupă militară dominată de sârbi. După 1699 în *Nădlac* încep colonizările cu sârbi (în 1701 Episcopul Benkovits din Oradea, numără cca. „600 de gospodari foarte buni”, dintre care mulți sunt sârbi). În același timp, *Nădlacul se află în plină reconstrucție*; sârbii își *construiesc o biserică* alături de vechea biserică din sat -„Biserica din Velj”). *Ieneu*, în schimb, este amintit ca pustă, la fel și *Palata*, în anii '40 ai secolului XVIII.

Începând cu 1742, apar documentar numeroase sălașe în jurul Nădlacului (*Kapitánysziget* și *Kisbodzás* în prima fază), urmate în 1764 de multe altele (*Insula Ianitzky*, *Nagybodzás*, *Nagylaky Sziget*, *Predium Derekes*, *Predium Kövegy*, *Predium Tony*). Este un fenomen care nu este cartografiat de „Ridicarea Josefină” (cca 1782), dar extrem de prezent în ridicarea topografică din 1864.

Un moment semnificativ este anul 1750, când granița militară de pe Mureș este desființată și zona este cedată Coroanei Maghiare, până în 1843. În aceste condiții, numeroase familii de sârbi migrează în Ucraina, Banat sau Serbia, în locul lor venind români. În 1752 *Nădlac devine oraș*, *Primăria primind sigiliu*.

Biserica Românească de zid (foarte probabil vechea biserică -„din Velj”, la rândul ei probabila succesoare a celei catolice) fiind ruinată la mijlocul secolului XVIII, în 1756 se începe edificarea unei *noi biserici de lemn*, care, distrugându-se ulterior, i-ar fi rămas urmele până târziu undeva pe str. V. Lucaciu (nr. 39?).

Dacă în 1757 se numărau 3 negustori greci, 165 de gospodari și 70 săraci (cca 8-900 de locuitori), în 1767 Nădlac are 373 case gospodărești (cu 1710 suflete) și 376 case de săraci (cu 683 suflete); sunt 3 negustori. În total, 2396 *locuitori*. Este o creștere semnificativă, neînsoțită de evenimente constructive importante, cu excepția amintitei biserici de lemn și a edificării în 1771 a unei școli românești.

Această realitate este surprinsă de „Ridicarea Josefină” din jurul anului 1782, care este prima hartă cu un mare grad de exactitate de care se dispune. Ea informează asupra locului ocupat și întinderii Nădlacului, asupra rețelei de străzi. De asemenea, în sudul așezării, este figurată o mare biserică înconjurată de zid (foarte probabil „Biserica dinVelj”) și, aproape de Mureș, o incintă, posibil de a fi ruina castelului (în 1774 sunt menționate ambele ruine). Este, fără nici o îndoială, planul Nădlacului dinainte de sistematizare (regularizare), dar conținând, după cum spuneam, elemente de regularitate.

După începutul anilor 1780, urmează sistematizarea (în legătură cu care un reper ar fi însăși „Ridicarea Josefină” și informația privind măsurătorile cadas-

trale din 1771), apoi numeroase sate din zonă vor fi regularizate planimetric, mai mult sau mai puțin radical. În ceea ce privește Nădlacul, arătam anterior că este aproape sigur că i se mențin traseele majore (oricum, destul de geometrice), impunându-se doar alinieri parțiale. Hărțile ulterioare fac posibilă detectarea acestora cu destul de mare precizie.

La sfârșitul acestei etape (anii 1801-1802), Nădlac, probabil regularizat parțial, are centrul grupat în jurul Bisericii Ortodoxe Românești (din Velj, reprezentată în „Ridicarea Josefină” cu o incintă fortificată), dublată temporar printr-o biserică de lemn, la care se adaugă Biserica Sârbească. Existau sub formă de ruină castelul și Biserica din Dolmă. Aria acoperită este cea desenată în „Ridicarea Josefină”, probabil ușor extinsă în ultimele 3 decenii.

EPOCA MODERNĂ II (1802/1803 - SFÂRȘITUL SECOLULUI XIX)

Un moment semnificativ în istoria așezării este colonizarea masivă cu slovaci (1802-1803), care impune extinderea vetrei Nădlacului, spre nord. Conform altor repere existente în legătură cu situații similare, este plauzibil ca noua comunitate să fi fost localizată în zona din jurul pieței corespunzătoare Bisericii Reformate, la oarecare distanță spre nord, de vechea așezare. Conform unor date concrete care trebuie verificate suplimentar, primii coloniști s-ar fi așezat în zona străzilor Mester, Bătania, Măcău, Primăriei (actualul careu format de străzile 1 Decembrie, Independenței și G. Coșbuc). Ulterior această nouă arie se va articula celei vechi românești, probabil odată cu rezolvarea propriului centru. Un indiciu referitor la conformarea noului centru este momentul ridicării Bisericii Slovace (1821) și a altor construcții în zona ei (1834), moment în care, în mod sigur, trama stradală era definitivată. În cadrul procesului urbanistic de extindere, este plauzibil ca traseele străzilor sistematizate către sfârșitul secolului XVIII din vechea arie (cea locuită de români și sârbi), să se fi continuat spre nord, printr-un proiect urbanistic unitar. Acest fapt este probat de actuala rețea stradală.

Evenimentele urbanistice și arhitecturale se deru-

lează rapid și la o scară deosebită. În 1812 - se împart *locurile de vii* în zona Nădlacului și astfel ia naștere zona „Viile Vechi”, din nord-estul orașului. Între 1814 și 1822 se organizează primele târguri și în același interval de timp meșteșugarii se organizează în bresle. Nădlacul trece prin momente dificile în 1822 și 1834, când, Mureșul revărsat distruge arii locuite importante din sudul său (mai ales cartierul Bugeacul Românesc). Cele două vechi biserici (din Velj și din Dolmă) sunt demolate și începe ridicarea unor noi diguri care vor îngloba sau distruge vestigiile rămase din castel și din Biserica din Dolmă.

Începe și se continuă ridicarea unor biserici care există și astăzi: *Biserica Evanghelică Slovacă* (1821-1822), *Biserica Ortodoxă Românească* (1822-1829, iar turnul se ridică în 1882), *Biserica Romano-Catolică* (fondată în 1846), *Biserica Greco-Catolică Românească* (fondată în 1846), *Biserica Ortodoxă Sârbă* (începe construirea în1893). În același interval de timp se ridică câteva școli (actualul *Liceu*, *Primăria*, actualul *Grup Școlar Industrial „J.G. Tadjovsky”*), alte clădiri publice (*parohiile Reformată și Ortodoxă Românească*, actuale *grădinițe și dispensare*). Către sfârșitul secolului XIX, Centrul Slovac conține mult comerț, în clădiri pe parter construite cu acest scop sau la parterul unor clădiri P+1, parțial menținute, parțial demolate în anii '80, pentru edificarea blocurilor de locuințe. Imagini ale fostelor fronturi ale pieței sunt vizibile în fotografiile de epocă din anii '70 ai secolului XX.

În jumătatea a doua a secolului XIX, după ce, începând cu 1843 locuitorii sunt împroprietăriți, se amplifică funcțiile economice (înființări de cooperative, mici industrii, mori de apă și vânt etc.). De asemenea, se constată o remarcabilă *dinamică demografică*: 9748 locuitori (în 1851), 10.646 sau 12.800 locuitori (în 1880) și 13.623 (în 1890).

Efectul colonizării masive a slovacilor și al sistematizării orașului, precum și creșterea naturală demografică sunt reflectate, topografic, în planurile din 1864 și 1884. Ambele înfățișează Nădlacul amplificat pe toate direcțiile până spre limitele atinse astăzi, dar ocolind spre vest o mlaștină care nu era desecată. Este o „scobitură” în intravilan (zona careului format din zonele mediane ale străzilor

actuale Decebal, Vladimirescu, Mărășești, Avram Iancu, intersectate cu tronsoanele vestice ale străzilor Independenței, Bălcescu, Coșbuc, Eminescu, Enescu) care, în planul din 1884 tinde să fie ocupată.

În aceleași planuri se observă Piața slovacă și cele 4 biserici ridicate până atunci. De asemenea, este vizibilă tendința de rezolvare a problemelor inundațiilor, prin digurile ridicate până în acel moment. În ceea ce privește evoluția unora dintre detaliile planimetrice, se observă că actuala str. Kogălniceanu nu era definită urbanistic, probabil din cauza unui vechi braț al Mureșului. Marile lacuri și bălți din jurul Nădlacului continuă să existe.

Din punct de vedere arhitectural, se poate considera că este etapa definitorie pentru stilistica Nădlacului, atât în ceea ce privește arhitectura majoră (clădiri religioase sau civile) cât și cea minoră (rezidență, comerț, ateliere etc.).

Acestea sunt elementele caracteristice Nădlacului la sfârșitul acestei etape, mai târziu, noutățile urbanistice și arhitecturale nu vor fi mari.

EPOCA MODERNĂ III (SFÂRȘITUL SECOLULUI XIX-MIJLOCUL SECOLULUI XX)

Secolul XX debutează prin cea mai mare valoare demografică din istoria Nădlacului: 14.034 locuitori în 1910. Ea se menține și după Primul Război Mondial, când, în 1920, are 13.988 locuitori. În afara faptului că sunt consemnate câteva organizări moderne ale orașenilor: *Corporația meseriașilor, Asociațiunea Comercianților și Căminul meseriașilor independenți din Nădlac*, semn al progresului economic înregistrat până în acel moment, nu sunt consemnate elemente notabile urbanistice. Este perioada în care se atinge, practic, conturul actual al intravilanului, eliminându-se enclava din vest. Vârsta arborilor din parcul central și a aliniamentelor stradale dovedește că această jumătate de secol reprezintă perioada de început a plantărilor, extrem de necesare pentru microclimatul urban (protecție împotriva soarelui, prafului agricol, noxelor care începeau să apară etc.) și pentru imaginea orașului.

Din punct de vedere arhitectural, se constată continuarea edificărilor și reedificărilor (cu materiale noi, între care cărămida arsă), adoptându-se stiluri contemporane: compozite (prelungiri ale celor de secol XIX) și caracteristice momentului 1900. Singura arhitectură majoră ridicată este *Biserica Sârbească*, terminată în 1909.

Considerăm începutul celui de-al Doilea Război Mondial ca sfârșit al etapelor de evoluție ale Nădlacului concludente pentru subiectul nostru, dar am inserat și planurile din 1953 și din 1988, pentru a asigura un punct de pornire și a fi un reper pentru evoluțiile din perioada comunistă și cele actuale.

EVOLUȚIA ARHITECTURII DIN NĂDLAC

ETAPA MEDIEVALĂ (INCLUSIV ETAPA OTOMANĂ)

Această etapă nu a lăsat urme supraterane în orașul actual, dar există, în mod cert, numeroase vestigii subterane. Acestea ar trebui să conțină date despre principalele arhitecturi edificate atunci (*mă-năstirea Kenez, prima Biserica Catolică, Castelul cetate, Biserica din Dolmă, Biserica Românească veche etc.*) cu stiluri având elemente romano-gotice sau eventual bizantine.

Arhitectura minoră (locuirea și elemente auxiliare ei) este dificil de definit. Este plauzibil să fie modestă, joasă, edificată din resurse locale, aidoma celei care se menține astăzi din secolul XVIII-XIX.

ETAPA DE TRANZIȚIE (SECOLUL XVIII)

Odată cu intrarea Nădlacului în componența statului habsburgic și relansarea sa de după conflictele din secolul XVII, arhitectura rezidențială continuă tradiția locului, transmisă până spre secolul XX. Dintre vechile arhitecturi majore continuă să funcționeze *Bisericile din Dolmă și Velj*, la care se adaugă temporar o *Biserică Ortodoxă Românească* construită din lemn. De asemenea, este edificată prima *Biserică Ortodoxă Sârbească*. Nici această etapă nu a lăsat urme supraterane, unele elemente fiind demolate ulterior, altele reconstruite. În ceea

ce privește *arhitectura civilă rezidențială* este posibil ca anumite clădiri din sudul orașului să conțină părți din această perioadă, înglobate în arhitectura actuală. Ele pot fi detectate fie arheologic, fie prin decopertare, fie prin alte studii preliminare unor intervenții asupra lor.

ETAPA MODERNĂ (SECOLUL XIX - SECOLUL XX)

Această etapă este cea mai lesne de definit. Se poate considera că ea a definit stilistic Nădlacul. Arhitectura majoră de cult (*Bisericile Reformată Slovacă, Ortodoxă Românească și Sârbească, Greco-Catolică Românească și Romano-Catolică*) și civilă (*primăria, școli, grădinițe, sedii ale unor organisme urbane diverse etc.*) este prezentă în Nădlacul actual și domină peisajul urban, dându-i un caracter particular. Această arhitectură intră în relație și participă la compoziția spațiilor publice majore (Piață Centrală în primul rând sau străzile formând rețeaua majoră), așa cum au rezultat în urma sistematizării de la sfârșitul secolului XVIII.

Arhitectura rezidențială obișnuită parcurge și ea o evoluție descrisă mai sus, putându-se defini cel puțin 3 etape (*tradițională, eclectică, Art-Nouveau*), la care se adaugă un mare număr de clădiri particulare nedefinite stilistic, dar corect inserate în fronturile respective și ridicate în întreaga perioadă.

În ultima parte a secolului XX și primul deceniu al secolului XXI, puține arhitecturi majore sau minore au fost adaptate caracterului specific al Nădlacului. Ne referim atât la blocurile comuniste din centru, cât și la intervențiile particulare din ultimele decenii. Ele distorsionează (deocamdată nu foarte grav) elementele istorice și tradiționale valoroase, generând un început de haos urbanistic care trebuie diminuat în etapele următoare.

CONCLUZII

Caracterul specific al orașului are o sumă de componente: relația cu mediul natural valoros, un anumit tip de geneză și evoluție în etapele medievală și premodernă, un tip de urbanism evoluat („cartezian”), apărut către sfârșitul secolului XVIII, mo-

dul specific de constituire a centrelor, o morfologie parcelară dependentă de urbanistică și de modul de edificare și caracteristicile arhitecturale ale cădriilor publice majore și ale celor minore, individuale. *Relația cu mediul natural* este definită de amplasarea în plină câmpie și de vecinătatea Mureșului (de care este separat prin dig), la care se adaugă parcul „Pădurița”. În ciuda faptului că este înălțat cu cca 2-3 metri peste nivelul terenului, digul permite relația vizuală directă între componenta artificială și cea naturală.

Istoria multiseculară a Nădlacului, anterioară secolului XVIII, a lăsat în urmă situri arheologice extrem de interesante și valoroase, din păcate nelocalizate și neexplorate încă (cu excepția cimitirului de secol IX-X din nord-vest). Este necesar ca ele să fie detectate prin studii specifice și protejate într-o manieră care să le integreze programelor de dezvoltare zonală. Faza finală a acestei istorii este consemnată în „Ridicarea Josefină”, de pe la 1782.

Urbanistica Nădlacului este definită de rețeaua stradală uniformă, organizată geometric probabil în ultimele două decenii ale secolului XVIII. Este plauzibil (comparând planurile din cca 1782 și 1864) ca elemente ale rețelei stradale a vechii așezări să fi fost menținute în cadrul sistematizării din ultima parte a secolului XVIII. Dacă este așa, valoarea urbanistică se împletește cu cea istorică, rezultând un complex de importanță majoră. Trama stradală geometrică este articulată manierei de conformare a centrelor, în care arhitecturile majore, de interes comunitar, reprezintă valori istorice și artistice notabile. Ele sunt legate printr-un țesut intermediar valoros și având tendințe de densificare. Merită relevat și caracterul particular al ariei din nord-est („Viile Vechi”).

Morfologia specifică orașului Nădlac conține un anume tip de parcelar și de țesut urban, precum și un mod specific de mobilare a parcelelor, de constituire a fronturilor stradale, toate corelate cu arhitecturile publice (acoperind ca stilistică secolul XIX și începutul secolului XX) și cu tipul de casă tradițională, parcurgând și ea o evoluție evaluată anterior. Nu trebuie uitată contribuția extrem de pozitivă a verdelei urban, concentrat în parcul central (în

sudul liceului) și structurat stradal prin aliniamente profunde de arbori, aliniamente care participă direct la valoarea arhitecturii fronturilor.

Toate acestea se constituie într-un ansamblu care merită să fie protejat în maniere diverse, dar concurend către menținerea caracterului specific și coerenței de ansamblu și de detaliu. El trebuie să fie integrat oricărei variante de dezvoltare viitoare durabilă, autosusținută, care, în afara consecințelor favorabile pe care le va avea pentru mediul local, ar fi și caracteristică apartenenței la spațiul european.

ZONIFICAREA INTRAVILANULUI ȘI PROPUȘI DE ACTUALIZARE ȚI LISTEI MONUMENTELOR ISTORICE

ZONIFICAREA INTRAVILANULUI

zona 1: „Centrul Slovac” (definit de str. Victoriei, Independenței-Tajovski, Independenței-Boor, G. Coșbuc), „Centrul Românesc” (definit de str. V. Lucaciu, 1 Decembrie, Victoriei, I Slavici, M. Viteazul), cu ariile adiacente, cf. hărțile 05a și 05b

zona 2: Zona de legătură între cele două centre (definită pe direcția E-V de str. 1 Decembrie și Independenței), cf. hărțile 05a și 05b

zona 3: Zona de sud a orașului, prelungită dincolo de dig și articulată parcului „Păduriță”; ea corespunde în mare ariei desenate în „Ridicarea Josefina” și conține un mare număr de situri arheologice, menționate mai sus, urmând de a fi definite cu exactitate prin metode diverse, cf. hărțile 05a și 05b

zona 4: complexul cimitirelor din nord, cf. hărțile 05a și 05b

zona 5: Viile Vechi, cf. hărțile 05a și 05b

zona 6: situri arheologice exterioare intravilanului (cimitirul de secol X-XI de lângă cimitirul din nord, tumulul din N-V –la cca 2,5 km, zona „Gârbovac” din est și „Predium Töviskes” din S-E, desenate în hărțile din 1864 și 1884), cf. hărțile 05a și 05b

zona 7: restul intravilanului, cf. hărțile 05a și 05b

zona 8: incinte agro-industriale și cu alte destinații apărute în perioada comunistă

LISTA ACTUALĂ A MONUMENTELOR ISTORICE

Conform Listei Monumentelor Istorice actualizată în 2010, în Nădlac sunt protejate ca monumente istorice următoarele (vezi și harta 06):

337 AR –II-m-B-00633 Ansamblu urban Nădlac – oraș, cu următoarele componente și contur: zona din jurul Bisericii Evanghelice Slovace, inclusiv fronturile adiacente și anume- la sud: Școala Slovacă; la vest: Școala Generală; la nord: de la Biserica Romano-Catolică până la clădirea Liceului; la est: construcțiile situate la intersecție

338 AR –II-a- B-00634 Ansamblu bisericii „Sf. ierarh Nicolae” Nădlac –str. Ion Slavici nr. 68

339 AR –II-m B-00634.01 Biserica „Sf. ierarh Nicolae” Nădlac – str. Ion Slavici nr. 68

340 AR –II-m B-00634.02 incintă cu gard fier forjat Nădlac – str. Vasile Lucaciu nr. 12

341 AR –II-m B-00635 Biserica slovacă evanghelică Nădlac – str. Piața Unirii nr. 1

PROPUȘI CONȚINUTE DE DOCUMENTAȚIILE ANTERIOARE

Există câteva propuneri ale unor documentații anterioare care merită a fi menționate mai jos.

PUG-ul orașului Nădlac (autor, firma SC. Obiectiv SRL, arh. Ion Feier), Arad, 1997 (așadar, anterior apariției și publicării primei Liste a Monumentelor Istorice, anexă a Legii 422), propune, în afara ansamblului urban din jurul Bisericii Slovace, alte arhitecturi considerate valoroase din punct de vedere istoric și arhitectural: Biserica Ortodoxă Românească, Primăria, alte clădiri din fronturile Str. 1 Decembrie.

Prin Studiul Istoric al PATJ Arad (autor „Complexul Muzeal Arad”, coordonator dr. Peter Hügél, Arad, 2008) se propune clasarea unui nou monument, un tumul (probabil din Epoca Fierului), amplasat la cca 2,5 km nord-vest de oraș (cf. Fișei de mai jos), remarcându-se și alte valori arhitecturale susceptibile de a deveni protejate ca monumente istorice, fără a fi numite ca atare.

1.	1.	Nădlac, „2, 5 km nord-vest de oraș”, oraș Nădlac, județul Arad
	2.	Tumul
	3.	N46°12.194', E20°47.031'
	4.	Tumul de mari dimensiuni, de pe suprafața căruia a fost cules un fragment ceramic, ce aparține primei epoci a fierului
	5.	Prima epocă a fierului?
	6.	Inedit

COMENTARIU ASUPRA LISTEI MONUMENTELOR ISTORICE ÎN RAPORT CU ACTUALUL STUDIU ISTORIC

Lista actuală cuprinde două tipuri de monumente istorice: un ansamblu urban și 2 piese de arhitectură.

Primul (ansamblul urban) este strâns concentrat în jurul uneia dintre cele două monumente (Biserica Evanghelică Slovacă) și cuprinde câteva clădiri publice importante din noul centru al orașului (apărut în secolul XIX) și nu se extinde suficient pentru a cuprinde și o zonă rezidențială care să corespundă modelului tradițional de locuire. De asemenea, se constată că ansamblul urban se suprapune aproape perfect peste *zona de protecția a Bisericii Evanghelice*, această coincidență creind confuzii în administrarea zonei.

Al doilea obiect de arhitectură - Biserica Ortodoxă Românească - este izolat în sudul orașului, iar zona sa de protecție cuprinde alte două edificii de cult.

O primă problemă este lipsa completă a siturilor arheologice din actuala Listă a Monumentelor Istorice (există doar propunerea din PATJ Arad de introducere a unui tumul preistoric pe această listă, propunere nefinalizată printr-o documentație specifică), cu toate că istoria Nădlacului consemnează existența a numeroase elemente de acest gen. Astfel, se constată, că, în ciuda existenței (documentate în mod sigur) unui mare număr de ansambluri sau arhitecturi istorice dispărute (arii locuite- sate, biserici, cetatea- castel etc.), constituind situri arheologice de valoare, Lista Monumentelor Istorice actuală nu protejează nici un asemenea sit. Ne referim la cele care au putut să fie localizate cu exactitate. Restul urmează să fie detectate, evaluate și delimitate prin studii viitoare.

Un caz aparte îl constituie succesiunea bisericilor medievale și premoderne, reflectată în „istoria în date” și „Evoluția așezării”. În acest sens, remarcăm existența unei relative confuzii în ceea ce privește bisericile medievale din Nădlac: *1- Catolică veche* (secolul XIII), *2 - „Biserica din Dolmă”* (ridicată probabil de familia Iakšič în secolul XV și existentă-ruinată- până în 1834, când este demolată, rămânând doar cripta până la sfârșitul secolului XIX), *3- Catolică și Ortodoxă* (funcționând ca atare la înc. sec. XVI), *4- „Biserica din Velj”* (eventual cea veche Catolico-Ortodoxă, devenită doar Ortodoxă prin plecarea masivă a populației catolice în Transilvania în perioada otomană; este văzută în 1755 și demolată în 1822, ca urmare a revărsării Mureșului), *5- Biserica Românească Sf. Nicolae* (menținută ca ruină până în 1755 și văzută de Episcopul Sinesie Jivanovici), *6- prima Biserică Sârbă* (ridicată la începutul secolului XVIII lângă turnul celei vechi - Biserica din Velj). Este plauzibil să se considere următoarea continuitate pe același loc: Biserica Catolică-Biserica Catolică/Ortodoxă- Biserica Românească Sf. Nicolae-Biserica („din Velj”). Există și varianta ca Biserica Catolică/Ortodoxă (consemnată aici la începutul secolului XVI) să fie cea ridicată de familia Iakšič și care va deveni „Biserica din Dolmă”. Noile biserici ortodoxe (românească și sârbească) s-au edificat în zona Bisericii din Velj, care este localizată de unii istorici, pe str. V. Goldiș nr. 14 (număr vechi sau nou?). Această succesiune și detectarea corectă a locurilor ocupate de ele în intravilanul actual este extrem de importantă prin precizările care pot să apară, referitoare la siturile arheologice existente în sudul actual al intravilanului Nădlacului.

O a doua problemă constatată la fața locului și legată de sistemul existent de protecție este cea referitoare la arhitecturile majore neincluse pe actuala listă (cu excepția celor care fac parte din ansamblul urban protejat din jurul Bisericii Reformate Slovace): Primăria, celelalte două biserici (Greco-Catolică Românească și Ortodoxă Sârbească), școli, grădinițe, sedii ale unor instituții și foruri diverse. Din cauza necunoașterii unor elemente de fizica construcțiilor, a componentelor care dau valoare arhitecturală și a evaluării incorecte a raportului

protecție-modernizare, se constată o serie de intervenții care nu fac bine nici funcțiunii, nici clădirii, nici ideii de valoare istorico-arhitecturală. Între ele menționăm: schimbarea tâmplăriei vechi din lemn (făcând parte intrinsecă din arhitectura clădirii) prin tâmplărie banale din plastic cu geam „termopan”, tencuieli cu procente importante de ciment, culori stridente etc. Deprecierea arhitecturală este aproape tot timpul asociată distrugerii porțiunii respective din aliniamentele stradale de arbori, rezultatul fiind necorespunzător.

O a treia problemă se referă la arhitectura rezidențială particulară și la anexele ei, unde doar un număr mic de intervenții de întreținere sunt de bună calitate și respectă arhitectura tradițională sau istorică. În rest, nici una dintre intervențiile de modernizare/conversie nu este conformă cu caracteristicile acestei arhitecturi și cu parametrii existenți în ceea ce privește arhitectura istorică/tradițională. Se constată numeroase distrugeri de decorații de fațadă, termoizolare, finisaje cu materiale neconforme, vopsiri în culori stridente, la care se adaugă extinderi și plombări de foarte proastă calitate în sine și în raport cu calitatea arhitecturii existente. Practic, nu cunoaștem nici un exemplu pozitiv în acest ultim caz de intervenție. Mai mult, se constată demolarea unor clădiri de mare valoare arhitecturală (vechime, formă, decorații, materiale etc.), fenomenul accelerându-se în ultimul timp. Un exemplu recent este demolarea clădirii din str. I.G.Tajovski nr. 13 (vecină cu Muzeul Slovac), petrecută între două deplasări ale noastre la Nădlac (martie-aprilie 2011). Conform reperelor existente pe aceeași stradă, ea va fi înlocuită printr-o nouă construcție ignorând tradiția, istoria, contextul urbanistic care dau valoare Nădlacului. Toate aceste cazuri și altele despre care încă nu se știe nimic, dar sunt previzibile, necesită luarea unor măsuri ferme și rapide de protecție integrată a tuturor elementelor și vor fi ilustrate în planșele anexate.

PROPUNERI DE ACTUALIZARE A LISTEI MONUMENTELOR ISTORICE

Urmând același model ca la Pecica (cf. Studiul istoric al PATJ Arad), Fișa fiecărei propuneri conține 6 câmpuri: 1. Localizarea administrativă; 2. Tipul monumentului; 3. Coordonate geografice (adresă); 4. Descrierea monumentului; 5. Dată; 6. Bibliografie

Propuneri; generalități

Propunerile noastre includ actualele poziții din Lista Monumentelor Istorice, ca atare sau modificate. De asemenea, reluăm propunerile din documentațiile urbanistice amintite mai sus și propunem noi obiective.

Noua listă va conține situri arheologice, ansambluri de arhitectură (urbane), unul dintre ele fiind articulat sitului arheologic al Nădlacului medieval și zonei „Păduriță” și câteva piese de arhitectură considerate definitorii pentru istoria arhitecturii din Nădlac. De asemenea, propunem spre protecție o amplă arie urbană de legătură între cele două ansambluri protejate, arie care să fie protejată ca „ansamblu rezidențial tradițional valoros”, cu un regulament specific, mai permisiv decât cel al celor două ansambluri centrale, dar prin care să se mențină caracteristicile generale ale țesutului, tipul de front, elementele stilistice existente și să se stabilească limitele noilor intervenții.

Situri arheologice

În cele ce urmează sunt propuse siturile arheologice localizate:

1.	1.	Nădlac, „2, 5 km nord-vest de oraș”, oraș Nădlac, județul Arad
	2.	Tumul
	3.	N46°12.194', E20°47.031'
	4.	Tumul de mari dimensiuni, de pe suprafața căruia a fost cules un fragment ceramic, ce aparține primei epoci a fierului
	5.	Prima epocă a fierului?
	6.	Inedit

2.	1.	Nădlac, „Tövisköz Pusta”, oraș Nădlac, județul Arad
	2.	Sit arheologic; vechea așezare Tövisköz, cunoscută ca „Predium Tövisköz” (1561) și devenită „Pusta Tövisköz”
	3.	N46°09'12”, E20°45'57” și cf. harta 07a
	4.	Fostă așezare medievală, din secolele XV-XVI, distrusă de turci în 1552, repopulată în 1647, părăsită ulterior
	5.	Evul Mediu și perioada premodernă
	6.	Cf. A. Roz, K. Géza, <i>Dicționarul istoric al localităților din județul Arad</i> , Arad, 1997, p.176; localizată prin hărțile din 1864 și 1884

3.	1.	Nădlac, „Holumbu Gârbovăt” („Holumbu Izvorului”), cca 1 km est de oraș Nădlac, județul Arad
	2.	Sit arheologic; vechea așezare Mélykútú Ráres, din secolul XV (ante 1474, când moșia Nădlac, inclusiv satul respectiv intră în posesia fam. lakšić)
	3.	N46°09'58”, E20°46'24” și cf. harta 07a
	4.	Fostă așezare medievală, din secolul XV, amintită documentar în 1561, 1564 (posesie a familiei Serjény) și în secolul XVIII (pustă), deci părăsită între timp
	5.	Evul Mediu și perioada premodernă
	6.	Țucra Petru, Pribeagul, <i>Pietre rămase...</i> (Op. cit.), București, 1936, p. 348; localizată prin hărțile din 1864 și 1884

4.	1.	Nădlac, „Necropolă la nord-vest de cimitirul nordic”, oraș Nădlac, județul Arad.
	2.	Necropolă
	3.	N-V de cimitirul nordic al Nădlacului (N46°10'35”, E20°43'56”)și cf. harta 07a
	4.	Necropolă cu morminte de călăreți, parțial cercetată, parțial distrusă de diverse lucrări din zonă
	5.	Sec. IX-X d. Hr.
	6.	Informații Peter Hügél, cercetări Florin Mărginean, Complexul Muzeal Arad

Restul siturilor (castelul, bisericile medievale și premoderne, amintite anterior), sunt propuse de a fi protejate în cadrul *Ansamblului urban-arheologic-natural Nădlac sud* sau, nefiind localizate (foste sate din hotarul Nădlacului), nu pot fi decât amintite: *Palatka, Réthkert, Ieneu, Deméng, Bujac*.

Ansambluri urbane

Propunem menținerea poziției *Ansamblu urban Nădlac* (din jurul Bisericii Evanghelice Slovace), *337 AR -II-m-B-00633*, cu o titlatură modificată (*Ansamblu urban Nădlac nord*) și extins, în așa fel încât să cuprindă și arii urbane rezidențiale valoroase din imediata proximitate. Câteva dintre clădirile de pe str. I.G.Tajovski, I. Boor și din nord-vest și vest își mențin caracteristicile tradiționale aproape neschimbate. Ocrotirea acestei locuiri centrale va conduce la o protecție mai eficientă a ariei respective și la menținerea unei anumite valori a contextului principalelor arhitecturi protejate și/sau majore din zonă (Biserica Reformată Slovacă, Liceul, Grupul Școlar, Biserica Catolică. Câteva demolări recente sau preconizate de clădiri istorice valoroase din și de la limita acestei arii demonstrează necesitatea protecției sale sub această formă.

De asemenea, propunem un al doilea ansamblu urban în sud (*Ansamblul urban-arheologic-natural Nădlac sud*), din jurul Bisericii Ortodoxe Românești, cu componente mixte (arhitecturi istorice- publice și particulare, situri arheologice și sit natural valoros), la care se adaugă ariile locuite din proximitate, cu aceleași motivații ca și în cazul primului ansamblu protejat. Aici sunt localizate și cele mai vechi etape de evoluție medievală a Nădlacului, conținând siturile arhitecturilor medievale și premoderne dispărute: castelul, bisericile anterioare celor actuale, eventual fortificația Nădlacului timpuriu, locuire medievală timpurie etc.

1.	1.	Nădlac, „Ansamblul urban Nădlac nord”, oraș Nădlac, județul Arad
	2.	Ansamblu urban
	3.	Cf. hărți 07a și 07b: (str. Independenței-I. Boor-I.G.Tajovski, G. Coșbuc), ansamblu centrat pe Biserica Reformată Slovacă și piața din fața ei
	4.	Ansamblu urban cu un caracter mixt (urbanistică, arhitectură, mediu natural amenajat-parcul), care conține un monument clasat (Biserica Reformată Slovacă), câteva clădiri publice de valoare (Biserica Catolică, Liceul, Grupul Școlar, Parohia Reformată etc.), piața și parcul, precum și arhitectură rezidențială de valoare
	5.	secolele XIX-XX
	6.	Cf. bibliografiei anexate și hărților din 1864,1884

2.	1.	<i>Nădlac</i> , „Ansamblul urban-arheologic-natural Nădlac sud”, oraș Nădlac, județul Arad.
	2.	Ansamblu urban
	3.	Cf. hărți 07a și 07b: străzile I. Slavici, M. Viteazul, V. Goldiș (de pe direcția N-S), intersectate cu V. Lucaciu, 1 Decembrie, Victoriei și Independenței (de pe direcția E-V), inclusiv zona „Păduriță” de la sud de dig
	4.	Ansamblu urban cu un caracter mixt (urbanistică, arhitectură, arheologie, mediu natural), care conține un monument clasat (Biserica Ortodoxă Românească), o serie de situri arheologice (castelul, Bisericile din Dolmă și Velj, Biserica Ortodoxă Românească din lemn, prima Biserică Ortodoxă Sârbă și locuire de secol XII-XVIII, corespunzătoare Nădlacului medieval), o arie naturală de valoare (Păduriță), arhitecturi majore valoroase (Biserica Greco-Catolică, Biserica Ortodoxă Sârbă, Școală (fosta Casă de Cultură Românească) și arhitectură rezidențială de valoare
	5.	Evul Mediu-secol XIX
	6.	Cf. bibliografiei anexate și hărților din cca 1770, 1864, 1884

Arhitecturi majore

Dat fiind că vechiul PUG propune o serie de arhitecturi majore pentru a fi protejate ca monumente istorice (mai ales de pe str. 1 Decembrie) și conform propriilor noastre studii, propunem ca lista monumentelor să fie îmbogățită cu următoarele monumente: Primăria (str. 1 Decembrie nr. 26), Grădiniță (str. 1 Decembrie nr.32), Biserica Greco-Catolică (str. 1 Decembrie nr.6), Biserica Ortodoxă Sârbă (str. V. Lucaci nr. 11).

1.	1.	<i>Nădlac</i> , Primăria, oraș Nădlac, județul Arad
	2.	Arhitectură majoră
	3.	str. 1 Decembrie nr. 26
	4.	Clădire publică, parter, aflată în frontul stradal al str. 1 Decembrie, stil cu elemente neoclasic și compozite (eclectice)
	5.	Sfârșitul secolului XIX - începutul secolului XX
	6.	Cf. bibliografie anexată și studiu de parament

2.	1.	<i>Nădlac</i> , grădiniță, oraș Nădlac, județul Arad
	2.	Arhitectură majoră
	3.	str. 1 Decembrie nr. 32
	4.	Clădire publică, parter, aflată la intersecția str. 1 Decembrie cu G. Coșbuc, stil cu elemente neoclasic și compozite (eclectice)
	5.	Sfârșitul secolului XIX
	6.	Cf. bibliografie anexată, studiu istoric și studiu de parament

3.	1.	<i>Nădlac</i> , Biserica Greco-Catolică, oraș Nădlac, județul Arad
	2.	Arhitectură majoră
	3.	str. 1 Decembrie nr.6
	4.	Edificiu religios, aflat la intersecția str. 1 Decembrie cu I. Slavici, stil cu elemente baroce provinciale
	5.	Fondată în 1846
	6.	Cf. bibliografie anexată, studiu istoric și studiu de parament

4.	1.	<i>Nădlac</i> , Biserica Ortodoxă Sârbă, oraș Nădlac, județul Arad.
	2.	Arhitectură majoră
	3.	str. V. Lucaci nr. 11
	4.	Edificiu religios, aflat la intersecția str. V. Lucaci cu I. Slavici, stil cu elemente baroce provinciale
	5.	Fondată în 1893; se sfințește în 1909
	6.	Cf. bibliografie anexată, studiu istoric și studiu de parament

Arhitecturi minore (locuințe)

Este o realitate că în Nădlac există, încă, un număr de locuințe tradiționale din secolul XIX, care sunt întreținute ca atare și pot funcționa ca reper în protecția elementelor de tradiție și edificarea noilor arhitecturi. Ele sunt caracterizate prin volume simple (casa dreptunghiulară perpendiculară pe stradă și acoperită în două ape, pridvor de-a lungul casei, spre curte), materiale tradiționale (ziduri din pământ bătut, structură a plașeelor și șarpantă din lemn și învelitoare din stuf/paie). Casele au anexe diverse, între care o bucătărie de vară, magazie și atelier etc. Gardurile spre stradă sunt din lemn. O asemenea gospodărie se găsește pe str. I. G. Tajovski, la nr. 11 (din păcate cea de la nr. 13, mai frumoasă decât prima, a fost demolată acum puțin timp), ea fiind cumpărată de comunitatea slovacă și trasfor-

mată în Muzeu al Civilizației Slovace. Acest fapt nu este întâmplător, atât timp cât în Nădlac este cea mai numeroasă comunitate slovacă din România, dar este curios că această comunitate nu este interesată să protejeze aspectul general al orașului, aspect descris mai sus (fronturi stradale coerente, verdele stradal masiv, dominante majore etc.)

1.	1.	<i>Nădlac</i> , Muzeul Slovac- locuință tradițională, oraș Nădlac, județul Arad
	2.	Locuință
	3.	Str. I.G. Tajovski nr. 11
	4.	Gospodărie tradițională, formată din casa de locuit, bucătărie de vară, atelier, magazie, cotețe etc.; formă arhitecturală, materiale și tehnici tradiționale
	5.	Prima jumătate a secolului XIX
	6.	Cf. custode muzeu (Dl. Andrei Lehoczski) bibliografie anexată și studiu de parament

Alte sisteme de protecție

Dat fiind faptul că orașul Nădlac își menține un mare număr de arhitecturi minore tradiționale valoroase și că, în același timp, se manifestă tendințe de deteriorare a acestui patrimoniu, propunem instituirea unui sistem de protecție pentru o arie urbană care leagă cele două ansambluri (*Ansamblul urban Nădlac nord și Ansamblul urban-arheologic-natural Nădlac sud*). Ea este caracterizată prin existența unei locuiri tradiționale de secol XVIII-XIX, prelungită cronologic până la începutul secolului XX, care acoperă toată stilistica amintită anterior și toate modalitățile de organizare urbanistică. Această arie include și câteva monumente de arhitectură propuse spre clasare. Caracteristica cea mai importantă

a acestei arii este omogenitatea morfo-structurilor ei, coerența de ansamblu și detaliu.

Regulamentul acestei arii este propus a fi mult mai permisiv decât pentru zonele protejate propriu-zise (cu excepția unor elemente care este obligatoriu să fie menținute și protejate, între care fundamental trebuie să fie verdele stradal și corența arhitecturală a fronturilor), fiind asemănător cu cel pentru zonele de protecție ale monumentelor istorice. El are drept scop protejarea elementelor bazice ale acestei locuiri (inclusiv spre beneficiul actualilor ocupanți sau proprietari), aspectul stradal, materialele și tehnicile tradiționale. Clădirile noi sau extinderile celor existente se vor supune aceluiași reguli, care vor fi detaliate în cadrul Regulamentului Local de Urbanism.

DATE TEHNICE:

BENEFICIAR: Primăria Orașului Nădlac

PROIECTANT PUG: S.C. GEOLINK S.R.L.

Timișoara

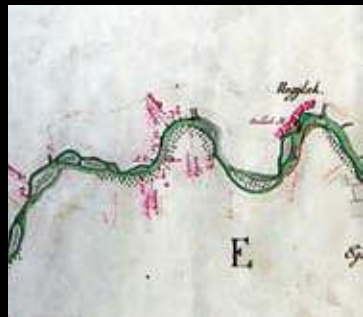
PROIECTANT DE SPECIALITATE: S.C. ICEBERG S.R.L. (arh. Cătălin Hancheș Jianu)

PROIECTANT STUDIU ISTORIC: B.I.A. Teodor Octavian Gheorghiu

EXECUTANT: Teodor Octavian Gheorghiu (realizarea documentării și a părții scrise a studiului istoric, realizarea schițelor de evoluție teritorială, zonificarea urbanistică și a monumentelor istorice)

COLABORATOR: Cătălin Hancheș Jianu (desenarea în format electronic a hărților evoluției orașului și a cartării monumentelor- existente și propuse)

Predare: 2011-2012

Cursul Mureșului în 1776, în zona Nadlacului

Planul Nadlacului din „Ridicarea Josefină” (cca 1782)

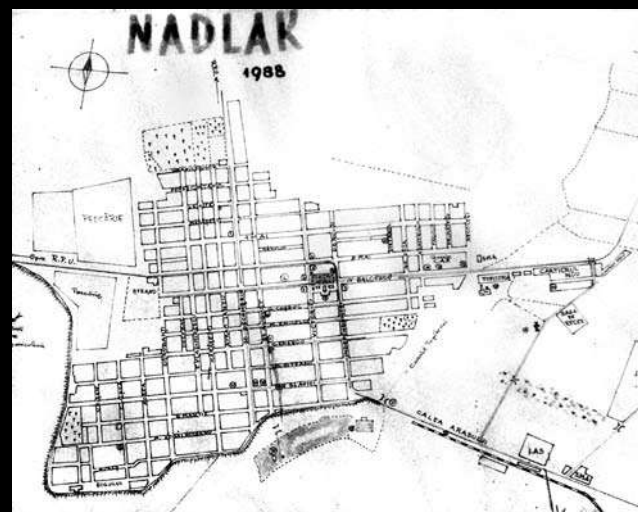
Zona Nadlacului în „Ridicarea Franciscană” (cca 1850)

Zona Nadlacului în „A treia hartă militară” (1884)

Planul Nădlacului în Planul director de trageri din 1953

Planul Nădlacului din 1988

Fotografii de case tipice pentru comunitatea slovacă din Nădlac (anii '30-40)

Zona de nord a Centului Slovac, cu Liceul în extremitatea dreaptă (anii '50)

Edificarea unei case slovace din pământ bătut (anii '50-60)

Imagine aeriană din zona Centului Slovac (anii '50, anterioară edificării de locuințe colective) cu Biserica Catolică în prim-plan

Monumente existente (Biserica slovacă și zona Biserica ortodoxă românească)

Monumente propuse (Biserica catolică, Biserica sârbă, Primăria, Liceul Slovac, zona celor două centre, situl arheologic din „Dolmă”)

*Locuire tradițională și istorică
în zonele slovacă și românească*

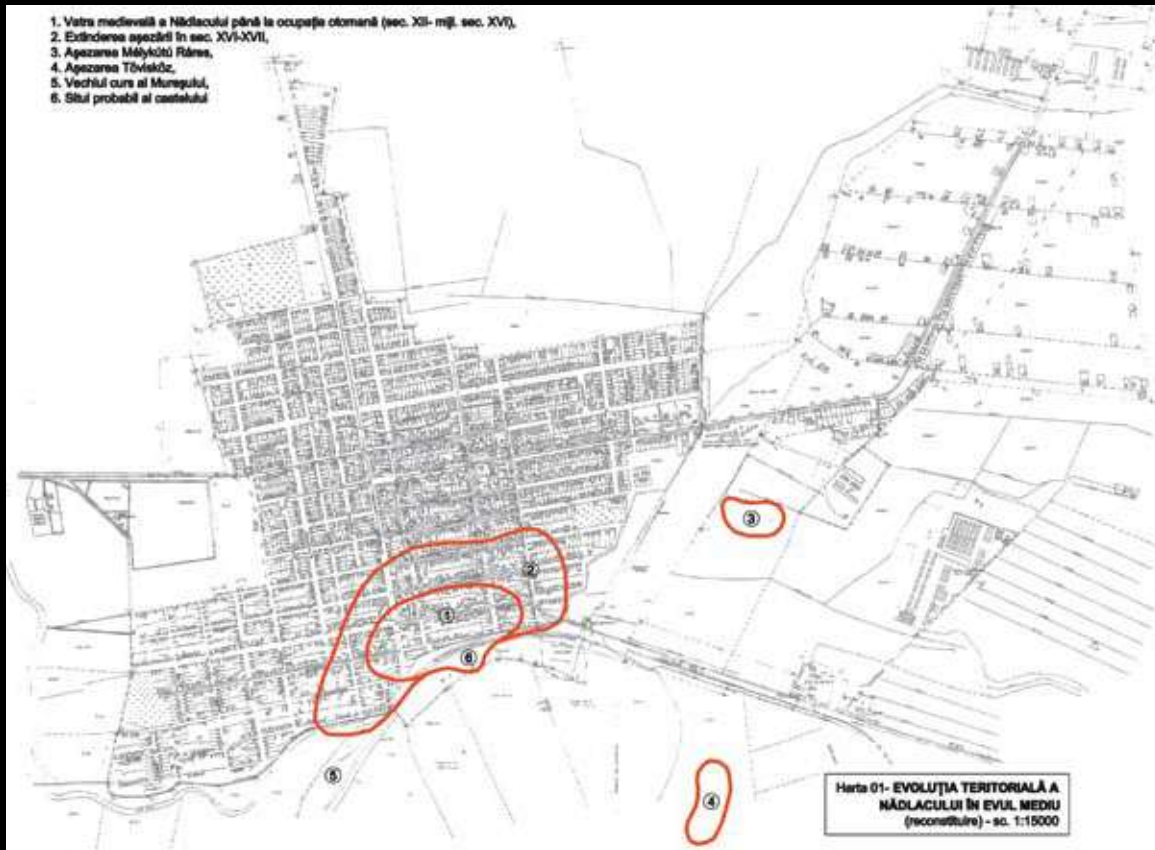

*Aliniamente stradale complete,
neafectate de intervenții recente*

*Cimitirul evreiesc și case din zona de
nord a orașului abandonate și aflate în
pericol de dispariție*

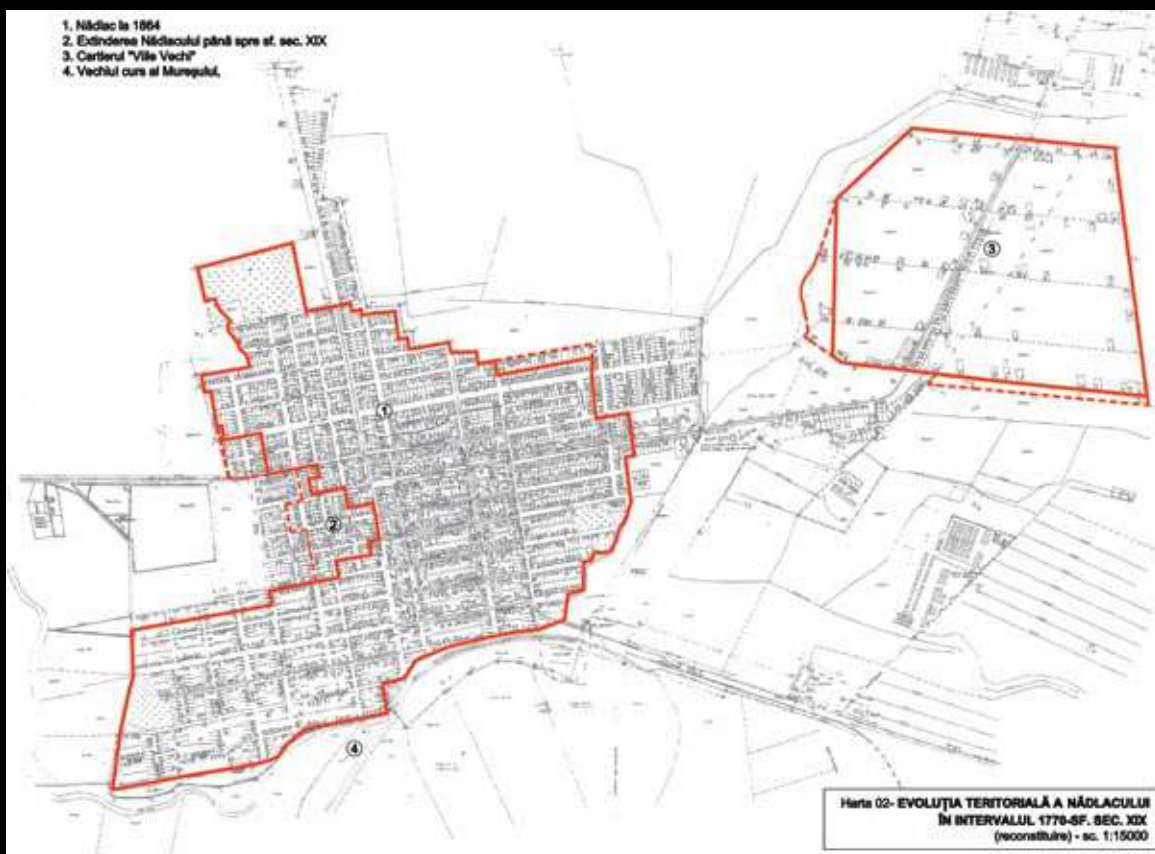

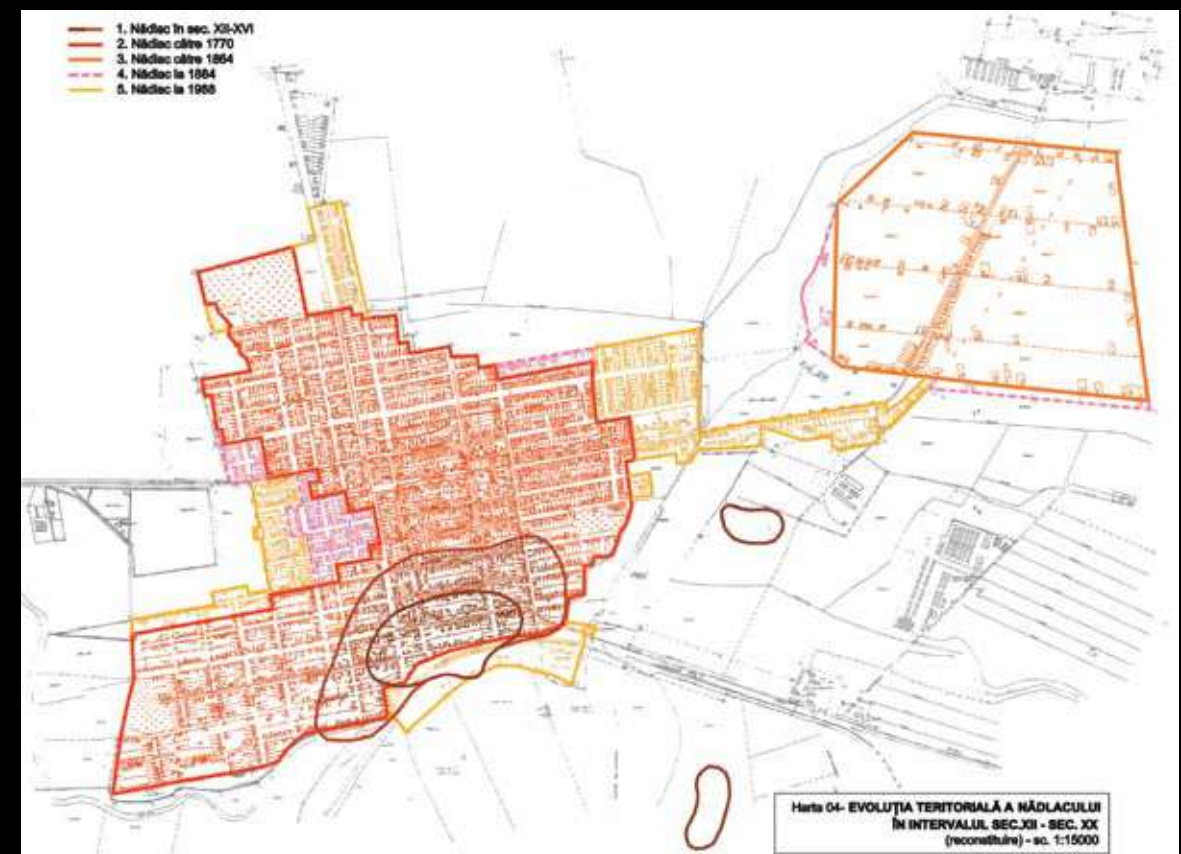
Evoluția Nădlacului la începutul Etapei Habsburgice (până în secolul XVII)

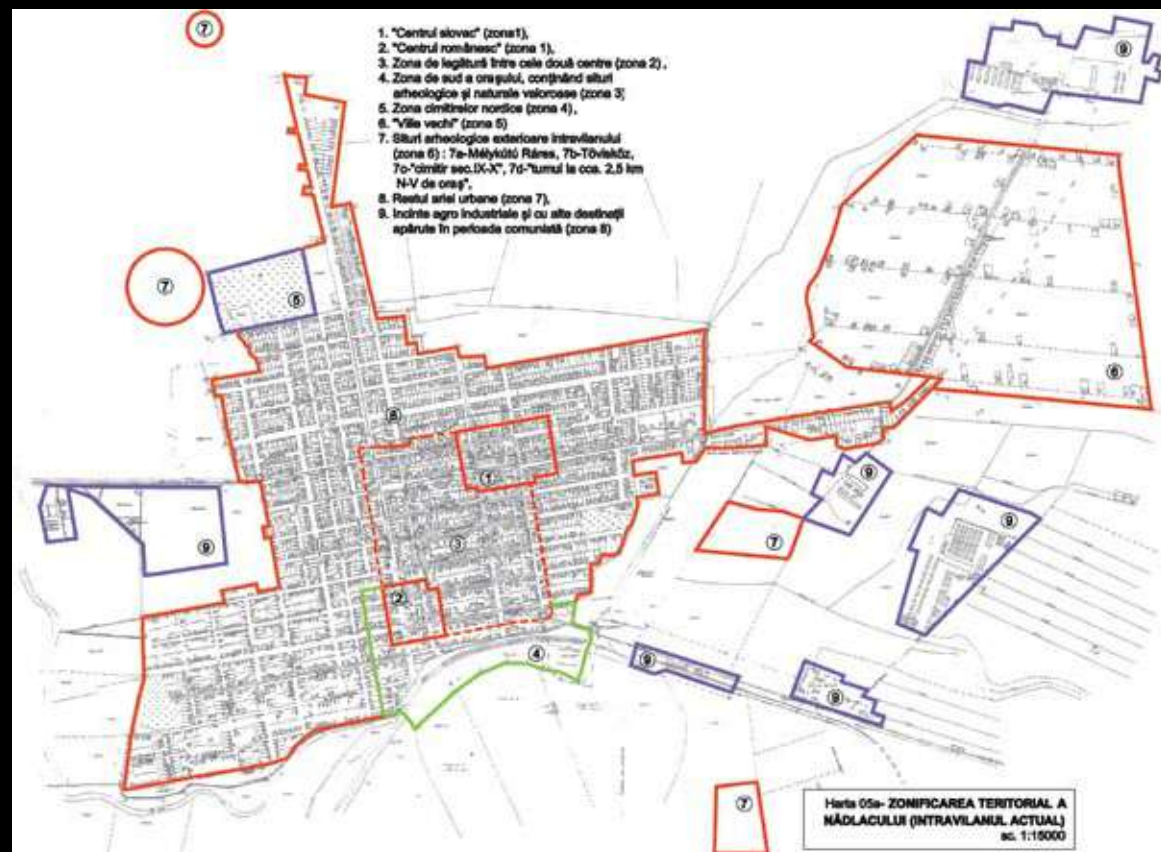
Nădlac în perioada comunistă (până în 1988)

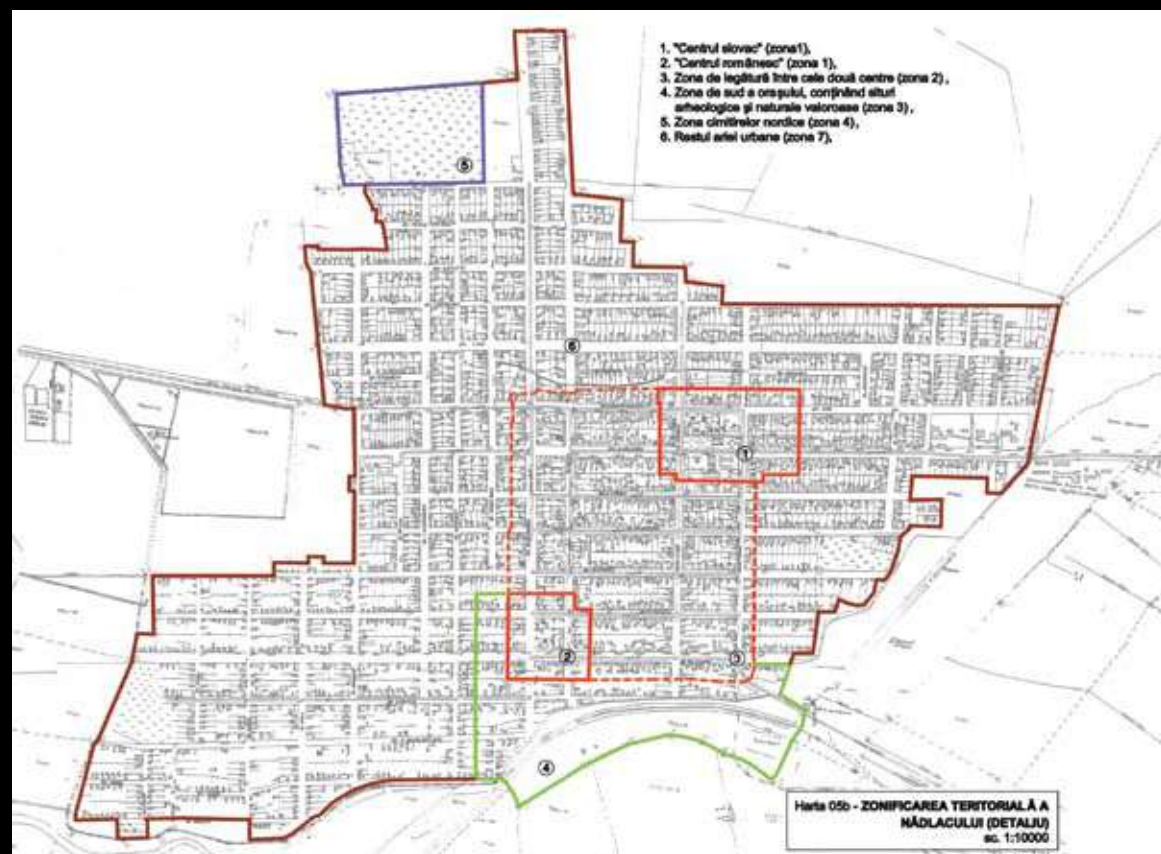
Evoluția Nădlacului în secolele XVIII-XIX (după sistematizarea habsburgică)

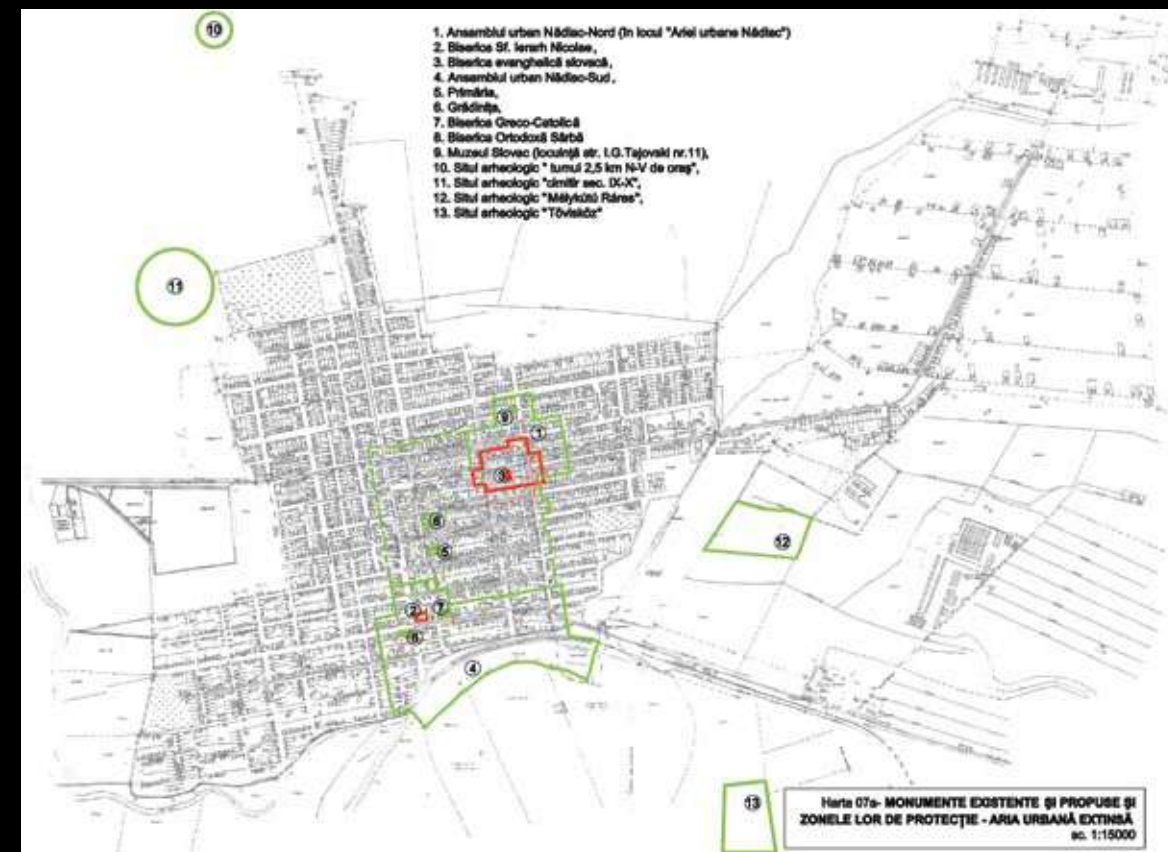
Evoluția Nădlacului între secolele XII și XX (suprapunerea etapelor principale, până în 1988)

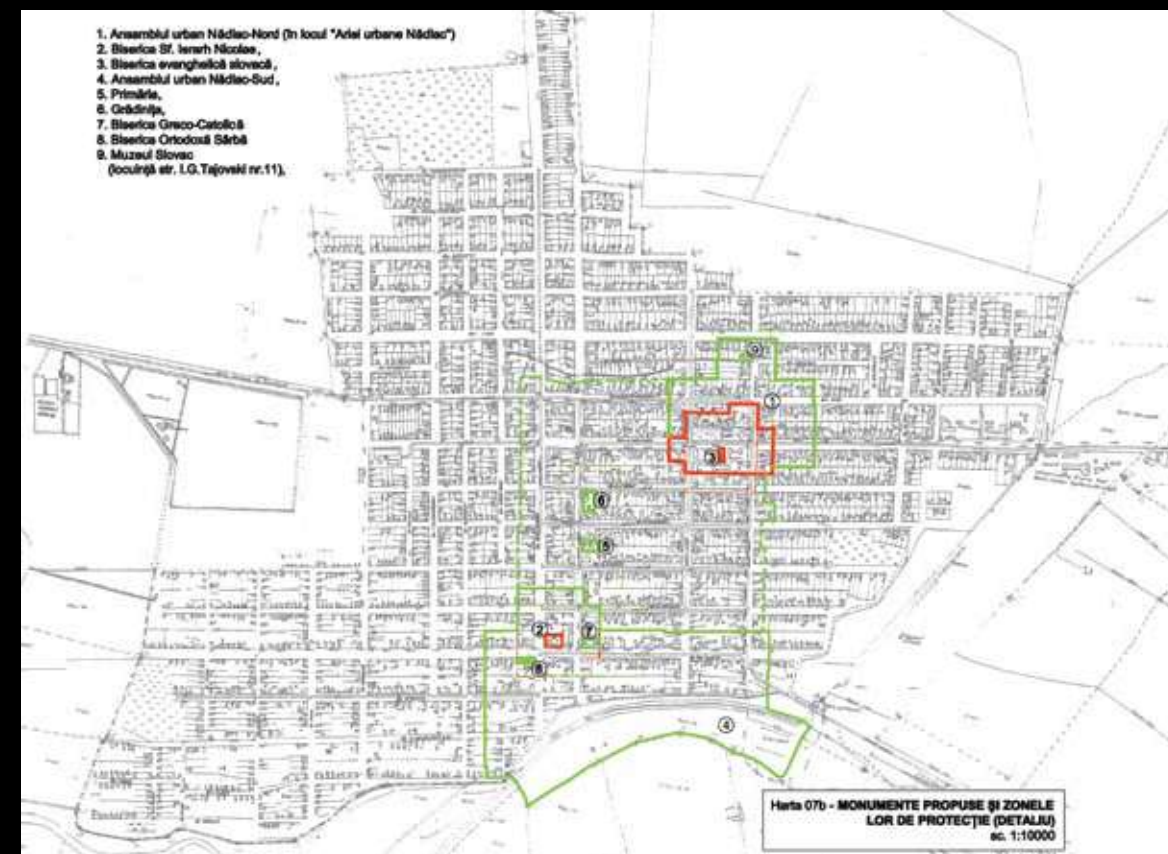
Zonificarea teritoriului intravilan extins al Nădlacului (cf. istoric, tip de țesut, funcțiune, valori arhitecturale, arheologie etc.)

Zonificarea teritoriului intravilan extins al Nădlacului (detaliu intravilan restrâns)

Cartarea monumentelor existente și propuse din aria Nădlacului (intravilan extins și extravilan)

Cartarea monumentelor existente și propuse din intravilanul Nădlacului (detaliu intravilan restrâns)

MONOGRAFIA ORAȘULUI INEU

EXTRAS DIN „ISTORIC INEU”, PRELIMINAR PROIECTULUI DE REABILITARE A CETĂȚII, 2007-2011, RELUAT ÎN 2016 ȘI DIN „STUDIUL ISTORIC PRELIMINAR ÎN VEDEREA FINALIZĂRII PUG INEU, JUDEȚUL ARAD”, 2014

Acest studiu a avut cel puțin trei etape: prima - studiul istoric necesar proiectului de reabilitare a Cetății Ineului, a doua - studiul preliminar PUG Ineu și a treia, un nou studiu istoric pentru reabilitarea cetății, care este în curs. Prima documentație a avut drept țintă cetatea, a doua orașul, a treia iarăși cetatea. Între ele fiind o distanță de câțiva ani, este firesc să fi apărut între timp noi informații și interpretări ale celor deja știute. Voi încerca în cele ce urmează să contopesc primele două studii și să utilizez o parte din ultimul, acesta nefiind finalizat, scopul fiind în continuare dublu: cetatea și orașul, ambele având nevoie de o cât mai corectă cunoaștere și prelucrare a datelor în folosul buneii lor administrări.

Surse documentare scrise (edite)

-Anghel Gh., *Cetăți medievale din Transilvania*, București, 1972
-Anghel Gh., Berciu I., *Cetăți medievale din sud-vestul Transilvaniei*, București, 1968
-Chiș Doina, *Ineu-intinerar sentimental în imagini și documente*, Editura Gutenberg Univers, Arad, 2013
-Chiș Petru, *Ineu de la a doua retragere a turcilor până la sfârșitul primului război mondial și făurirea României Mari (1693-1919)*, ed. Guttenberg Univers, Arad, 2014
-Crișan Ioan, *Așezări rurale medievale din Crișana. Secolele X-XIII*, ed. Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2006
-Dicționarul mănăstirilor din Transilvania, Banat,

Crișana și Maramureș, coord. Adrian Andrei Rusu, Presa Univ. Cluj-Napoca, 2000
-Drăguț V., *Dicționar enciclopedic de artă medievală românească*, București, 1976
-Dudaș Florian, *Zărandul. Chipuri și fapte din trecut*, București, 1981
-Fabian G., *Aradvarmegye leirasa*, Buda, 1835, vol I
-Feneșan Cristina, *Vilayetul Timișoara 1552-1716*, ed. Ariergarda, Timișoara, 2014
-Găvănescu Eduard I, *Târguri arădene*, „Hotarul”, anul I, dec. nr. 8, Arad, 1933; anul II, ian-feb., nr. 9-10, Arad, 1934
-Gheorghiu Teodor Octavian, *Arhitectura medievală de apărare din România*, București, 1985
-Gheorghiu T. O., *Târguri și mici orase medievale din sud-vestul României și relația lor cu mediul natural*, „Historia Urbana”, tom XIX, 2011, pp. 3-25
-Glück E., *Contribuții cu privire la istoricul cetății de la Ineu*, „Ziridava”, XIII, 1981
-Greffner Otto., *A Borosjenői var*, „Vörös Lobogo”, 7170/ 5.IV. 1968
-Horațiu Crișan I., *Itinerarii arheologice transilvănene*, București, 1982
-Kiss N., *A Borosjenői var*, „Vörös Lobogo”, 15.V. 1970
-Lanevschi Gh., *Repertoriul cetăților medievale din județul Arad (I)*, „Ziridava”, VIII, 1977
-Marki S., *Az aradi var története*, Budapest, 1998
-Meszar Marius Răzvan, prof. Dr., *Reforma agrară din anul 1921. O istorie a agriculturii în județul Arad*

(1918-1941), Editura Gutenberg Univers, Arad, 2014
-Pagini ineuane, coord. Doina Chiș, Editura Grafnet, Oradea, 2007
-Parecz I., *Aradmegye es Aradvaros ismertetese*, Arad, 1871
-Repertoriul arheologic al Mureșului inferior, Timișoara, 1999
-Roz A., Geza K, *Dicționarul istoric al localităților din județul Arad*, Arad, 1997
-Rusu A.A., *Castelarea carpatică*, Cluj-Napoca, 2005
-Rusu A.A., Hurezan G. P., *Cetăți medievale din județul Arad*, Arad, 1999
-Rusu A.A., Hurezan G. P., *Biserici medievale din județul Arad*, Arad, 2000
-Suciu C., *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, vol. I-II, București, 1967
-Tripa Pavel, *Trecutul orașului Ineu și al cetății lenopolei*, Editura Emia, Deva, 2007
-Vesa Pavel, *Biserile de mir arădene între tradiție și modernitate*, Editura Mirador, Arad, 2000
-Vesa Pavel, *Biserici de lemn de odinioară*, ed. Gutenberg, Arad, 1997
-Vincze Bunyatyary, *A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig*, vol. 3, Nagyvárad-Deblecen, 1883-1935
-”Ziridava”- colecția completă
- www.encyclopediaromaniei.ro/wiki/Ineu

Surse inedite (arhive)

- Arhiva Muzeului Județean Arad
- Arhivele Statului- Filiala Arad

Sursele ridicărilor topografice și planurilor (secol XVIII-XIX):

- *Plan sf. sec. XVII*; sursa: *Krigsarkivet Stokholm*, Utländska stads- och fästningsplaner, cod SE/KrA/0406/26/007/001, cf. https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/K0008004_00001
- *Harta lui Giovanni Morando Visconti- 1699*; sursa: Muzeul Arad
- *Plan din 1745*; sursa: Tripa Pavel, *op. cit.*

- „Prima ridicare topografică militară”... („Ridicarea Josefina”) din cca 1782; surse: *Arhivele Statului București- fond clișee; Az első katonai felmérés. A Magyar Királyság... 1782-1785 (Prima ridicare topografică militară. Regatul Maghiar...1782-1785)*, ed. „Arcanum”, Budapest, 2004) și *Az első katonai felmérés. Erdély és a Temesi bansag (Prima ridicare topografică militară- Transilvania și Timiș)*, DVD, ed. „Arcanum”, Budapest, 2005
- *Planul urbariului din 1791*; sursa: Arhiva Primăriei Ineu
- „A doua ridicare topografică militară...” („Ridicarea Franciscană”) realizată în zonă în cca 1850-1865; sursa: *A Masodik katonai felmérés. A Magyar királysag és a Temesi bansag Negyfelbontasu, szines térképei- 1819-1869 (A doua ridicare topografică militară. Secțiunile color ale hărții Regatului Maghiar și Timișului-1819-1869)*, DVD, ed. „Arcanum”, Budapest, 2005
- „A treia ridicare topografică militară...” (cca 1883-1887); sursa: Arhivele Statului Arad
- „Hartă cadastrală cca. 1890-1900”; sursa: Pavel Tripa, *op.cit.*, pp. 93-94
- „Harta militară a Europei, 1910”; sursa: colecția Radu Radoslav
- „Planurile Directoare de Tragere”; sursa: geo-spațial.org: Planurile Directoare de Tragere, în easth.unibuc.ro/harti/download-planuri-tragere.php

DENUMIRI ALE ORAȘULUI ÎN DECURSUL ISTORIEI ȘI LOCALIZARE

DENUMIRI:
BOROȘINEU, JENEU, JENEU, BOROSJENŐ, YANOVA

LOCALIZARE

Ineu este amplasat pe ambele maluri ale Crișului Alb, într-o zonă relativ plată. În sud, Crișul se desface în mai multe brațe care au asigurat în mod cert o bună protecție dispere sud. Singura dominantă a reliefului se găsește spre sud-vest – Dealul Mocrei, cu 378 metri.

CRONOLOGIA EVENIMENTELOR

GENERALITĂȚI

Istoria localității și, în relație cu ea, a cetății (castelului) Ineului, s-a derulat pe parcursul mai multor secole. Pe teritoriul orașului actual și în vecinătatea sa s-a succedat un număr considerabil de faze ale evoluției habitatului și a altor elemente de arhitectură, care au lăsat urme în subteran și la suprafața solului. Unele sunt detectate, localizate și studiate parțial (între care și cetatea-castel), altele sunt amintite doar documentar.

Există două elemente majore în istoria orașului care au lăsat urme în structura actuală a localității. Primul este castelul-cetate, dominând zona centrală a Ineului; al doilea este situl fostei Mănăstiri a lui Dionisie, localizat în vecinătatea estică a Ineului. Pentru a defini corect relația lor cu orașul actual și a determina elementele de valoare existente în această asocieră este obligatorie o cercetare care să aibă drept scop:

- o informare generală asupra antecedentelor constructive din zona cetății și din vecinătăți;
- o cartare completă (conform informațiilor actuale) a zonei cetății, necesară localizării viitoarelor cercetări arheologice, proiectului de restaurare/conversie/reconversie și amenajării spațiului din jur;
- determinarea evoluției cetății-castel de la origine și până astăzi, ca bază a aceluiași tipuri de proiecte și descoperirea eventualelor arhitecturi mai vechi care îl preced sau care îi sunt contemporane;
- localizarea cu exactitate a sitului fostei mănăstiri, cât timp a fost plasată în felurite variante, fără un studiu corespunzător;
- determinarea ariei și caracteristicilor probabile ale ansamblului fostei mănăstiri, așa cum rezultă din informațiile actuale coroborate cu cele din secolul XIX;
- determinarea raportului posibil cu „castrul din Mocrea” atestat documentar.

Pentru o informare cât mai completă în acest sens, sunt disponibile următoarele tipuri de informații: scrise (inscripții, acte de cancelarie, documente diverse, însemnări etc.), arheologice (săpături siste-

matice sau de salvare, observații de suprafață, supraveghere de șantieredilare sau de construcții etc.), cartografice și vedute și arhitectural-stilistice. Pentru o optimă și corectă cercetare sunt selecționate doar acele informații de maximă credibilitate; altele, necesar de a fi verificate, sunt prezentate ca atare. Între acestea din urmă, cele care creează cele mai mari probleme sunt documentele cu referiri la așezări sau ansambluri omonime, din alte zone, la care se adaugă grafiile diferite ale acestor toponime, apropiindu-se mult unele de altele. De pildă (anticipând unele etape ale studiului), există cel puțin trei așezări actuale cu numele Ineu. Una dintre ele este cea pe care o studiem aici (fostă în Comitatul Zărand), dar există și Ineu de Criș- Ieneu (fostă în Comitatul Bihor) și Ineu- Jenö (din Comitatul Nógrád). Mai mult, una dintre variantele toponimice din documentele medievale ale Chișinăului- Criș a fost Jenew (identic cu Ineu de Zărand, în unele documente), iar varianta „Ieneu” este folosită pentru mai multe așezări medievale. Și Ineu de Zărand și cel de Nógrád au avut castre (cetăți/castele), ceea ce conduce la confuzii documentare suplimentare. De asemenea, există un document din 1169, care conține referiri la posesiunile unei mănăstiri (posibil a fi „Dyenesmonostura” din zona Ineului) ce pare a fi din această arie (Mocrea, Zerind, Tămașda de pildă), dar care, cât timp există numeroase similitudini toponimice ce creează confuzii, e posibil de a informa despre o cu totul altă zonă din Regatul Maghiar- zona Esztergom, de pildă. Exemplele pot continua, scopul studiului fiind acela de a furniza toată informația (comentată, în cele mai multe cazuri) orientată către subiect, chiar dacă este posibil să fie eronată. Cercetările viitoare istorice vor face, sperăm, lumină în aceste situații, iar informația respectivă, prin caracterul ei de detaliu, nu schimbă aproape nimic din concluziile studiului.

INFORMAȚII SCRISE (INEU ȘI MĂNĂSTIREA LUI DIONISIE)¹⁷³

- 1169 - act prin care, Mănăstirii (?) i se reconfirmă proprietatea asupra satului Apa (una dintre denumirile Mocrei), conform donației făcute de regele Géza¹⁷⁴. Se face astfel referire la realități mai vechi, Géza al II-lea domnind în 1141-1162

- 1177 - actul de hotărnicie către Prepozitura/ Capitulul din Arad: este menționată „terra Sanctisspiritus” (*moșia mănăstirii Sf. Duh*)¹⁷⁵

- 1199 - altă variantă pentru prima apariție documentară a *mănăstirii Sf. Dionisie* („Dyenesmonostura comitis Dyenus”), trecută de regele Emeric în patronaj privat, din vecinătatea Ineului (între Ineu și Mocrea), din locul numit „Câmpul călugărilor” sau „Râțul călugărilor” ; ctitorul este Dionisie, din neamul Becse¹⁷⁶; alte repere sunt „moara Balukan” și cârciuma (hanul) „Mândra Măriuța”¹⁷⁷

- începutul secolului XIII - act papal în care se menționează existența unui *castru la Mocrea (Mocra)*; prin acel act se deduce că mănăstirea era stăpânită de *mănăstirea ortodoxă Sf. Theodosie Cernobiarhul din Berria (Palestina)*, fapt ce poate presupune că Dyenesmonostor și-a schimbat ritul, inițial ortodox (mai exact, de rit răsăritean); castrul se presupune a fi localizabil la Dyenesmonostor, unde există valuri de pământ, deci o fortificație.¹⁷⁸

- 1202-1203 -act de danie al regelui Emeric al Ungariei către Biserica Sf. Martin din Arad: apar documentar *satul Jeneu și Mănăstirea Sf. Duh (Sanctispiritus)*¹⁷⁹

173 Majoritatea informațiilor sunt extrase din Roz A., Geza K, *Dicționarul istoric...* pp. 131-134; există câteva cazuri în care trimiterele la alte surse sunt necesare pentru clarificarea unor probleme, majoritatea fiind generate de interpretarea diferită a documentelor, sau de localizare a unor evenimente sau așezări.

174 Doina Chiș, *op. cit.*, pp. 16-18.

175 *Ibidem*, pp. 19-21.

176 A.A.Rusu, G.P.Hurezan, *Biserici medievale...*, p. 173; comentariu asupra localizării, vezi mai jos.

177 Conform lui Vincze Bunyaty, *op. cit.*, citat de Doina Chiș, *op. cit.*, p. 37.

178 A.A.Rusu, G.P.Hurezan, *Biserici medievale...*, p. 173; față de această propunere, fac observația că locul ocupat de moară și cârciumă (cf. planurilor topografice din secolul XIX și toponimelor locale), este la cca 2,5 km est de Ineu, iar Dealul Mocrea este la cca 2 km în sudul Ineului, fapt ce separă în mod evident cele două amplasamente.

179 Doina Chiș, *op. cit.*, pp. 23-29.

- 1212-1213 - apare în documente *Monasterium Sanctispiritus*¹⁸⁰

- 1214 - altă variantă pentru prima mențiune documentară a *Ineului*¹⁸¹

- 1236 - apare documentar *Dienesmonostor*

- 1258 - problema patronajului Dyenesmonostor este stabilită printr-un duel judiciar cu spada

- 1291-1294 - este menționată documentar *mănăstirea Sanctus Dyonisius*

- 1293 - este menționată așezarea

- 1295 - este menționat documentar *castelanul Egédus* („Egidij Castelano nostro de Jenew”); cetatea este presupusă implicat¹⁸²; într-o altă variantă, atunci este menționat documentar „castrul Ieneu”, ca centru al unui cnezat românesc¹⁸³; conform unor recente evaluări critice ale acestei aserțiuni care plasează începuturile Cetății Ineului în secolul XIII, actul nu se referă la acest Ineu, unde nu ar fi fost atunci cetate, ci la cetatea „Jenö” din comitatul Nógrád¹⁸⁴

- 1290-1308 - este menționată documentar *Monasterium dictus Dyenesmonostura*

- 1300, 1318 - este menționată documentar *Dyenesmonostor* prin abații săi și prin patronii ei laici (de pildă, văduva lui Lel, fiul lui Laurențiu, care obține patronajul de la regele Carol I)

- 1332-1334 - liste papale *la Dyenesmonostor* apare doar plebanul parohiei, fapt ce poate fi interpretat prin starea proastă a mănăstirii („sacerdos de villa Monasterii Sancti Dyonisi”, din 1332)

- 1332-1337 - apare documentar Ineu

- 1334-1336 - apare documentar „*Dyenesmonostora villa Dyonisi Monasterii sancti Dyonisi*”

- 1347 - apare documentar *possessio Jeneu*¹⁸⁵; la 12 mai 1347, în actul dat la Buda de regele Ludovic al Ungariei, apare „moșia numită Boroșineu” și *moșia acelei cetăți Boroșineu* în zonă fiind evocată și biserica Sf. Duh (Sf. Spirit)¹⁸⁶

180 A.A.Rusu, G.P.Hurezan, *Biserici medievale...*, p. 173.

181 A. Roz, Kovach Géza, *op. cit.*, p. 131-vezi mai sus.

182 Doina Chiș, *op. cit.*, p. 54.

183 www.encyclopediaromaniei.ro/wiki/Ineu.

184 A. A. Rusu, *Castelarea Carpatică...*, p. 563.

185 A. Roz, Kovach Géza, *op. cit.*, p. 131.

186 Doina Chiș, *op. cit.*, p. 35.

- 1347 - apare în documente „*ecclesia Sancti Spiritus dicta Dyenesmonostura*”
- 1387 - posesiunea este dată familiei Losonczi ; ulterior se decide de către respectiva familie *construirea castelului*¹⁸⁷; atunci este dat un act de către Stephanus Losoncz în Ineu („Datum in lenö”)¹⁸⁸
- 1387-1395 - este ctitorită *Mănăstirea călugărilor franciscani* (observanți) din Ineu (nelocalizată, încă) de către Ladislau Losonczi, ban de Severin; el moare în 1495, deci ctitorirea are loc înainte
- 1390 - prepozitul Paul de la Dienesmonostor este numit capitular al Sfântului Scaun
- 1415 - prima *mențiune certă a Mănăstirii călugărilor franciscani din Ineu*, sub patronajul aceleiași familii Losonczi
- 1423 - încercare de legalizare a Mănăstirii călugărilor franciscani - act papal
- 1444 - în *Mănăstirea călugărilor franciscani* din Ineu se ține o mare adunare franciscană zonală ; aici se decide constituirea provinciei maghiare a observanților
- secolul XV - menționată „Episcopia grecească neunită” (Episcopia Ortodoxă a Ineului), în care în secolele următoare vor păstori episcopi cunoscuți
- 1472 - apare documentar *castellanus Losonczy* (descendent al lui Ladislau Losonczi, ctitorul Mănăstirii franciscanilor observanți din Ineu), ceea ce presupune *existența castelului*
- 1475 - Ineul apare documentar sub numele *Jenew*
- 1486 - Lucas Andreas de Borosjenew este student la Cracovia
- 1502 - *Dienesmonostor* se află deja *în ruină*
- 1516 - apare documentar Johannes Borosyeniensis, student la Viena
- 1535 - la Ineu apare documentar o *cetate*, în domeniul Losonczy
- *prima jumătate a secolului XVI - castelul - cetate* este menționat de mai multe ori
- 1535 - în *Mănăstirea călugărilor franciscani* sunt 17 călugări
- 1548 - în *Mănăstirea călugărilor franciscani* nu mai sunt decât abatele și un îngrijitor

187 A.A.Rusu, G.P.Hurezan, *Cetăți medievale...* p. 54.

188 Doina Chiș, *op. cit.*, p. 36.

- după 1548 - *Mănăstirea călugărilor franciscani* este probabil *distrusă* de protestanți
- 1559 - este menționată solda cavalerilor din Ineu
- 1561 - este documentat „*oppidum Jenö*”, făcând parte din domeniul de cetate cu 30 de sate și 48 de porți ; centrul acestui domeniu este *castelul-cetate*
- secolele XVI-XVII - Ineul este reședința unui *episcopat românesc* (ortodox)
- 1565 - zona de la nord de Mureș (Zărandul) este cucerită de otomani
- 1566 - atac otoman - este *ocupat Ineul și cetatea*, după o rezistență eroică; urmează o perioadă de alternanță în stăpânirea cetății
- după 1566 - se formează „*Sangeacul Ineului*” (“Sandjak Yanova”); concomitent, se înființează “sandjakul Gyula”; această primă ocupație a Ineului durează până în 1595;
- 1567, 29 sept.- după noile cuceriri, Poarta Otomană realizează un nou recensământ, pentru a aduce la zi recensământul din 1554 a lui Halil beg (“Condica lui Halil beg”)¹⁸⁹
- 1567- defter de timare: la Ineu erau două plutoane de timarioți cu soldă (53 de soldați), deținători de proprietăți în zonă; nu se pote stabili mărimea trupei în întregul ei¹⁹⁰
- 1568, 13 iulie- ordin al sultanului Selim al II-lea prin care cerea autorităților otomane să dărâme fortificațiile refăcute la Ineu¹⁹¹; înseamnă că în cei doi ani de ocupație, otomanii deja consolidaseră fortificația Ineului
- 1570- Derviș, sandjakbegul Ineului atacă 7 sate nemulțumit de capitația pe care o primise¹⁹²
- 1571, 5 mai- sultanul Selim al II-lea dă ordin beglerbegului de Timișoara de a ridica fortificații la Ineu cu ajutorul țăranilor din jur; cetatea nu se putuse apăra în timpul atacurilor din zona de graniță¹⁹³
- 1579- defter de timare: la Ineu garnizoana are 55 de luptători timarioți cu soldă
- 1582, 13 nov.- ordin al sultanului Murat al III-lea prin care se interzice orice atac și ingerințe în zone-

189 Cristina Feneșan, *op. cit.*, p. 176.

190 *Ibidem*, p. 26 și 83.

191 *Ibidem*, p. 199.

192 *Ibidem*, p. 197-198.

193 *Ibidem*, p. 83.

le principatului transilvănean; ordinul nu este respectat și, puțin după, se înregistrează un nou atac al lui Gazanfer, sandjakbegul de Ineu¹⁹⁴
- 1591- serie de atacuri ale unor căpetenii otomane din Ineu asupra unor sate din jur
- 1591- listele de plată otomane menționează *solda garnizoanei otomane* formată din 326 de luptători, din care 45 de martolosi (între care 35 de sârbi creștini, un român și un ungar)¹⁹⁵
- 1592-1595 - apare în documente ca „*Jeneu*”
- 1594-1596 - acțiuni militare creștine împotriva otomanilor în zona Zărandului ; *garnizoana otomană a Ineului* capitulează; în iunie-iulie 1595 trupele transilvane ale lui Moise Székely cuceresc Cenadul, Vărădia de Mureș, Chelmac, Lipova, Șoimuș, Felnac, Nădlac, Șiria, Pâncota și Ineul
- 1599 - *cetatea* intră în stăpânirea lui Mihai Viteazul ; acolo este numit un *pârcălab al Zărandului* - căpitanul Ioan Silișteanu; după alte surse, comandantul cetății este căpitanul Farcaș
- 1600 - lui Ioan Silișteanu i se adresează locuitorii din satele din sudul Crișanei, pentru rezolvarea diferitelor pricini
- 1601-1602 - apare în documente ca „*Jeneo*”
- 1602- fortificația Ineului se află sub comanda căpitanului Ștefan Petneházy, ulterior cumulând și funcția de comite de Zarand¹⁹⁶
- 1604-1605, 1608, 1609, 1611, 1613, 1614, 1616, 1619 - numeroase *mențiuni documentare referitoare la Ineu*
- 1605, 14-15 mai- conscripție realizată de către Francisc Stucz și Dumitru Szászfalusy pentru Ineu și pertinențele sale (“ad arcem Jenö pertinentem”): Ineul avea un jude, doar 8 familii (probabil doar cele care slujeau în cetate) și 3 văduve; la Ineu, cetatea interioară are 3 bastioane și o poartă apărată cu 18 săcălușuri (în total, cetatea interioară avea 31 de turnuri), iar cetatea exterioară, cu 5 bastioane (cel mai puternic era *bastionul Macra*) era dotată cu 36 de tunuri; existau numeroase provizii (de pildă cereale în bastionul dinspre Criș); altele sunt sub “bastionul

194 *Ibidem*, p. 196.

195 *Ibidem*.

196 A. Magina, *Conscripția și inventarul bunurilor Cetății Ineu în anul 1605*, “Banatica”, 21, Reșița, 2011, p. 90.

exterior”; sunt menționate 65 de muschete, 6 săcălușuri (bombarde), 30 de săcălușuri simple, multe puști de ienicer, halebarde, lănci, pumnale, săbii, coifuri și cuirase de proveniență germană etc. etc.; sunt menționate “poarta internă” și “poarta externă”, dar și “poarta de jos a orașului” și “poarta de sus a orașului”, lăsând să se înțeleagă că fortificația exterioară, unde se găsea și “casa căpitanului” era a orașului¹⁹⁷
- 1615- din Ineu sunt dislocați 171 de oșteni în Lipova, proaspăt cedată de Gabriel Bethlen, Porții Otomane¹⁹⁸ !!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!- de văzut cui aparține Ineul!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!
- 1626 - este menționat privilegiul breslei cizmarilor, croitorilor și cojocarilor
- 1629 - scrisoarea beglerbegului Ibrahim către *Horvath Laszlo, căpitanul cetății Ineului*
- 1629-1643 - Episcop (ortodox) al Ineului este Lazăr Longhin Brancovici ; după încheierea mandatului, se retrage la Mănăstirea Comana, în Țara Românească, unde decedează
- 1635, martie- Ștefan Tatai din Ineu primește din partea lui Gh. Rákóczi I întreaga pustă Karasperek, în zona ocupată de Poarta Otomană (detaliu al problemei complicate a “condominium-ului osmano-transilvan”)¹⁹⁹
- secolul XVII - din *biserica Dienesmonostor* rămăseseră turnurile de vest
- 1645 - cca 1652 - *cetatea este refortificată* bastionar de Gabriel Haller, în timpul lui Gh. Rákoczy II (este vorba foarte probabil despre fortificația exterioară, din care astăzi se păstrează un bastion spre Criș, în sud-estul cetății actuale) în perspectiva unor noi atacuri otomane; este posibil să se fi refăcut și castelul interior (vezi mai jos, relatarea lui *Evlyia Celebi* care îl prezintă ca „nou”- „cetatea nouă” sau „mica cetățuie frumoasă”), dar acesta este posibil să se fi reparat și imediat după cucerirea otomană
- 1652 - este așezată o *placă fundațională* pe poarta cetății, referitoare la lucrările lui Haller; în acel moment Cetatea Ineu avea 31 de sate
- 1654- principele Gh. Rákóczi al II-lea îi răsplăteș-

197 *Ibidem*, passim.

198 Doina Chiș, *op. cit.*, p. 78.

199 Cristina Feneșan, *op. cit.*, p. 187.

te pe unii soldați din cetatea Ineu, dându-le sate din Comitatele Cenad și Arad (în sudul Mureșului, adică în zona ocupată de Poartă)²⁰⁰

- 1658, 2 sept. - *cetatea și întreaga zonă este cucerită de turci* (o stăpânesc până în 1693); există variantele cuceririi prin asediu²⁰¹ sau cedării cetății printr-o înțelegere cu turcii²⁰²; Ineul este numit *sangeac*; cetatea este reparată și întărită, Ineul devenind “un oraș frumos ca o grădină de rai; aceasta [cetatea-n.n.] a fost desemnată ca reședință de guvernare pentru vizirii de Timișoara”²⁰³

- 1659 - în cetate poposește Mihnea Vodă venind dinspre Țara Românească

- cca 1660 - *descriere a orașului și cetății (“lanova”) de către Evliya Celebi:*

“*Cetatea Ineu....* Are un dizdar, o oda de ieniceri, un haseki aga, un chehaia de spahii, o oda de gebegii, o oda de tunari, un agă al cetății exterioare, un agă de aripă dreaptă, un agă de aripă stângă, agă de azapi, agă de beșlii, agă de martalozi, agă de voluntari; în total sunt zece agale. Are vreo 8000 de ostași și păzitori de cetate.” Cifra este în mod sigur exagerată, dar reflectă importanța cetății în strategia otomană în zonă

„*Orașul Ineu.* Râul Criș trece prin el. Pe malul drept și pe cel stâng al acestui râu se află un *oraș mare*, care având forma curbată, se întinde pe pământ ca un arc. De jur împrejur sunt vreo patru mii opt sute de pași ; în prezent e o palancă pe cale de dezvoltare. Are în total 8 bastioane bine întărite și trei porți și anume: spre miazăzi Poarta Timișoarei, spre apus Poarta Gyulei, spre răsărit Poarta Oradei, toate din lemn. Și șanțul acesteia [al palâncii- n. tr.] e plin cu apele râului Criș. Se adunaseră zece mii de raiale care săpau un șanț nou. În acest oraș se află *geamia lui Küprülü Mehmed pașa...Geamia lui kaseki Osman aga*; și ea se află în centru...*Geamia lui Sofu-Kenan pașa* e acoperită cu olane și are minaret de scânduri. În apropierea ei, tot la capătul podului amintit [cel spre sud-vezi descrierea cetă-

ții-n.n.], se află *geamia lui Köprülüzade Fazıl Ahmed pașa*. În afară de acestea, mai sunt și meceturi. Are în total opt sute de case, cu sau fără etaj...Acesta este un oraș înfloritor...Râul Criș curge tocmai prin mijlocul orașului...Dintre toate clădirile, cele mai frumoase sunt: saraiul pașei, așezat lângă poarta Gyulei; are tindă și baie și mai multe încăperi...Festivele balcoanelor acestor case privesc spre râul Criș...Până acum [orașul Ineu-n.n.] nu are decât o singură baie. La capătul podului de lemn de peste râul Criș, Ahmed pașa, fiul lui Köprülü, a construit un han frumos, acoperit cu olane. Aici se găsesc, în total, două sute de prăvălii; altfel de construcții încă nu sunt. Este un oraș foarte, foarte bogat. Raialele de aici sunt ardeleni și valahi... “

„*Înfățișarea cetății Ineu.* Este o cetate de formă pătrată, așezată pe malul râului Criș; are bastioane mici de piatră...iar în fiecare din ele încap o mie de oameni; fiecare are și câte zece tunuri balimeze. E o singură poartă pe latura de miazăzi, iar cheia o păstrează aga ienicerilor, care louiește în cetate. Prin șanțurile cetății curge doldora râul Criș. Înăuntru, aproape de poartă, se află *geamia sultanului Mehmed* [Mehmed al IV-lea – 1648-1687-n.tr.- este geamia amintită și în descrierea orașului-n.n.]. Lângă această geamie se găsesc un *turn de ceas* din scânduri și o mică moară cu cai. În interiorul cetății se află *cetatea nouă*. E o mică cetățuie frumoasă, în care, în afară de odalele ienicerilor, nu se află nimic altceva. În cele patru colțuri sunt patru turnuri solide, cu acoperiș de scânduri și cu ziduri late de douăzeci de picioare. Această cetate interioară are o poartă ce dă spre apus și șanțul acesteia e plin cu apa râului.”²⁰⁴

- 1660- Sultanul intenționează să mute orașul de lângă cetate²⁰⁵; operațiunea nu a avut loc

- 1660- defter- apare “vilayetul Ineu” (Yanova), ceea ce se explică prin stabilirea reședinței pașei la Ineu, în loc de Timișoara²⁰⁶

- 1660-1684- se constată alternanța stabilirii centrului vilayetului între Timișoara și Ineu

- 1662-1663 (după 1658)- Ali-pașa de Buda, gu-

vernatorul cetății, întărește cetatea și construiește o moschee; dacă le socotim pe cele patru geamii descrise de E. Celebi, în Ineu în anii `1660 existau cinci geamii

- 1663- relatare a lui Heinrich von Ottendorf: se deduce că sediul pașalei este la Ineu²⁰⁷

- 1684- 1693- centrul administrativ al *vilayetului Timișoarei* este la Ineu (vezi și relatările lui Celebi și Ottendorf)²⁰⁸

- 1693 - *cetatea este cucerită de habsburgi* ; datarea exactă are două variante: 15 mai (când cucerirea ar fi fost realizată de generalul Veterani), sau 27 iunie (când generalul Donau Heissler a cucerit „Inăul și Vilagoșvarul”)²⁰⁹

- 1702 - *moscheea* devine biserică romano-catolică (până în 1858)

- 1703 - Ineu devine *centru grăniceresc, cetatea-castel* servește ca sediu de garnizoană

- 1715-1720 - la Ineu sunt menționate 114 familii

- 1723 - diplomă de înnobilitare a familiei Ștefan Stepici, care va avea numeroși urmași în Ineu

- 1726- orașul și teritoriul din jur este donat Ducelui de Modena, Rinaldo, care nu locuiește în Ineu; în acel moment, așezarea are 210 gospodării impozabile²¹⁰ (191 românești, 10 maghiare și 9 sârbești)

- 1739- ciumă la Ineu

- 1741- Plasa Ineului și Zărandului sunt anexate la Comitatul Aradului; atunci de produce și o răscoală, care la Ineu a produs jef și distrugerii; primarul este capturat și jefuit

- 1742 - Ineul are 51 de familii²¹¹ (informație improbabilă în raport cu precedenta și cea din 1747)

- 1744, 6 nov.- Maria Terezia ordonă evacuarea cetății Ineu (sediul căpitaniei grănicerești din zonă) de către trupele de grăniceri, zona trecând sub autoritatea comitatului

- *până în 1745 (1744)- cetatea este folosită de grăniceri* ; după, cetatea este părăsită

- 1745- ca urmare a unui proces cu Francisc, urmașul Ducelui de Modena, Peterffy Ianos (Iozsef)

²⁰⁷ *Ibidem.*

²⁰⁸ *Ibidem.*

²⁰⁹ P. Chiș, *op. cit.*, p. 11.

²¹⁰ *Ibidem*, p. 26.

²¹¹ A. Roz, K. Géza, *op. cit.*, p. 133.

câștigă 2/3 din averea ducală, din care face parte și Ineu ; atunci se instalează în Ineu, construind o reședință cu anexe importante, în vestul localității (pe locul actualei școli generale, anterior acolo fiind judecătoria²¹² (funcționând eventual într-una dintre clădirile reședinței Peterffy) ; declanșarea de către noul proprietar a procesului de maghiarizare a populației, determină exodul unor locuitori în Rusia, în zona Kievului, unde întemeiază o localitate lenova (Ineu)

- 1746- recensământ- populația Ineului este majoritar românească (79 de familii, dintr-un total de 82, la care se adaugă militarii)²¹³

- 1747 - Ineu are 171 familii

- secolele XVII-XVIII (anterior mijlocului secolului XVIII) - exista o biserică veche, probabil de lemn, de la care se păstrează un potir cu inițialele „M. KO” (donat de Matei Corvin?)²¹⁴

-1755, 28 noiembrie - Episcopul Sinesie Jivanovici sfințește *noua biserică ortodoxă de lemn, cu hramul Sf. Arhangheli*, construită în mijlocul târgului, pe proprietatea Baronului Peterffy

- 1769- Împărăteasa Maria Terezia dă patenta « Certa Punta », prin care sarcinile iobagilor se limitează la 2 zile pe săptămână ; în zona Ineului nu se aplică decât o parte din prevederile patentei, locuitorii având obligații mai mici

- 1771 - se înființează *școala românească* ; urmașă a lui Peterffy Iozsef și Ioan în fruntea Ineului, este Tolvayne, care, nereușind să rentabilizeze proprietatea, obligă Cancelaria să arendeze o parte din pământ românilor din Ineu

- 1771-1786 - la Ineu sunt înregistrate 198 familii

- 1803 - Ineul este *vândut de erariu familiei Atzel* (Atzel Ștefan), care locuiește în castelul din Ineu (?) până în 1815, când moare²¹⁵

- 1810, 2 ian.- cutremur

- 1828 - la Ineu sunt 359 iobagi și 34 meșteșugari

- 1833, septembrie- începe construirea Canalului Morilor de la Buteni până la Vârșand-Gyula, sub supravegherea inginerului Iozsef Beszédes ; este

²¹² P. Chiș, *op. cit.*, p. 26-27.

²¹³ *Ibidem*, p. 25-26

²¹⁴ P. Vesa, *Bisericile de mir...*, p. 138.

²¹⁵ . P. Chiș, *op. cit.*, p.38

²⁰⁰ *Ibidem.*

²⁰¹ Cf. Evliya Celebi, în *Călători străini despre Țările Române*, vol. VI, București, 1976, p. 454.

²⁰² Cf. Silahdar Findiklîli Mehmed aga, în *Cronici turcești*, vol. II, București, 1974, pp. 299-300.

²⁰³ E. Celebi, în *op. cit.*, p. 314 și 512.

²⁰⁴ Pentru cele trei descrieri- *Ibidem*, pp.512-515.

²⁰⁵ *Călători străini...* vol VI, p. 514, citându-l pe I. Totoiu.

²⁰⁶ Cristina Feneșan, *op. cit.*, pp. 145-146.

terminat și umplut cu apă în 5 nov. 1840 și morile (inclusiv cele de la Rovine și Mocrea) încep să funcționeze²¹⁶

- 1844 - Biserica Ortodoxă de lemn există încă
- 1855- Ottilk Anna, soția lui Alexandru Atzel contribuie cu bani la construirea primului spital din Ineu, cu 40 de paturi
- 1857 - Ineu are 3075 locuitori
- 1858 - se ridică *Biserica Catolică*, cu hramul Sf. Ștefan, cu contribuții financiare din partea lui Ottilk Anna
- 1864 - fiind amplasată pe malul Crișului, vechea biserică de lemn este amenințată cu surparea, credincioșii ortodocși solicită aprobarea pentru edificarea unei noi biserici, de zid
- după 1867 - pe domeniul Ineului apar multe gate-re mecanice; atunci se înființează o secție a fabricii de mobilă „Mundus”
- 1868 - este terminată *Biserica Ortodoxă* nouă
- 1869 - Ineu are 4427 locuitori
- 1870 - *cetatea este restaurată*; este adoptat un stil corespunzător perioadei, de esență romantică (combinație de neoromanic și neogotic, pentru a se obține o imagine cât mai medievală)
- 1872- la Ineu se înființează Tribunalul (funcționează până în 1876) și Judecătoria Regală de Ocol – ambele funcționează în fosta reședință Peterffy lanos/ Atzel
- 1873- epidemie de holeră- mor mulți locuitori din zona Ineului
- 1877 - se realizează calea ferată Arad-Ineu
- 1879- Petru Atzel vinde domeniul Ineului baronului Klein Ferencz
- 1880 - Ineu are 4817 locuitori
- 1881 - se realizează calea ferată Ineu- Sebiș
- 1883- Klein Ferencz vinde domeniul Ineului baronului Solymossy Ladislau (Lajos)
- 1890 - Ineu are 5126 locuitori
- 1892 - este precizat *locul ocupat de fosta mănăstire Dienesmonostor*: „Câmpul călugărilor” sau „Râtul călugărilor
- 1893- la Ineu se introduce iluminatul electric
- 1895- se construiește calea ferată Ineu-Gurahonț-Hălmagiu

²¹⁶ *Ibidem*, p. 39-40.

- 1900 - Ineu are 6393 locuitori
- 1910 - Ineu are 6593 locuitori
- 1914 - se construiește fântâna semi-arteziană
- 1922 - Ineu are 5865 locuitori
- 1925 - La Ineu sunt colonizate 195 de familii din mai multe sate din județ, formându-se *cartierul Traian*. Parcelele corespunzătoare au fost localizate în „pusta” baronului Solymossy Lajos. Au fost rezervate parcele pentru școală, biserică, zootehnie, pășune, cimitir, piață etc.
- 1928 - încep să fie ocupate loturile din cartierul Traian, deși fuseseră atribuite încă din 1924; țărani își părăsesc treptat satele de obârșie pentru a se muta în Traian; toate casele erau construite din lemn, cu următorul plan: camera de la stradă, tinda, camera din spate, târnaț și cămară
- 1929 - este înființată parohia ortodoxă din Traian; slujbele se țineau într-o capelă
- cca. 1930 - sunt deja ridicate cca 100 de case în *cartierul Traian*²¹⁷
- 1933 - este ridicată *Biserica Ortodoxă Traian* (din cartierul Traian)
- 1936 - este construit actualul pod de beton peste Criș, din centrul orașului
- 1936 - Traian devine comună cu Consiliu Comunal și primar proprii; are 198 de case și 418 locuitori
- 1948 - *moscheea* de lângă cetate este demolată²¹⁸
- 1950 - altă variantă pentru demolarea moscheii²¹⁹, ca urmare a hotărârii din 24 mai 1950 a Consiliului Provizoriu al Comunei Ineu
- 1967 - este ridicat noul local al Primăriei
- 1967-1968 - este construit actualul Hotel Central, numit atunci „Moara cu Noroc”; este „refațadizat” recent
- 1968 - este construită noua Casă de Cultură
- anii 1961-1970 ai secolului XX - se construiesc noile blocuri de locuințe colective din centru, Poșta, alte clădiri publice, unelnd între ele fiind „refațadizate” în ultimele decenii
- 1975-1976 - *la cetate se execută lucrări de reparații și adaptare la funcția de școală*

²¹⁷ Pentru istoria cartierului Traian, vezi M. R. Meszar, *op. cit.*, pp. 193-196.

²¹⁸ P. Chiș, *op. cit.*, p. 10.

²¹⁹ Doina Chiș, *op. cit.*, p. 159.

SATE DISPĂRUTE ÎN ZONA ORAȘULUI

Hatház

- 1913- apare documentar

Ismánd

-1607- apare documentar, aparținând domeniului

Atzél

Istvánház

-1810 - apare documentar

-1913 - are 324 locuitori

Kistamándi

-1913 - este documentat

Nagytamándi

-1913 - este documentat

Puszta Pálos

-1913 - are 35 de locuitori

Somkerék

-1643 - apare documentar

Puszta Szálkási

-1910-1913 - apare documentar

Puszta Szalmas

-1910-1913 - are 133 de locuitori

INFORMAȚII ARHEOLOGICE²²⁰

- perioada dacică - *monede dacice și grecești* descoperite în oraș

- perioada romană - *tezaur monetar și o greutate romană* descoperite în zona orașului

- perioada romană - castru roman localizat aici: cetatea ar fi fost „întemeiată pe locul unui fost castru roman, ale cărui urme se văd și astăzi...”²²¹; dat fiind contextul zonal și inexistența oricăror informații sigure în acest caz, consider că este o simplă ficțiune de tip „romantic”

- secolele VIII-IX - datarea *ceramicii și pieselor de fier* descoperite pe malul Crișului, lângă pod

- sec. XI-XIII- datarea *fragmentelor ceramice* descoperite în curtea castelului

- secolele XI-XIII - datarea *ceramicii* descoperite pe malul Crișului, lângă pod

²²⁰ Informațiile sunt extrase din literatura prezentă în bibliografie; aici nu apar informațiile recente, generate de cercetările arheologilor dr. Florin MĂRGINEAN și dr. Zsolt CSÖK în aug. 2016, precum și a istoricilor de artă dr. Attila WEISZ și dr. Zsolt KOVÁCS, cercetări care sunt în curs.

²²¹ Doina Chiș, *op. cit.*, p. 53.

- sec. XII-XIII - datarea diferitelor *detalii romanice* descoperite în situl fostei mănăstiri a Sf. Dionisie (Dienesmonostor), din nordul (?) orașului ; conform acestui studiu, situl mănăstirii este amplasat în estul orașului- vezi mai jos

INFORMAȚII CARTOGRAFICE (hărți, vedute și stampe)

- *jumătatea a doua a secolului XVI-începutul secolului XVII - vedută a cetății* anterioare refacerii din sec. XVII. Este o cetate de plan hexagonal, înconjurată de un șanț circular și accesibilă printr-un pod de lemn cu un tronson mobil („pont levis”). Cetatea este înconjurată de trupele turcești care o asediază. Dat fiind tipul de cetate (anterior reconstrucției, în formulă bastionară, terminată în 1652), episodul poate fi: momentul cuceririi din 1565 sau în cursul evenimentelor de la cumpăna secolului XVI și XVII. Dar, dat fiind că cetatea este identică cu cea din stampa lui Giovanni Giacomo di Rossi, din anii 1687-91, cu legenda: “...Boros leno fortezza in Transilania posseduta da turchi dall’ anno 1658” (probând o copie în serie a unui model oarecare, sugestive fiind vedutele fanteziste ale Timișoarei din aceeași perioadă, datorate aceluiași Giovanni Giacomo di Rossi), imaginea este fictivă

- *cca 1658 (cu varianta 1652) - vedută (foarte veridică) a cetății bastionare*, privită foarte probabil dinspre sud-est sau sud-vest (munții încep să se zărească în spate, spre nord). Cetatea exterioară este de plan pătrat (sau aproape de pătrat), cu 4 bastioane de tip „pană” („italiene vechi”), cu ziduri și turnuri de câmp care par de factură medievală. Este înconjurată de un șanț peste care trece un pod de lemn. Cetatea exterioară conține clădiri civile și religioase (parte din oraș, cu un țesut dens) și, într-o poziție centrală, castelul de plan pătrat și turnuri cilindrice la colțuri. Aproape același desen îl utilizează și publică Paul Ricaut în 1695, reluat de Márki Sándor. Imaginea conține multe elemente identice cu *descrierea lui Evlyia Celebi* (vezi „Istoria în date”).

- *sf. sec. XVII (ante sau după 1693)- Plan cu titlul “Borosinoe”* pare desenat după o ridicare topografică destul de exactă, realizată în contextul răz-

boaielor ruso-austriaco-turce, la care au participat și suedezii. Fără a se cunoaște exact momentul reprezentării (nu apare scris pe planșă și nu este consemnat de datele de arhivă suedeze), este extrem de plauzibil ca acesta să fie înainte sau imediat după cucerirea de către austrieci (habsburgi), reprezentând fie o informație militară necesară pregătirii atacului (așa cum au fost schițele lui Marsigli pentru cetățile din Banat), fie consemnarea unor realități imediat post-belice (așa cum este cazul planului realizat de Perrette pentru Timișoara). Indiferent cum stau lucrurile din acest punct de vedere, fiind înafara oricărui dubiu că desenul este al Inelui arădean (în afară de titlu, notațiile se referă la “râul Criș”, la drumurile care duc spre Arad și Oradea etc.), consider că este cea mai bună reprezentare planimetrică a cetății și orașului. Cetatea are cele două componente deja știute, de după edificările lui Haller (cetatea exterioară, ușor trapezoidală, cu trei bastioane de tip “pană” și unul circular, în nord-est și cetatea interioară, de plan dreptunghiular, cu turnuri cilindrice la colțuri- cu excepția celui de sud-vest și un corp median) și menținute de otomani. Spre sud, accesul de dincolo de Criș este apărat de o fortificație deasemenea bastionară de tip ravelin. Spre vest și nord, cetatea este înconjurată de o arie fortificată, civilă sau având doar rol militar, destul de amplă, cu un contur curbat, apărată de un șanț desprins din râu, traversat de un pod apărat de o altă fortificație bastionară în sud-vest. Un șanț larg desprins din râul Criș apără și cetatea pe întreg conturul. Complexul cetate-oraș nu se dezvoltă doar pe un mal al râului; în sud-estul și sud-vestul lui, din râu se desprind două fragmente de șanț care par (dat fiind limita desenului) a închide o amplă arie în sud, numită de altfel “palanka”, adică arie urbană fortificată sumar, cu șanț și eventuale întărituri din lemn (vezi cazul Timișoarei, unde turcii fortifică Palanca Mică și Palanca Mare în așteptarea atacului habsburgic). Astfel, este mai mult decât sigur că desenul reprezintă șanțul de apărare amintit de Celebi ca fiind în curs de amenajare în anii ‘1660 (vezi „Istoria în date”). În fine, caracterul militar al desenului este probat și de lipsa oricărui reprezentări de clădiri civile.

-1699- *Harta lui Giovanni Morando Visconti*- Ineul (“Ieny”) este desenat în nordul Crișului, sub forma a două incinte. Prima este mai amplă, de traseu curbat, înconjurând, probabil așezarea din nord și a doua de plan pătrat cu patru bastioane de tip “pană”, în sudul primei, spre Criș. Este un mod succint de prezentare a fortificațiilor Inelui așa cum se prezentau la sfârșitul etapei otomane și verificabile prin planul de sf. de secol XVII de mai sus și de descrierea lui *Evlyia Celebi* (vezi „Istoria în date”).

- 1745 - *plan al așezării „Borosenöe”, extrem de important ca reprezentare*. Este momentul în care fortificația este părăsită de armată și va începe să se demoleze sau ruineze. Planul, destul de exact (verificabil prin altele din același secol și următorul, inclusiv prin “Ridicarea Josefină”), reprezintă așezarea din sudul Crișului, dezvoltată în lungul unei piețe alungite, neregulate și cetatea din nordul râului. Aceasta este de formă pătrată, cu patru bastioane de tip “pană” și accesibilă pe un pod direct dinspre așezare, peste Criș. În interiorul cetății sunt câteva construcții (probabil, militare) și castelul de plan pătrat, cu turnuri cilindrice la colțuri. El este retras spre nord-est, lăsând mult spațiu liber în vestul și sudul lui, explicând astfel și reprezentarea din veduta de la cca 1658. Legenda este în germană, dar există notații în română: „pădure”, „vamă”, „terenuri de case” etc., ceea ce înseamnă că este o copie în care s-au tradus în românește notațiile germane

- 1791- *extras din Planul Urbariului*, cu detaliul zonei cetății, reprezentată foarte exact, ca parcelar și desen al elementelor cetății (cetatea interioară - cea care există astăzi și cea exterioară, cu patru bastioane de artilerie, din care a rămas doar ruina celui de sud-est). Este încă un excelent reper pentru reconstituirea fortificației târzii a cetății Inelui și a contextului său urban. În sud-estul cetății interioare, fosta moschee e desenată ca biserică catolică. Legătura dintre cele două arii ale orașului (din nordul și sudul Crișului) se face prin două poduri, la fel ca pe timpul lui Celebi

- 1782- 1785 - „*Ridicarea Josefină*” (*Prima ridicare topografică militară habsburgică*)- apare figurat castelul- cetate pe malul nordic al Crișului, pe un teren

amplu, flancat de două poduri care fac legătura cu localitatea „Varos Boros Jenö”; în preajma sa sunt figurate alte construcții importante, între care una este cu siguranță moscheea menținută ca ruină până spre secolul XX. Ridicarea verifică și planul de sf. de secol XVII de mai sus, desenând un fragment din șanțul care apăra aria urbană din vestul și nordul cetății. În zona pieței centrale a orașului nu apare nici o biserică, ci trei construcții mari, cu curte interioară. Una dintre ele este amplasată relativ în axul pieței, spre vest, iar în nordul ei, apare o construcție cu un plan complicat, desenată cu roșu, care este, fără îndoială, reședința lui Peterffy Ianos, prezent în Ineu din 1745. În estul Inelui, pe malul sudic al Crișului, este figurată o moară, probabil, antecesoarea morii Balukan, considerată ca fiind situl fostei Mănăstiri a lui Dionisie

- *începutul secolului XIX – vedută – castelul- cetate* este desenat de pe malul opus, dinspre sud-vest. Este figurată fațada corpului dinspre Criș (parter, cu acoperiș în două ape), cu excepția a două turnuri (unul de colț, de sud-vest, și unul care pare a fi de câmp) care sunt mai înalte.

- cca 1850 - „*Ridicarea Franciscană*” (*A doua ridicare topografică militară habsburgică*); castelul - cetate este figurat pe malul nordic al Crișului, la nord-est de un pod care face legătura cu centrul orașului (piața alungită, neregulată, sub formă aproximativ de pânză, care există și astăzi) unde pe frontul nordic, aproape de pod, este o biserică, sigur Biserica Ortodoxă de lemn (care, conform documentelor, exista încă); noua Biserică Ortodoxă va fi edificată peste aproape 18 ani, iar Biserica Catolică se va ridica peste aproape 8 ani. În vestul pieței este desenată foarte exact o construcție cu planul în “U”, fosta reședință a lui Peterffy Ianos, atunci în posesia familiei Atzel, care îi amenajase un parc, desenat deasemenea detaliat în ampla parcelă din vestul Inelui. Cetatea apare sub forma unui dreptunghi în nordul Crișului, în frontul străzii principale nord-sud, dar surprinde desenul aproximativ al planului ei, sub forma a 4 corpuri de clădiri izolate, formând un dreptunghi. Este, poate, o reprezentare a stării de ruină în care se găsea castelul interior, urmând să fie restaurat. La vest, vizavi față

de drum, ca și către est, incinta cetății este flancată de două ample parcele. La est de oraș, la cca 2,5 km, în sudul Crișului, apare desenată „P. Balokán”, moara „Balukan” lângă care apare „W.H. Mindra Marutza,” fixate ca reper pentru Mănăstirea lui Dionisie

- 1868 - *reprezentare /vedută a cetății din Ineu („Borosjenö vár”)* cu moscheea („mecset”); în ciuda stângăciilor de desen, este o reprezentare fidelă a realității: castelul este în curs de restaurare - reconstrucție parțială? (vezi desenul din 1871 și informația din 1870), cu porțiuni de zid și turnuri în ruină și cu unul dintre bastioanele dinspre Criș desenat (în prim-plan), întreg, până la platforma de artilerie. În stânga castelului este desenată moscheea încă întreagă, dar cu minaretul ruinat (nu are partea superioară). Este un document extrem de important privitor la realitățile din jurul castelului și lucrările din acel moment

- 1871- *desen de K. Hantelmann*, reprezentând cetatea înainte restaurării din anii ‘70 ai sec. XIX- este o informație extrem de valoroasă referitoare la starea fizică a clădirii care va fi reconstruită de Atzel. Doar turnul de nord-vest este întreg, iar aripa sudică a cetății este practic inexistentă, ca și turnul de poartă și cel de sud-vest. În ruină apar zidul de vest (cu poarta desenată cu un ancadrament destul de detaliat) și cel de est, la care este alipită o construcție care pare a fi locuită.

- cca 1884 - *Hartă militară (A treia ridicare topografică militară habsburgică)* - este mai puțin exactă decât Ridicarea Franciscană, dar conține câteva elemente nedetectate în aceea: castelul este foarte bine reprezentat și bine poziționat, apare moscheea (în sud-vestul castelului și imediat lângă podul de peste Criș), precum și bisericile Ortodoxă și Catolică, din piața centrală; la cca 2,5 km est, în sudul râului, pe canalul morilor („Mühlecanal”) este figurată „Balogan M” (Mühle- moară), acea „mooară Balukan”, la vest aflându-se „W.H. Mindra Marutza”, ambele fiind repere pentru amplasamentul Mănăstirii lui Dionisie („Dienesmonostora”).

- cca. 1900 - *Plan cadastral al orașului („Boros Jenö”)* - este foarte exact și conține toate parcelele, numerotate, precum și o listă a lor, în legendă.

Castelul („vár) este desenat în centrul mării parcele de pe malul nordic al râului, la nord-est de pod - 1910 - *Hartă militară („Harta Europa 1910”)- „Borosjenö”* este desenat schematic, dar se poate observa că are aceeași suprafață ca în planurile anterioare și nu sunt modificări importante în intravilan - cca. 1940 (*perioada interbelică - după 1936*) - *fotografie* a castelului (renovat), cu podul (cu două arce din beton armat) în prim-plan. Apar și stâlpi metalici de curent electric în preajma lui, în aliniamentul străzii. Spre nord-est de pod, apare moscheea (rotită față de castel și stradă), ruinată, probabil în curs de reabilitare (sunt depozitate în preajmă materiale de construcție și apar câteva barăci). Minaretului îi lipsește partea superioară. Fotografia este foarte importantă pentru informația relativ recentă despre aria din jurul cetății și relația cu orașul.

- 1936, *actualizat 1956* - „*Planul director de trageră*” (extras)- față de planul anterior, „Ineu” prezintă câteva noutăți; cea mai importantă este extinderea spre nord a orașului, cu cartierul „Traian”. De asemenea, zona cetății este foarte bine reprezentată, inclusiv moscheea, din colțul de sud-vest.

INFORMAȚII ARHITECTURAL – STILISTICE

- secolele XII-XIII - primele edificări ale *Mănăstirii lui Dionisie (Dienesmonostor)*; conform planului schițat în secolul XIX și detaliilor unor elemente de arhitectură, biserica era de stil romanic, adică o bazilică cu trei nave, transept și cor semicircular, precum și cu două turnuri la vest, în dreptul colateralelor; este posibil ca edificiul vechi (din perioada în care aparținea ritului răsăritean) să fi adoptat alt tip de arhitectură

- sfârșitul secolului XIV - se construiește *primul castel la Ineu* (conform informațiilor istorice considerate certe în acest moment) de către familia Losonczi - nu există nici un fel de date despre amplasament și formă, dar este foarte probabil ca acesta să se găsească sub cetatea actuală sau încorporată acesteia, probe fiind diferențele mari de grosimi de ziduri de pe conturul ei

- începutul secolului XVI - începutul secolului XVII

- în acest interval de timp, cetății, aflată în posesiune creștină, apoi otomană și iarăși creștină îi este construită/reconstruită *incinta interioară* (cea care se menține până astăzi), pe baza unui plan rectangular. Modelul este relativ des întâlnit în Transilvania (Racoș, Dumbrăveni, Șimleul Silvaniei etc.), iar în aceeași perioadă trece Carpații și este utilizat la construcția unor curți boierești și mănăstiri: Menedic și Bradu (zona Buzăului), Băjești (zona Argeșului), Răchitoasa (zona Bacăului), Hadâmbu, Golia (zona Iașilor) etc. Conform conscripției din 1605, exista și cetatea exterioară (cu 5 bastioane și o poartă și bine dotată militar, fiind posibil de a apăra o arie urbană), astfel încât Gavril Haller pare doar a repara fortificația, îmbunătățindu-i performanțele (vezi mai jos)

- 1645-1652 - cetatea este *refortificată bastionar* de Gavril Haller; conform unei părți a literaturii istorice, atunci Haller ridică fortificația exterioară, din care se păstrează urmele unui bastion spre sud-est; există și ipoteza ca, față de ceea ce găsește aici (cetatea interioară și cea exterioară, descrise în conscripția din 1605), Haller să le repare sau, să insereze în complexul fortificat incinta exterioară; planurile și elevațiile cetății așa cum au devenit după intervenția lui Haller sunt vizibile pe vedutele și planurile din secolele XVII și XVIII și reflectă utilizarea unui model de fortificație bastionară de tip „Italian”, probabil varianta veche (fără „urechi”)

- 1658-1693 - sub ocupație otomană, sunt de presupus *lucrări de reparații și reconstrucții*; Evliya Celebi amintește despre „cetatea nouă” din interiorul fortificației, probabil incinta actuală, refăcută de otomani. Pe de altă parte, nu se cunosc nici un fel de detalii specifice otomane (precum cele de la cetățile Timișoara, Pecs etc.) conținute de ansamblul actual, care să probeze afirmația respectivă. Este adevărat și că lucrările din secolul XVIII (până în 1745) sau de după 1870/71, să le fi suprimat. În aceeași perioadă a ocupației otomane se edifică moscheea (menținută până spre secolul XX, vizibilă într-o vedută și în fotografii de epocă) aflată în imediata apropiere a castelului și, posibil, în cetatea exterioară. În aceeași perioadă Celebi numără încă trei moschei mai modeste, cu elemente de construcție

utilizând parțial lemnul, dar și despre reședința lui Ahmed pașa, amplă și luxoasă

- secolele XVII-XVIII (anterior mijlocului secolului XVIII) - datarea *bisericii vechi, probabil de lemn*, dispărută

- prima jumătate a secolului XVIII (până în 1745, când este părăsită de armată) - *lucrări de adaptare a cetății* (interioare și exterioare) *la funcțiunea de cazarmă*; în planul din 1745 sunt vizibile clădirile destinate trupei și ofițerilor

- 1755 - este ridicată *noua biserică ortodoxă de lemn, cu hramul Sf. Arhangheli*

- 1858 - se ridică *Biserica Catolică*, cu hramul Sf. Ștefan, stil compozit

- 1868 - este terminată *Biserica Ortodoxă Sf. Apostol Andrei*, de zid, stil compozit, cu influențe bizantine

- jumătatea a doua a secolului XIX - se reface *majoritatea a clădirilor din zona centrală*, utilizându-se stilurile perioadei (neoclasic, neogotic, compozit)

- după 1870/71 - cetatea este „restaurată”; dat fiind cele conținute de schițele anterioare acestui moment, intervenția a presupus reconstrucția integrală a corpului sudic, edificarea turnului de sud-vest, reparații ale părții superioare a restului turnurilor, reconstrucția restului corpurilor de clădiri perimetrare, atunci supraetajate și i se aplică decorații neogotice: amprente sub formă de gură de tragere pentru arc (« archère »), ferestre cu ancadramente în arc frânt la turnuri, turnulețe de colț și goluri verticale pentru un fictiv pod ridicător la turnul de poartă de vest etc.; prin acestea, cetatea capătă un pronunțat caracter medieval târziu (cu elemente renașcentiste), conform conceptelor de intervenție/restaurare ale perioadei, inclusiv din spațiul transilvănean (Hunedoara, Timișoara, Ardud, Bonțida etc.)

- cca 1900 - se ridică o serie de *clădiri în zona centrală*, de factură „Art Nouveau”

- 1967-1976 - sunt ridicate principalele clădiri noi, de interes public, din centrul Ineului: primăria, casa de cultură, hotelul, poșta etc., majoritatea pe locul vechilor fronturi ale pieței

- 1965-1980 - în zona centrală a orașului sunt in-

serate numeroase *tronsoane de locuințe colective* care în axa centrală est-vest (DN 792) au comerț la parter

- 1975-1976 - *lucrările* din acea perioadă de la cetate se referă mai ales la înlocuirea planșeelor de lemn de la parter cu planșee de beton armat și amenajarea unor grupuri sociale (toaletă), necesare funcției școlare pe care o va avea. Sunt de presupus și lucrări de reparații generale care nu au afectat aspectul exterior al ansamblului, cu excepția demolării celor două turnulețe ale turnului de poartă de la vest.

ELEMENTE DE STRUCTURĂ URBANISTICĂ (ANALIZĂ PLANIMETRICĂ, MORFO-STRUCTURALĂ ȘI PARCELARĂ)

La scară urbană, Ineul are o structură stradală complexă, în care centrul, organizat sub forma unei „piețe lenticulare” deformate, articulează două arii rezidențiale cu rețele de străzi de factură geometrică (rectangulară) deformată. Pe conturul acestor arii și la contactul lor cu centrul, gradul de deformare se mărește. Acest sistem se constată că a existat până la sfârșitul Primului Război Mondial și se menține și în extinderea prin noul cartier Traian, din anii 1925-1930 și în extinderile ulterioare.

O schiță de zonificare urbanistică a Ineului pune în evidență următoarele zone importante:

- Zona centrală, de-a lungul axei est-vest (str. Republicii, tronson al DN 792), de la str. Horea până în zona Primăriei și a parcului din vestul său. Este organizată prin două axe importante (Str. Republicii și Traian-Decebal) și se prelungește spre nord, dincolo de Criș, prin aria Cetății care făcea parte integrantă din așezarea istorică. Această zonă centrală constituie nucleul evoluției istorice a Ineului și conține cea mai mare parte a arhitecturilor valoroase istorice și majoritatea instituțiilor publice ale orașului. Parcelarea este densă, neregulată (adaptată geometriei rețelei stradale), cu clădiri orientate spre stradă, formând fronturi continue. Fragmente importante din fronturi sunt P+1. În aceeași arie, în perioada comunistă, au fost construite câteva noi

edificii publice (Primăria, Casa de Cultură, Poșta etc.) și câteva tronsoane de locuințe colective cu sau fără magazine la parter, inserate fronturilor existente. Astfel, mai ales zona de vest a centrului și frontul de nord al axei Republicii și-au schimbat mult alura, geometria și regimul de înălțime. Un element extrem de important (urbanistic și pentru sănătatea publică a locuitorilor Ineului) este masa verde existentă în această zonă, la care se adaugă arborii din incinta castelului. Această componentă a zonei face deja parte din morfologia sa și contribuie la o percepție variată, complexă, dinamică a spațiului urban și arhitecturilor sale. În categoria componentelor naturale, cu mici intervenții ale omului, intră albia Crișului Alb, veritabilă coloană vertebrală verde a orașului, care articulează cele două arii ale orașului, dar și zonele verzi corespunzătoare lor. Este extrem de importantă morfo-structural (la scară urbană globală), dar și recreativ, anti-poluant etc.

- Aria urbană dezvoltată până la sfârșitul secolului XVIII (vizibilă pe „Ridicarea Josefină”) în sudul Crișului, corespunzătoare amplasamentului cetății. Spre sud se întindea până la actuala str. Gh. Doja, iar în nord cuprindea o mică arie urbană în jurul cetății. Spre vest și est, limitele erau reprezentate prin actualul parc din vestul Primăriei și respectiv, cu aproximație, str. Crișan, de astăzi. Conform „Ridicării Josefine”, această arie pare regularizată sau avea deja elemente geometrice mult mai vechi (rețea stradală cvasi-rectangulară, grupuri parcelare de aceeași factură, clădiri perimetrare grupurilor parcelare, formând fronturi relativ liniare etc.).

- Aria urbană dezvoltată până la Primul Război Mondial, de la calea ferată (în nord și parțial în vest), până la str. Rahovei și Barbu Lăutaru (în sud) și str. Crișan (în est). Este formată din două sub-zone (în nordul și sudul Crișului) destinate locuirii, cu unele anexe specifice. Zona de nord a apărut aproape exclusiv în secolul XIX. Lotizarea este cvasiregulară, cu parcele geometrice ușor deformate din cauza rețelei stradale. Casele de locuit au amplasamentul obișnuit din zona Banat-Crișana (perpendiculare pe stradă, în sistem de front discontinuu) și sunt urmate spre grădina de anexe. Regimul obișnuit de

înălțime este parter. O componentă importantă a orașului este ansamblul gării din vestul orașului.

- Aria corespunzătoare cartierului Traian (apărută în anii de după Primul Război Mondial- cca 1925-1930) din nordul orașului. Are o rețea stradală care continuă geometria restului orașului (cvasirectangulară, cu o suită de străzi paralele est-vest, intersectate de trei străzi relativ paralele nord-sud). Are același sistem parcellar cu restul orașului și același sistem de ocupare a parcelei cu construcții. Până la al Doilea Război Mondial se produc și alte extinderi pe perimetrul orașului, cu aceleași sisteme parcelare ca și în restul ariei urbane.

- Zonele industriale și agro-industriale apărute în perioada comunistă, în perimetrul orașului.

- Extinderile perimetrare de după 1989, către vest, sud, est (parcelări, depozite, incinte industriale, infrastructură etc.).

SCHIȚĂ DE EVOLUȚIE A LOCALITĂȚII

Etapa medievală timpurie (sec. XII-XV)

Date despre eventualele așezări premergătoare celei medievale nu există. Lipsa unor cercetări arheologice și puținătatea urmelor materiale descoperite la Ineu împiedică să se formuleze orice ipoteză în acest sens. Castrul roman, care se propune a fi localizat aici, este o simplă ficțiune romantică, cât timp nu e confirmat de nici un fel de alte informații. Pentru Evul Mediu informațiile se îndesesc și datorită diversității (informații scrise, arheologice, arhitectural-stilistice și cartografice), ele pot fi coroborate.

Între 1199 și 1214 apar documentar atât *mănăstirea Sf. Dionisie* (una dintre cele mai vechi din zonă) cât și *așezarea civilă din preajmă* („Villa Dienesmonastor” sau „villa Monasterii Sancti Dyonisii” din documentele de secol XIV). Mai mult, actul papal de la începutul secolului XIII specifică faptul că respectiva mănăstire ar fi mai veche și ar fi fost de rit răsăritean, aparținând mănăstirii ortodoxe Sf. Theodosie Cernobiarhul din Berria (Palestina). Fenomenul ar fi o continuare a celor petrecute în Banat- Arad, oda-

tă cu pătrunderea în zonă a Bisericii Catolice, care preia unele dintre mai vechile mănăstiri de rit răsăritean (grec) și le transformă în ansambluri catolice. Detaliile de arhitectură descoperite în zona mănăstirii și schița de plan păstrată converg către aceeași datare și stil: secolul XII-XIII, stil romanic. Localizarea mănăstirii și a așezării dependente de ea este, conform indiciilor din literatura de secol XIX coroborate cu cele furnizate de hărțile istorice din secolul XIX, zona morii „Balokán” (Balukan) aflată la cca 2,5 km est de Ineu, în sudul imediat al Crișului. În zonă, există încă un indiciu- cârciuma Mândra Măriuță, în proximitatea vestică a morii respective. Or, încă din secolul XIX, hărțile consemnează acest loc („W.H. Mindra Marutza” în „Ridicarea Franciscană” și în harta din cca 1884). În ambele hărți este desenată o fostă buclă a Crișului, orientată către nord care ar fi putut fi un foarte bun amplasament (din punct de vedere defensiv) pentru un complex monahal, probabil fortificat. Descoperiri recente din aria respectivă, prelungită spre vest de-a lungul râului, reprezentând urme de materiale de construcție și ceramică, confirmă această localizare și îndeamnă la cercetări arheologice viitoare²²².

În ceea ce privește „castrul” din zonă (*de la Mocrea*) menționat de același document, unii istorici bănuiesc a fi fost fortificația din jurul mănăstirii Sf. Dionisie, surprinsă de istoricii din secolele XVIII-XIX în zona respectivă. Arătam mai sus că, dacă zona „morii Balukan” și a „Măndrei Măriuță” (la cca. 2,5 Km. est de Ineu) este locul fostei mănăstiri, ea nu poate fi asimilată cu Mocrea, aflată la cca 2 km sud de Ineu. Aceasta înseamnă că avem de-a face cu două ansambluri distincte, iar cercetările viitoare ar trebui să plece de la această realitate.

Așezarea Mănăstirii lui Dionisie este dublată, începând cu secolul XII (atât timp cât primele documente care o atestă sunt din 1202-1203 sau 1214) de *așezarea din locul Ineului* de astăzi. Numită „Jeneu” sau „leneu” în primele documente, poate fi confundată cu omonimele din preajmă sau de la mai mare distanță. Micile nepotriviri în interpretarea acestor informații nu distorsionează aproape deloc realita-

²²² Informații furnizate de dr. arhg. Florin Mărginean, căruia îi mulțumesc și pe această cale.

tea; în secolul XIII Ineu, apărut anterior (în condiții încă neprecizate), exista și devenea un centru zonal important. Ulterior, i se adăuga (eventual consolidă) funcția strategic-militară.

Informațiile referitoare la un posibil *castel/cetate la Ineu* (la sfârșitul secolului XIII) sunt considerate de către lucrările recente, de istoria fortificațiilor, ca fiind false, referindu-se la un alt ansamblu militar, cu toate că sunt descoperite unele urme arheologice de secol XI-XIII în curtea cetății și există câteva documente de secol XIII și XIV (1295, 1296 și 1347), anterioare, deci, momentului în care se consideră că s-ar fi construit fortificația, ce ar certifica existența castelului. Cercetări arhivistice și arheologice viitoare vor face lumină și în această direcție.

În orice caz, fragmentele ceramice de secol XI-XIII descoperite în curtea interioară a cetății probează o timpurie ocupare a acestei arii. Natura acestei ocupări urmează a fi stabilită prin cercetări viitoare.

Ca urmare, conform variantei cronologice „prudente”, se consideră că *primul castel* este construit după dobândirea de către familia Losonczy a acestei posesiuni. Tot atunci este ctitorită și *Mănăstirea Franciscană*, despre care există numeroase informații directe începând cu 1415, anul primei mențiuni documentare. Locul ocupat de aceste două ansambluri poate fi detectat prin analiza celor mai vechi planuri și vedute ale Ineului, de secol XVII (unele destul de exacte), de pe planul din 1745 (foarte exact), precum și a celui din cadrul „Ridicării Josefine” (1782-1785), a celui din 1791 și „Ridicării Franciscane”, atât timp cât compararea planurilor nu detectează, pentru zona centrală și a cetății Ineului, eventuale sistematizări austriece care s-ar fi petrecut la cumpăna secolelor XVIII-XIX (conform altor realități/repere zonale). Aceste ultime planuri surprind o concentrare semnificativă de arhitecturi majore pe malul nordic al Crișului, în dreptul centrului liniar al localității civile, conformație care se menține, în general, până astăzi (vezi planurile militare anexate). Pentru reconstituirea realităților din acest interval de timp, revelatoare sunt informațiile din relatarea lui Evlyia Celebi (chiar dacă sunt din perioada otomană târzie), atât timp cât, în cele mai multe cazuri, se știe că otomanii, după cucerire, nu

interveneau drastic în orașele respective (mai ales în cazul orașelor din Ungaria și Banat-Crișana), ci adăugau noi elemente sau, eventual, produceau restructurări funcționale minore. Tentativa sultanului de a muta orașul Ineu în 1660, n-a fost finalizată. Referitor la analogii sau repere regionale, acest *tandem: mănăstire- castel* se întâlnește aproape în aceeași formulă și nu departe, în Bihor, la Sănnicolaul de Beiuș și acoperă aproape aceeași perioadă - secolele XIII-XIV. Este bănuț la Bulci (eventual, succesive în timp), Pâncota (ocupând probabil același spațiu, dar în etape diferite), Orod (foarte probabil actualul Glogovăț-Vladimirescu) pentru Evul Mediu timpuriu, dar și în Alba, la Vințu de Jos, recent cercetat arheologic. Raportul cu așezarea cetății/castelului din Ineu este de asemenea des întâlnit în urbanistica medievală, inclusiv în spațiul dintre Tisa și Carpații Răsăriteni.

Etapa medievală târzie (sec. XV-XVII)

În secolul XV și prima jumătate a secolului XVI, evoluția Ineului este vizibilă prin documente (unele amintind de studenți la diferite universități europene, originari din Ineu), care atestă statutul de târg („oppidum Jenő”, făcând parte din domeniul cetății respective, cu 30 de sate și 48 de porți). Cândva, în acest interval de timp, se poate presupune că s-a produs reconstrucția castelului medieval într-o manieră renașentistă. Pe de altă parte, este perioada părăsirii și dispariției treptate a mănăstirii Sf. Dionisie, fenomen asociat distrugerii Mănăstirii Franciscane. Ambele trebuie puse în legătură cu ofensiva protestantă din întreaga Transilvanie.

În aceeași perioadă se manifestă un alt factor care va influența zona pentru câteva sute de ani: prezența în sudul Mureșului a Imperiului Otoman (începând cu 1551-1552), după cucerirea Banatului. Această prezență plasează Ineu la granița dintre teritoriile deținute de creștini și cele ale musulmanilor (Poarta Otomană), o graniță care, începând cu 1565 - 1566, este extrem de mobilă. Castelul/cetate este deținut când de musulmani (care îl repară imediat după cucerirea din 1566, conform ordinului sultanului din 1568), când de creștini (care îl refortifică în câteva etape, cea mai importantă fiind ulterioară recucerii

riidin 1595 și consemnată de Conscriptia din 1605), când de musulmani (care îl repară cel mai probabil în intervalul 1652 - 1660). Relația oraș-cetate și conformația sistemului defensiv al Ineului de până la noua cucerire otomană (1658) este descrisă foarte bine de Conscriptia din 1605: cetatea interioară (cu 3 bastioane și o poartă de acces bine dotată cu armament) și cetatea exterioară, posibil să protejeze orașul sau o parte din el (cu 5 bastioane și o poartă de acces). Acestei formule Gabriel Haller îi va insera cetatea exterioară din jurul cetății interioare (cea desenată de planurile și vedutele de secol XVII-XIX) sau le repara și redota (cu bastioane de tip italian) întregul complex fortificat existent.

În ceea ce privește *sistemul defensiv* al Ineului din perioada otomană ultimă (1658-1693), avem două surse, de început și sfârșit, prin care putem controla suficient de bine evoluția organizării sale. Prima, la puțin timp după cucerire (1660), aparține lui Evliya Celebi și ultima (cca. 1693) este planul amintit mai sus, anterior sau imediat ulterior cuceririi austriece.

Celebi descrie nu numai cetatea (cu cele două elemente ale sale - fortificația exterioară, bastionară și castelul interior), ci și fortificația așezării, destul de amplă, cu câteva bastioane și trei porți. Descrierea lui Celebi, lăsând la o parte unele exagerări (de pildă, 800 de case, 200 de prăvăli, 8000 de ostași) este suficient de exactă pentru a fi crezută în mare parte. El fixează foarte corect poziția accesului dinspre sud (de peste Criș) către cetate, poziția geamiei sultanului Mehmed imediat lângă turnul de poartă din sud, accesul vestic al cetății interioare și alte arhitecturi și amenajări care dovedesc acuitate a observației și exactitate a descrierilor. Faptul că nu există nici un alt document scris (cu excepția celor care se referă la unele aspecte militare otomane) care să releve aceste realități urbanistice nu trebuie să ne mire. Aceeași penurie informațională se constată și la Ciacova, Cenad, Timișoara, Lugoj, Caransebeș, Arad etc., doar parțial compensată prin câteva planuri sau schițe dinaintea demolărilor de la sfârșitul secolului XVII - începutul secolului XVIII sau, de mai târziu, ale fortificațiilor urbane.

Șansa Ineului este planul de sfârșit de secol XVII

recent găsit de noi, care pare un desen făcut după relatarea lui Celebi (completată cu informații aduse la zi), surprinzând cea mai mare parte a elementelor urbanistice descrise de acesta. Mai mult, dat fiind faptul că poate fi atribuit fără rezervă sfârșitului de secol XVII, în contextul războaielor ruso-austriaco-turce (la care a participat și armata suedeză condusă de Carol al XII-lea, context în care planul se poate să fi ajuns în arhiva de război din Stockholm), el devine unul dintre pionii importanți ai reconstituirii realităților urbanistice ale Ineului secolului XVII, așa cum apar la cca. 30 de ani după relatarea lui Celebi. Succint, Ineu, cu un important rol militar și administrativ în ultima etapă a stăpânirii otomane în zonă (câteva decenii are statut de sediu al vilayetului Timișoara), este un complex fortificat din care face parte cetatea (cu cele două componente- cetatea interioară și cea exterioară) și o arie fortificată la nord de Criș, la care se adaugă așezarea fortificată cu șanț și posibil palisadă (palanca) din sudul Crișului. Este, astfel, unul dintre cele mai puternice complexe fortificate din nordul Mureșului, până în la granița cu Bihorul sau Alba.

Alte planuri ceva mai târzii surprind în zona cetății realități anterioare eventualelor sistematizări habsburgice. De pildă, planul din 1745, desenează perfect cele două incinte și relația lor cu orașul din sudul Crișului, cu marea piață cvasi-lenticulară. În „Ridicarea Josefină” (1782-1785) se poate observa o conformație a așezării din sudul Crișului care poate sugera o închidere fortificată semicirculară (șanțul fusese, probabil dezafectat, ca și în alte cazuri), vizavi de complexul fortificat din nord, confirmând textul lui Celebi și planul de secol XVII. Crișul separa cele două entități, dar și închidea către nord sistemul defensiv al așezării. Planul cadastral din 1791 detaliază această conformație a complexului fortificat, menținută până în sec. XIX.

Etapa modernă

După 1691 (sau, mai corect, 1693), când Ineu este cucerit de habsburgi, evoluția sa este continuă. Între 1703 și 1745, are rol de așezare de graniță, castelul/cetate fiind întrebuintat în acest sens. Așezarea se dezvoltă continuu și faptul este probat prin crește-

rea demografică (pe parcursul sec. XVIII populația se dublează) și prin noile funcțiuni căpătate. Extrem de important este planul din 1745, desenând destul de exact zona centrală și cea a cetății, verificabil parțial de „Ridicarea Josefină”, care prezintă Ineu într-o formulă încă medievală, cu sisteme de parcelare alveolare, dar sugerând și o tramă stradală destul de regulată. Pe hartă apare ca „varoș”- oraș. Planul desenează și o parte din sistemul defensiv în curs de ruinare (mai ales cel din nordul Crișului, din aria cetății) și complexul reședinței Peterffy din vestul orașului.

Planul de la jumătatea secolului XIX, înafara regularității parcelare pe care o pune în evidență (reflecând efectul sistematizării habsburgice care pare a nu face decât să geometrizeze trama stradală existentă), surprinde și amplificarea Ineului către nord, aria respectivă (din nordul Crișului) înconjurând cetatea. Trama este regulată, iar piața centrală este desenată precis. În vestul ei apare, mult mai clar desenat un ansamblu important, cu un amplu parc amenajat către vest. Este aceeași reședință Peterffy - Atzel, compusă din mai multe corpuri de clădiri și cu un parc de inspirație englezească. Clădirea principală va deveni în 1872 sediu al Tricunului și Judecătoriei.

Începând cu jumătatea a doua a secolului XIX, Ineu continuă să crească, este racordat rețelei feroviare, se construiește noul pod (reconstruit din beton armat în perioada interbelică) peste Criș etc. În acest context au loc lucrările importante la cetate după anii '1870/71, care au dat forma actuală clădirii. De asemenea, se consemnează ridicarea celor două biserici (Ortodoxă nouă, terminată în 1868 și Catolică, edificată în 1858), în centrul așezării. Pe de altă parte, începe ruina moscheii din preajma cetății, care, ulterior, în ciuda noilor funcțiuni și unor lucrări de reparații, nu va mai putea fi salvată.

În perioada interbelică Ineu se extinde la nord de calea ferată prin cartierul Traian, realizat prin parcelarea uneia dintre posesiunile baronului Solymossy Lajos, pentru noii împrietăriți ca urmare a “Legii agrare” de după război. Până în anii '50 sunt ocupate și construite majoritatea parcelelor.

Etapa modernă târzie și contemporană

În anii comunismului, are loc industrializarea așezării, se reconstruiește un fragment din zona pieței centrale cu blocuri de locuințe colective, care strică armonia ansamblului istoric și contextul sudic al cetății. Lor li se adaugă edificiile noilor instituții (Casa de Cultură, Primăria etc.) amplasate în extremitatea vestică a centrului, exemple reușite de arhitectură modernă, dar neintegrate firesc în contextul urbanistic și arhitectural. În aceeași perioadă (anii '1970), cetatea este amenajată pentru a funcționa ca școală pentru copiii cu handicap și se întreprind lucrări de modernizare și dotare ce afectează substanța istorică a edificiului și pun acum probleme de rezistență. Este perioada în care se șterg (din păcate) ultimele urme otomane, prin demolarea moscheii aflate în sud-vestul cetății.

Valoarea istorică, urbanistică și arhitecturală a centrului istoric Ineu este recunoscută în acest moment prin introducerea pe Lista Monumentelor Istorice la poziția AR-II-a-B-00612, ca „Ansamblu urban Ineu”, articulat monumentului istoric reprezentat de cetate.

Față de această situație juridică deosebită, ar fi trebuit ca cetatea și aria aparținătoare ei să fie bine protejate. Cu toate acestea, se constată că cetatea este recent afectată de clădirile școlare ridicate în estul său (preluând funcțiunea școlară a cetății), amplasate în plin sit arheologic și la mică distanță de cetate. În vest, vecinătățile (inclusiv amenajările insalubre de pe malul opus) sunt, de asemenea, incomode pentru monument. La toate acestea putem adauga că, prin părăsirea edificiului acum câțiva ani, el este într-un proces continuu de degradare, proces care va atinge în scurt timp substanța structurală majoră. În felul acesta, cetatea, monument istoric clasat, se găsește într-un context urbanistic deteriorat (clasat și el ca Monument istoric !) și este în pericol de distrugere. Se impun ample operațiuni de cercetare și derulare a unui program urbanistic complex, coroborat cu programul de reabilitare a cetății, program care, din fericire, este în curs, ca urmare a revenirii cetății în proprietatea Primăriei Ineu.

ISTORIC CETATE

Pornind de la observația că un castru roman la Ineu pe locul cetății este o ficțiune, primul document referitor la existența unei fortificații în zona Ineului menționează un „castru” la Mocrea. Contextul zonei face ca el să fie localizat în zona mănăstirii Sf. Dionisie, despre care se știe că era înconjurată de un amplu val de pământ, de formă relativ rectangulară. El este surprins și reprezentat grafic de istoricii din secolele XVIII-XIX în jurul bisericii. Am arătat mai sus că cercetările recente cartografice pe care le-am făcut, precum și observațiile arheologice de pe teren mi-au întărit convingerea că acel „castru de la Mocrea” nu trebuie confundat cu ansamblul Mănăstirii Sf. Dionisie. Conform reperelor actuale (posibil de a reflecta realități istorice mult mai vechi) ele sunt substanțial distanțate (cca 3-3.5 km unul de altul).

Există, apoi, în literatura de specialitate mai veche sau mai nouă, numeroase informații referitoare la un posibil castel/cetate la Ineu începând cu sfârșitul secolului XIII. Lucrări recente de istoria fortificațiilor le consideră ca fiind nefondate sau, în orice caz, neprobate prin nici un fel de dovezi scrise sau arheologice²²³, cât timp descoperirile de secol XI-XIII din incinta cetății n-au fost verificate suficient și extinse ca cercetare și nici una dintre aceste piste n-au fost serios verificate.

În 1387 posesiunea Ineu este dobândită de către familia Losonczy și, după această dată, la scurt timp, este posibil să se fi construit și castelul nobiliar. În același context este ctitorită și Mănăstirea Franciscană, despre care există numeroase informații până spre mijlocul secolului XVI, când dispăre în cursul evenimentelor legate de Reformă și de înaintarea Imperiului Otoman către zona Ineului.

Este foarte posibil ca aceste două ansambluri să fi fost apropiate (caz sigur, după cum am arătat anterior, întâlnit - și cercetat arheologic relativ recent - în apropiere, în zona Bihorului la Sânnicolaul de Beiuș). Această situație poate fi detectată prin viitoare cercetări arheologice, dar și prin analiza altor planuri încă nedetectate. Planul din cca. 1693, cel

²²³ A. A. Rusu, *Castelarea carpatică...*(op. cit), p. 563.

din 1745, „Ridicarea Josefină” și cel din 1791 sunt greu interpretabile în această perspectivă, surprinzând doar complexul fortificat aproape complet, sau grupări de arhitecturi majore pe malul nordic al Crișului. Ele se găsesc în aria actuală din jurul cetății-castel. Circumstanța este importantă pentru că cercetările arheologice viitoare pot detecta aceste complexe medievale timpurii sau mai târzii, situație petrecută recent la castelul renașcentist din Vințul de Jos, unde, în incinta sa, a fost descoperit un ansamblu monastic.

În secolul XV și prima jumătate a secolului XVI, castelul este amintit de numeroase ori și se poate presupune reconstrucția edificiului medieval într-o manieră renașcentistă, adaptată armamentului și strategiei contemporane. Ne referim la utilizarea armelor de foc ușoare și a artileriei. Grosimea zidurilor de pe laturile de vest, sud și est, precum și gabaritul și forma turnurilor de colț justifică această supoziție. Ele sunt într-o evidentă disproporție cu restul grosimilor de ziduri interioare și exterioare de la parter și cu grosimile tuturor zidurilor de la etaj. Începând cu 1551-1552, prin prezența în sudul Mureșului a Imperiului Otoman (după cucerirea Banatului), sporește importanța castelului-cetate. Ineu devine așezare de graniță, la limita teritoriilor deținute de creștini și de musulmani. Începând cu 1565-1566, perioadă în care otomanii cuceresc zona Zărandului, această graniță devine extrem de mobilă. Castelul este utilizat de musulmani, apoi de creștini și iarăși de musulmani. Primii îl repară imediat după cucerirea din 1566 (vezi ordinul sultanului din 1568), creștinii îl amplifică și îl adaptează artileriei după recucerirea din 1595 (cf. Conscriptiei din 1605) și în timpul lui Gavril Haller (1645-1652). La sfârșitul acestei etape, complexul fortificat este format din cele două entități - cetatea interioară și cea exterioară (cf. vedutei din secolul XVII și planurilor din cca. 1693, din 1745 și 1791). Felul în care arăta complexul fortificat înainte și după Haller este imposibil de precizat în acest moment, el urmând a fi stabilit doar după cercetări arheologice și de parament viitoare.

Musulmanii îl repară/modernizează într-o primă fază în intervalul 1658-1660. Relatarea lui Evlyia Celebi

pare a fi exactă în descrierea situației fortificației imediat după acest interval de timp: cele două incinte, forma lor, dotarea, raportul cu apa etc. Dacă incinta interioară există astăzi (dar transformată între timp într-o manieră care va rezulta din cercetările viitoare arheologice și de parament) din cea exterioară se păstrează urma unui bastion „pană” în sud-estul primei, pe malul Crișului. Urmele șanțului cu apă care proteja cetatea sunt vizibile pe planul din 1782-1785 („Ridicarea Josefină”). Rămâne în suspensie problema fortificației așezării din sudul Crișului, dificil de plasat în spațiu, dar reperabilă în planul din cca. 1693 (unde înconjoară „palanca”, șanțul fiind foarte probabil cel menționat de Celebi că era în curs de amenajare), dar detectabilă și în raport cu unele configurații urbanistice surprinse de „Ridicarea Josefină”.

Modificări ale arhitecturii cetății (probabil interioare) sunt de presupus și în intervalul 1703 - 1745, când aici funcționează centrul grăniceresc. Intervenții interioare sau supraetajări/reconstrucții este posibil să fi avut loc atunci, sau mult mai probabil, către sfârșitul secolului XIX (vezi mai jos), iar aceste realități sau ponderea lor pot fi cunoscute prin același set de cercetări viitoare.

Certe sunt modificările importante care au loc după 1870/71, care, dat fiind schițele din 1868 și 1871 ale cetății păstrate, sunt de reconstrucție/construcție a elementelor ruinate (corpurile perimetrice de clădiri, zidul de incintă din sud, cele trei turnuri înafara celui de nord-vest, turnul de poartă, supraetajarea clădirilor de pe contur (zidurile de la etaj exterioare sunt mult mai subțiri decât cele de la parter), detaliile neogotice (ancadramente, cornișe etc.), la nivelul etajului. Ele sunt contemporane cu alte reafățizări și reconstrucții contemporane de factură romantică - Castelul Huniade din Timișoara, Castelul din Bonțida, castelul din Ardud etc.). Se adaugă câteva detalii ale scărilor interioare (caracteristice pentru secolul XIX) etc.

În anii '70-80, ai secolului XX, prin reconstruirea unui fragment din zona pieței centrale cu blocuri de locuințe colective, este afectată nu numai armonia centrului istoric, dar se distruge și ambianța dinspre apă a cetății. Anexele sărăcicioase ale blocurilor

sunt foarte prezente în raport cu cetatea, afectând și imaginea ambelor maluri ale tronsonului respectiv al văii Crișului.

În aceeași perioadă, *cetatea este amenajată pentru funcțiunea de școală*. În anii 1975-1976 se întreprind *lucrări de modernizare și dotare*, presupunând: înlocuirea planșelor de lemn cu planșee de beton armat, refacerea șarpantei, dotarea cu grupuri sanitare și încălzire centrală, noi compartimentări. Ele au afectat substanța istorică a edificiului și pun acum probleme de rezistență.

În anii '90 în estul cetății, la mică distanță, se ridică un *ansamblu de clădiri școlare*, care preiau funcțiunea școlară a cetății. Vecinătatea și arhitectura modestă a acestora afectează destul de grav integritatea cetății.

Edificiul este părăsit de câțiva ani și se găsește într-un proces continuu de degradare, proces care va atinge în scurt timp substanța structurală majoră. Deocamdată se constată distrugeri fragmentare ale șarpantei și învelitorii, deteriorarea finisajelor exterioare și dispariția aproape în întregime a finisajelor interioare. De asemenea se observă unele tasări ale corpului dinspre Criș.

Cetatea revenind de curând în proprietatea Primăriei (2015), acum (iunie-august 2016) este în curs de realizare un proiect de reabilitare generală, pentru care se desfășoară câteva studii în paralel: arheologic, de parament, istoric general, de la care se așteaptă rezolvarea problemei evoluției cetății și finalmente, a reabilitării ei. Înafara subsemnatului, din colectiv fac parte: arheologii dr. Csok Zsolt și dr. Florin Mărginean, precum și istoricii de artă dr. Attila WEISZ și dr. Zsolt KOVÁCS, șeful proiectului complex fiind dr. Arh. Mihai Muțiu.

CONCLUZII-PROPUNERI

LISTA ACTUALĂ A MONUMENTELOR ISTORICE ȘI PROPUNERI ALE ALTOR DOCUMENTAȚII ANTERIOARE

După cum am amintit la începutul studiului, la Ineu și satele aparținătoare sunt următoarele monumente clasate conform Listei Monumentelor Istorice, actualizate în 2010:

301-AR-II-a-B-00612 - Ansamblu urban Ineu, oraș Ineu, zona centrului, inclusiv cetatea: la N-str. Slavici Ioan (de la intersecția cu Calea Traian până la cetate inclusiv); la S, Calea Republicii, între nr. 56 și 68; la E, pe malul opus al Crișului Alb, zona delimitată de cele două biserici și cele două clădiri (P+1) de secol XIX (aflate de o parte și alta a Căii Republicii, la intersecția cu DN dinspre Arad)

302-AR-II-a-A-00613 - Cetatea Ineului, oraș Ineu, Calea Traian 2- mijlocul secolului XVII

330-AR-II-a-B-00630 - Ansamblu castel Solymosy (Spital Psihiatrie), sat aparținător Mocrea, oraș Ineu 1 A, secol XIX

331- AR -II-m-B-00630.01- Castel Solymosy, sat aparținător Mocrea, oraș Ineu, 1834

332- AR -II-m-B-00630.02 - parc, sat aparținător Mocrea, oraș Ineu, mijlocul secolului XIX.

Ca urmare, este protejată (categoria B) aria centrală a orașului Ineu (un mic fragment din piața lenticulară din sudul Crișului Alb, corespunzătoare incintei cetății de pe malul opus, care este și ea inclusă în zona respectivă). În Ineu este protejată ca monument istoric distinct și Cetatea Ineului (categorie A). La Macea este protejat Castelul Solymosy cu parcul său, ambele fiind de categorie B.

COMENTARIU ASUPRA LISTEI ÎN RAPORT CU ACTUALUL STUDIU ISTORIC

Studiul istoric a demonstrat suficient de clar faptul că cele două localități au istorii de lungă durată, cu componente medievale și postmedievale remarcabile și care merită toată atenția. Acestea pot contribui la revitalizarea economică și ridicarea socio-culturală a populației locale. De asemenea, s-a demonstrat care sunt consecințele ignorării sau desconsiderării acestui patrimoniu, atât în perioada comunistă, cât și în cea de după 1989. Mă refer la distrugerile din zona centrală a Ineului, demolată parțial și aglomerată cu blocuri de locuințe colective sau cu noi sedii ale instituțiilor publice, la ruinarea Cetății și a altor clădiri istorice din ambele așezări, la intervențiile de proastă calitate asupra unor clădiri istorice centrale sau de locuit din restul ariilor, din deceniile ultime.

Analizând lista actualelor monumente istorice, cu doar trei poziții, consider că lista conține foarte puține dintre obiectivele care merită să fie protejate. Între acestea am în vedere cel puțin un sit arheologic dintre cele detectate prin studii specifice mai vechi, arii de locuire tradițională din ambele așezări, precum și unele arhitecturi majore istorice. De asemenea, modul de delimitare a „Ansamblului urban Ineu” consider că este defectuos, concentrându-se doar asupra ariei cetății și asupra unui mic fragment din centrul urban de la sud. Corectarea prin extindere a acestuia și introducerea celorlalte pe lista monumentelor istorice ar da o șansă unei administrări corecte, în consonanță cu exigențele europene și cu aspirațiile locuitorilor de astăzi și ale urmașilor lor. Integrate politicilor de dezvoltare economică și socială, ele vor asigura un suport important pentru activități turistice, culturale, educaționale.

PROPUNERI DE ACTUALIZARE A LISTEI MONUMENTELOR ISTORICE

Ca urmare, propun menținerea celor trei poziții existente pe actuala Listă a Monumentelor Istorice (zona centrală Ineu - cu unele extinderi la nord și sud de Criș, Cetatea Ineului și Castelul Solymosy din Mocrea), cărora le voi delimita zonele de protecție; propun să se adauge un sit arheologic (al fostei Mănăstiri a lui Dionisie) și două noi monumente de arhitectură din Mocrea (Biserica Reformată și Biserica Ortodoxă).

Pentru fișele preliminară, propun același model ca acela din „Studiul istoric al PATJ Arad” și adaptat caracterului specific al acestei documentații. Ca urmare, „Fișa de monument” a fiecărei propuneri conține 6 câmpuri: 1. Localizarea administrativă; 2. Tipul monumentului; 3. Coordonate geografice (adresă); 4. Descrierea monumentului; 5. Date; 6. Bibliografie, cu următoarele precizări:

1. *Localizare administrativă*: este trecut numele actual al localității. Urmează în ghilimele toponimul unde s-a făcut descoperirea. Dacă toponimul nu este precizat, se folosește o prescurtare a poziționării geografice: de exemplu: „La 800 m vest de sat”. În final se menționează județul.

2. *Tipul monumentului*: ansamblu urban, sit arhe-

ologic (fortificație, tell, tumul, necropolă, castel/cetate, biserică etc.), arhitectură majoră, locuință, monument de for public etc.

3. *Coordonate geografice (adresa)*: se notează coordonata geografică determinată cu ajutorul GPS-ului sau adresa poștală. În cazul sitului Mănăstirii Sf. Dionisie, se fac trimiteri la repere istorice și recente.

4. *Descrierea monumentului*: se prezintă pe scurt descrierea monumentului (componente, volumetrie, fațade, elemente de detaliu importante, decorațiuni, materiale utilizate etc.).

5. *Date*: este menționată epoca sau secolul din care provin descoperirile.

6. *Bibliografie*: dacă este cazul se dau trimiterile bibliografice necesare sau sursa informațiilor (dacă nu sunt publicate).

Ansambluri urbane (modificare)

Conform celor menționate mai sus, propun să se mențină poziția „Ansamblu urban Ineu” din actuala listă, cu extinderi spre nord și vest în zona cetății (pentru o corectă protecție a sa dinspre direcțiile unde s-ar putea interveni constructiv) și în zona pieței centrale, cu extinderi spre vest (introducându-se în zona protejată frontul de sud al pieței de secol XIX și început de secol XX, bine conservat) și est (introducându-se aria estică a pieței de tip „lenticular”, din spatele Bisericii Ortodoxe). Astfel, este protejată toată piața (pâna la frontul nordic, de blocuri), inclusiv masivul de verde al parcului central, ansamblu extrem de valoros în sine și pentru calitatea vieții urbane. Frontul nordic al pieței este înnoit în perioada comunistă în cea mai mare parte, iar clădirile vechi menținute au fost transformate radical în ultimele două decenii. De asemenea, sunt excluse din zona protejată parcelele blocurilor de locuințe colective care înlocuiesc porțiuni din vechile fronturi istorice.

În aceste condiții, nu consider oportună instituirea unei zone de protecție a acestei noi formule, pentru a nu se amplifica nejustificat zona care urmează să aibă acest statut. Prin corecțiile respective, aria centrală și cetatea din Ineu sunt protejate împreună și astfel pot fi evitate intervenții neconforme cu calitățile lor urbanistice și arhitecturale.

1.	1.	<i>Ineu, Ansamblu urban Ineu</i> , oraș Ineu, zona centrului, inclusiv cetatea: la N-str. Slavici Ioan (frontul opus cetății, de la intersecția cu Calea Traian până la cetate inclusiv) și pe malul sudic, linia frontului de blocuri din nordul centrului; la V-frontul opus cetății, până la Criș și, pe malul sudic, parcul din fața Primăriei; la S, întregul front sudic al Căii Republicii, până în spatele Bisericii Ortodoxe, cu parcellarul aferent; la E, zona pieței din spatele Bisericii Ortodoxe, conturul închizându-se peste Criș, cu aria protejată a cetății (conform planșă), județul Arad.
	2.	Ansamblu urban asociat cu ansamblul cetății; conține situl arheologic al vechiului centru al așezării medievale și parcul central, cu vegetație valoroasă
	3.	Calea Republicii (piața orașului) și ansamblul castelului, conform descrierii și planșei
	4.	Ansamblu urban dezvoltat în jurul unei piețe de tip „lenticular”, cu parc central, conținând două biserici de secol XVIII-XIX, clădiri civile de secol XIX și înc. sec. XX, articulat ansamblului cetății medieval-renascentiste
	5.	Secolul XIV- începutul secolului XX
	6.	Cf. Lista Monumentelor Istorice și „Studiu istoric...” (incl. hărți istorice, reconstituiri etc.)

Situri arheologice

Am selectat dintre cele câteva situri arheologice semnalate, dar necercetate, doar pe cel al fostei Mănăstiri a lui Dionisie, important și în sine și prin relația cu așezarea timpurie a Ineului. Cele două așezări (prima fiind, probabil, cea din jurul Mănăstirii lui Dionisie) au definit, foarte probabil, o axă importantă instituțională și de locuire de-a lungul Crișului Alb, în Evul Mediu. Situl este detectabil conform urmei unei bucle a Crișului Alb, orientată spre sud și deschisă spre nord, foarte vizibilă în Ridicarea Franciscană, buclă constituind un foarte bun sit protejat natural pe trei laturi, în nordul Crișului. Situl propriu-zis al mănăstirii fortificate este înconjurat, conform documentelor istorice, de așezarea aparținând direct mănăstirii.

	1.	<i>Ineu</i> , situl „Mănăstirii lui Dionisie” („Dyenesmonostura”), în proximitatea fostelor „Moara Balukan” și „Cârciuma Mândra Măriuța”, la cca 2,5 est de oraș, pe malul sudic al Crișului Alb, oraș Ineu, județul Arad
	2.	Sitarheologic complex, conținând o mănăstire și așezarea dependentă, necropolă etc.
	3.	La cca 2,5 km est de oraș, localizabil prin hărțile de secol XIX (toponimele „Moara Balukan” și „Cârciuma Mândra Măriuța”); localizarea și delimitarea vor fi realizate de către specialiști ai Complexului Muzeal Arad
	4.	Situl conține urmele Mănăstirii lui Dionisie (detectate în secolul XIX și schițate ca plan general și unele detalii) și ale așezării dependente de ea, care apare în documentele de secol XIII-XIV; în „Repertoriul arheologic...” este menționat, fără descriere și localizare exactă
	5.	Secolele XII-XIII, până în secolele XV-XVI; biserica de stil romanic
	6.	„Repertoriul arheologic...” - op. cit., p. 78; A.A. Rusu, G.P. Hurezan, „Biserici medievale...” - op. cit., pp. 173-176; informații inedite - dr. arh. Florin Mărginean

Arhitecturi majore

Deoarece singurele propuneri de arhitecturi majore sunt bisericile din Mocrea, nu voi dezvolta acest subiect.

ALTE SISTEME DE PROTECȚIE

Situri arheologice

Din studiul istoric rezultă succesiunea în Ineu, Mocrea și zona administrativă Ineu, a mai multor arhitecturi majore (în special biserici) dispărute, dar și a vechiului castel și a Mănăstirii Franciscane din Ineu, Castrul Mocrea etc. La acestea se adaugă siturile semnalate în lucrarea „Repertoriul arheologic al Mureșului inferior”, Timișoara, 1999 și preluate în acest studiu istoric. Toate acestea reprezintă un patrimoniu important care merită avut în vedere de către administrația orașului. Unele dintre ele nu sunt localizate exact, altele au localizări aproximative.

În perspectiva unei protecții viitoare a acestor situri, propun ca Regulamentul să fie astfel alcătuit încât să-i permită Primăriei să acționeze în situația unui șantier care atinge un asemenea sit, impunându-i proprietatului contactul cu instituțiile de profil care

să realizeze descărcarea de sarcină arheologică. Această propunere se aplică cu atât mai mult zonei protejate „Ansamblul urban Ineu”, unde ar trebui să se găsească urmele vechilor arhitecturi. Consider că această manieră de reglementare are sulețe și se sprijină pe cooperarea administrației locale și a instituțiilor care au competență în acest domeniu cu proprietarii sau întreprinzătorii.

Urbanistică

În cursul studiului am arătat evoluția celor două așezări ale Ineului, la care se adaugă colnele de pe Dealul Mocrea și elementele valoroase din punct de vedere urbanistic, între care cele mai importante ar fi rețeaua stradală și sistemul de lotizare. Nu este cazul să reiau argumentația privind perenitatea acestor morfo-structuri, relația cu evoluția socio-economică și culturală a comunităților respective și valoarea lor materială. În cazul Ineului este foarte posibil ca structurile urbanistice amintite anterior să fie mai vechi de secolul XVIII, iar această realitate este probată de primele planuri exacte ale orașului. Ca urmare, este necesar ca regulamentul însoțitor al PUG-ului să propună un sistem de protecție a acestor structuri stradale, suplu dar eficient. Acest sistem ar preîntâmpina acțiunii constructive sau de amenajare care să deterioreze echilibrul local sau zonal, să afecteze domeniul public (forma străzii sau spațiului public respectiv, coerența fronturilor stradale etc.) sau pe riverani, așa cum s-a acționat în anii '60-70 ai secolului trecut, în plin regim comunist. Am în vedere, inserția de arhitecturi moderne, neconformate corespunzător, din centrul Ineului, care au deteriorat grav imaginea orașului în zona sa cea mai valoroasă. Dacă acest tip de gest este cauzat de doctrinele din acel moment, el nu mai poate fi tolerat acum.

De asemenea, am insistat asupra valorilor urbanistice și asupra efectului benefic pentru sănătatea publică al aliniamentelor de arbori din așezările Ineului (mă refer în special la parcul central de la Ineu, prelungit spre vest, dar și la aliniamentele stradale din oraș), care realizează nu numai o protecție a gospodăriilor față de noxele drumurilor, ci și imagini dinamice (temporal și spațial) ale spațiilor publice respective. Ele trebuie protejate ca atare și

de asemenea trebuie interzisă orice defrișare locală sau la scara întregului aliniament, din orice motiv sau cu orice scop.

În ceea ce privește Dealul Mocrea, legat istoric de Ineu, cu colnele sale (așezarea Dealul Viilor), culturile de viță de vie, la care se adaugă vegetația spontană care a devenit o adevărată pădure, propun un sistem de protecție de asemenea suplu, în care Regulamentul urbanistic să stabilească limitele oricărei intervenții constructive sau oricărei amenajări. Astfel s-ar proteja implicit și pivnițele de secol XVI-XVII.

Toate aceste prevederi ar fi în consonanță cu politicile ce impun protecția mediului antropoc și realizarea de amenajări peisagere pentru orice investiție, anumite suprafețe de spațiu verde pe cap de locuitor etc. etc.

Arhitecturi minore (locuințe)

În orașul Ineu (precum și în satul Mocrea) există încă un număr de locuințe tradiționale din secolul XIX (chiar de sfârșit de secol XVIII), care sunt întreținute ca atare și pot funcționa ca reper în protecția elementelor de tradiție și model în edificarea noilor arhitecturi. Ele sunt caracterizate prin volume simple (casa dreptunghiulară perpendiculară pe stradă și acoperită în două ape, pridvor de-a lungul casei, spre curte), materiale tradiționale (ziduri din pământ bătut sau materiale compozite (lemn, văugă, cărămidă arsă), structură a plașelor și șarpantă din lemn și învelitoare din țiglă solz). Casele au anexe diverse, între care o bucătărie de vară, magazie și atelier etc. Gardurile spre stradă (cele vechi, tradiționale) sunt integral din lemn sau cu stâlpi de cărămidă. Ele au fost edificate de toate etniile din zonă (români, unguri, slovaci etc.), reprezentând cea mai concludentă dovadă a schimburilor interculturale ale zonei.

Ca urmare, cel mai eficient și elastic sistem de protecție propus de PUG este instituirea în toate așezările Ineului, prin Regulamentul de Urbanism, a unor reguli de edificare care să se inspire din acest mod de locuire, cu numeroase calități estetice, de durabilitate/ fiabilitate, confort, întreținere și consum energetic economice etc. Sunt reguli prin care se va putea asigura o coerență urbanistică și ar-

hitecturală care nu poate fi observată în edificările din ultimele două decenii, dar este de dorit pentru viitor.

CONSTATĂRI GENERALE REFERITOARE LA CETATE

Din punct de vedere juridic, în acest moment, *ce-tatea (castelul) din Ineu este clasat ca monument istoric (AR-II-a-A-00613)* din Lista Monumentelor Istorice, anexă a Legii 422/2001, Listă actualizată în 2010. El este în directă legătură cu Ansamblul urban protejat prin aceeași listă, amintit anterior. Practic, formează un tot și trebuie luat ca atare.

În realitate, din punct de vedere urbanistic, cetatea se găsește într-un context deteriorat direct și indirect (ne referim la propria parcelă și la vecinătățile imediate), context care rupe legătura dintre cele două entități.

Din punct de vedere arhitectural-structural, este în pericol de distrugere, iar pachetele de fotografii făcute în 1975, 2007, 2014 și 2016 demonstrează ruina progresivă suferită în ultimul timp.

PROPUNERI

Aceste constatări impun o serie de etape ale unui proces amplu de protecție, cercetare și reabilitare, care constituie baza temei de proiectare în cazul oricărei intervenții viitoare asupra monumentului:

- realizarea unei protecții de urgență a clădirii, cel puțin la nivelul învelitorii, pentru a opri degradările și punerea la punct a unui sistem de pază pentru a opri furturile;
- cercetare arheologică extinsă pe întreaga parcelă, pentru a surprinde antecedentele cetății și evoluția ei; o asemenea cercetare cu rezultate extrem de spectaculoase s-a întreprins și se întreprinde în ansambluri similare la Șimleul Silvaniei și Vințul de Jos, iar în ultimii ani la Timișoara (Castelul Huniade-Muzeul de Istorie);
- studiu și expertiză geotehnică, pentru a se cunoaște sistemul de fundare și starea terenului înconjurător (studiu coroborat cu cercetarea arheologică);
- cercetare de parament pentru a se cunoaște evoluția constructivă a elementelor supraterane ale cetății;

- expertiză de rezistență pentru a se detecta zonele cu probleme structurale (tasări, deplasări, fisuri etc.), coroborată cu cea geotehnică;

- completarea studiului istoric odată cu începerea șantierului, prin descoperirea unor elemente acum necunoscute, care pot informa asupra evoluției cetății și a spațiului înconjurător;

- punerea la punct a unui program global de salvare și reabilitare/restaurare a cetății, inclusiv prin găsierea unor noi funcțiuni compatibile cu acest gen de edificiu (cele mai pluzibile sunt cele *cultural-turistice* prin care să se obțină în final un *complex pluri-funcțional* în care componentele culturale și spațiile de întrunire să fie completate prin dotări auxiliare de petrecere a timpului liber), care să adăpostească evenimente științifice, culturale, de calitate și ținută, administrat de Consiliul Local sau de o firmă care va concesiunea ansamblul. Toate rezultatele cercetărilor amintite mai sus este obligatoriu să fie integrate acestui program;

- punerea la punct a unui program de reabilitare a vecinătăților imediate prin care să se realizeze amenajări cu funcțiuni complementare celor ale cetății și un context urbanistic de calitate. Una dintre propuneri se referă la complexul școlar din est care ar trebui să fie mascat prin plantații sau refațadizat. În același scop se vor utiliza și integra inclusiv descoperirile arheologice, recuperarea elementelor fortificației exterioare și a altor amenajări existente;

- materializarea printr-o *proiectare complexă* a programului respectiv, care să cuprindă *restaurarea/reabilitarea/conversia funcțională a edificiului și amenajările exterioare* (cu recuperarea și valorificarea *vestigiiilor arheologice*), în care *protecția și amplificarea spațiilor verzi perimetrare* (în special a arborilor) devin deosebit de importante;

- găsierea de mijloace de finanțare;

- execuția specializată;

- administrare în conformitate cu programul respectiv.

Considerăm că este oportun ca, în paralel cu derularea proiectului de reabilitare și conversie a cetății Ineu, să se deruleze cercetări și în alte situri învecinate (de exemplu, situl fostei mănăstiri Sf. Dionisie), care pot deveni importante obiecte de vizitare turistică, inclusiv pe timpul derulării șantierului (caz

similar șantierului de la Frumușeni - Bizere, din sudul Mureșului); prin aceasta, oferta turistic-culturală s-ar amplifica substanțial.

DATE TEHNICE:

TITLU PROIECT 1: Elaborare documentație de natură istorică a Studiului de prefezabilitate pentru reabilitarea/renovarea cetății Ineu, jud. Arad (BENEFICIAR: Primăria Orașului Ineu, PROIECTANT GENERAL: s.c. Network Management S.R.L. Timișoara - arh. Mihai Muțiu)

TITLU PROIECT 2: Studiu istoric pentru proiect nr. 10/R/2011 Cetatea Ineu (PROIECTANT GENERAL: Mihai Muțiu B.I.Arh., Timișoara - arh. Mihai Muțiu) PROIECTANT STUDIU ISTORIC în ambele faze: B.I.A. Teodor Octavian Gheorghiu

EXECUTANT: Teodor Octavian Gheorghiu (realizarea documentării și a părții scrise a studiilor istorice, propuneri intervenție etc.)

Predare: martie 2008, respectiv, septembrie 2011
TITLU PROIECT 3: Studiu istoric preliminar în vederea finalizării PUG Ineu, județul Arad (BENEFICIAR: Primăria Orașului Ineu- Primar- Călin Ilie Abrudan și Arhitect Șef- Radu Sima, PROIECTANT GENERAL: SC Obiectiv SRL- arh. Ionel Feier)

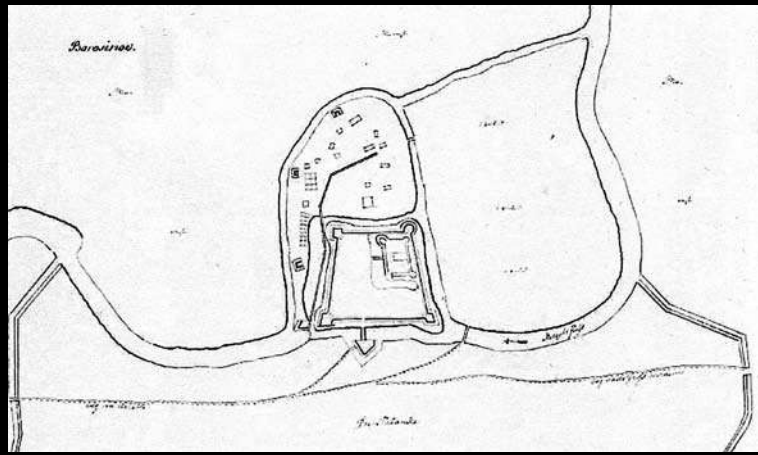
COLABORATOR pentru proiectul 3: st. arh. Arina Maria Gheorghiu (desenarea în format electronic a hărții evoluției orașului și cartării monumentelor existente și propuse)

Predare: noiembrie 2014

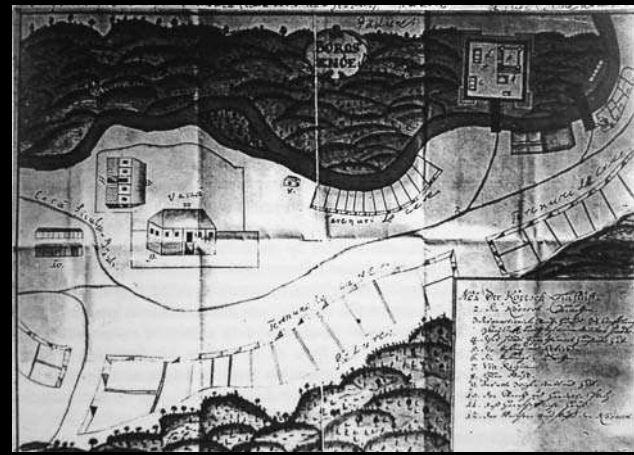
TITLU PROIECT 4: Studiu istoric pentru reclasarea Cetății Ineu,

(BENEFICIAR: Primăria Orașului Ineu, PROIECTANT B.I.A. Teodor Octavian Gheorghiu)

Predare: iulie 2016

Plan al Ineului databil la sf. sec. XVII (cca. 1691/93)

Ineu, 1745. Plan cu cetatea completă, inclusiv fortificația exterioră

Planul Ineului din „Ridicarea Franciscană”

Detaliu cu piața centrală a Ineului în „Ridicarea Franciscană”

Planul zonei Ineului din „Ridicarea Josefină” (cca. 1782) cu Ineu și situl fostei mănăstiri Sf. Dionisie (locul Morii Balukan, din estul zonei)

Planul Ineului și ariei exterioare estice (până la Moara Balukan) în a treia ridicare topografică militară (cca 1884)

Planul Ineului din „Ridicarea Josefină”

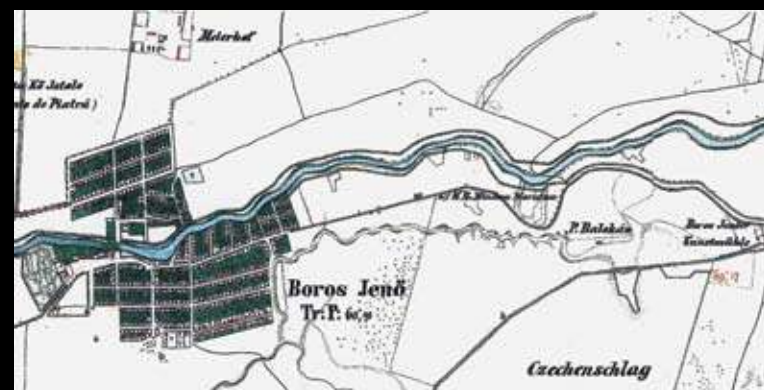
Detaliu cu piața centrală a Ineului în „Ridicarea Josefină”

Planul Ineului la sfârșitul secolului XIX (plan cadastral)

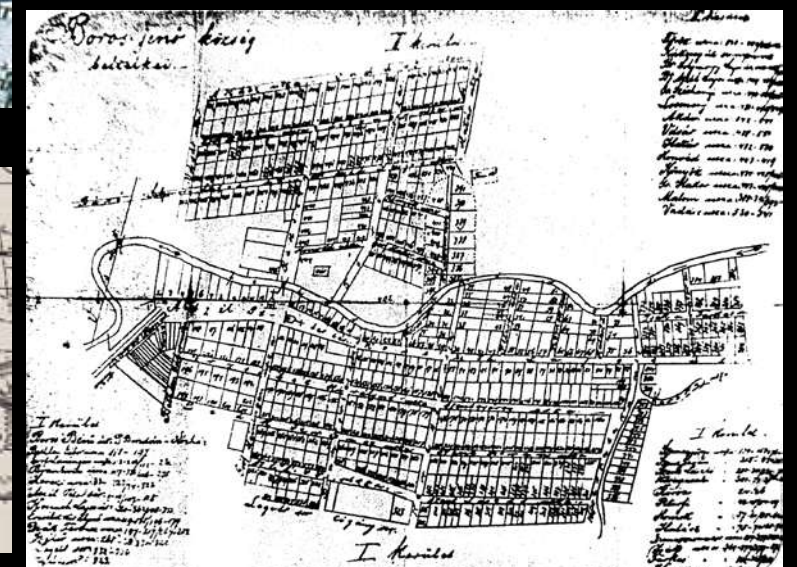
Detaliu cu cetatea din Planul înregistrat în urbariu din 1791

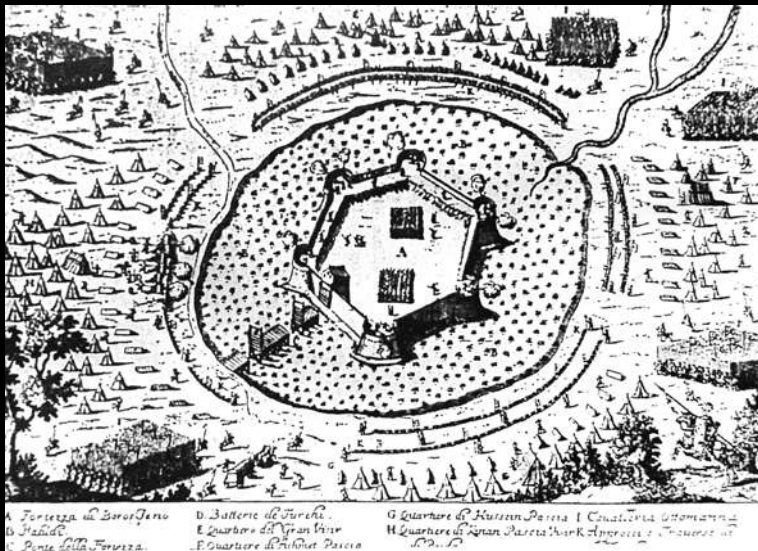
Planul zonei Ineului din „Ridicarea Franciscană” (cca. 1850), până în zona Morii Balukan („P. Balokan”, în extremitatea estică)

Planul Ineului în Planul director de tragere din 1953/56 (refăcut după cel din 1936) extins spre est și vest

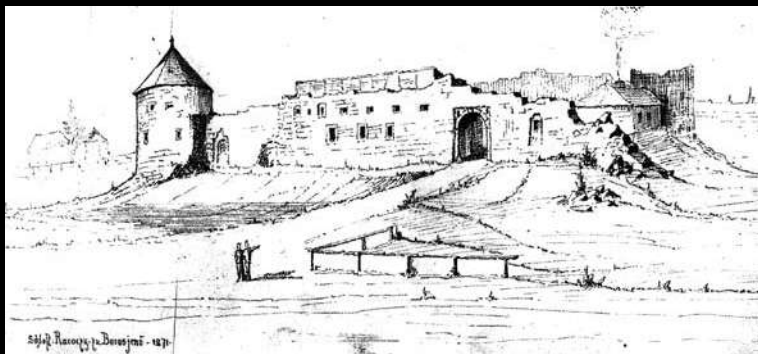
Planul Ineului în harta militară 1910

Vedută sec. XVI

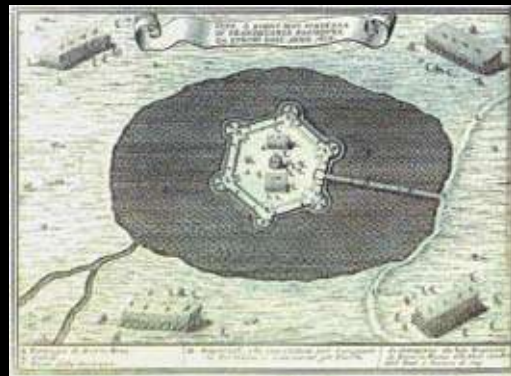
Giovanni Giacomo di Rossi, vedută de după 1658 (sursa: Doina Chiș)

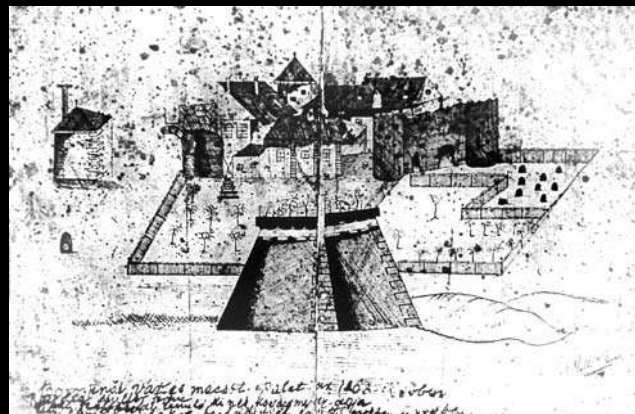
Desen al cetății în 1871 (sursa: Doina Chiș)

Castelul la aproape 1900 (colecția arh. Alexandru Nagy-Vizitiu)

Vedută cca. 1658 (sursa: „Pagini ineuane”)

Desen al castelul Ineului și moscheii-1868 (sursa: I. Tripa, op. cit.)

Casă tradițională (sec. XVIII), într-o fotografie de la sf. sec. XIX (sursa: Doina Chiș)

Castelul în anii 1900 (sursa: Doina Chiș, op. cit.)

Desen cu moscheea - 1905 (sursa: Doina Chiș)

Hotelul Central în cca. 1930 (sursa: Doina Chiș)

Castelul dinspre s-v în perioada interbelică (colecția arh. Alexandru Nagy-Vizitiu)

Casă tradițională- foto cca. 1960 (sursa: Doina Chiș)

INEU

Cetatea și moscheea cu podul modern de peste Criș în perioada interbelică (sursa: I. Tripa, op. cit.)

Castelul dinspre n-v în perioada interbelică (colecția arh. Alexandru Nagy-Vizitiu)

Castelul dinspre nord, 1957 (colecția arh. Alexandru Nagy-Vizitiu)

Castelul dinspre sud, 1973 (colecția arh. Alexandru Nagy-Vizitiu)

Fotografii din cca 1975

Fotografii din 2007

Cetatea, 2007

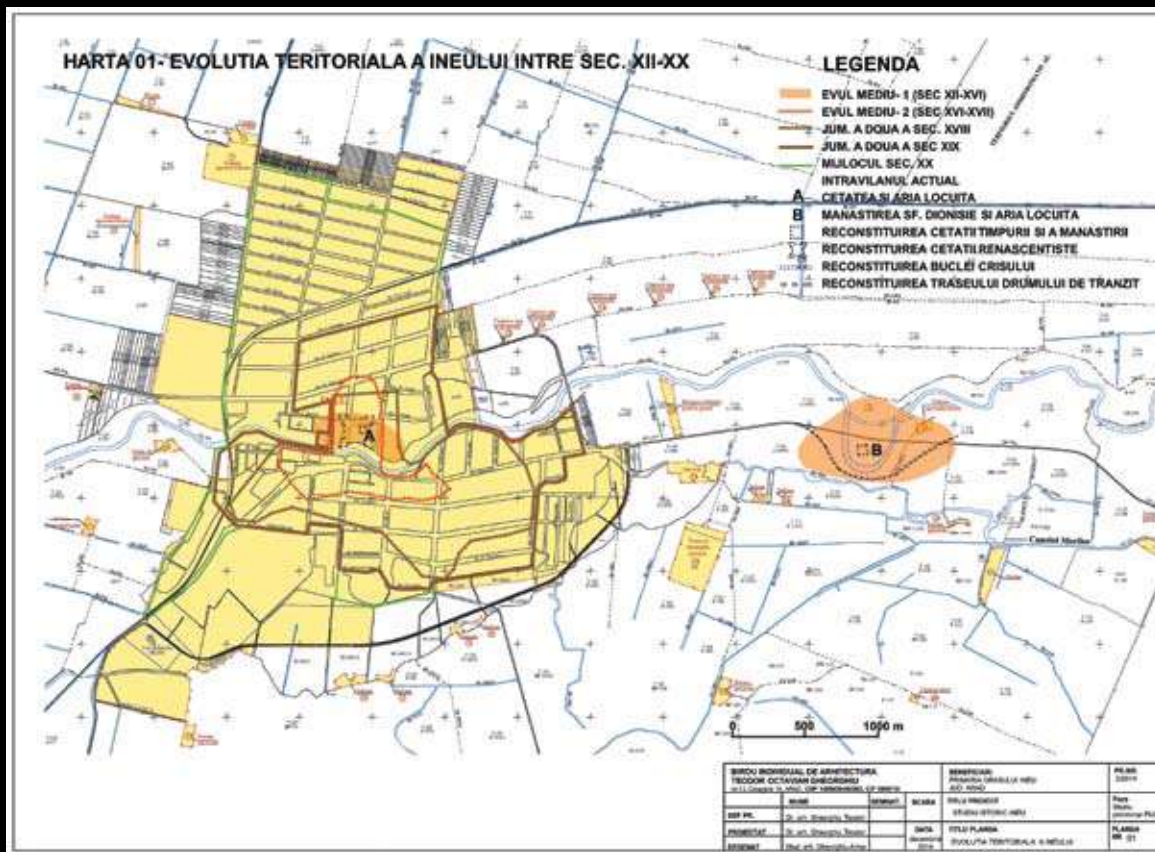

Centrul istoric, 2014

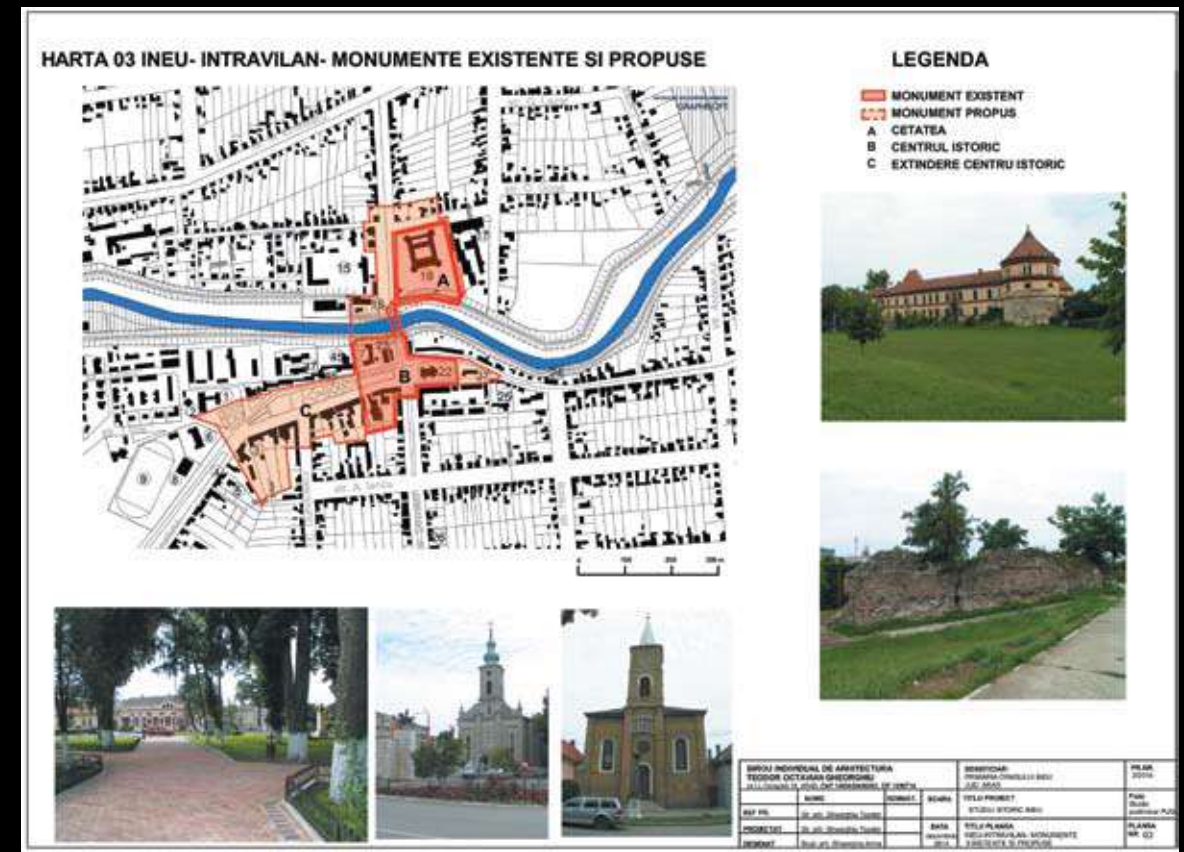

Cetatea, 2016

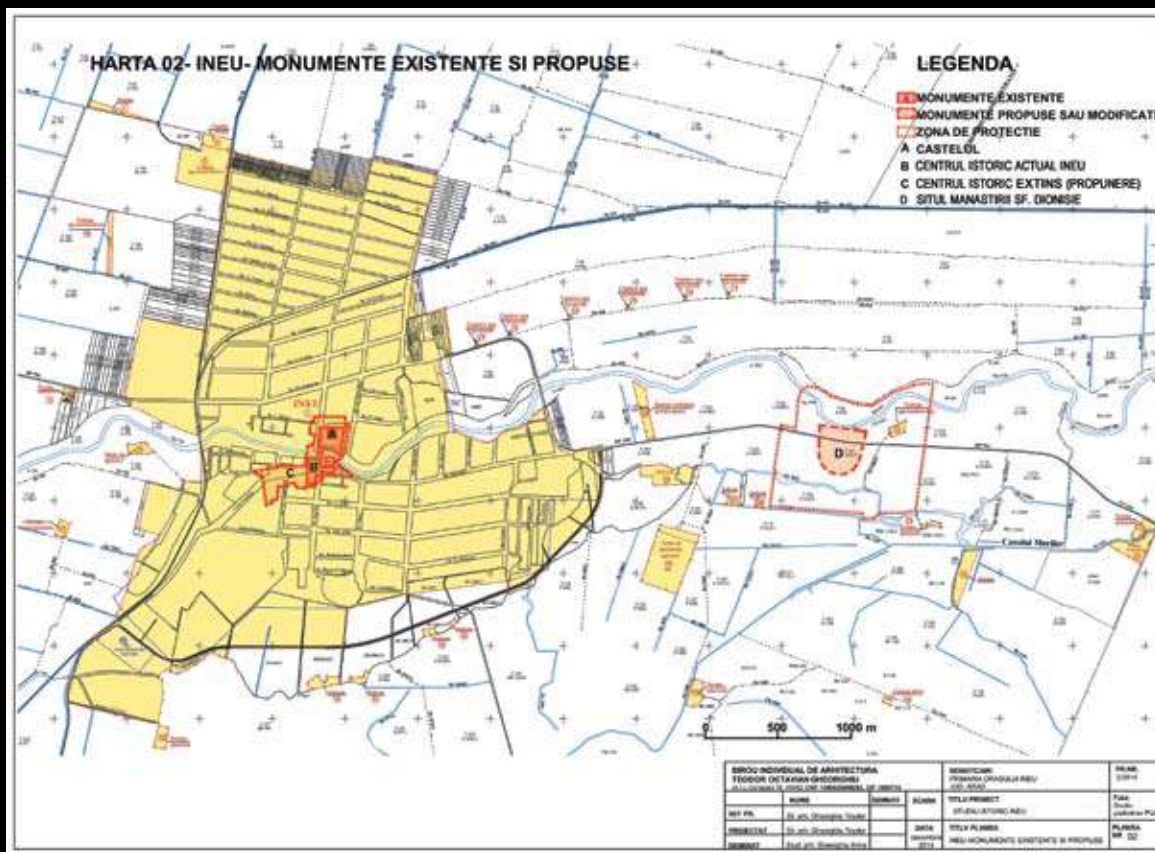

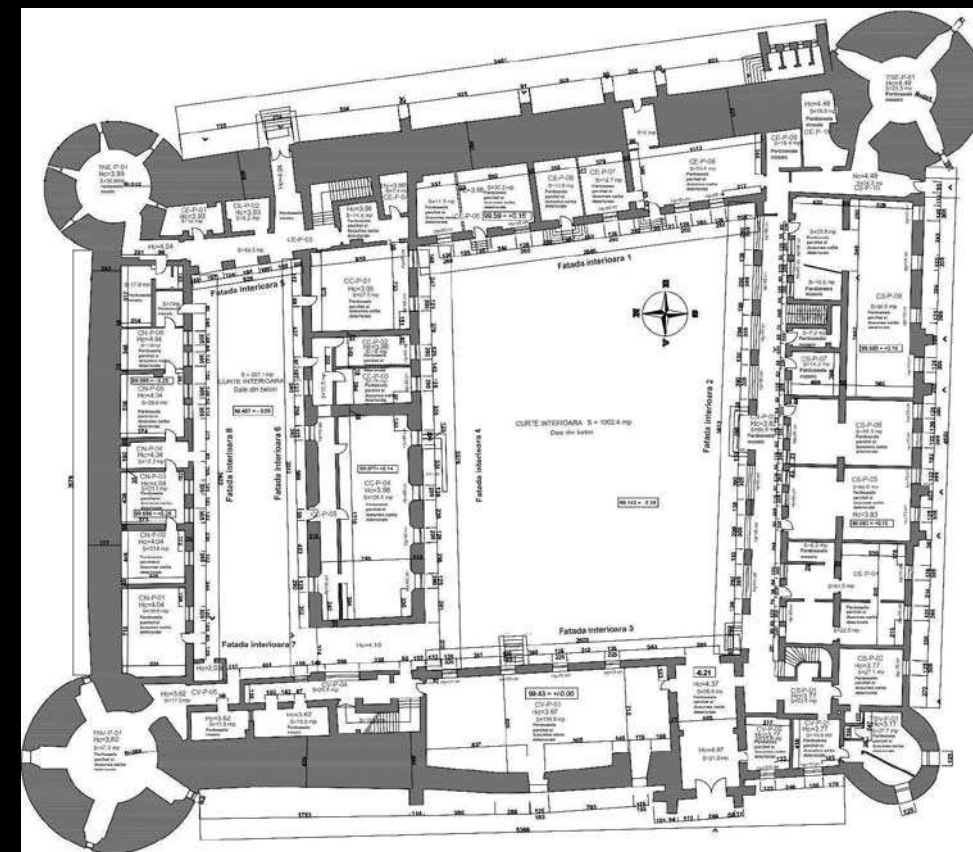
Ineu-evoluția așezărilor din zonă (Ineu și Mănăstirea Sf. Dionisie)

Ineu-intravilan- sisteme de protecție (monumente istorice existente și propuse)

Ineu- sisteme de protecție (monumente istorice existente și propuse)

Relevul cetății- 2016 (sursa: S.C.Virtual Team Management S.R.L.- dr. arh. Mihai Muțiu)

MONOGRAFIA GLOGOVĂȚ-VLADIMIRESCU

**EXTRAS DIN „STUDIUL ISTORIC AL LOCALITĂȚILOR COMUNEI VLADIMIRESCU,
ÎN VEDEREA DEFINIRII LISTEI MONUMENTELOR ȘI ANSAMBLURILOR ISTORICE”**

ELEMENTE DE TEMĂ

DATE PRELIMINARE – OBIECTUL LUCRĂRII

Tema studiului de față rezultă din necesitatea de a reglementa problema vestigiilor trecutului (situri arheologice, ansambluri, monumente istorice, monumente de for public) existente pe raza comunei Vladimirescu. Avem în vedere protecția lor și integrarea în ansamblurile așezărilor actuale. De asemenea, acestea pot contribui la definirea politicilor de dezvoltare urbanistică, fiind importante din punct de vedere istoric, cultural, social și ca atractori turistici, pe o axă importantă de circulație zonală - Nădlac (intrarea în țară) - Arad-Lipova-Hunedoara. Țintele studiului și maniera de elaborare au fost discutate cu firma care elaborează PUG-ul comunei Vladimirescu- SC Pro Urban SRL din Arad (arh. Elvira Șerban) și cu oficialitățile locale (Primar- Ioan Crișan, Arhitect-șef - Alexandra Gafițeanu), care au scos în evidență importanța pe care administrația comunei o acordă gestionării echilibrate a realităților locale, inclusiv din punct de vedere al istoriei zonale, dar și în cadrul strategiilor actuale de dezvoltare regională, unde vestigiile trecutului trebuie să-și găsească locul meritat.

Referindu-ne la locul ocupat de comună și, mai ales de satul de reședință comunală, în istoria și cultura zonală, trebuie făcute, de la bun început, o serie de observații. Satul Vladimirescu (cunoscut

ca „Glogovăț”, în ultimele secole) este important în sine (ca mare așezare limitrofă Municipiului Arad, punct important pe traseul de tranzit Arad-Lipova-Deva, cu tradiții industriale remarcabile), dar și în contextul evoluției habitatului și rețelei de așezări din zona Aradului. Avem în vedere faptul că Aradul medieval este localizat în Glogovăț, mărturie fiind documentele scrise și cartografice, precum și existența unor vestigii arheologice (cetate de pământ, ruină de biserică romană etc.), care fixează aici „Orodul” Evului Mediu timpuriu și dezvoltat, cea mai importantă și prestigioasă așezare de pe cursul inferior al Mureșului timp de câteva secole. În afara acestor urme vizibile, există o morfo-structură în zona veche a satului (din jurul Bisericii Catolice), care conservă în mod cert structuri medievale Așadar, problema vestigiilor istorice ale comunei trebuie privită și în această perspectivă culturală care capătă o importanță zonală, transfrontalieră. Evaluând astfel lucrurile, Vladimirescu este a doua așezare după Arad ca importanță istorică și culturală, obligând la o gestionare corespunzătoare a acelor elemente care conturează acest statut: siturile arheologice, morfo-structurile unor arii urbanistice, habitatul rural etc. Este important ca aceste valori să fie protejate și transmise cât se poate de integre urmașilor.

Din aceste puncte de vedere, conceptul pe care îl enunțăm aici este perfect integrabil celui de „dezvoltare durabilă”, autosusținută, în cadrul căreia istoria și cultura așezărilor comunei pot conduce la

dezvoltări adaptate locului.

Pe de altă parte, comuna are o dezvoltare contradictorie, situație pe care o detaliem succint în cele ce urmează.

Din punct de vedere al protecției monumentelor - principalul scop al studiului- se constată că, în ciuda valorilor trecute în revistă mai sus, în Lista Monumentelor Istorice-LMI (anexa Legii 422) comuna nu are decât patru poziții- toate situri arheologice în Cicir și Vladimirescu, fiind ignorate alte valori importante: arhitecturi majore, țesuturi istorice și tradiționale, alte situri arheologice.

Din punct de vedere al integrității habitatului, există gospodării părăsite, unele ruinate, altele care aveau clădiri tradiționale de mare valoare arhitecturală, recent „modernizate” prin procedee neconforme cu aceste calități, în contrast cu opulența noilor edificări în intravilane sau în extinderile recente ale satelor.

Din punct de vedere al structurii sociale, se constată dispariția vechii populații - în special germană, îmbătrânirea și sărăcirea localnicilor, în contrast cu luxul afișat de noua populație așezată în zonă, neadaptată exigențelor zonale, dar edificând la o scară amplă clădiri de slabă calitate - tehnic și arhitectural. Aceste paradoxuri afectează, împreună cu alte probleme pe care aceste sate le parcurg în momentul de față, calitatea mediului construit în totalitatea lui, implicit, calitatea vieții.

Încercând să răspundă la aceste provocări, studiul de față are drept țintă principală inventarierea monumentelor existente, delimitarea zonelor lor de protecție și găsirea unor noi elemente (situri arheologice, ansambluri și arhitecturi istorice), importante pentru istoria satelor comunei, care să fie propuse spre protejare și integrare în politicile actuale și de viitor, privind dezvoltarea așezării. Aceste elemente vor fi definite ținând cont de istoria zonei, de evoluția așezărilor, de evoluția arhitecturii sale, de starea actuală a clădirilor, de alte date. Studiul va detalia fiecare sat în parte (Vladimirescu, Mândruloc, Cicir, Horia), conform aceleiași grile de factori.

De asemenea, se intenționează obținerea unei schițe de regulament urbanistic corespunzător zonelor care conțin monumente istorice.

Scopul final al studiului este integrarea lui în PUG-ul comunei Vladimirescu, în vederea punerii la punct a unor programe de protecție „integrată” a clădirilor, ansamblurilor (eventual mixte- tropice și antropice) și a spațiilor publice.

SURSE DOCUMENTARE (SCRISE ȘI DESENATE) PENTRU TOATE SATELE

Cărți și articole

- Anghel E., *Die Anordnung der Markplätze von Arad*, „Historia urbana”, 1993, 1
- *Arad, monografia orașului de la începuturi până în 1989*, Arad, 1999, în special capitolul III, *Aradul medieval, Centrul ecleziastic și comitatens, sec. XII-XVII* (autori Pascu Hurezan, Kovach Geza), pp. 53-68.
- Bejan Adrian, *Banatul în secolele IV-XII*, Timișoara, 1995
- *Bibliografia istorică a orașelor din România*, Coord. V. Ciobanu, Judit Pal, Anda Lucia Spănu, Editura Academiei Române (CIOR), București, 2008
- Binder P., *Lista localităților din Banat de la sfârșitul secolului al XVII-lea*, „Studii de istorie a Banatului”, vol II, Timișoara 1970, pp. 61-68
- Ciuhandu Gh., *Românii din Câmpia Aradului de acum două veacuri*, Arad, 1940
- Fabian G., *Arad varmegye leirasa historiai, geographiai es statistikai tekintetben*, Arad, 1835, vol I
- Gehl Hans, *Glogovatz in Arader Komitat*, f.l., 1988
- Gheorghiu Teodor Octavian, *Locuirea tradițională rurală din zona Banat-Crișana (Elemente de istorie și morfologie; protecție și integrare)*, Editura Eurobit, Timișoara, 2008
- Gheorghiu T. O., *Arhitecturi medievale majore și contextul lor morfologic în zona Aradului*, inserat în *Loc, locuire, așezare, neașezare*, București, 2002
- Gheorghiu T. O., *Arhitectura medievală de apărare din România*, București, 1984
- Hațegan I., *Cultură și civilizație medievală la Mureșul de Jos. Comunități, populație și habitat într-un spațiu de interferențe culturale*, ed. Almanahul Banatului, Timișoara, 1995

- Lakatos, O., *Arad Története*, Arad, 1881
- Marki S., *Arad vármegye és Arad szabad kiralyi város története*, Arad, 1892-1895
- Marki S., *Az aradi vár története*, Budapest, 1898
- Mărghită Liviu, *Banatul în lumina arheologiei*, vol III, Editura Facla, Timișoara, 1985
- Munteanu-Dumitriu Luminița, *Itinerarii arheologice bănățene*, București, 1988
- Nica Melente, *Vladimirescu- Glogovăț. File de Monografie*, Editura Universitară Aurel Vlaicu, Arad, 2008
- Niedermaier P., *Der mittelalterliche Staedtebau*, I, Heidelberg, 1996
- Parecz I., *Aradmegye és Aradváros ismertetese*, Arad, 1871
- *Plan de Amenajare a Teritoriului Județului Arad. Studiu Istoric*, autor „Complexul Muzeal Arad”, coordonator dr. Peter Hügél, Arad, 2008
- *Repertoriul arheologic al Mureșului inferior*, Editura Orizonturi Universitare, Timișoara, 1999
- Roz A., Geza K., *Dicționarul istoric al localităților din județul Arad*, Ed. Complexului Muzeal Arad, Arad, 1997
- Rusu A.A., Hurezan G. P., *Biserici medievale din județul Arad*, Ed. Complexului Muzeal Arad, Arad, 2000
- Rusu A.A., Hurezan G. P., *Cetăți medievale din județul Arad*, Arad, 1999
- *Studiul istoric al PATJ Arad („Planul de Amenajare a Teritoriului Județului Arad”)*, realizat de Complexul Muzeal Arad (coordonat de Dr. Peter Hügél), Arad, 2008
- Szeberényi A., *Adatok Nagylak múltjához*, Budapest, 1892
- Vesa Pavel, *Biserile de mir arădene între tradiție și modernitate*, Editura Mirador, Arad, 2000
- Vesa Pavel, *Biserici de lemn de odinioară*, Editura Gutenberg, Arad, 1997
- „Ziridava”- colecția completă

Hărți și planuri

- *Arhiva Complexului Muzeal Arad*
- *Arhiva „Proiect Arad”*
- *Arhivele Statului - filiala Arad - fond clișee*
- *Arhivele Statului București - fond clișee*

- *Az első katonai felmérés. Erdély és a Temesi bansag*, DVD, ed. „Arcanum”, Budapest, 2005
- *Az első katonai felmérés. A Magyar Királyság teljes területe 965 nagyfelbontású színes térképészével 1782-1785*, ed. „Arcanum”, Budapest, 2004
- *A Masodik katonai felmérés. A Magyar királyság és a Temesi bansag Negyfelbontasu, színes térképei-1819-1869, DVD*, ed. „Arcanum”, Budapest, 2005
- <http://nelucraciun.wordpress.com/2011/11/23/harti-istorice-planuri-directoare-de-tragere-banat>

DENUMIRI ALE AȘEZĂRII ÎN DECURSUL ISTORIEI ȘI LOCALIZARE

Denumiri:

GLOGOVAT, GLOGOWATZ, OROD?, NOWAK ? ZENTHIWAN? BUCOVINA ?, ÖTHALOM

Localizare: com. Vladimirescu, jud. Arad

Satul este așezat la cca 2 km nord de Mureș, la câțiva kilometri est de Arad, pe un teren orizontal, la limita unui platou puțin ridicat de la cota terenului din jur (cca 3-5 metri) care era și este mlăștinos.

CRONOLOGIA EVENIMENTELOR URBANISTIC -ARHITECTURALE

GENERALITĂȚI

Istoria premedievală și medievală a așezării este în mare măsură o enigmă. Există date certe (în special vestigii arheologice) și numeroase ipoteze. Aici sunt localizate fie mănăstirea Bizere și, eventual, așezarea aferentă, fie Aradul (Orodul) medieval, fie Nowak, o așezare din zonă atestată de mai multe ori între 1177 și 1399, dar și în conscripția din 1552-1564.

În ultimul timp devine din ce în ce mai susținută ipoteza că „Orod” ar fi așezarea din zona Glogovățului, dezvoltată pe lângă o cetate timpurie și apoi pe lângă Prepozitură, iar un alt „Orod”-”Arad” să se nască mai târziu, pe locul actualului oraș, în zona vechii cetăți. Numărul mare de așezări medievale din zona Aradului de astăzi lasă să se bănuiește o organizare teritorială complexă, mobilă în timp,

similară cu cele descoperite din ce în ce mai des în ultimul timp în spațiul bănățean și în alte zone. Dat fiind faptul că Prepozitura de Orod este amintită documentar până în secolul XVI, devine plauzibilă o a treia ipoteză, prin care transferul Orod (Vladimirescu)- Arad (situl actual al orașului) să fi fost făcut mult mai târziu- cândva în secolul XV sau XVI, probă fiind câteva documente din secolele respective care menționează Orod-ul împreună cu Novak-ul, precum și descoperiri arheologice izolate. Cândva, în secolele XV-XVI, este sigur că cele două așezări existau și funcționau în paralel.

Dacă mănăstirea Bizere este definitiv localizată în sudul Mureșului, la nord-est de satul actual Frumușeni și este cercetată arheologic de Muzeul Județean Arad și de Adrian A.Rusu, documentele sau alte date nu pot furniza suficiente argumente pentru a impune definitiv vreuna dintre ipotezele de localizare ale Orodului, Novakului sau Aradului timpuriu. Personal, cred că cea mai probabilă variantă este cea a localizării Orodului la Glogovăț (Vladimirescu), dar rămâne necunoscută cronologia transferului de funcții sau natura raportului dintre așezarea din punctul Glogovăț și actualul Arad. Din această cauză, schița istorică va merge pe două șiruri de informații prezentate paralel: referitoare la teritoriul satului Glogovăț- Vladimirescu și referitoare la Orod, încercând în final să leg cele două elemente, acolo unde este posibil.

În afara acestui binom - *Orod-Glogovăț*, există consemnate documentar numeroase localități medievale localizabile într-o zonă din vestul satului Vladimirescu de astăzi: „*Bătănița*”, „*Deszk*”, „*Balvanyos*”, „*Nowak*”, „*Zenthiwan*” (cu diferite variante de scriere, toponimice), la care se adaugă misterioasa „*Bucovina*”, așezare care, în opinia unor istorici, ar face legătura dintre Orodul medieval și Glogovățul secolului XVIII. Pentru evaluarea evoluției habitatului în această arie, relevarea și localizarea lor este importantă în sine, dar și pentru delimitarea unor posibile situri arheologice. Prin urmare, capitolul de istorie care urmează se referă la toate aceste așezări.

GLOGOVĂȚ-VLADIMIRESCU (DATE ISTORICE, ARHEOLOGICE ȘI CARTOGRAFICE REFERITOARE LA TERITORIUL ACTUAL AL SATULUI) GLOGOVĂȚ-VLADIMIRESCU

INFORMAȚII SCRISE²²⁴

- secolul XVI - apare toponimul „Öthalom” („Cinci movile”); nu este legat de vreo așezare
- 1603 - prima ? referire la cele cinci movile din nord-estul satului
- cca 1700 (1701) - colonizare sârbă; sârbii sunt utilizați ca grăniceri
- 1702 - între centrele grănicerești din nordul Mureșului, unul este la Vladimirescu (*Bucovina- cf. Melente Nica și Ștefan Trifu*), condus de căpitanul Glogov (*cf. același*)
- 1715 - Conscripție - sunt amintite cele 15 comune militarizate, între care Cicir, Mândruloc, Glogovăț
- 1716-1718 - centrele grănicerești de pe Mureș își pierd din însemnătate (era cucerit deja Banatul)
- 1724 (1723-1724) - prima colonizare germană-sunt aduse 24 de familii din Franconia, Würzburg, Bamberg; cf. Cronicii Bisericii Germane Catolice, coloniștii găsesc aici 18 gospodării locuite de iobagi români (*cf. Melente Nica și Ștefan Trifu*). Trăserea străzilor a început cu „*Herrengasse*” (str. Crișan de astăzi), construindu-se case în jurul Bazilicii (*cf. Hans Gehl*)
- 1742 - „*Glogowacz*” are 28 familii
- 1746/47 - 36 iobagi și văduvi + 4 alții; total 40 de familii - cca 200 de suflete (cf. Ciuhandu)
- 1746-1752 - sunt atestate două mori pe Mureș și două căldări de țuică
- 1750 - se desființează regimentele grănicerești
- 1751-1752 - emigrări ale localnicilor în Ucraina (se pare, mai ales, sârbi), ca urmare a desființării graniței militare de pe Mureș (*cf. Melentie Nica și Ștefan Trifu*), grănicerii își depun în centrul satului drapelele și alte însemne. În 1752, lângă Kiev se înființează satul Glogovăț

²²⁴ În acest capitol am utilizat trimerile la bibliografia anexată, cu excepția unor informații suspecte, dificil de corelat cu altele. Mă refer la cele publicate de Melente Nica, *Vladimirescu- Glogovăț. File de Monografie* (op. cit.), pe care le marchez în text, cu cursive între paranteze, urmând a fi verificate prin studii specifice.

- 1752 - 32 familii de români, 3 de sârbi și 16 de șvabi; altă variantă: 21 familii românești și 16 șvabești (*ambele variante cf. Melentie Nica*)

- 1755 - satul avea o veche Biserică Ortodoxă de lemn, cu hramul Sf. Nicolae, funcțională- preot Ioan (cf. Conscriptiei lui Sinesie Jivanovici); imposibil de localizat conform informațiilor actuale. De făcut legătura cu informația că primii coloniști germani sosiți aici au găsit o locuire românească (*așezarea „Bucovina”- cf. Melente Nica, informație preluată de la Ștefan Trifu*)

- 1756 - a doua colonizare germană, cu 24 de familii, realizată de Lovacz Mihaly, arendașul Ducelui de Modena ; în sat sunt 40 de familii - 200 locuitori (*cf. Melente Nica*)

- 1757 (1756) - este ridicată prima Capelă Catolică

- 1765 - sârbii și românii din Glogovăț sunt mutați la Șemlac; li se dau ajutoare și scutiri de taxe pentru construirea caselor (*cf. Melente Nica*)- vezi mai jos

- 1767 - este edificată prima Biserică Catolică - de relaționat cu informația din 1777

- 1771 - satul are 168 familii (*132 familii cf. Melente Nica*)

- 1772 - a doua colonizare germană (a treia, *cf. Melente Nica*, care o plasează în 1765-1771, când ar fi fost aduse 167 de familii)

- 1777 - este începută edificarea noii Biserici Catolice; ruinele medievale sunt utilizate drept carieră de piatră (cf. A.A.Rusu, G.P. Hurezan); de relaționat cu informația din 1767

- 1777 - se construiesc 250-300 de case (*cf. Melente Nica*)

- 1779 - este sfințit cimitirul (vechi); în sat sunt 168 de familii- 840 locuitori

- 1779-1806 - vin în Glogovăț 371 de germani din Ungaria și diverse zone din Germania (*cf. Hans Gehl, preluat de Melente Nica*)

- jumătatea a II-a a secolului XVIII - mare parte dintre români sunt mutați din sat (*cf. Pavel Vesa*) - vezi 1765

- cca 1800 - se consemnează că ruina bisericii medievale era impunătoare; se păstrau încă elemente ale bolților (cf. A.A.Rusu, G.P. Hurezan)

- 1828 - satul are 340 familii de țărani și 19 meșteșugari (821 de locuitori între 18 și 60 de ani, 113 case)

- 1835 -366 familii - 1830 locuitori

- 1851 - 2093 locuitori

- 1851 - este ridicată Capela Catolică aparținând complexului „Calvaria” (Drumul Crucii)

- 1856 - 2842 locuitori

- 1857 - satul are 2673 locuitori

- 1858 - ruina bazilicii este cedată comunei - se accelerează distrugerea ei

- 1859 (*1887 și sfințită în 1889, cf. Melente Nica*) - este ridicată Biserica Catolică mică, de pe șosea, stil eclectic, dominat de elemente neoromane

- cca. 1855-1860 - satul are 422 case (200 de bărbați), 165 de grajduri

- 1860-1864 - este realizată și dată în funcțiune calea ferată Arad-Deva

- 1863 - ruina bazilicii este protejată prin intervenția Direcției Monumentelor din Budapesta; ruina se pare că este cumpărată de Episcopia Cenadului, astfel distrugerea este încetinită și stopată

- 1869 - satul are 3659 locuitori (*3154 - cf. Melente Nica*)

- 1879 - este atestată o farmacie

- 1880 - 2653 locuitori (cf. Roz-Géza); 568 case (*cf. Melente Nica*)

- 1881 - 3653 locuitori (*cf. Melente Nica*)

- sf. sec. XIX - edificarea clădirii actuale a Primăriei

- 1886 - se dărâmă Biserica Catolică și începe ridicarea celei noi; șantierul durează între până în 1892 (*cf. Melente Nica*)- vezi mai jos

- 1887-1889 - edificarea actualei Biserici Catolice, stil neogotic

- 1890 - 4152 locuitori; 636 case (cf. Melente Nica)

- 1900 - 4619 locuitori (384 agricultori, 491 mici meseriași, 27 negustori etc.; 748 case - date cf. Melente Nica)

- 1901- 4562 locuitori (cf. Melente Nica)

- 1901- este edificată gara CF Glogovăț (actualmente anexă a noii gări, construită în 1948); satul are oficiu poștal, telegraf, telefonie

- 1904- 4616 locuitori (cf. Melente Nica)

- 1906 - este finalizată linia ferată suburbană Arad-Păuliș; Glogovăț beneficiază de această infrastructură modernă

- 1909 - prima moară cu aburi; este ridicată la intersecția str. Gării cu șoseaua principală

- 1910 - 4678 locuitori; 888 case (cf. Melente Nica)

- 1910 - i se schimbă numele din Glogovăț în „Othalom”

- 1911 -5111 locuitori (cf. Melente Nica)

- 1913 - apare ultima dată ca „Othalom”; la cererea comunității germane de aici se revine la denumirea de Glogovăț

- 1922 - 4450 locuitori

- 1922-1927 - împrumotărirea unui număr de familii afectate de război sau sărace- 162 de germani, 31 români și 4 instituții românești; este parcelat cartierul Hannfeld (Cânepiște), în vestul satului, la sud de șosea. Făcând comparație între planul din 1910 și cel din 1941, rezultă cu claritate creșterea în suprafață a acestui cartier, în care va fi amplasată și Biserica Ortodoxă din 1930

- 1928 - satul are 4806 locuitori; se amenajează Remiza de Pompieri

- 1930 - edificarea Bisericii Ortodoxe Sf. Mucenic Dimitrie - arhitect Silvestru Rafiroiu

- 1935 - la nord de Bazilică, terenul surpat lasă să se vadă o galerie din piatră asemănătoare cu cea din zidul Bazilicii, aparținând probabil construcțiilor Prepoziturii-Capitlului sau fortificațiilor din zonă

- 1936 - satul are 5920 locuitori

- 1945 - la cererea voluntarilor din divizia „Tudor Vladimirescu” care au fost împrumotăriți aici, satul devine Vladimirescu

- 1948 - este ridicată noua gară CFR, lângă cea veche de la începutul secolului

- 1957-1967 - spre gară se edifică 359 de case, în cartierul „Satul Nou” (Neues Dorf din planul din 1941). Comparând planul din 1941 cu cel din anii '80, se poate constata extinderea acestui cartier spre gara CFR, de o parte și alta a străzii care duce la gară- Str. Gării devine axa principală a cartierului.

GLOGOVĂȚ-VLADIMIRESCU **INFORMAȚII ARHEOLOGICE**²²⁵

- secolele X-IX î.Hr. - ceramică de epocă Hallstatt C- prima vârstă a Fierului, descoperită în sudul Combinatului Chimic

²²⁵ Majoritatea informațiilor sunt preluate din *Repertoriul arheologic al Mureșului inferior (op. cit.)*, pp. 134-136, completate și nuanțate prin *Studiul istoric al PATJ Arad... (op. cit.)*, passim.

- secolele X-IX î.Hr., III î.Hr.-II d.Hr., III-IV d.Hr., V-VI

- ceramică hallstattiană, celtică, daco-romană și din perioada migrațiilor, descoperită în zona tumulilor din nordul șoselei Arad-Deva

- secolele X-IX î.Hr., III-V d.Hr., IX-XI d.Hr.- materiale ceramice descoperite în apropierea Gării CFR Glogovăț, din epoca Hallstatt C și epoca migrațiilor

- secolele X-IX î.Hr. - locuire (3 bordeie) descoperite în sat, în sudul șoselei Arad-Deva, între stația de Reglare Gaze Naturale și bifurcația șoselei cu drumul de acces CCH - epoca Hallstatt C- prima vârstă a Fierului

- secolele X-IX î.Hr., III-II î.Hr., II-IV d.Hr. - locuire hallstattiană, dacică clasică și dacică târzie (3 niveluri), descoperită în punctul „Pădurea Vrăbiilor” (cca 300 m sud de Cantonul CF) (descoperiri 1979)

- secolele III-II î.Hr.-III-IV d.Hr. - ceramică celtică și daco-romană, descoperită în sat, în același sit hallstattian, în sudul șoselei Arad-Deva, între stația de Reglare Gaze Naturale și bifurcația șoselei cu drumul de acces CCH

- secolele III î.Hr.-II d.Hr.- bordeie cu ceramină celtică și dacică, descoperite în vestul satului, spre Arad, în nordul (stânga) șoselei Arad-Deva

- secolele II-IV și X-XIII d.Hr. - în același sit (în vestul satului, spre Arad, în nordul - stânga - șoselei Arad-Deva), descoperită ceramică din antichitatea târzie și Evului Mediu timpuriu

- secolele IV d.Hr. și XII - așezare cu două niveluri și cimitir descoperite la cca 1,5 km vest de sat, în apropierea Cantonului CF.; în necropolă - 13 morminte de înhumăție cu inventar din timpul regelui Ștefan III - sec. XII (descoperiri 1971)

- secolele VIII-IX și XI-XII - ceramică descoperită în punctul „Pădurea Vrăbiilor” (cca. 300 m. sud de Cantonul CF) (descoperiri 1979)

- secolele VIII-IX (prima jumătate a secolului IX) - așezare de semibordeie descoperită în punctul „Șanțuri” („La Cetate” - „Die Schantzen”)

- mijlocul sau jumătatea a II-a a secolului IX - se ridică cetatea de pământ din același punct („Șanțuri”), aproximativ în centrul așezării

- începutul secolului XI - cetatea e distrusă (episod petrecut probabil cu prilejul luptelor dintre Ahtum și Chanadinus din 1028)

- secolul XI - faza a II-a a cetății - informație de corelat cu următoarele două

- sec. XI - cetatea funcționa (cf. A.A. Rusu- G.P. Hurezan) -informație de corelat cu următoarea

- sfârșitul secolului XI-începutul secolului XII - locuirea este reluată în nordul cetății + cimitir, peste cetate, cu cea mai veche monedă de pe la 1038

- secolele XI-XII - datarea așezării din nordul cetății, funcționând probabil împreună cu ea (cf. A.A.Rusu-G.P. Hurezan)

- secolele XI-XII - datarea urmelor de construcții din interiorul ruinei Bazilicii; ele continuă până în secolul XVI

- secolul XII (1165-1170) - cea mai veche monedă descoperită în cimitirul din interiorul ruinei Bazilicii

- secolul XII - edificarea Bazilicii (cf. unor opinii, nefundamentate suficient); de corelat cu documentele amintind de Capitlu, Prepozitură, biserică etc., din 1131/32, 1177 etc.; în vecinătatea ruinei se găsesc alte urme de construcții, un zid puternic etc. (dovezi ale existenței unui ansamblu medieval amplu)

- primele decenii ale secolului XIII - cetatea de pământ încetează să funcționeze (cf. A.A.Rusu- G.P. Hurezan)

- secolele XII-XIII - faza finală a așezării din nordul cetății (cf. G.P. Hurezan, K. Geza, p. 54)

- secolul XIII - a doua variantă pentru construirea bazilicii, acum ruinată (probabil peste o biserică mai veche); de corelat cu varianta secolului XII

- secolul XV - cea mai nouă monedă descoperită în cimitirul din fosta bazilică

- secolele XV-XVI - datarea locuinței descoperite la cca 50 metri sud-est de biserică

- mijlocul secolului XVI - perioada până la care poate fi urmărită evoluția zonei bazilicii; sfârșitul poate să fi survenit ca urmare a campaniei din 1552 a lui Kasson Bey pe valea Mureșului (cf. G.P. Hurezan, K. Geza)

GLOGOVĂȚ – VLADIMIRESCU INFORMAȚII CARTOGRAFICE

- 1528 - harta lui Lasarus- la Glogovăț apare „Veterum Orod” (Vechiul Orod)

- cca 1699 - harta lui Visconti- la Glogovăț (amplasat la est de „Mikalaka”), apare „Vechia Aradt”, la

vest de Mikalaka fiind „Aradt”. Este curios de ce nu apare noua denumire, „Öthalom”

- cca 1750 - Hartă a zonei Glogovățului- satul Glogovăț („Kameral Drefchaft Glogovätz”) este desenat sub forma unei structuri stradale cvasirectangulare, grupate în jurul bisericii ruinate (confirmând opinia lui Hans Gehl, despre modul de așezare și organizare a primilor coloniști germani). În vest este figurată ruina cetății de pământ, de plan rectangular, iar în nord-est, sunt desenate cele 5 movile de pământ.

- cca 1782 - Prima hartă militară habsburgică („Ridicarea Josefină”)- Glogovăț (Glogovatz, însoțit de precizarea „vel Orodinum”) este o așezare compactă, cu un plan destul de geometric (puțin diferit față de geometria actuală, fapt datorat sigur impreciziei cartografice), dezvoltat exclusiv la sud de șosea. Către sud este pădurea văii Mureșului; la est și vest sunt zone mlăștinoase. În colțul de sud-vest este figurată o biserică, iar în cel de sud-est, o incintă definită de mai multe construcții- probabil militare. La limita estică este figurat vechiul cimitir, acum dezafectat și inclus în intravilan, reprezentând un prețios reper al limitei estice a satului de la sfârșitul secolului XVIII. Dincolo de șosea, spre nord-est, sunt desenați cei 5 tumuli

- cca 1860 - A doua hartă militară habsburgică („Ridicarea Franciscană”)- Glogovăț („Glogovatz”) este desenat foarte corect față de geometria actuală. Față de reprezentarea din „Ridicarea Josefină”, satul s-a extins până la șosea și dincolo de vechiul cimitir, spre est. Spre vest-sud-vest, este figurată mlaștina, spre sud- pădurea și spre est- grădini. În colțul de sud-vest este figurată biserica catolică actual, iar spre vest, ruina. Spre nord-est apare cimitirul iar dincolo de șosea, cei 5 tumuli.

- cca 1881-1886 - A treia hartă militară habsburgică- Glogovăț („Glogovac”) apare însoțit de denumirea „Orod”. Satul se întinde aproape complet la sud de șosea, cu excepția a două rânduri de loturi din nordul ei. Contextul natural este asemănător cu cel din harta precedentă, dar spre vest apare ridicătura (grindul), înconjurată de mlaștină, pe care a fost descoperită cetatea de pământ.

- 1910 - Harta militară a Europei- Glogovăț („Glogovac”) are aceeași formă cu cea din anii '80 ai

secolului XIX, cu excepția unei extinderi către nord, dincolo de șosea (apare o nouă stradă, paralelă cu șoseaua) cu parcelările aferente și o extindere spre nord-vest, la sud de șosea.

- 1924 - plan al Glogovățului (Glogovac-Orod) din „Planul director de tragere”- foarte asemănător cu planurile anterioare, dar cu un plus de exactitate, datorată dimensiunilor mai mari; la nord de șosea este figurată linia de lotizări ca în planul din 1910

-1941- plan al satului Glogovăț („Gemeinde Glogovatz...im jahre 1941”), foarte exact, cu denumirile germane ale străzilor și numerotarea parcelelor (gospodăriilor). Extinderile din nordul șoselei („Neues Dorf”- „Noul sat”) și din sudul ei, în vestul satului („Hannfeld” – „Cânepiște”) sunt mai ample decât în planul anterior. Este figurată calea ferată îngustă Arad-Păuliș și stația din centrul satului.

- cca. 1980 - ridicare topografică, realizată de Centrul de Proiectare Arad - Vladimirescu are intravilanul cu aceeași structură generală. Se constată câteva extinderi: către nord (incintă agro-industrială spre gară - axată pe str. Gării) și est (incintă agricolă-C.A.P., dincolo de cimitir și lângă șosea). Se propuneau restrângeri ale intravilanului.

OROD - DATE ISTORICE²²⁶

- 1080-1090 - este înființat „comitatu Orodienis”- prima mențiune, într-un document din 1347

- 1131 (1132) - dietă a Regatului (în timpul lui Bela al II-lea) lângă cetate (care dintre ele?); aici, la porunca reginei Elena, sunt masacrați toți cei implicați în orbirea soțului ei, în timpul lui Coloman Cărturarul

- 1131- regele Bela II face o donație bisericii Sf. Martin, din Orod

- 1131 (1132) - înființarea Prepoziturii-Capitlului (cf. mai multor istorici)

- 1156 - „Primogentius de Wrodi”, prepozit (prima mențiune despre Capitlu- Prepozitură, închinată Sf. Martin)

- 1177 - document informând despre existența în Orod a unui Capitlu, condus de un prepozit care

avea o biserică în cuprinsul cetății; sunt amintite atunci o serie de alte așezări din zonă; în Orod sunt 50 de bărbați (document de la Béla III)

- 1177/1202 - același document, reluat, referitor la donația regelui Béla III, respectiv Emeric, către Capitlu din Orod

- 1183/1211- menționat pentru prima oară portul de aici, destinat comerțului cu sare

- 1183/1266/1270 - danie pentru capitlu pentru sare

- 1205/1206 - prepozitul Gottfried de Orod

- 1213 - sunt menționați slujbași ai cetății

-1214 - menționarea cetății

- 1216 - „castrum Orod”

- 1217/1506 - lista prepozițiilor din Orod

- 1224 - Jula, prepozitul de Arad, având și titlul de comes (comite), inaugurează în prezența reginei Jolantha de Courtenay, basilica capitlului și prepoziturii de Arad

- 1230 - „Castrum” de Arad și Zărand

- 1232 - menționarea cetății

- 1233 - „Ecclesia Orodienis”

- 1238 - „castellanus Clemens de Orod”

- 1240 - menționarea cetății

- 1240 - „Saul, comes Orodienis” (prima atestare a unui comite de Arad- cf. A.A. Rusu)

- 1241 - este menționat un comandant al cetății cu 4 subalterni și trupă militară (cf. *Melente Nica*)

- 1263, 1264, 1269, 1271, 1272 - numeroase documente în care apare „Orod”- „Arad”

- 1283 - Capitlu „Orodienis”

- 1285, 1288, 1290, 1291, 1301, 1308 etc. - documente referitoare la Arad-Orod

- 1311 - sunt menționați „iobagionibus castris Orodienis” într-un act al lui Dominic, castelan de Soimoș și comite de Arad (ultima știre referitoare la cetate- cf. A.A.Rusu)

- după 1315 - demnitatea de comite sau vicecomite de Arad este deținută de castelanul de Soimoș

- 1329 - „civitas Orod”

- 1337 - „Nicolaus arhidiaconus Orodienis”

- 1342 - „arhidiaconatus Orodienis”

- 1345 - „cantoris et ecclesiae Orodienis”

- 1352 - Arhidiaconatul „Orodienis”

- 1358 - „Petre Johanni custodis ecclesiae Orodienis”

²²⁶ Pentru informațiile referitoare la așezările dispărute, localizabile în zona Vladimirescu-Glogovăț, vezi în special Pascu Hurezan, Kovach Geza *Aradul medieval, Centrul ecleziastic și comitatens, sec. XII-XVII în Arad, monografia orașului...* (op. cit), pp. 53-68 și Alexandru Roz, Kovach Geza, *Dicționarul istoric al localităților din județul Arad* (op. cit.), pp. 22-42, 47-50.

- 1362-1364 - Capitlul „Orodiensi”
- 1373 - „ecclesia Orodiensi”
- 1380-1384 - „civitas Orodiensi”
- 1384, 1387- documente despre Capitlul din Orod
- 1388 - în „Oppidum Orod”, apare documentar Kőzép utka” (Strada Centrală), care despărțea pe iobagii Capitlului de iobagii Prepoziturii
- 1390 - numeroase documente în legătură cu Capitlul din Arad
- 1391-1392 - sunt amintiți măcelarii din Arad
- 1391-1392, 1393, 1394, 1395, 1396, 1397 - numeroase documente referitoare la Capitlul de Arad
- 1398 - document: castelanii din Soimoș către vicecomitele de Arad + documente despre Capitlu
- 1399 - „ecclesia Orodiensi”
- 1400 - apare documentar Protopopul din Arad; alte documente despre Protopopul de Arad, Prepozitul și Canonicul de Arad, Capitlul de Arad etc.
- 1401- plebanul din Lipova- canonic de Arad
- 1403, 1404 - numeroase documente în legătură cu Capitlul de Arad
- 1404 - „Civitas Orod”
- 1405, 1406, 1407, 1408, 1409, 1410 - zeci de documente ale Capitlului
- 1411 - „capituli ecclesiae Orodiensi”
- 1412, 1415, 1416, 1417, 1420, 1421, 1426, 1428, 1430, 1438, 1442, 1443, 1445, 1450, 1458 - zeci de acte emise de Capitlu
- 1464 - Petrus de Orod, student la Viena
- 1477, 1483, 1488, 1493, 1495 - acte ale Capitlului
- 1496 - Saulus de Orod, student la Viena
- 1505, 1507, 1516, 1533 - acte ale Capitlului
- 1514 - armata lui Doja ocupă Aradul (poate așezarea de pe noul amplasament, poate vechiul Orod); oricum, Capitlul (însemnând că avem de-a face cu Glogovăț) opune o oarecare rezistență, după care, din cauza foamei, apărătorii se predau; nu e distrus; i se ia doar sigiliul
- 1550 - Aradul (aproape sigur așezarea de pe noul amplasament) este cucerit de turci; așezarea nu are nici valuri, nici ziduri (cf. Anton Verancsics)
-1550-1552 - cuceriri și recuceriri ale zonei Aradului; în final ajunge pentru mult timp în stăpânirea otomanilor

- 1552 - Francisc Ujlaky, loçtiitor regal, către Capitlul din Arad (Orod)
- 1552 - campania lui Kasson Bey pe valea Mureșului; Capitlul este distrus, biserica incendiată. Arhiva este parțial salvată și dusă la Alba Iulia
- 1552 - scrisoare: Zaberdin, episcopul de Oradea, informează că turcii construiesc o cetate în jurul bisericii din Arad (este aproape sigur o biserică din noul Arad pentru că, în zona basilicii de la Glogovăț, nu sunt menționate sau descoperite asemenea amenajări)
- 1552-1564 - conscripție a „porților iobăgești”- la „Orod”, Prepozitul are două porți (cca 8 familii), iar Capitlul două porți (cca 8 familii) (ultimele informații despre „Orod”, Prepozitură și Capitlu); Nowak are 4 porți (cca 16 familii). Alte nuclee locuite din zonă (cf. *Melente Nica*): „5 Redute” (10 familii), „Vama” (2 familii), alte proprietăți nobiliare (15 familii), în total în zona Vladimirescu: 131 familii (524 persoane)
- 1553-1555 - turcii clădesc cetate în Arad (în noul Arad)- informația se referă la vechea cetate din bucla Mureșului, care rezistă până în secolul XVIII, când este construită noua fortăreață austriacă și vechea cetate este demolată
- 1567 - în zona Vladimirescu (toate nucleele locuite)- 476 persoane
- 1579 - în aria satului Vladimirescu de astăzi (toate așezările)- 508 persoane

NOWAK (NOVAK)- DATE ISTORICE

Așezare localizabilă între Micălaca și Vladimirescu
- 1177 - prima mențiune documentară
- 1399 - apare documentar
- 1552-1564 - conscripție a „porților iobăgești”- la Nowak, Capitlul are 4 porți (16 familii)

ZENTHIWAN- DATE ISTORICE

Așezare localizabilă la vest de Vladimirescu
- 1334 - prima mențiune documentară
- 1552-1564 - conscripție a „porților iobăgești”- la Zenthiwan, capitlul are 2 porți (8 familii)
- 1746 - este menționată documentar

BĂTĂNIȚA (BATHYA, BACHYA) DATE ISTORICE

Așezare localizabilă între Micălaca și Vladimirescu
- 1380/1421 - prima mențiune documentară
- 1471 - apare documentar sub forma „Bachya”
- 1499 - „Bathya” este în posesia Capitlului din Arad (Orod)
- 1553 - apare documentar
- 1552-1564 - satul are 3 sesii iobăgești, din care 3 porți (cca 12 familii) în posesia Capitlului din Arad (Orod) și 4 porți (cca 16 familii) în posesia nobilului Horváth Ferenz
- 1567 - are 10 familii
- 1579 - are 11 familii
- 1722 - „Batanzita” este menționată cu 7 sesii părăsite (cf. Arhivei Camerale din Viena)

DESZK (DESZKU, DESZH) DATE ISTORICE

Așezare localizabilă între Arad și Vladimirescu
- 1177 - apare documentar
- 1203-1204 - documente atestând satul
- 1257 - din nou atestat
- 1341 - atestat din nou documentar
- 1379 - apare ca „villa Deszk”
- 1465 - din nou apare sub forma „villa Deszk”
- 1471 - „Deszk” este în posesia familiei Abrahámffy
- 1472 - apare din nou documentar
- 1473 - este în posesia familiei Dóczy
- 1479, 1483, 1490 - apare documentar
- 1548 - satul este dăruit reginei Izabella de către Petru Petrovics
- 1551 - apare documentar
- 1552-1564 - „Deszh” are 8 familii
- 1557 - are 6 familii
- 1567 - are 9 familii
- 1579 - are 21 familii
- 1605 - apare în documente
- 1624 - apare într-o hotărnicie otomană
- 1649, 1667 - apare documentar
- 1717 - „Desch” are 16 case

BALVANYOS - DATE ISTORICE

Așezare localizabilă spre sud-vest, pe malul Mureșului

- 1552-1564 - conscripție a „porților iobăgești”- aici sunt 2 porți (cca 8 familii) în posesia Prepoziturii și 2 porți (cca 8 familii) în posesia Capitlului
- 1567 - Balvanyos are 9 familii
- 1579 - Balvanyos are 12 familii

GLOGOVĂȚ-VLADIMIRESCU INFORMAȚII ARHITECTURAL - STILISTICE

Pe parcursul expunerilor anterioare, au fost făcute numeroase referiri la arhitecturile -majore și minore - care însoțesc evoluția urbanistică a satului. Cronologic, începând cu Evul Mediu, pot fi făcute următoarele precizări cronologice și stilistice ale clădirilor menținute până astăzi.
- secolele VIII-IX - așezarea de pe locul cetății, formată din bordeie cu structuri din lemn
- secolele IX-XI - prima fază a cetății medievale timpurii, realizate din pământ cu structură casetată de lemn; structuri similare cu cele ale altor cetăți medievale din zone diferite europene (mai ales în mediul nord-estic), lipsite de piatră
- secolele XI-XIII - faza a doua a cetății - val cu structură din pământ bătut, mai înalt decât în prima fază; se adaugă o palisadă din bârne groase de 30-40 cm; în exterior - șanț de apărare
- secolele XI-XIII - așezarea contemporană cu cetatea și succedându-i este formată din locuințe de pământ și lemn, precum și câteva cuptoare de ars ceramica
- secolul XIII (înainte sau după atacul tătar) - este edificată Bazilica, edificiul de cult al Prepoziturii și Capitlului de Orod- stil romanic, structură din piatră de talie, îmbrăcând emplectonul cu mortar de varse păstrează sub formă de ruină
- secolele XV-XVI - locuința descoperită arheologic la cca 50 metri, în sud-estul bisericii, era realizată din lemn
- secolul XVIII - colonizarea germană; se edifică clădiri de locuit integrate unei parcelări de tip „franco”, cu casa perpendiculară pe stradă (în lungul lotului), simplă, din cărămidă nearsă, pământ bătut sau structuri mixte, acoperită în două ape și pridvor spre curte. Pridvorul este realizat cu coloane de zidărie sau stâlpi de lemn; curtea principală este

închisă spre grădină prin clădirea anexelor; sistemul va fi menținut până la mijlocul secolului XX și întrebunțat de toate etniile

- 1767 (1777) - se ridică prima Biserică Catolică; imaginile păstrate ilustrează o clădire de stil baroc, cu un turn la vest; biserica este demolată pentru ridicarea celei noi

- 1851- este ridicată Capela Catolică aparținând complexului „Calvaria” (Drumul Crucii), din Cimitirul Catolic, stil compozit

- 1859 (1887) - se ridică Biserica Catolică mică; stil eclectic, cu detalii neoromanice

- jumătatea a doua a secolului XIX - se edifică numeroase clădiri publice și particulare cu detalii eclectice

- 1887-1889 - se edifică actuala Biserică Catolică, stil neogotic, în locul celei vechi, baroce și în preajma ruinei Bazilicii

- sfârșitul secolului XIX - se edifică clădirea Primăriei actuale- stil eclectic

- 1901 - este edificată gara CF Glogovăț- cu detalii eclectice; eventual atunci și cantonul

- 1906 - în centrul satului, în colțul dintre str. Gării și șoseaua principală se construiește prima moară cu aburi; o clădire stil 1900 („Art Nouveau” industrial)

- 1930 - este construită Biserica Ortodoxă după proiectul arh. Silvestru Rafiroiu; plan treflat, cu două turlă, interpretând stilul brâncovenesc de secol XVII. Biserica este aproape identică cu cea edificată tot de Rafiroiu, în Micălaca în aceeași perioadă

GLOGOVĂȚ – VLADIMIRESCU - ELEMENTE DE STRUCTURĂ URBANISTICĂ (ANALIZĂ PLANIMETRICĂ)

PLANIMETRIE GENERALĂ

Satul face parte din categoria celor grupate (continue), cu o rețea stradală compusă complex. Actuala șosea Arad-Lipova, care trece prin centrul modern al satului, îl desparte în două zone diferite tipologic. Zona nordică este structurată regulat (geometric), de tip concentrat, cu rețea rectangulară. Rețeaua nu are un pas uniform, semn al unei evoluții anume

sau al unor diferențe de status. Zona sudică conține la rândul ei două tipuri distincte de rețea stradală. Sud-vestul zonei este dominat de un sistem rectangular, fără centru definit, cu unele zone de rețea deformată (mai ales pe contur). Restul ariei sudice conține o rețea extrem de variată tipologic, de la deformări ale unei trame rectangulare, la neregularități accentuate. Vechiul centru al satului nu coincide cu centrul actual, deplasat la șosea, fără o rezolvare urbanistică specială. Centrul vechi, din zona Bisericii Catolice, conține, în afara unei trame stradale neregulate, o arteră de tip „stradă-piață”, cvasilenticulară, pe direcția est-vest, orientată către biserică. Pe direcția perpendiculară, făcând legătura cu șoseaua, o altă arteră se bifurcă în nordul zonei bisericii (inclusiv al ruinei medievale), cuprinzând între brațele ei zona bisericii. Analiza tipologică a rețelei stradale conduce la ideea unei evoluții îndelungate, anumite elemente fiind rezultatul probabil al remanenței unor alcătuirii medievale, în orice caz, premoderne.

LOCUIRE-ORGANIZARE GENERALĂ

Zonele de locuit au amplasamente și sunt conformate corespunzător zonificării întregii așezări. Dacă până în anii '90 comunitățile românească și germană ocupau relativ distinct prima zonă nordică a satului și ultima, zona sudică, în prezent, comunitatea românească domină în mod absolut și segregarea tradițională a dispărut. Fenomenul de diminuare sau pierdere a identității, la care se poate adăuga ponderea destul de importantă căpătată de țigani, este accentuat prin cumpărarea caselor părăsite de nemți de către orașeni și localnicii veniți în perioada comunistă. Refuzul majorității nou-venite de a se adapta contextului local („genius loci”) conduce la demolări și reconstrucții neadecvate a vechilor clădiri, intervenții neconforme sau lipsă de întreținere. Din punct de vedere morfo-structural, locuirea este organizată în cele trei zone descrise anterior: zona neregulată și densitate mică din sudul șoselei, zona regulată și de densitate mare din sud-vestul satului (sudul șoselei), precum și zona limitrofă nordului șoselei și aria regulată și de densitate medie din nordul satului.

PARCELARE

Diferențele de structură generală a masei construite a satului se manifestă și în privința parcellarului. În zona neregulată din sud, forma și dimensiunile loturilor sunt foarte diverse. Există loturi apropiate de pătrat (cca 40 x 40 metri) și loturi înguste și foarte lungi (cca 15-20 x 250-300 metri). Majoritatea sunt deformate de neregularitățile tramei stradale. În zonele regulate, lotizarea este mult mai omogenă, cu excepția parcelelor din sud-vest, unde loturile pornesc de la cca 15-20 metri lățime și ating 30-40 metri, iar în lungime au dimensiuni de la 25 metri până la 80-90 metri. În rest, în nordul șoselei, loturile dreptunghiulare sunt fie de cca 20 x 50 metri (zona densă) fie de 25-30 x 60-70 metri (în zona mai puțin densă).

LOTUL

Conformarea diferită a sistemului de lotizare nu conduce obligatoriu la diferențe mari în ceea ce privește organizarea parcelelor. Atât în zona fostă germană, cât și în restul vetrei satului, domină într-o manieră absolută gospodăria cu un singur corp de casă, aflat la limita către stradă și către vecini a lotului. Tradițional, curtea principală era închisă de anexe, care, astăzi, se păstrează în număr mic. Casele de plan dreptunghiular (există și variante în formă de „L”) sunt deosebit de lungi și însoțite de galerii pe stâlpi de zidărie sau, mai rar, din lemn. Materialele dominante sunt pământul, înlocuit în ultimul timp de cărămidă (inclusiv nearsă) și lemnul.

SCHIȚĂ DE EVOLUȚIE URBANISTICĂ A LOCALITĂȚII ȘI A ARHITECTURII SALE

Etapele preistorică, antică și perioada migrațiilor

Precum în întreg spațiul banato-arădean (din sudul și nordul Mureșului), zona comunei Vladimirescu de astăzi conține urme arhologice (datorate unor împrejurări fortuite) atestând o locuire timpurie. În stricta zonă a satului, în jurul lui, sunt de menționat nuclee locuite ale civilizației Fierului Timpuriu (Hal-

Istatt C) în sudul Combinatului Chimic, în zona tumulilor din nordul șoselei Arad-Deva, în apropierea Gării CFR Glogovăț, în punctul „Pădurea Vrăbiilor” (cca 300 m sud de Cantonul CF), în sudul șoselei Arad-Deva, (între stația de Reglare Gaze Naturale și bifurcația șoselei cu drumul de acces CCH). În vestul satului, au fost detectate, de asemenea, urme Hallstattiene în situl cetății medievale timpurii. Aceasta înseamnă că vatra actuală a satului este așezată într-o arie de locuire preistorică polinucleară, satul fiind foarte probabil să conțină urme ale acestei locuiri, încă nedescoperite.

Civilizația celtică, apoi dacică și daco-romană sunt foarte bine reprezentate prin descoperirile arheologice, tot întâmplătoare, fie în zonele siturilor Hallstattiene, suprapunându-le frecvent (zona tumulilor din nordul șoselei Arad-Deva, în apropierea Gării CFR Glogovăț, în punctul „Pădurea Vrăbiilor” (cca 300 m sud de Cantonul CF), în sudul șoselei Arad-Deva, între stația de Reglare Gaze Naturale și bifurcația șoselei cu drumul de acces CCH), fie în alte situri (în punctul „Șanțuri” - „La Cetate” - „Die Schantzen”, la cca 1,5 km vest de sat, în apropierea Cantonului CF, în vestul satului, spre Arad, în nordul - stânga - șoselei Arad-Deva).

Între acestea, cea care ar trebui să rețină atenția în mod deosebit este așezarea de secol VIII-IX din situl cetății de lemn și pământ, așezare care va fi suprapusă de cetate și de o locuire de secol XI-XIII contemporană cu ultima fază a cetății și ulterioară distrugerii ei, ultima așezare fiind însoțită de un cimitir amplu. Ei i se adaugă așezările multi-strat (secolele III-V d.Hr. până în secolele IX-X și XII-XIII) din punctele: în apropierea Gării CFR Glogovăț, în vestul satului, spre Arad, în nordul - stânga - șoselei Arad-Deva, la cca 1,5 km vest de sat, în apropierea Cantonului CF și în punctul „Pădurea Vrăbiilor” (cca 300 m sud de Cantonul CF). Ele, împreună cu așezarea de secol XI-XIII din zona cetății, ar putea fi localizările unora dintre așezările dispărute din vestul satului actual (Bătănița, Deszk, Balványos, poate Nowak). Împreună cu Orod, formează un ansamblu important de nuclee locuite, în care vor fi implasate cele două instituții religioase de mare prestigiu (Prepozitura și Capitlul), castrul regal, portul, vama

etc. Ele demonstrează și o anumită continuitate în locuirea zonei, profitând de facilitățile traseului fluvial al Mureșului, dar și de protecția naturală a firelor de apă desprinse din Mureș și a mlaștinilor. Cei care s-au ocupat de evoluția timpurie a habitatului zonal, în raport cu caracteristicile mediului natural, au detectat patru fire de apă (canale), cu un traseu aproximativ est-vest, care flancau (protejau) așezarea medievală și cetățile ei: Hârtopul, Foca Mare, Foca Mică și Valea. Unele se mențin până târziu în secolele XVIII-XIX și sunt vizibile pe ridicările topografice habsburgice.

Etapa medieval-timpurie până la ocupația otomană

Înscrise în acest areal locuit amplu, primele etape ale evoluției așezării (indiferent de denumirea pe care o purta) se consumă la sud-vest de satul actual și sunt legate, în mare măsură, de existența *cetății de pământ*. Succesiunea: *așezare* de secol VIII-IX, *cetate de pământ* de secol X-XI, *așezare* de secol XI-XII (chiar XIII) este relativ bine precizată arheologic.

Dacă concluziile cercetării arheologice sunt corecte, cetatea încetează să funcționeze în prima parte a secolului XI (probabil ca urmare a luptelor dintre Ahtum și Chanadinus), probă fiind cimitirul din incintă. Această concluzie, coroborată cu referirile ulterioare la cetate sau comitat, face ca reconstituirea realităților respective să urmeze trei piste. Ele plasează cetatea medievală, comitatensă, fie în zona Aradului actual, fie la Glogovăț, în două variante (vechea cetate sau cetatea Capitlului), variante care vor fi dezvoltate după cum urmează:

Varianta A

Prima referire la Comitatul Orodului, din 1080-1090 (dacă aceasta nu este adevărată, atunci rămâne sigură cea din 1240) sau prima referire indirectă la cetatea „Orodului” din 1213 (dacă mențiunea din 1131 nu este convingătoare) sau, direct, din 1214 și 1216, *nu se mai referă la această cetate*, ci, deja la o altă cetate în zona actualului oraș Arad, cetate dispărută și ea prin secolul XIV (1311 este amintită documentar indirect pentru ultima oară).

Varianta B

Aceste *referiri se fac la aceeași cetate de la Glogovăț*, dar concluziile arheologice nu sunt corecte; cetatea continuă să funcționeze pe același amplasament (cf. sugestiilor lui A.A.Rusu și G.P. Hurezan) sau în vecinătatea ei.

Varianta C

O ipoteză (cu analogii la Cenad, de pildă) este ca *fortificația Capitlului* (care a durat cel puțin până la răscoala lui Doja și poate fi căutată în jurul ruinelor bazilicii) *să fi cumulat și funcția comitatensă*, fiind implicit „castrul Orod” din documentele amintite. Ulterior anului 1311 este plauzibil să fi dispărut din documente din cauza preluării funcției comitatense de către cetatea de la Soimoș și copleșitoarei dominații a Capitlului, care capătă mare parte din proprietățile fostului castru.

Referitor la cronologia funcționării cetății medievale, există deci, o perioadă de aproape 300 de ani care nu este acoperită de informații arheologice, fiind însă acoperită din plin de informații documentare. Soluționarea acestei probleme nu poate fi realizată decât prin reluarea și extinderea cercetărilor arheologice din jurul ruinei bazilicii.

Depășind această problemă, intervine un nou factor important al dezvoltării așezării de la Glogovăț - *Prepozitura-Capitulul*. Rolul (inclusiv în ceea ce privește coagularea unei locuiri în jurul său) și prestigiul extraordinar al acestei instituții feudale sunt binecunoscute. Dacă n-ar fi existat ruinele basilicii de la Glogovăț și hărțile din secolele XVI-XVIII care fac distincție între Aradul Vechi (alias Glogovăț, în sec. XVIII) și Arad, Capitlul și Prepozitura ar fi trebuit să fie căutate pe teritoriul actualului oraș Arad. Nu neapărat în zona vechii cetăți, ci oriunde în configurația de așezări de aici, dintre care unele au denumiri explicite referitoare la preoți sau biserici. Papokfejégyháza (Biserica Albă a popilor) sau Papokséghe (Sega Popilor), de pildă, apar documentar suspect de apropiat (1552) perioadei în care Capitlul dispare ca instituție, iar aici Capitlul avea încă la mijlocul secolului XVI cele mai numeroase porți iobăgești (28, reprezentând cca 112 familii) dintre toate celelalte așezări din zona actualului Arad.

Depășind și acest nivel al ipotezelor (complet neverificate prin alte surse) și acceptând ca fiind sigură localizarea mănăstirii Bizere în nord-estul actualului sat Frumușeni, rămâne în centrul vechi al Glogovățului o imensă bazilică, datată stilistic fie cu puțin înainte de atacul tătar, fie după atac. Conform documentelor, Capitlul este înființat cândva între 1131-1132 (conform documentului donației către biserica Sf. Martin) și 1156 (prima mențiune a unui Prepozit de Orod), iar bazilica Capitlului și Prepoziturii este inaugurată cu mare fast în 1224. Arheologia și parțial arhitectura sunt în aproape perfectă concordanță cu documentele. Mormintele din bazilică (cel puțin din 1165, cea mai veche monedă) și urmele de construcție (secol XI-XII) conduc la ideea unei biserici mai vechi, care precede actualul edificiu ce poate fi încadrabil lesne în prima jumătate a secolului XIII, atât timp cât în jumătatea a doua a secolului (după atacul tătar), începe influența șantierului goticului timpuriu de la Cârța și planul de la Glogovăț este un unicat în Transilvania. Perioada de funcționare a Capitlului (până pe la jumătatea secolului XVI - 1552 este anul ultimului document direct, iar Conscriptia din 1552-1564 informează asupra proprietăților sale) coincide cu evoluția spectaculoasă a așezării. Ea devine înainte de 1329 „civitas” (titulatură întrebuintată mai ales în cazul unor orașe episcopale, dar posibil de a se aplica oricărui oraș cu funcții bisericesti importante). Termenul se repetă de mai multe ori și, fapt important, în 1404, deci după 1388, când apare ca „oppidum” (părând că se petrecuse o depreciere de statut). Oricum, documentele surprind elemente de structură urbană consistente (port destinat comerțului cu sare, vamă, străzi, cartiere distincte, meserii diverse, organizări bisericesti complexe), iar evenimentele din timpul răscoalei lui Doja, când sunt lesne cucerite cetăți din jur și Capitlul rezistă, dovedesc și un important potențial defensiv. În acest context, să nu uităm documentul din 1177 care vorbește explicit despre cetatea Orod, în interiorul căreia se găsea Biserica Capitlului.

Schiță de reconstituire planimetrică

Faza medieval-timpurie și medievală, până la debutul etapei otomane

Coroborând aceste informații foarte variate cu topografia locului, ocupat de ruina de la Glogovăț, se pot trage o serie de concluzii evident parțiale, urmând ca ele să fie verificate și conturate cu un plus de siguranță prin noi cercetări.

Se poate considera că, în privința *Orodului timpuriu*, există o posibilă continuitate spațială în ceea ce privește așezarea relativ contemporană cetății, acoperind intervalul secolelor VIII (IX)-XII (XIII) și cea din jurul Capitlului, acoperind intervalul 1131 - jumătatea secolului XVI. Axul de organizare trebuie să fi fost actualul drum județean (dezafectat în mare măsură) DJ 682 C, care leagă situl bazilicii de situl arheologic al cetății și așezării respective.

Dacă așezările din zona strictă a cetății sunt localizate arheologic și se dezvoltă până în secolele XII-XIII, „Civitas Orod” trebuie căutat în zona ruinei basilicii, mai precis în stricta ei vecinătate și dezvoltată preponderent spre nord și est. Această zonă profită de ușoara înălțare a platoului pe care bazilica ocupa poziția cea mai înaltă, limita platoului fiind și limita de sud-vest a așezării actuale.

Există în planimetria actuală a satului o serie de elemente care sugerează organizări anterioare coloniștilor austriece, ieșind evident din limitele geometrice ale sistematizărilor imperiale. În primul rând, se remarcă concentrarea străzilor către situl Basilicii: Libertății, Horia, Crișan, Revoluției. În al doilea rând, avem în vedere bifurcarea caracteristică, desprinsă din strada Libertății, care cuprinde o arie cvasientriculară incluzând, în final, ruina. Concludent este și faptul că str. Libertății este axa lotizărilor celor mai prelungi din sat, tipic medievale, dar utilizate și la începuturile structurărilor austriece. O altă stradă - Horia - este de asemenea axată mai mult pe ruină decât pe noua biserică catolică, care este deplasată spre sud. Există apoi o serie întreagă de continuități ale rețelei stradale sau limitelor de loturi înconjurând ruina, mai ales pe direcțiile nord și est: străzile I. Vodă, Eroilor, Vlad Tepeș, Cloșca, Reformei și o limită de loturi din nordul străzii Horia. Ele conturează posibile închideri sau limite ale așezării în diferite faze ale evoluției medievale, menținute după începutul secolului XVIII. În fine, în planimetria zonei se citește cu claritate desenul unei ample

cruci (străzile Libertății și Horia) cu centrul plasat în vecinătatea ruinei. Am pus această situația pe seama organizărilor timpurii ale așezării pendinte de Capitlu, asemenea organizări existând inclusiv în Transilvania și fiind probate în alte spații europene. Strada Principală din documentul din 1388 poate fi una dintre cele două brațe ale crucii, mai probabil Horia, care materializează și direcția către cetate. „Turbulențele” morfologice ale zonei limitrofe trimit la organizări foarte vechi, cu evoluții complexe.

Acest nucleu puternic, dezvoltat în zona Bazilicii și a instituțiilor ce o însoțeau, sigur fortificat („Orodul” din sutele de documente medievale), este însoțit de așezările documentate în secolele XII-XVI (Bătănița, Deszk, Balvanyos, poate Nowak și Zenthiwan), dinspre sud-vest, vest, nord-vest, sau cele descoperite arheologic pe întreg conturul satului. Ne referim la cele de secol XI-XIII. Aceste liste ar trebui atent corelate, pentru a le detecta pe cele cu adevărat importante, necesitând noi cercetări.

Etapa otomană

Intervalul de timp de la mijlocul secolului XVI și până în primii ani ai secolului XVIII poate însemna o suspendare a existenței așezării, concomitent cu dispariția Capitlului și conturarea, din ce în ce mai pregnant, a noului pol de interes care este Aradul actual. Cu toate acestea există câteva elemente care se opun acestei constatări, lăsând să se întrevadă o continuare a existenței așezării, cu altă denumire (Öthalom, de pildă, dar care se poate referi doar la cele cinci movile).

Între argumente:

1 - relatarea lui Celebi, referindu-se la succesele otomane din anul 1552 (la el apare greșit anul 1551), amintește de cucerirea *cetății Aradului* împreună cu cetățile de la Pécs, Becicherec și Cenad (atât timp cât nu este dovedită o edificare de fortificație anterioară acestei perioade la Arad, rămâne ipoteza cuceririi cetății din jurul Capitlului);

2 - în 1699 Visconti fixează locul Glogovățului cu toponimul „Vechia Aradt”, loc pe care nu avem motive să nu-l considerăm locuit;

3 - hărțile militare din secolele XVIII-XIX care la „Glogovăț” adaugă „vel Orodinum” și „Orod.”

În conformitate cu aceste realități, descrierea din 1550 a lui Verancsics, care prezintă Aradul nefortificat, se referă sigur la noul Arad și nu la așezarea de la Glogovăț care își păstra fortificațiile până prin 1552. Abia după aceasta se va fortifica de către turci și noul Arad.

Pe de altă parte, nu este sigur că acele conșcripții otomane din 1567 și 1579 se referă la noul Arad, aflat într-o stare incipientă de dezvoltare (are 18, respectiv 19 familii), în jurul noii cetăți. Unii istorici consideră că ele reflectă nivelul locuirii din zona Glogovăț, propunând și identificarea acelei suspecte „Bucovina” cu locuirea rămasă aici. Un alt argument în sensul continuității de locuire în zona Vladimirescu de astăzi este introducerea sa în seria satelor grănicerești (inclusiv prin aducerea de coloniști sârbi) și alegerea sa ca punct de coordonare zonală a acestei activități, un altul fiind relatarea (care ar trebui, totuși, verificată atent) conținută de „Cronica Bisericii Germane” referitoare la gospodăriile românești (?) găsite aici de către primii coloniști germani. În fine, reține atenția existența la mijlocul secolului XVIII, a acelei biserici ortodoxe „vechi”, cvasiruinate.

Referitor la Cetatea Aradului (a actualului Arad - cea veche, din bucla Mureșului), este hazardat să se caute acum (pe baza informațiilor de care dispunem) o explicație pentru această nouă edificare defensivă otomană în locul respectiv, dar este plauzibil ca deplasarea centrului de interes către noul punct să se datoreze numărului mare de așezări existente acolo (cel puțin 18 sate amintite documentar înainte, concentrate doar în spațiul actualului oraș și găsite de otomani în 1552) și siguranței sporite pe care locul (o buclă accentuată a Mureșului) îl asigură așezării. Intersecția drumului de-a lungul Mureșului cu cel de pe direcția nord-sud, asociată traversării lesnicioase a Mureșului în același punct, reprezintă cu siguranță alt motiv important.

Din toată această confruntare de date, conform informațiilor actuale, rezultă că, în perioada otomană, așezarea de la Glogovăț continuă să ființeze într-o stare precară, ca multe alte așezări dintre Arad și Lipova, depopulate și distruse mai mult sau mai puțin din cauza confruntărilor. Ea este încă însoțită

de cele câteva mici așezări medievale dinspre vest, menționate anterior.

Etapa modernă și contemporană

Date noi încep să apară la începutul secolului XVI-II, când mai multe colonizări revigorează așezarea. Dominantă este populația germană, catolică (mai ales după plecarea sârbilor). Nu întâmplător, primele familii coloniste sunt concentrate în jurul ruinei bisericii, unde este localizată aria cea mai veche a așezării moderne. Prin tradiție, fiecare casă nou construită trebuie să conțină o piatră din ruină pentru a-i conferi rezistență în timp. Acest obicei informează implicit despre dimensiunile considerabile ale ruinei în secolul XVIII (până la sistemul de boltire, după unele mărturii).

Pe de altă parte, la mijlocul secolului XVIII, aici se găsește vechea biserică ortodoxă, care, spuneam mai sus, poate fi anterioară colonizării sârbești.

Până la începutul secolului XIX numărul locuitorilor nu depășește câteva sute, pentru ca după această perioadă, să depășească rapid 1000, iar în 1851, 2000. În jumătatea a doua a secolului XIX, evoluția demografică este continuă - de la 2673 în 1857 la 4600 în 1900. Biserica Catolică este construită în acest interval de timp, înlocuind un mai vechi edificiu și este însoțită de Biserica Catolică Mică, de la șosea. Trebuie subliniat faptul că Marea Biserică Catolică este ridicată la câțiva metri - est - de ruină, respectând astfel nu numai un loc consacrat cu 600-700 de ani înainte, ci și vechiul centru. Este o situație extrem de asemănătoare cu cea de la Cenad, unde se menține amplasamentul vechilor edificii de cult, iar lotizările coloniste se împletesc pentru început cu cele autohtone.

Cert este că satul, până la începutul secolului XX, era concentrat aproape exclusiv în sudul șoselei, conform vechiului amplasament medieval. Probe sunt ridicările topografice, exacte și foarte exacte, din jumătatea a doua a secolului XVIII și secolului XIX, care desenează extinderea ariei intravilane. Un important pol de interes al satului devine Gara CF și va atrage extinderea satului către ea. Dificil de atacat pentru edificare sunt zonele de sud-vest

(joasă, mlăștinoasă), sud (combinație de mlaștină și pădure), est (cimitirul).

În secolul XX evoluția satului continuă pe direcțiile ce facilitează edificarea: nord-vest și nord, dincolo de șosea și spre calea ferată. Este vorba despre cartierele Hannfeld (Cânepiște) și Neues Dorf („Satul Nou”), care aduc, împreună, sute de noi parcele. Între dotări se remarcă Primăria, Biserica Ortodoxă, școli, farmacia etc. În perioada comunistă se edifică câteva tronsoane de blocuri de-a lungul șoselei, în zona centrală (aria din preajma Bisericii Catolice mici) și se ridică Combinatul Chimic care va atrage sute de noi locuitori, mai ales, în nordul satului, formând o colonie muncitorească compactă. După 1989, perioada de tranziție de 10-15 ani, caracterizată prin stagnare (inclusiv din cauza problemelor Combinatului Chimic), scăderi demografice (plecarea comunității germane), sărăcie, urmează în ultimii ani o dezvoltare rapidă, mai ales în domeniul imobiliar. Ne referim la extinderile ample din zona dinspre Arad și la platformele de depozitare, legate de infrastructura din est. Se observă, apoi, intervenții multiple în cadrul gospodăriilor tradiționale, din întreg intravilanul, marea majoritate fiind realizate ignorând atât valorile acestei locuiri, cât și exigențele contemporane privind fizica construcțiilor și confortul.

Împreună cu noutățile perioadei comuniste, acestea depășesc cronologic domeniul cercetat aici. Ele sunt menționate aici ca elemente care destruc-turează structurile urbanistice ale comunei Vladimirescu din secolele XVIII - prima jumătate a secolului XX, interval de timp de cca. 2 secole care i-a conturat valorile istorică, tradițională, urbanistică, arhitecturală, reprezentând un patrimoniu cu un caracter inconfundabil, ce merită menținut și integrat satului actual și dezvoltărilor sale viitoare.

CONCLUZII - PROPUNERI - ZONIFICAREA INTRAVILANULUI ȘI PROPUNERI DE ACTUALIZARE A LISTEI MONUMENTELOR ISTORICE

ZONIFICAREA INTRAVILANULUI

Între cele patru așezări ale comunei Vladimirescu, cel mai complex, din toate punctele de vedere (istoric- inclusiv arheologic, morfo-structural, parcellar, arhitectural) este sediul comunal- Vladimirescu-fostul Glogovăț. Ca urmare a studiilor de mai sus, intravilanul conține:

1- *zona veche* (aproximativ dintre ruina Bazilicii și Primărie, iar spre nord, până spre șosea) cu urme arheologice multiple, rețea stradală parțial conservând structuri medievale, clădiri de locuit cel puțin din secolul XVIII. Sunt importante și edificiile de secol XIX care le-au înlocuit pe cele anterioare (Biserica Catolică, de pildă) sau au fost edificate de la început;

2- *zona intermediară* (dezvoltată până la șosea și pe direcția est până la cimitir) desenată de a doua ridicare militară din sec. XIX, cu prelungiri ale rețelei stradale existente anterior și continuând aceeași morfologie parcellară. Ea conține câteva clădiri monumentale inserate țesutului sau din aria veche a cimitirului (cea catolică);

3 - *zonele noi* (din vest, conținând Biserica Ortodoxă) și din nord (conținând Moara), dezvoltate până înainte de cel de-al Doilea Război Mondial. Ele sunt surprinse parțial de planul din cca. 1880 (aceste extinderi începeau să apară) și în totalitate, de planul din 1941. Acestea au aceleași morfo-structuri ca ariile precedente, dar cu densități sporite (străzi mai dese, parcele mai mici etc.). Sunt valoroase prin continuitatea modelelor, mai pregnantă în ariile limitrofe șoselei, și prin existența celor două piese de arhitectură de valoare: Biserica Ortodoxă și Moara;

4 - *zonele foarte noi* (dezvoltări ale satului pe direcția nord-est, spre Gară) și de-a lungul șoselei spre vest și est, ca și cele prilejite de apariția Combi-

natului Chimic și locuințele de serviciu respective. Din punct de vedere istoric, zona nu are importanță (cu excepția unor părți din instalațiile de cale ferată – Gara veche și cantonul dinpre est), dar merită atenție prin continuitatea morfo-structurilor. În ceea ce privește Combinatul, el a dispărut în proporție de peste 90 %, dar merită consemnată valoarea urbanistică și arhitecturală a locuirii colective asociată lui;

5 - *extinderile contemporane* (dezvoltate după 1989, prin parcelari exterioare intravilanului de la sfârșitul perioadei comuniste, mai ales pe direcția vest)- nu au o valoare din nici un punct de vedere;

6 - *zonele extravilane* (mai ales spre sud, vest și est- zona celor 5 movile), care conțin situri arheologice extrem de valoroase.

LISTA ACTUALĂ A MONUMENTELOR ISTORICE; PROPUNERI ALE ALTOR DOCUMENTAȚII ANTERIOARE

După cum am arătat la începutul studiului, lista obiectivelor protejate, din Vladimirescu, conform LMI („Lista Monumentelor Istorice”) actualizată în 2010, este următoarea:

121- AR-I-s-B-00467 - situl arheologic de la Vladimirescu- punctul „La Movile” („Ot Holom”)- epoca medievală timpurie, cu elementele:

122- AR-I-s-B-00467.01- așezare - secolele XI-XII
123- AR-I-s-B-00467.02- morminte tumulare – secolele IX-XII

124- AR-I-s-B-00467.03- așezare - secolele V-VI
125 - AR-I-s-A-00468 - situl arheologic de la Vladimirescu - punctul „La Cetate” („Die Schantzen”) - epoca medievală timpurie, cu elementele:

126- AR-I-s-A-00468.01- necropolă secolele XI-XII
127- AR-I-s-A-00468.02 -cetate de pământ – secolele IX-XI

128- AR-I-s-A-00468.03- așezare secolele VIII-IX
129 - AR-I-s-A-00469 - situl arheologic de la Vladimirescu- punctul „La Bisericuță”, epoca medievală, cu elementele:

130- AR-I-s-A-00469.01- ruine de basilică romanică - secolele XIII-XV

131- AR-I-s-A-00469.02 - incintă medievală - epoca medievală

Ultima documentație care ar fi putut propune completări ale listei, este „*Studiul istoric*” al PATJ Arad („*Planul de Amenajare a Teritoriului Județului Arad*”), realizat în 2008 de Complexul Muzeal Arad (colectiv, în care Dr. Peter Hügél a asigurat coordonarea generală; redactarea, sinteza istorică, repere cronologice, propuneri trasee turistice culturale; selecție hărți vechi, planuri; cercetare de teren). Consultând documentația, am constatat că nu există propuneri pentru comuna Vladimirescu.

COMENTARIU ASUPRA LISTEI ÎN RAPORT CU ACTUALUL STUDIU ISTORIC

După cum am anticipat în introducere, Comuna Vladimirescu are un trecut istoric remarcabil, situație asociată poziției actuale în zonă și perspectivelor de dezvoltare viitoare. Vom detalia în cele ce urmează această grilă favorabilă de factori.

Poziția actuală în configurația așezărilor zonale este conturată de faptul că Vladimirescu (cunoscut ca „Glogovăț”, în ultimele secole) este important în sine (ca mare așezare limitrofă municipiului Arad, punct important pe traseul de tranzit Arad-Lipova-Deva, cu tradiții industriale remarcabile). La aceasta se adaugă prezența Mureșului, cu configurația de maximă importanță a pădurilor, apelor de suprafață etc. Toate acestea reprezintă o grilă de factori actuali care au și vor avea contribuții majore în dezvoltarea zonei.

Cealaltă componentă importantă este istoria locuirii și a arhitecturii majore zonale, context care în comuna Vladimirescu se exprimă de asemenea major. Avem în vedere faptul că Aradul medieval este localizat în Glogovăț, mărturie fiind documentele scrise și cartografice, precum și existența unor vestigii arheologice (cetate de pământ, ruină de bazilică romanică etc.), care fixează aici „Orodul” Evului Mediu timpuriu și dezvoltat, cea mai importantă și prestigioasă așezare de pe cursul inferior al Mureșului timp de câteva secole.

În afara acestor urme istoric-arheologice vizibile, există o morfo-structură în zona veche a satului (din jurul Bisericii Catolice), care conservă în mod cert structuri medievale, există câteva clădiri istorice

de secol XVIII-XIX și o locuire tradițională de foarte bună calitate.

În fine, zona este foarte bogată în urme arheologice ale unei evoluții multi-milenare, care se densifică începând cu secolele II-IV d.Hr. Pe anumite arii, se constată continuități remarcabile, pe lungi durate de timp, ca și mobilități extrem de interesante în sine și cu consecințe importante pentru prezent. Așadar, o combinație deosebită de stabilitate și mobilitate, care dă un caracter anume zonei, cu participarea Mureșului ca factor natural de prim rang.

Una dintre concluziile parțiale ar fi că, pe traiectoria Arad-Deva și Arad-Nădlac (spre ieșirea din țară), problema vestigiilor istorice ale comunei trebuie privită și în această perspectivă culturală care capătă o importanță zonală, transfrontalieră. Evaluând astfel lucrurile, comuna Vladimirescu este a doua așezare după Arad ca importanță istorică și culturală, iar acest fapt obligă la o gestionare corespunzătoare a acelor elemente care conturează acest statut: siturile arheologice, morfo-structurile unor arii urbanistice, habitatul rural etc. Este important ca aceste valori să fie protejate și transmise cât se poate de integre urmașilor.

În mod normal, cele două grile de factori (cei determinați de istorie, pe de o parte, și cei ce ajută dezvoltarea, pe de alta) ar trebui să se sprijine reciproc. În mod real, istoria și vestigiile rămase pot constitui motoarele dezvoltării în perspectiva unui turism de importanță zonală de facturi multiple (tranzit, cultural, rural etc.), a dezvoltării unor activități economice adaptate mediului local, a conversiei/reconversiei habitatului, mai ales în perspectiva disipării locuirii în teritoriul peri-urban sau dublării lui printr-o locuire de vacanță etc. Din nefericire, în comuna Vladimirescu, cele două grile de factori nu se conjugă, ele fiind percepute de locuitori în opoziție: istoria - frână în calea dezvoltării și dezvoltarea - doar prin distrugerea istoriei. Această realitate este vizibilă atât din maniera în care sunt tratate monumentele istorice clasate (complexul bazilical înconjurat de elemente parazitare, cele 5 movile afectate de dezvoltările din stricta lor vecinătate), dar mai ales, din maniera în care locuitorii își îngrijesc și tratează propriile locuințe.

Din punct de vedere al stării fizice a habitatului istoric și tradițional (repetăm, de mare valoare), există gospodării părăsite, unele ruinate, altele care aveau clădiri tradiționale, recent „modernizate” prin procedee neconforme cu aceste calități, în contrast cu opulența noilor edificări în intravilane sau în extinderile recente ale satelor. Detaliind, lipsa de îngrijire este combinată cu acțiuni constructive prin care vechile clădiri sunt afectate inutil (schimbări de tâmplărie, curățire a decorației, culori stridente, „termoizolări” etc.) sau sunt pur și simplu demolate, fiind înlocuite cu clădiri noi, prost amplasate, prost conformate, stridente, incoerente formal, dezagrabile pur și simplu. Parcurgând străzile satului, am constatat că, în ceea ce privește noua arhitectură, nu există nici o intervenție de bună calitate pe care s-o putem consemna, iar acest fapt are multiple cauze. În felul acesta, țesutul istoric, tradițional, este erodat în ultimii 20 de ani într-o manieră care va duce la schimbarea dramatică a imaginii satului și la dispariția tuturor elementelor care i-au dat valoare și unicitate.

În perspectiva acestui studiu, credem că una din cauze este modul în care a fost gândită lista monumentelor istorice ale comunei Vladimirescu. Cercetând lista, se constată că, în ciuda valorilor trecute în revistă mai sus, în Lista Monumentelor Istorice-LMI (anexa Legii 422) comuna nu are decât patru poziții- toate situri arheologice în Cicir și Vladimirescu. Sunt ignorate, astfel, toate celelalte valori importante trecute în revistă de studiu: arhitecturi majore, țesuturi istorice și tradiționale, alte situri arheologice.

La acestea se adaugă alte circumstanțe care merită să fie amintite.

Din punct de vedere al structurii sociale, se constată dispariția vechii populații - în special germană, îmbătrânirea și sărăcirea localnicilor în contrast cu luxul afișat de noua populație așezată în zonă, neadaptată exigențelor zonale, dar edificând la o scară amplă clădiri de slabă calitate, din punct de vedere tehnic și arhitectural. Acestea afectează, împreună cu alte probleme pe care satele respective le parcurg în momentul de față, calitatea mediului construit în totalitatea lui, implicit, calitatea vieții.

Încercând să răspundă la aceste provocări, studiul

de față are două ținte principale:

1-inventarierea monumentelor existente, delimitarea zonele lor de protecție;

2-găsirea acelor componente urbanistice, arhitecturi și situri care, importante fiind pentru istoria satelor comunei, să fie propuse spre protejare și integrare în politicile actuale și de viitor privind dezvoltarea așezării. Aceste elemente vor fi definite ținând cont de cele cercetate anterior (istoria zonei, evoluția așezărilor, evoluția arhitecturii sale, starea actuală a clădirilor, alte date).

Odată conturată această listă completată, prin aprobarea ei, va deveni lege pentru tot ce înseamnă edificare în aria comunei și, fără să pună piedici dezvoltării, va fi adaptată la realitățile valoroase ale comunei, spre beneficiul locuitorilor ei. Este o gândire care integrează procesele viitoare conceptului atât de actual de *dezvoltare durabilă*.

PROPUNERI DE ACTUALIZARE A LISTEI MONUMENTELOR ISTORICE

Propunerile noastre confirmă, în primul rând, actualele poziții din Lista Monumentelor Istorice. La acestea adăugăm noi obiective, așa cum rezultă din cercetarea istorică prezentată și din cercetarea la fața locului.

Noua listă va conține *situri arheologice, ansambluri de arhitectură* (arii urbanistice) și câteva *piese de arhitectură* considerate definitorii pentru istoria urbanisticii și a arhitecturii din Vladimirescu. Menționăm faptul că în lista de noi propuneri de situri arheologice protejate, considerăm oportună introducerea unui singur sit, cu un potențial maxim- „Pădurea Vrăbilor”, din vestul satului (precis localizat de studiul „Delimitare situri arheologice reperate în literatura de specialitate”, autor- Complexul Muzeal Arad, 2013, pp. 37-38 și 62). Unele dintre siturile amintite de literatura de specialitate sunt deja distruse sau grav afectate („Gara” Glogovăț, de pildă).

De asemenea, propunem spre protecție *tipul de locuire istoric/tradițional* (secol XVIII-XIX, până în prima jumătate a secolului XX), pentru întreg satul, cu un regulament specific, mai permisiv decât cel al ansamblului protejat pe care îl propunem pentru centrul satului Vladimirescu, dar prin care să se

mențină caracteristicile generale ale țesutului, tipul de front, elementele stilistice existente și să se stabilizească limitele și reglementările noilor intervenții.

Situri arheologice

Vladimirescu, „Așezări succesive și necropolă în vest”,

cumulând două situri: 1- la cca 300 metri sud de cantonul CFR din vest (de la intersecția căii ferate cu șoseaua Arad-Deva), în punctul „Pădurea Vrăbilor” și 2- în jurul cantonului CFR, sat Vladimirescu, com. Vladimirescu, jud. Arad. Sit complex, cuprinzând un nivel hallstattian, unul dacic clasic, unul de secol II-IV d.Hr., cu un cuptor de olar, o așezare dacică de secol IV d.Hr; materiale ceramice de secol VIII-IX și XI-XII, o așezare medievală de secol XII și o necropolă (13 morminte de înhumăție, unul cu monedă de la Ștefan al III-lea al Ungariei).

Ansambluri

Vladimirescu, „Ansamblul urbanistic central + arheologic + natural” („zona veche”). Avem în vedere o singură propunere- pentru Vladimirescu, care se bazează pe valoarea deosebită a ariei respective (istorie, remanență a unor morfo-structuri medievale, un parcelar de secol XVIII și construcții cel puțin de secol XIX etc.) la care se adaugă existența a două situri arheologice clasate (cetatea de pământ și ruina bazilicii), a unui sit de secol XV-XVI în imediata vecinătate a Bisericii Catolice (neclasat, dar posibil de a fi extins pe o suprafață mult mai mare) și a două noi monumente propuse- Biserica Catolică și Primăria. De asemenea, propunerea se bazează pe constatarea că zonele de protecție ale celor 4 monumente (două existente și două propuse) acoperă mare parte din aria ansamblului, astfel încât administrarea unui singur ansamblu va fi mai simplă decât administrarea și corelarea datelor celor patru arii și ale monumentelor respective. Ansamblul are un caracter mixt: arie construită istorică, situri arheologice clasate și neclasate, mediu natural (mlaștina din lunca Mureșului care a constituit protecția cetății și platoul pe care este ridicată vatra veche a satului).

Arhitecturi majore

Vladimirescu - „Biserica Catolică” centrală;
Vladimirescu - „Primăria”;
Vladimirescu - „Biserica Catolică Mică”;
Vladimirescu - „Calvaria”;
Vladimirescu - „Cantonul CF din nord”;
Vladimirescu - „Biserica Ortodoxă Sf. Mucenic Dimitrie”.

Arhitecturi minore (locuințe)- evaluare a situației și propuneri de administrare

În Vladimirescu există, încă, un mare număr de locuințe tradiționale care au început să fie edificate în secolul XVIII (odată cu revigorarea locuirii în Vladimirescu - Glogovăț) și în secolul XIX, până spre jumătatea secolului XX (în ariile mai noi din Glogovăț) de foarte mare valoare arhitecturală și bine integrate urbanistic. Ele sunt întreținute și pot funcționa ca reper în protecția elementelor de tradiție și în stabilirea de reguli pentru edificarea noilor arhitecturi.

Aceste gospodării sunt caracterizate prin volume simple (casa dreptunghiulară perpendiculară pe stradă și acoperită în două ape, pridvor de-a lungul casei, spre curte (cu stâlpi din lemn sau, mai frecvent, din cărămidă sau piatră), materiale tradiționale (ziduri din pământ bătut, cărămidă nearsă și arsă-sau mixte, structură a plașeelor și șarpantă din lemn și învelitoare ceramică). Sunt materiale de foarte bună calitate, cu performanțe de fizica construcțiilor și favorabile sănătății oamenilor, greu de atins de către materialele contemporane, mult mai complicate, mai scumpe și incerte în privința calităților favorabile sănătății pe termen lung. Casele au anexe diverse, între care o bucătărie de vară, magazie și atelier etc., cele mai ample fiind grajdurile cu fânar care închid către grădină curtea din față (dinspre stradă). Gardurile spre stradă sunt din lemn, eventual cu elemente din zidării sau din piatră.

Asemenea gospodării se găsesc în toate ariile dezvoltate în secolele XVIII-XIX și până la jumătatea secolului XX și, câteodată, formează adevărate grupuri parcelare compacte și omogene. Exemple remarcabile, detectate în ultima lună, sunt în Vladimirescu pe străzile Fermei, Ștefan cel Mare, Libertății, Horea, Cloșca, Crișan, Ion Vodă, Eroilor, Vlad

Țepeș (zona veche), dar și pe străzile „Noului Sat” de sfârșit de secol XIX - Vasile Roaită și Vasile Milea (în nordul șoselei), sau în zona Bisericii Ortodoxe (str. Bisericii, Popa Șapcă) sau în zona de est, în zona cimitirului (Gh. Doja, Nicolae Bălcescu, Octavian Goga).

Acest tip de locuire este însoțită de o tratare extrem de logică și sănătoasă a străzilor, aici calea de rulare fiind bordată de aliniamente verzi din specii diverse. Ele sunt cu atât mai necesare astăzi, în situația creșterii extraordinare a parcului auto, creștere însoțită de poluări prin zgomot, gaze de eșapament, praf.

Din păcate, comparând imaginile mai vechi cu cele recente, se constată că un număr destul de mare dintre gospodăriile menționate aici a dispărut în ultimul deceniu, fiind demolate și înlocuite cu construcții noi, care nu respectă nici una dintre „regulile locului”. Unele sunt în curs de demolare (Ion Vodă nr. 8, Horia nr. 196 etc.), lângă ele edificându-se noi construcții în același dispreț pentru regulile locului. Același tip de gospodărie este „îmbunătățit” prin „termoizolare cu polistiren” (cea mai proastă metodă de intervenție pe o clădire veche, cu consecințe grave pentru integritatea construcției și sănătatea familiei), refinisare cu materiale neadecvate și culori stridente, înlocuiri de tâmplărie de lemn (uscată, stabilizată, cu detalii valoroase) cu tâmplăria din PVC (material modest, cu durată de funcționare în limitele performanțelor afișate de maxim 10 ani). De asemenea, se constată că noile edificări sau intervenții asupra construcțiilor tradiționale sunt însoțite de tăierea arborilor stradali, acțiune aberantă, ilegală (fiind vorba despre „domeniul public”) și nemotivată de nici o logică constructivă sau urbanistică.

Procesele respective sunt cauzate de dezinteresul pentru valorile comunei, de publicitatea agresivă, de sfaturile proaste și interesate din partea „specialiștilor” și de o acută lipsă de informare din domeniul fizicii construcțiilor și comportamentului în timp al vechilor construcții în raport cu cele noi, precum și din sfera sănătății publice.

Ca reper al acestor tipologii, furnizăm prin studiu câteva organizări uzuale de gospodărie, precum și

variante de utilizare în diferite scopuri (locuire, mici servicii, agroturism etc.), unele realizate deja în Banaț sau în zona din nordul Mureșului, în arii asemănătoare cu cele din comuna Vladimirescu.

Pentru acest gen de locuire și altele asemănătoare, *propunem ca administrația locală să monitorizeze (prin Certificatele de Urbanism) intențiile de intervenție, demolare etc. și, împreună cu proiectanții, să informeze asupra posibilităților de dotare, reabilitare, completare, refuncționalizare etc. ale lor.* Altfel spus, să acționeze pentru menținerea acestui patrimoniu construit, de foarte mare valoare și care constituie principala avuție a comunei. Ea trebuie transmisă cât mai integru generațiilor viitoare care, sperăm, vor fi mai atașate de aceste valori decât părinții sau bunicii lor.

Propunem de asemenea, ca *aceste prescripții să fie conținute de Regulamentul Urbanistic al acestor arii, care ar trebui să fie mult mai permisiv decât cele pentru zona protejată propriu-zisă, cu excepția unor elemente care este obligatoriu să fie menținute și protejate, între care fundamental trebuie să fie verzele stradale și corența arhitecturală a fronturilor.* El are drept scop protejarea elementelor bazice ale acestei locuiri (inclusiv spre beneficiul actualilor ocupanți sau proprietari), aspectul stradal, materialele și tehnicile tradiționale. Clădirile noi sau extinderile celor existente se vor supune aceluiași reguli, care vor fi detaliate în cadrul Regulamentului Local de Urbanism.

DATE TEHNICE:

BENEFICIAR: Primăria comunei Vladimirescu

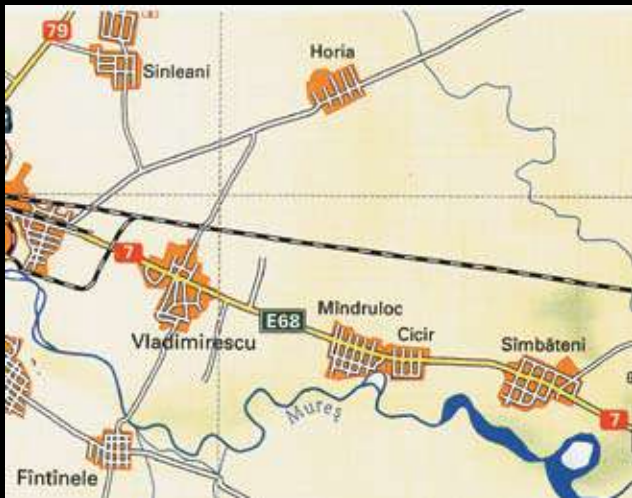
PROIECTANT PUG: SC Pro Urban SRL din Arad (arh. Elvira Șerban)

PROIECTANT STUDIU ISTORIC: B.I.A. Teodor Octavian Gheorghiu

EXECUTANT: Teodor Octavian Gheorghiu (realizarea documentării și a părții scrise a studiului istoric, realizarea schițelor de evoluție teritorială și cartării monumentelor istorice)

COLABORATOR: st. arh. Arina Maria Gheorghiu (desenarea în format electronic a hărții evoluției orașului și cartării monumentelor- existente și propuse)

Predare: iulie 2013

Zona Vladimirescu - Glogovăț acum

Zona Glogovățului în cca 1750 (sursa: Complexul Muzeal Arad)

Zona Glogovăț în a treia ridicare topografică militară (cca 1880)

Zona Glogovăț în planul militar din 1910

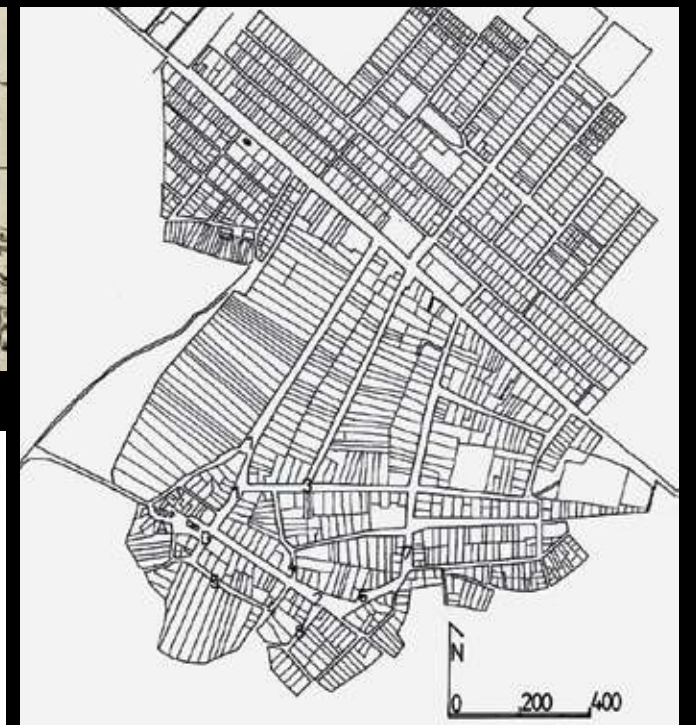
Zona Glogovăț în „Ridicarea Josefină” (cca 1782)

Planul satului Glogovăț în „Ridicarea Josefină”

Glogovăț în Planul Director de tragere (1924)

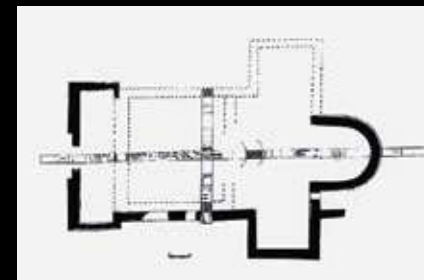
Planul satului Glogovăț în „Ridicarea Franciscană”

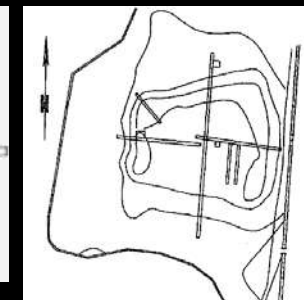
Zona Glogovăț în „Ridicarea Franciscană” (cca 1860)

Planul Glogovățului în a treia ridicare topografică militară

Planul ruinelor bazilicii medievale (după A. A. Rusu și G. P. Hurezan, Cetăți...-op. cit)

Planul sitului cetății medievale de pământ (după A. A. Rusu și G. P. Hurezan op. cit.)

Planul actual al satului Vladimirescu, prelucrat: A-ruina bazilicii, B-Biserica Catolică actuală, C-situl cetății de pământ, străzile numerotate-probabile trasee medievale, anterioare colonizării germane din secolul XVIII

Încercare de reconstituire a structurilor urbanistice medievale, suprapuse peste cele actuale

Detaliu cu centrul vechi al satului, foarte posibil de a conține structuri urbanistice medievale

Vladimirescu-fotografii 1999

Vladimirescu-monumente existente

Ruina bazilicii și movilele (tumuli) din estul satului; fotografii 2013

Biserica Ortodoxă

Biserica Catolică și zona

Biserica Catolică mică și zona

Primăria

Vladimirescu-monumente propuse

*Vladimirescu-
locuire tradițională și istorică*

Centrul Cimitirului Catolic, cu capela și „Drumul Crucii”

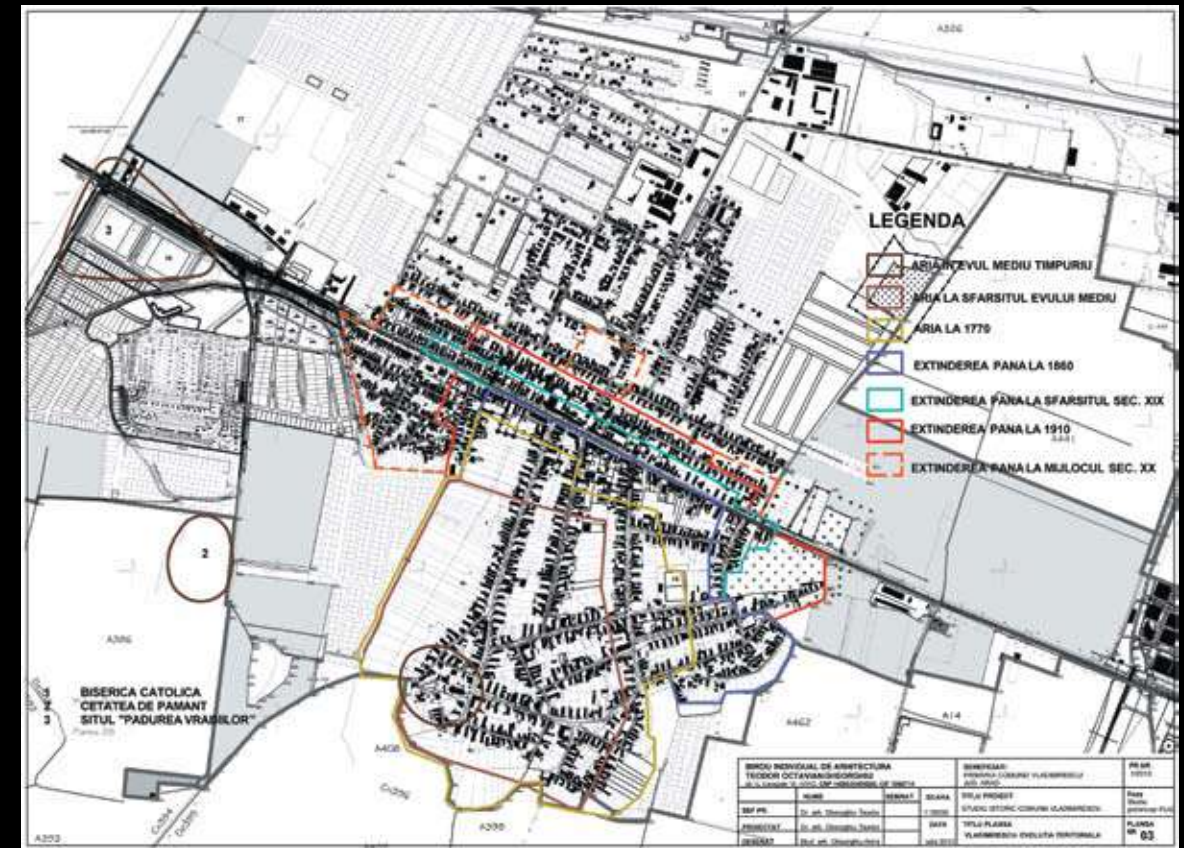

Cantonul CFR din nordul satului

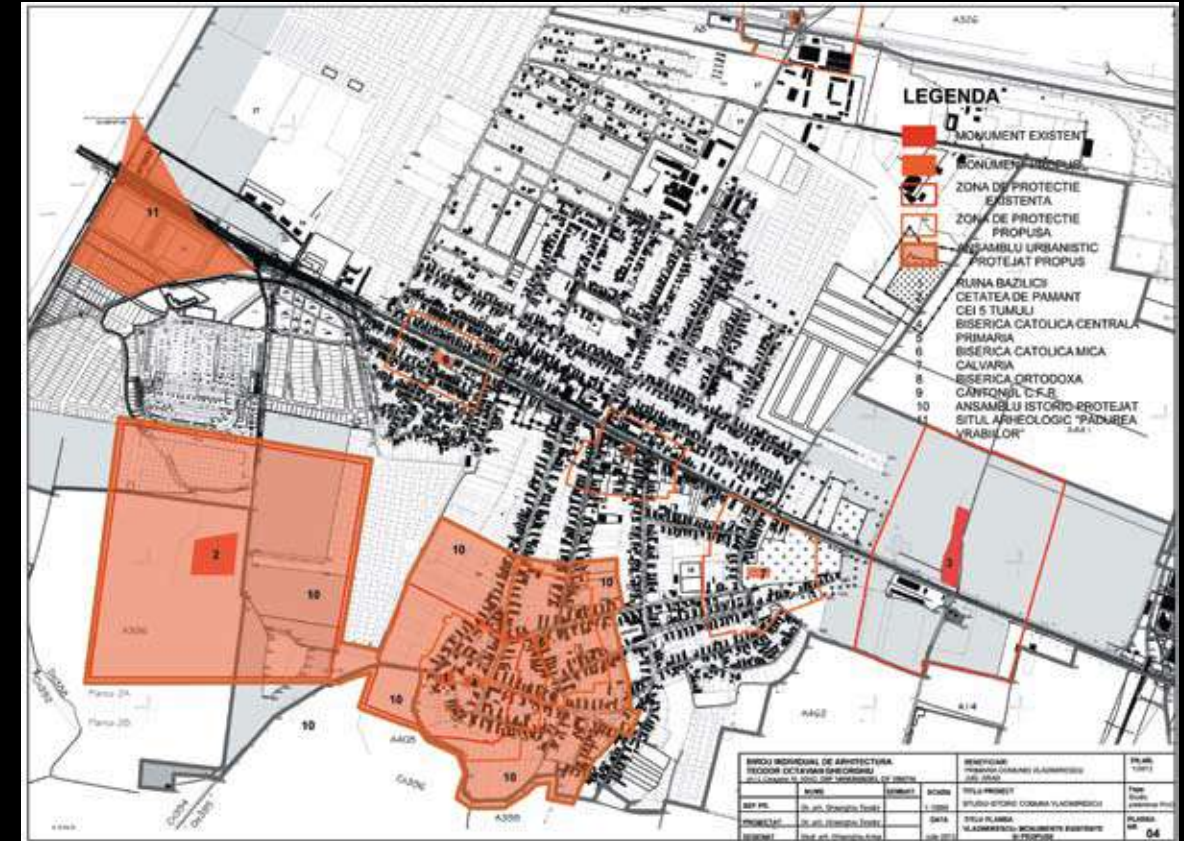

Vladimirescu-
locuire tradițională și istorică

Reconstituire a evoluției așezării/așezărilor din zona Vladimirescu

Planul satului cu monumentele existente și propuse și zonele lor de protecție

REALITĂȚI ACTUALE; O DIAGNOZĂ SUMARĂ, URBANISTICĂ ȘI ARHITECTURALĂ ȘI CAPACITĂȚI DE CONVERSIE VIITOARE A ARHITECTURII TRADIȚIONALE. EXPLICAȚII INTRODUCȚIVE

EXPLICAȚII INTRODUCȚIVE

Arătăm în introducere că unul dintre scopurile lucrării este acela de a se adresa comunităților locale (administrație și particulari), informându-le asupra valorilor istorice, arheologice, urbanistice și arhitecturale pe care le gestionează și sfătuindu-le asupra manierei optime de a le păstra, protejându-le, și de a le transmite mai departe. Aceste două ținte sunt strâns legate între ele pentru că, fără conștientizarea valorii unui bun, nu i se poate pretinde cuiva să-l păstreze și să-l utilizeze ca atare. Dacă până în prezent, aceste realități, care constituie un veritabil patrimoniu zonal, se prezintă destul de integru, pericolele care planează asupra lor sunt numeroase, majoritatea acționând în mod perfid. Unele dintre ele au origini în perioada interbelică forțând atingerea unei modernități de sorginte occidentală (neasimilată deplin și corect), altele în perioada comunistă (forțând reconstrucția globală a țării după modele totalitare), altele în perioada post-decembristă (forțând adoptarea unui soi de capitalism primitiv, puternic distorsionat de corupție și alte resorturi obscure).

Simplificând la maximum, cauzele par a fi socio-economice, aparent obiective, dar dovedindu-se, la o analiză atentă, excesiv de subiective și alterate din varii motive. În această „construcție distructivă” (un paradox pe care trebuie să-l acceptăm ca atare) *mentalitatea* joacă un rol esențial. Mă refer

la mentalitatea tuturor celor care locuiesc sau administrează așezările respective, precum și a „investitorilor” interesați de zonă și de oportunitățile pe care le conține. Deasemenea, am în vedere mentalitatea profesioniștilor (urbaniști, arhitecți și ingineri), generând propuneri prea puțin sensibile la valoarea reală a mediului construit tradițional și la capacitatea lui de adaptare la modernitate. Ce fel de tradiție? Ce fel de modernitate? Cum le putem defini?

CATEVA CUVINTE DESPRE TRADIȚIE

Remarcăm cu altă ocazie²²⁷ că „tradiția” se poate citi cu ușurință în morfo-structurile așezărilor respective, puternic marcate de continuități. Mă refer la continuitatea alcătuirilor și omogenitatea lor în ciuda timpului scurs, la continuitatea principiilor de organizare, a sistemelor economice și în final a conformării gospodăriilor, toate acestea fiind datorate unor continuități de manifestare a unui anumit tip de mental colectiv. Ele se pot explica printr-un complex de factori care asigurau o necesară stabilitate. Între ei se remarcă ceea ce numim „tradiție”, adică *legea nescrisă* care conferea continuitate procedelor și reușea să le adapteze optim diverselor schimbări de context. Tradiția regla toate

²²⁷ T. O. Gheorghiu, *Locuirea tradițională rurală din zona Banat-Crișana. Câmpia de vest a Banatului*, Editura Artpress, Timișoara, 2009, pp. II-IV, din care am extras câteva fraze.

componentele sistemului pe termen lung și ajută la luarea deciziilor de moment. În perspectiva unei istorii seculare, transformările datorate acestui tip de proces sunt importante, la fel cum pe termen scurt devin insesizabile.

În zona Banatului și Aradului, în epoca modernă (ulterioară ocupării zonei de către Imperiul Habsburgic) stabilitatea structurilor construite începe să fie asigurată prin *legea scrisă*. Se produce cu acel prilej tentativa de transfer a perenității din sfera mentalului colectiv în cea materială. Conturul așezării, dimensiunea și forma lotului, rețeaua stradală, poziția pieței sau spațiilor comunitare, alcătuirea gospodăriei deveneau stabile pe termen lung, ca efect al aplicării unui sistem de legi neîntâlnite în zonă înainte.

Din motive diverse, în această zonă, se constată că, începând cu secolul XVIII, se petrece un complicat *mixaj* al celor două tipuri de organizări (reglementări): *mentală și materială*, cu importante consecințe constructiv-urbanistice. Rezultă un produs în care pragmatismul tradițional local interferează cu modernitatea globalistă, conturându-se în final un nou tip de tradiție, proprie zonei respective, care va continua să funcționeze și să evolueze până la debutul secolului XX.

Așadar, *tradiția se dovedește a fi un proces viu*, adaptabil la situații diverse, în egală măsură rezistent și permisiv. Un proces care, cel puțin în spațiul românesc, avea șanse să continue, fără să intre în conflict cu „mișcarea modernă”. Câțiva „moderniști” interbelici (G.M. Cantacuzino, Henriette Delavrancea, chiar și D. Marcu și O. Doicescu) au teoretizat și practicat fuziunea, adaptarea la loc și la grupul uman care îl ocupă. Dacă suntem și mai atenți cu acel timp, de unde începe cu adevărat modernitatea românească cu elemente valabile până astăzi, putem observa că cele mai tipice produse moderniste interbelice („art deco” sau „cubiste”) erau atent adaptate sitului în care se amplasau, prin gabarit, mod de ocupare a parcelei, relații cu vecinătățile etc., fapt ce putea da speranță unor dezvoltări viitoare particulare, rezonabile, dacă n-ar fi fost comunismul.

CÂTEVA CUVINTE DESPRE MODERNITATE

Nu-mi propun să furnizez o definiție a modernității, traversând ultimele cinci secole. Ar fi mult în afara subiectului. Mă mărginesc să detectez modernitatea așa cum rezultă din citirea noutăților urbanistice și arhitecturale din așezările respective, noutăți reflectând anumite aspirații.

Dar, înainte de a fi materializate, aceste tendințe sunt conținute în opiniile unor lideri locali sau propagate de mass-media. Reiau una dintre ele, care reflectă puternica dorință de depășire a unui statut considerat vetust: „Tendința urbanistică a localității se poate observa și prin înlocuirea caselor de tip țărănesc cu case de tip vilă și mai multe blocuri...”²²⁸. Așadar, modernitatea este înțeleasă ca abandonarea a locuirii tradiționale și înlocuirea ei cu arhitecturi ale secolului XX, indiferent de sursa și calitatea modelelor. Într-un spot publicitar TV recent, casa tradițională de la țară dispăre sub umbra tractorului de ultimă generație și a calculatorului. Este o imagine care seamănă izbitor cu propaganda comunistă a anilor '50, (când căruța trebuia să fie înlocuită de autocamion, iar uneltele tradiționale de tractor) și cea a anilor '70-80, când gospodăria tradițională trebuia - și a fost parțial - înlocuită cu apartamentul de bloc.

Aceste concepte „mass-media” propun și reflectă o realitate construită în care se înghesuie palatul țigănesc „de Sâmbăteni” sau „de Pecica”, vila „vip”-ului de cartier, dar și vila vecinului mai sărac care nu se lasă mai prejos, turla din tablă lucioasă sau, la celălalt pol, „termopanul”, „lindabul”, îmbrăcând piscine, solarii sau fitnessuri, asociate „termoizolațiilor” îmbrăcând anvelopa casei până la sufocare. Toate, în mentalul colectiv din zonă (de fapt din toată zona est-europeană, fost comunistă²²⁹), sunt „simboluri” materializate ale aspirațiilor către modernitate și confort, susținute de o propagandă agresivă, de sfaturile prietenilor și vecinilor, de

²²⁸ Vezi nota 2.

²²⁹ O evaluare a similitudinilor fenomenelor tranziției urbanistic-arhitecturale din România, Bulgaria, Serbia și chiar Ungaria, vezi în „Urban Report” nr. 2 (f.a.), *Condițiile urbanității autoreglementate*, editat de Zeppelin Association, passim.

presiunile tehnologice și ignorând complet orice urmă de logică constructivă, financiară și de calitate efectivă. În unele locuri a fost nevoie de opiniile unor străini așezați în zonă sau ale unor turiști, pentru a se opri, punctual, distrugerea unor case sau gospodării tradiționale.

CELE DOUĂ REALITĂȚI FAȚĂ ÎN FAȚĂ

Cel mai simplu mod de a ajunge la o concluzie sugestivă și solidă, cred că este acela de a compara următoarele două coloane de factori sau de **caracteristici ale produsului construit tradițional** și ale celui de factură **modernă**, la care asistăm astăzi și pe care îl anunță globalizarea²³⁰:

LOCAL	INTERNAȚIONAL
DIVERS	UNIFORM
CU PERSONALITATE	FĂRĂ PERSONALITATE
NATURAL	ARTIFICIAL
SIMPLU	COMPLICAT
SIGUR	RISCANT
SĂNĂȚOS	PERICULOS
ECONOMIC (OPTIM)	SCUMP
AUTONOM	DEPENDENT
OBIECTIV	SUBIECTIV
DURABIL	EFEMER

Este un tablou care are calitatea că, punându-l în două fraze, rezultă o comparație extrem de concludentă. În timp ce *produsul construit tradițional* este esențialmente localizat, prin aceasta rezultând diversitate și un anume caracter al locului, recurge la tehnici și materiale naturale, simple, ieftine, sigure, sănătoase, utilizate și conformate obiectiv, este într-un perfect echilibru între permanență și dinamică ponderată, este autonom și durabil, *produsul prezentului și al viitorului prefigurată* este uniformizat (standardizat) la scară mondială, lipsit de personalitate, bazat pe tehnici artificiale, complicate, consumatoare exagerate de energie și bani, riscante, prea des dovedite nesigure sau chiar periculoase, are o dinamică excesivă (necorelată cu dinamica

mentalului sau fizicului colectiv sau individual), este complet dependent de piața materialelor și tehnologiilor, este capricios (subiectiv) și efemer, captiv al consumismului.

Altfel spus, din ce se observă până în prezent, *ceea ce, tradițional, se obținea simplu, firesc, acoperind optim și pe termen lung necesitățile reale* ale individului și grupului respectiv, *astăzi se obține complicat, costisitor și perisabil*, într-o dependență alarmantă față de parametri străini și agresivi, cum sunt *profitul cu orice preț, publicitatea, sistemele de standardizare, tehnologia ca element în sine*.

Cea mai bună imagine a efectelor diferite se poate obține comparând *gospodăria tradițională, economică în funcționare și care producea reziduri neglijabile și reciclabile* și, pe de altă parte, *gospodăria modernă, scumpă în utilizare și care produce muniți de gunoaie*. Exemplele, ce vor urma, vor ilustra perfect cele trecute în revistă mai sus, demonstrând, între altele, că există o tendință reală de „modernizare” prost înțeleasă și operând cu modele prost alese și prost materializate.

DIAGNOZĂ URBANISTICĂ ȘI ARHITECTURALĂ

În general, spuneam că aceste așezări și-au menținut până astăzi morfo-structurile istorice sau tradiționale. Ele au fost ferite de sistematizările comuniste, materializate prin crearea de noi „centre civice”, realizate prin demolarea centrelor vechi. Există, totuși, câteva (Nădlac, Pecica, Vladimirescu și Ineu) unde părți din fronturile acelor centre au fost reconstruite utilizând obișnuitele tronsoane de blocuri de locuințe colective. La Ciacova fenomenul este limitat la un mic complex de servicii plasat în piața centrală.

Între noutățile din perioada comunistă, distribuite pe conturul așezărilor și cu efect urbanistic major, au fost platformele „agro-industriale”, dispărute (fizic) în perioada tranziției, dar rămase ca ample terenuri particulare, disponibile pentru orice tip de investiție viitoare și, dat fiind statutul lor de „curți-construcții” intravilane, sustrăgându-se unor reglementări uzuale. În unele cazuri, suprafețele lor însu-

mate se apropie de cea a intravilanului propriu-zis al așezării.

O altă „realizare” comunistă a fost suprimarea cvasitotală a sistemului de ferme izolate (colne, sălașe) care populau Câmpia Mureșului (în special în arealul Pecicăi și Nădlacului) și vizibile pe planurile de secol XIX și interbelice. Excepție face aria numită „Viile vechi”, de la Nădlac, conservată sub forma unui cartier distinct.

În perioada tranziției, se constată câteva tipuri de acțiuni care contează din punct de vedere urbanistic și afectează negativ calitatea ansamblurilor și calitatea vieții.

În primul rând, am în vedere extinderea necontrolată a intravilanului, prin amplasamente de depozite sau industrii, dar și prin noi lotizări. Ultimele au avut și au loc pretutindeni, în ciuda descreșterii populației din așezările respective și a lipsei infrastructurii din ariile introduse, astfel, în intravilan. La Pecica sunt puține, dar ocupă un teren inundabil din estul orașului. La Ciacova, Nădlac și Ineu, aceste edificări sunt, de asemenea, izolate, dar la Vladimirescu totalizează, deja, o suprafață uriașă, care leagă satul de Arad. Dacă ar fi realizate toate prevederile PUZ-urilor extravilane dintre Arad și Vladimirescu, suprafața lor însumată ar depăși aproape de două ori suprafața actuală a satului.

În al doilea rând, arătam mai sus, în studiile de caz, că una dintre componentele importante ale imaginii străzilor, de care nu se ține cont, nici de către administrațiile locale, nici de către riverani, sunt

aliniamentele stradale de arbori. Rolul lor benefic este mai presus de orice îndoială, iar administrația habsburgică se știe că a impus păstrarea lor prin sancțiuni foarte aspre. Distrugerea lor actuală se face, fie pentru „modernizarea” aspectului străzii (înțeleasă de administrații ca o combinație- absurdă și incoerentă, în fond- de dalaj, gazon, locuri de joacă pentru copii, piste de biciclete, „parcuri centrale”), fie pentru ca imaginea noii „vile” construite pe locul vechii case, să fie cât se poate de vizibilă. Dacă primul gen de acțiuni se aplică unor arii importante, socotite ca fiind de prestigiu ale așezării, al doilea pare a fi minor, dar însumat, acoperă suprafețe considerabile. La Pecica și Vladimirescu se consumă două dintre cele mai ample acțiuni de acest gen, motivațiile fiind din aceeași spectru al „modernizării” sau „europenizării” urbanistice. Ambele, evident, prost înțelese, distorsionate, dar solid implantate în mințile majorității inițiatorilor și observatorilor.

²³⁰ T. O. Gheorghiu, *op. cit.*, pp. IV-V, din care am extras parte din acest subcapitol.

DIAGNOZĂ ARHITECTURALĂ (CUM SE CONSTRUIEȘTE ASTĂZI ÎN SATE ȘI MICILE ORAȘE)

Privită în contextul general al țării, lumea satului românesc este o lume aparte. Între multe alte aspecte care ar explica concluzia de mai sus, această lume este extrasă din ansamblul valorilor care merită să fie protejate. Așa se face că, legislativ și faptic, legile, normele și normativele obligatorii în mediul urban sunt „înmuiate” sau chiar inexistente în mediul rural. Ca urmare, administrațiile locale acceptă orice fel de proiectant (selectat dintre cei mai ieftini de pe piață, evident), orice fel de proiect, orice fel de constructor etc. etc. Extrem de puține ansambluri rurale sunt clasificate ca monumente istorice, unele fiind, cel mult, zone de protecție ale unor monumente izolate. Pe de altă parte, administrațiile însele nu au personal calificat în domeniul arhitecturii și urbanismului și staf-urile lor au felurite interese în domeniul edificării, care adaugă un plus de efect negativ procesului edificării. Asimilând mediului rural așezările de care mă ocup aici (din toate motivele amintite mai sus²³¹), tabloul calității intervențiilor asupra clădirilor istorice sau tradiționale și al calității noilor construcții este dintre cele mai triste.

În general, astăzi, în acest gen de așezări, se construiește *disprețuind tradiția locului, tehnicile, materialele naturale și chiar normele urbanistice uzuale*. Se construiește ieșit din scară și depășind necesitățile reale ale familiei. Se construiește ostentativ, chiar aberant.

Este practic imposibil să evaluăm motivele și modul în care locuirea actuală devine mutantă în raport cu cea tradițională, ce este obiectiv (necesar) și ce este copiat fără discernământ sau ce este indus de mediile de informare și manipulare, deci, în ce măsură locuirea tradițională este cu adevărat anacronică²³².

231 Parte din textul care urmează este adaptat după T. O. Gheorghiu, *Locuirea tradițională rurală din zona Banat-Crișana. Câmpia de vest a Banatului*, Editura Artpress, Timișoara, 2009, pp. XXIX-XXXIII.

232 Ca fost președinte de comisii zonale ale monumentelor istorice (între care cea regională Banat-Crișana a operat exact asupra acestor arii) pot certifica existența unui număr foarte mic de arii protejate rurale sau ale micilor orașe din această zonă, precum și numărul infim

Căutând surse, se constată că o desprindere de tradiție a avut loc în tot Occidentul european post-belic. Documente ale Comunității Europene arată că în țările cele mai dezvoltate: „În ce privește adecvarea, multe dintre clădirile contemporane prezintă standarde necorespunzătoare... Crezând cu sfințenie în potențialul infinit și de nestăvilit al creșterii, demolăm clădiri după 20 de ani pentru că nu pot fi adaptate la altă funcțiune. Acest lucru este inacceptabil...În ce privește durabilitatea, astăzi, în ciuda reglementărilor de natură tehnică, risipa resurselor a devenit un loc comun. Clădirile consumă aproape o jumătate din energia primară a Europei și deja au înrăutățit substanțial sistemul de încălzire terestru...Materialele sintetice au scăzut calitatea aerului din interiorul locuințelor... Proiectarea de proastă calitate și tehnicile de construcție au dus la proliferarea unei adevărate industrii de reabilitare.”²³³

Realitatea este cu atât mai dură și complexă în zonele estice și sud-estice ale continentului (cu întârzieri serioase în procesul de „modernizare”), în situația desprinderii lor de mediul comunist. Una dintre reacțiile dramatice, în orice caz hotărâtoare, a fost și este *tendința de import rapid de principii și tehnici „moderne”* (chiar dacă au deja 30-40 de ani vechime), *sau străine* cu orice preț, în detrimentul tradiției²³⁴, fenomen prezentat prin numeroase semnale (unele foarte bine documentate), din revistele românești de profil - în special „Iglou”, „de Arhitectură”, „Arhitext”, „Arhitectura”²³⁵. Aceleași mesaje se desprind din rezultatele ultimelor câtorva „bienale” de arhitectură românească.

Totuși, mediul respectiv este imun la genul aces-

de documentații din respectivele așezări care ajungeau la comisie pentru a fi avizate. Aproape totul se consuma în cadrul primăriilor care nu aveau personal calificat. Acum situația este identică.

233 Un răspuns sintetic a fost dat anterior, prin paralela dintre cele două tipuri de construcții- tradiționale și moderne ; el trebuie nuanțat, cât timp evocă o medie dominantă.

234 *Europe and architecture tomorrow*, editată de Architect's Council of Europe, 1995, pp. 27-29; adaptate mediului românesc, aceste considerații își păstrează actualitatea și sunt chiar depășite astăzi ca gravitate.

235 T.O.Gheorghiu, *Strange tendencies in Romanian housing after the fall of the totalitarian regime*; idem, *About some problems of contemporary housing in Eastern Europe*, în „The living building in Europe toward the third millennium”, vol. 2, Napoli 1997, *passim*.

ta de mesaje. Lăsând la o parte edificările etniei țigănești, întâlnite în sate sau mici orașe din vecinătatea Aradului și Timișoarei (Pecica, Aradul Nou, Sâmbăteni, Șiria, Covăsânț, Recaș etc.), care depășesc orice limită a lipsei de logică și bunului simț, intervențiile distrugătoare asupra locuirii tradiționale (aproape indiferent unde se petrec) au câteva caracteristici:

- *demolarea casei vechi și construcția uneia noi*, cu amplasament, gabarit și forme care ies mult din obișnuitul locului; curtea este deseori sufocată de noul edificiu, care funcțional, este, în majoritatea cazurilor, un eșec;

- *demolarea anexelor* (când casa este cumpărată de orașeni sau când „statusul” proprietarului se schimbă, ieșind din sfera agriculturii): primele edificii care cad victimă sunt „casa veche” (în general fosta casă locuită de bătrâni), grajdul, magazia;

- „*modernizarea*” unor părți de construcție: utilizarea betonului armat- asociat nefiresc zidăriei vechi, finisaje țipătoare din ceramică, fragmente de sticlă sau oglindă, mortare cu ciment, etc., în care zidăria veche „transpiră”, se macină treptat și se distruge, ducând la colapsul clădirii; recent se aplică

„termoizolarea” casei, adică placarea cu polistiren (cu sacrificarea implicită a decorației existente) și înlocuirea vechii tâmplării cu o tâmplărie din materiale plastice cu geam termopan (ambele procedee inutile, dar și interzise la o clădire veche, mai ales din materiale compozite);

- *dotarea defectuoasă cu instalații*, realizată de cele mai multe ori în locurile și modurile cele mai nepotrivite (cu efecte asemănătoare cu precedentele operațiuni).

În multe situații, operațiunile amintite se combină între ele, iar exemplele inserate aici, din toate așezările făcând obiectul studiului, le ilustrează într-o manieră aproape completă.

Sintetizând, *noile case* (cele vechi reabilite sau cele nou construite) sunt mult mai *fragile față de apă, vânt, frig sau căldură*, consumă implicit (inutil) *mai multă energie*, au *spații supradimensionate și covârșitor inutile*, sunt *prost orientate (față de soare și vecinătăți)*, *nu oferă un mediu familial intim și protejat, nu sunt integrate nicicum contextului*. Dacă adăugăm *urâtenia și stridența*, avem un tablou complet al „calității” noii arhitecturi care se edifică în sate și mici orașe.

Ciacova

Case noi urâte, case vechi sluțite

Nădlac

Modernizări și defrișări

Pecica

Nădlac

Case noi urâte, case vechi sluțite

Pecica

Vladimirescu

O SCURTĂ ANALIZĂ A CAUZELOR

Cauzele fac parte din complexul mediului respectiv, deteriorat profund de feluritele evenimente politice și economice ale secolului XX și de structurile și caracteristicile societății post-decembriste. O serie de documentații și studii teritoriale și urbanistice la care am participat în ultimii ani de tip PAT (Plan de Amenajare a Teritoriului) și PUG (Plan Urbanistic General) aduc la lumină realități punctiforme complexe, care (chiar în contextul menținerii unor importante arii tradiționale rurale sau ale micilor orașe), lăsate să evolueze liber, au tendința de generalizare și agravare:

- dispariția sau „rarefierea” unor segmente importante de populație locală, cea care a edificat și utilizat până nu de mult, așezările zonei. Ea fie a părăsit teritoriul românesc, fie a migrat către orașe, fie este mult îmbătrânită;
- înlocuirea localnicilor cu populații noi venite (țigani, orășeni, străini) cu mentalități mult diferite de cele ale locului; puțini încearcă adaptarea;
- parcurgerea unei perioade de declin economic și social;
- degradarea dramatică a fondului construit tradițional din cauza lipsei de întreținere sau nepriceperii utilizării unor tehnici și materiale tradiționale sau moderne compatibile;
- apariții de noi modele de locuire individuală străine, chiar agresive (ca scară, amplasament, formă, materiale) față de mediul tradițional;
- generarea unor veritabile cartiere de „vile” în extravilanul sau la periferia unor localități, în situația existenței a numeroase locuințe tradiționale oferite spre vânzare și a declinului demografic;
- utilizarea de noi materiale, de obicei cu calități inferioare celor tradiționale (mult mai mari consumatoare de energie, scumpe, dificil de pus în operă, lipsite de durabilitate în timp, cu efecte incerte pe termen lung) sau din surse îndepărtate, deci consumând costuri de deplasare;
- aplicarea unor procedee de „îmbunătățire” a calității locuirii, care se dovedesc a fi scumpe, defecuoase în sine și chiar periculoase pentru clădire și ocupanții ei;

- lipsa de control și inexistența unor regulamente urbanistice cu privire la edificare, mai ales pentru zonele istorice, clasate sau nu.

În zona românească studiată, *tendențele în domeniul edificării urmează cu sfințenie, parcă, nereușitele internaționale.*

Autorii lor sunt fie *proprietarii* înșiși (mobilizați de o nestăvilă poftă de „reprezentare”, înlocuind o logică elementară), fie *tehnicienii* locali (mergând pe linia profitului și minimei rezistențe prin utilizarea unui set redus de modele, cele mai modeste calitativ, din fostele cataloage comuniste de proiecte tip de locuințe țărănești), fie *arhitecți* (care „prind” beneficiari cu bani și vise seniorale și le servesc soluții aberante). În cele mai multe dintre cazuri, procesul se agravează și devine catastrofal prin intervenția *constructorilor* care au tot interesul ca, prin tehnici mediocre, facile, să câștige cât mai bine și ușor. Tradus în termeni tehnici, aceasta înseamnă demolarea obligatorie (întâlnită ca soluție contrazicând expertiza de rezistență, chiar și în orașe „civilizate” ca Timișoara și Arad) și reconstrucția cu tehnologia împrumutată de la blocurile deceniilor trecute. *Furnizorii de materiale* „moderne” adaugă picătura care umple paharul amar, băut, deseori inconștient, de proprietar. În ceea ce-l privește pe acesta, în toate cazurile, distorsiunile comportamentale sunt datorate, aproape exclusiv, *mentalității deviate*, căreia ar trebui să i se caute cauzele (colective sau individuale). Exemplele rezonabile sunt extrem de reduse ca pondere.

CUM AR TREBUI SĂ SE CONSTRUIASCĂ; CÂTEVA EXEMPLE REZONABILE

O sinteză a exigențelor (reale) locuirii contemporane este oferită de aceeași „Cartă Albă”, perfect valabilă și astăzi: „Trei sunt aspectele care definesc calitatea arhitecturii: *valoarea de utilizare, valoarea culturală și valoarea viitoare (durabilitatea)*... Construcțiile noastre trebuie să satisfacă mai bine nevoile funcționale, să dureze mai mult, să fie mai elegante, să utilizeze mai puțină energie și să arate mai mult respect față de mediu și trecut. Mai

mult, acest lucru înseamnă *respectarea semnificației culturale a trecutului, și a identității culturale*, asociate cu încrederea în legitimitatea culturală a prezentului.”²³⁶

În cele ce urmează, acest studiu va încerca să detalieze cerințele documentului european și să-l adapteze realităților zonei. Aceste cerințe sunt prezente în toate studiile de caz care au avut drept scop protecția monumentelor istorice, în speță, a arhitecturii tradiționale, dar aici sunt sintetizate în câteva fraze, pornind de la palierul urbanistic, până la nivelul obiectului de arhitectură și al detaliilor specifice.

Palierul urbanistic

În primul rând, există soluții aplicabile teritoriului sau așezării. Ele înseamnă documentații serioase și responsabile, prin care să se propună sisteme eficiente de protecție (inclusiv al mediului natural) și control al edificărilor. Regulamentele aferente pot și trebuie să dirijeze construirea, fără a interzice noștatea bine temperată și creativitatea rafinată, pe căile optime ale respectului față de maniera locală de edificare.

La scara unui teritoriu mai amplu, din zonele de influență ale marilor orașe, ar trebui inițiate propuneri legislative zonale care să descurajeze avalanșa de proiecte de parcelare a întregului spațiu agricol extravilan și de edificare a unor noi cartiere urbane periferice, atât timp cât există o locuire tradițională părăsită și disponibilă. Există, apoi, mari capacități de conversie funcțională a unor ansambluri industriale sau agro-industriale plasate mult mai bine decât terenurile extravilane parcelate/parcelabile. Evaluând acest potențial, rezultă că distanțele față de centru sunt mai mici, costurile de amenajare sunt favorabile procesului de conversie funcțională (dacă e cazul), iar problemele infrastructurii sunt mult simplificate. Același proces ar trebui generat în legătură cu locuirea de vacanță peri-rurală, de care aminteam înainte. Ea trebuie dirijată către fondul rezidențial tradițional existent.

În ceea ce privește programele urbanistice intra-

vilane ale satelor sau micilor orașe periclitare prin depopulare, există soluții economice care pot fi dirijate către activarea lor. Ele au efecte favorabile asupra mediului construit, care poate deveni viabil și necesar de a fi reabilitat pentru a face față noilor realități. PUG-urile trebuie dirijate preponderent către echilibrarea raportului dintre procesele necesare dezvoltării și necesitățile protecției și integrării mediilor tradiționale în contextul existent și viitor. Este obligatoriu ca noua generație de PUG-uri să fie simplificată, esențializată și debarasată de tot leștul existent în momentul de față, imposibil de a fi fructificat (daca se dorește, evident) de administrațiile locale.

Palierul arhitectural - funcțional și tehnic

La nivelul ansamblului sau piesei de arhitectură, observațiile sunt numeroase și diverse. De la bun început, este important de făcut precizarea că aspectul exterior al construcțiilor (deseori deprimant în aparență) nu impune întotdeauna operațiuni complicate de reabilitare. Prin materialele pe care le conțin (lemn, pământ, piatră etc.) sunt lesne sau relativ lesne reparabile și aduse la un standard funcțional contemporan, de dotare și finisare. În majoritatea situațiilor, trebuie evitată utilizarea excesivă și în zonele nepotrivite a betonului armat, dar poate fi tolerată inserția altor materiale moderne (metal, compozite ecologice etc.). În aceeași măsură și din aceleași motive, trebuie temperate tendințele inginerilor de consolidare „prin demolare” (cum bine observa un reprezentant „responsabil și relaxat” al respectivei meserii, într-o teză de doctorat recentă) a edificiului vechi, căruia, în fond, nu-i cunosc (pentru că nu le pot calcula) capacitățile reale de rezistență.

O analiză succintă a necesităților sau programelor actuale și viitoare din zonă, (*locuire ocazională sau de durată, turism, servicii, comerț*) relevă faptul că, prin intervenții minimale, toate acestea pot fi adăpostite de ansamblul tradițional din zonă, fără să-i afecteze caracteristicile bazice. Încurajator este faptul că există câteva realizări în acest spirit la Miniș, Cladova, Sasca Montană, Brebu Nou etc, care dovedesc posibilitățile reale ale organizărilor

²³⁶ Mă refer la numere tematice, la rubrici (precum cea semnată de mai bine de 10 ani de A. Pănoiu în « Arhitext »), la prezentări de proiecte, concursuri, dezbateri etc. pe tema relației între tradiție și edificarea actuală românească; referitor la amploarea cercetărilor la scară est-europeană, vezi mai sus și nota 182.

respective. Ele rezolvă optim atât locuirea de loisir sau stabilă, cât și unele funcțiuni destinate turismului (hotel-pensiune, comerț, servicii).

Pentru a demonstra viabilitatea concluziilor, în continuare, este corect să ofer un *scurt „rețetar” de intervenții*, posibil de a fi aplicat în toate tipologiile de organizare ale gospodăriei tradiționale din Banat și zona Aradului și în toate tipurile de reconversii. Pentru aceasta nu este nevoie de studii sofisticate și complicate, ci de simplele concluzii ale unor documentații locale de urbanism și amenajare a teritoriului, asociate experienței în proiectarea de tip „reabilitare”.

În primul rând, *întreținerea* nu trebuie făcută decât cu materialele tradiționale pe care edificiul le conține: lemn, piatră, cărămidă, pământ, iar finisajele să nu iasă din același spectru²³⁷. Se vor evita, deci, betonul armat, cimentul, zugrăvelile (în general, finisajele) „lavabile”, uleiul, materialele plastice. Zidul și planșeul, indiferent din ce sunt executate, trebuie să respire.

Cele mai multe gospodării din zonă au nevoie doar de *dotările minimale* cerute de un confort rezonabil (apă curentă, încălzire economică, canalizare) fapt care se poate realiza prin intervenții punctuale, limitate ca influență, dar bine gândite. Este sănătos ca acestea să nu fie adăpostite în clădirea existentă pentru a nu influența negativ componentele constructive și finisajele. Evident, sunt situații care cer sau permit inclusiv aceste rezolvări, cu condiția unor intervenții foarte bine gestionate.

Pentru a câștiga *funcțiuni de locuire suplimentare*, toate casele pot fi mansardate (nu supraetajate), cu costuri minime. Anumite anexe pot fi de asemenea adaptate locuirii prin procedee extrem de economice și rapide.

În scopul obținerii unor *funcțiuni diverse din sfera economică sau comercială* (magazine, ateliere,

birouri etc.), ele pot fi distribuite optim în clădirile de pe conturul curții, în funcție de amplasament și relația cu strada. Instalațiile este corect să fie concentrate în zonele de articulație a clădirilor. În anumite cazuri, sunt acceptabile și supraetajări sau reedificări pe înălțime mai mare a unor construcții, dar realizate astfel încât profilul străzii și armonia gospodăriei să nu sufere modificări severe. Prin această exigență se realizează, în mod sigur, și *importante economii*.

Turismul (agroturismul) are în gospodăriile tradiționale din zona studiată cel mai bun aliat. În primul rând, acest gen de turism (în fond orice fel de turism alternativ) este atras de mediul respectiv (prin calitățile naturale, economie specifică, tradiție, obiceiuri etc.), care constituie *principalul obiectiv* al activității respective. În al doilea rând, *gospodăria tradițională este cea mai firească modalitate de cazare*, sistem prin care turistul are șanse să fie integrat contextului local, se poate bucura și poate aprecia calitățile acestui mediu. În cele mai multe dintre cazuri, turistul devine „dependent” de locul respectiv și revine frecvent cu prieteni sau rude.

ÎN LOC DE CONCLUZII

La scara României, lanțul de consecințe negative prezentate este doar la început. Șansa ei este, paradoxal, subdezvoltarea, care ar permite (dacă lucrurile s-ar desfășura normal) să se învețe din greșelile mai vechi ale mediilor europene dezvoltate. O altă șansă este chiar acest mediu rural și urban minor, încă activ, producând firesc și ieftin alimente „bio”.

Sunt, așadar, suficiente motive pentru a fi imaginată o altă cale a progresului, cel puțin a celui agricol. Și sunt motive de a considera așezările despre care se vorbește aici, ca sedii ideale ale acestui tip de economie, fără să se producă o ruptură structurală față de realitățile contemporane. La urma urmelor, *tradiția demonstrează că se poate trăi divers și că progresul poate fi atins în imens de multe moduri*. Or, una dintre realizările acestui concept este tocmai habitatul studiat aici.

În spiritul respectului față de tradiția locuirii zonale, există câteva exemple pozitive, localizate în spațiul Banat-Crișana, care sunt de trei tipuri.

În primul rând, sunt de remarcat câteva ghiduri de construire corectă și în spiritul tradiției, în orașe și în mediul rural, printre ele, în afara celor 15 ghiduri din zona Banat-Crișana, amintite la început, ultimele pe care le știu se referă la zona satului Gârda de Sus, din Apuseni²³⁸, altul la comuna Berzasca²³⁹.

În al doilea rând, merită să fie prezentate o serie de concursuri, studii, schițe și proiecte de clădiri destinate mediului rural în care tradiția este fructificată printr-un complex de factori²⁴⁰. În același domeniu

238 Ghid de construire pentru păstrarea specificului local- Studiu de caz Platoul Ghețari, comuna Gârda de Sus, Alba Iulia, 2008, bazat pe raportul sociologic semnat de soc. Monica Iancău și soc. Aida Dobra și la care au contribuții arhitecți, urbaniști, sociologi, studenți ai Facultății de Arhitectură din Cluj-Napoca etc.

239 Îndrumar-Regulamentul Local de Urbanism al comunei Berzasca pe înțelesul tuturor. Identitate și dezvoltare în Parcul Național Porțile de Fier, autori principali: Irina Băncescu, Simona Braniște și T. O. Gheorghiu, (SC Capitel Proiect SRL- arh. Marius Barbieri), Editura Altip, 2010.

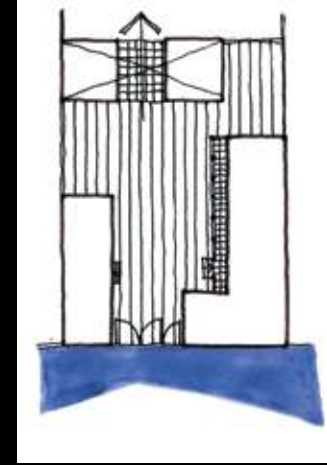
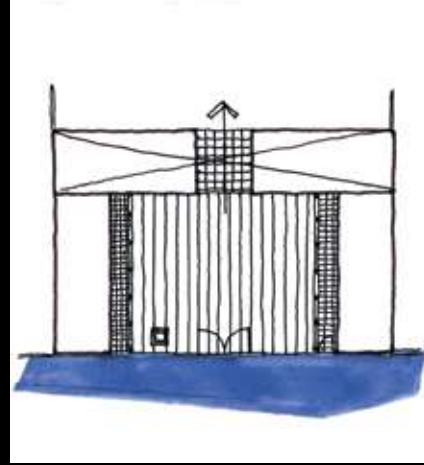
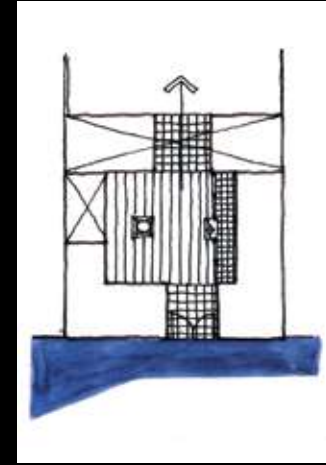
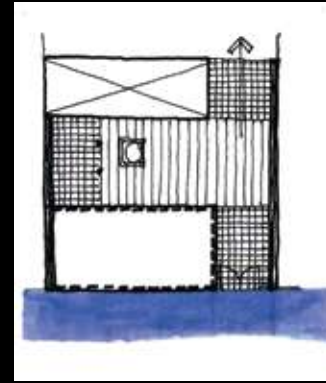
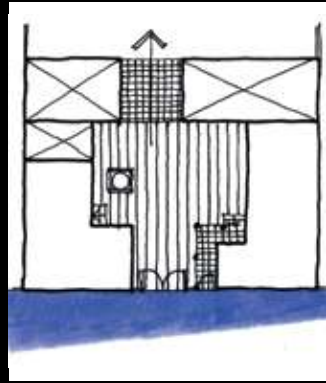
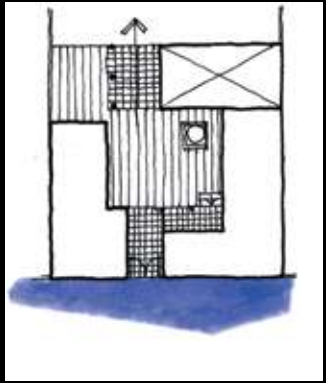
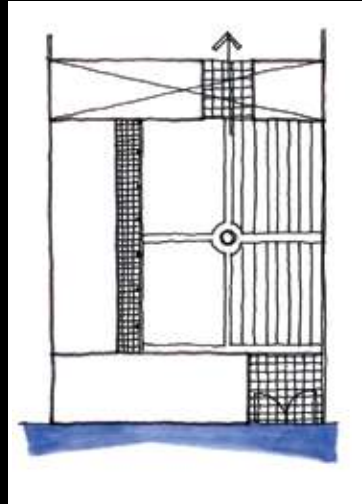
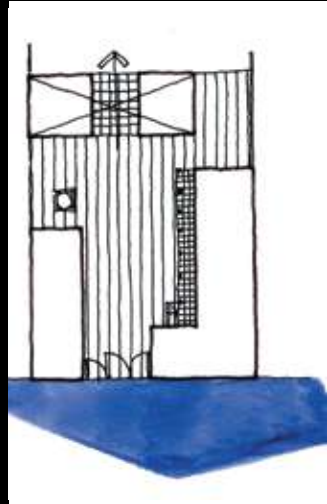
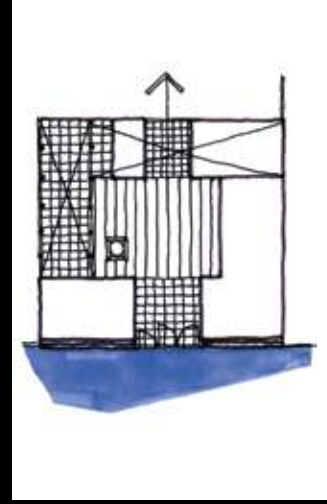
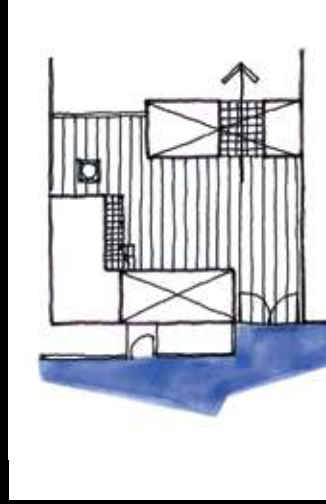
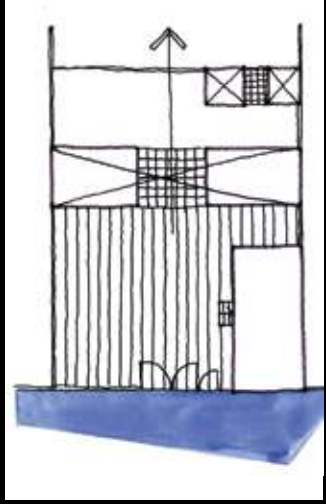
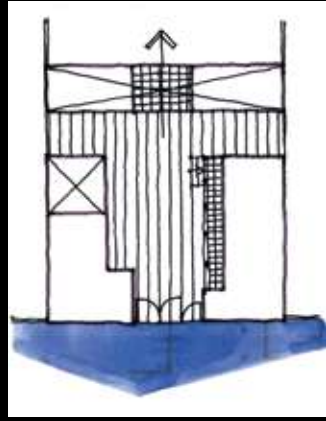
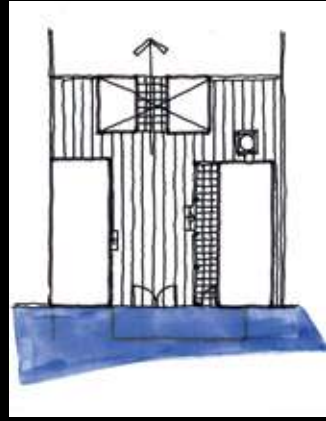
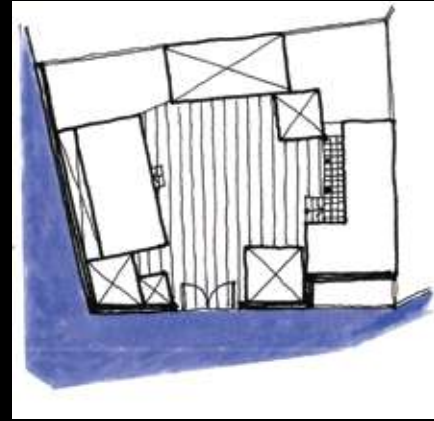
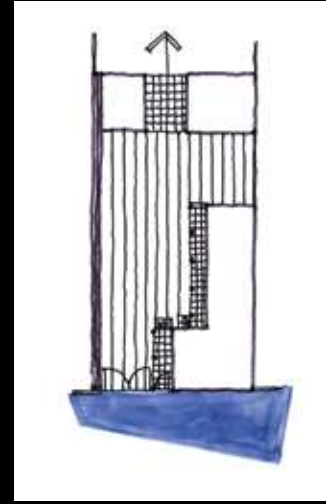
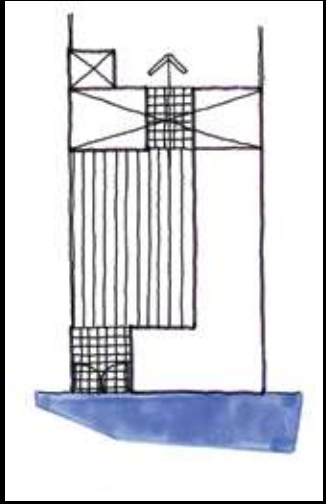
240 Mă refer la o alternativă locală a programului de reconstrucții post-calamitate (în speță inundațiile din Banat din primăvara lui 2005) care a făcut obiectul unui concurs organizat în 2005 la Timișoara, precedat de concursul din 2004 „Un proiect contemporan românesc” organizat de revista „de Arhitectură” (și publicat în numărul 13) în scopul investigării posibilității de definire a unui obiect sau

al confruntărilor de opinii și al realizărilor arhitecturale, se remarcă nominalizările și premiile conferite la ultimele două Bienale ale Arhitecturii Românești (2010 și 2012), care au certificat calitativ o arhitectură rezidențială de expresie tradițională, dar operând cu concepte moderne²⁴¹.

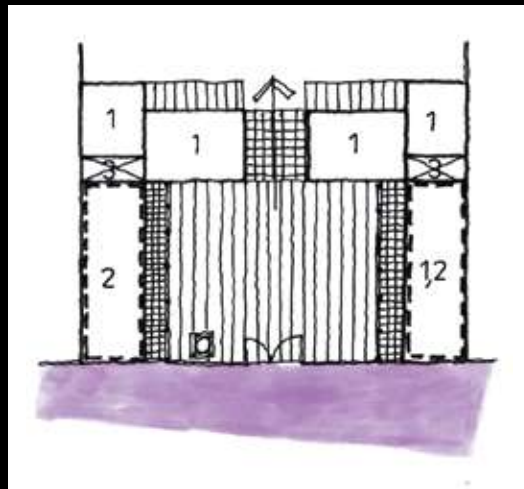
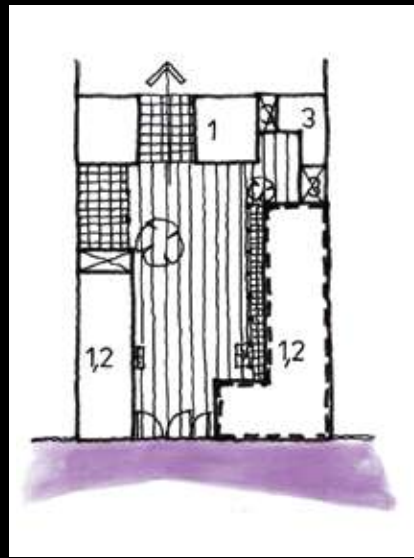
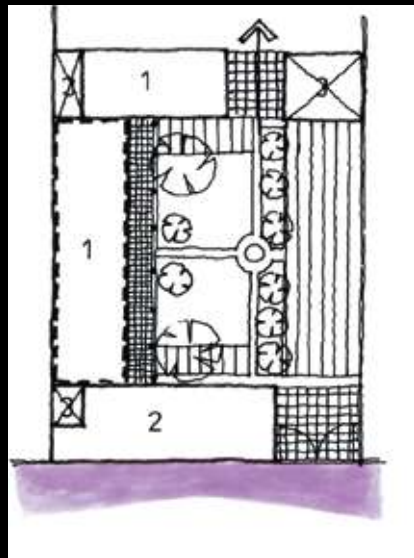
În fine, extrem de importante sunt materializările unor reabilitări de gospodării sătești din sud-vestul României și edificări de noi case rurale, pe care le voi ilustra mai jos. Sper ca primele să reprezinte îndrumare ale viitoarelor edificări, iar restul să devină modele pentru viitorii beneficiari sau investitori, sensibili la *frumusețea simplă* și la *logica constructivă tradițională*.

spațiu „care să-și tragă expresia din arta și arhitectura tradițională românească”, la proiectele publicate de T.O.Gheorghiu și M. Muțiu, în *L’Acier dans la construction moderne*, ed. A. Cutina și A. Lachal, Editura Politehnica, Timișoara, 2008 și la câteva încercări recente de integrare a unor tipologii tradiționale de case din Delta Dunării sau zona Buzăului în proiectarea curentă, publicate în „Iglou” nr. 84-85, dec. 2008, ian. 2009 etc. etc.

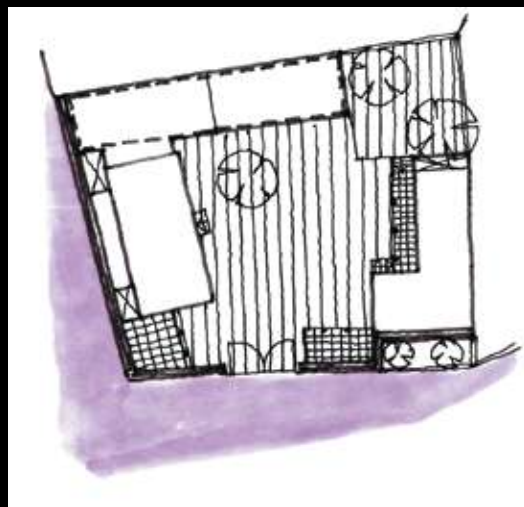
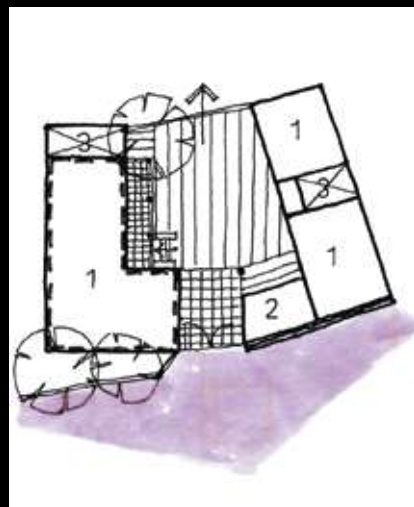
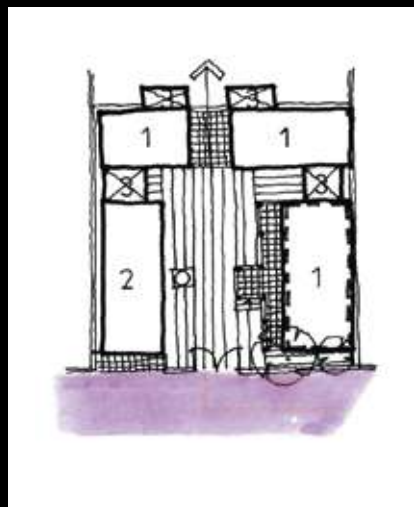
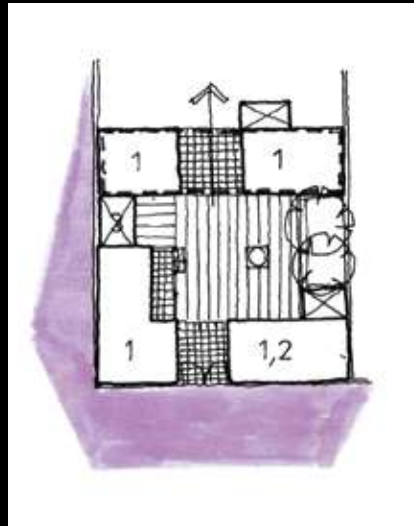
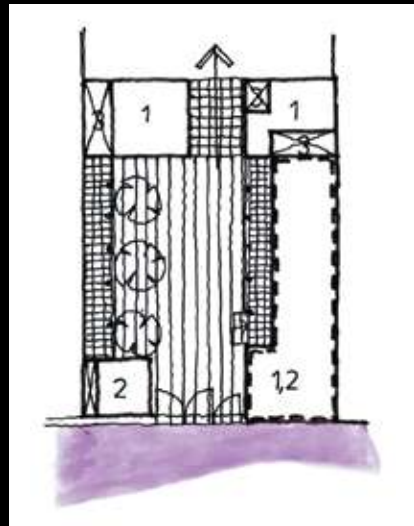
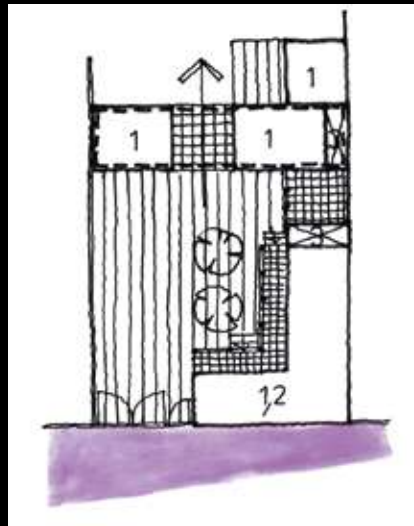
241 Vezi, de pildă, medalia cucerită pentru case mai mici de 1000 mp de grupul SKBD și nominalizările la aceeași secțiune (cf. *Bienala de Arhitectură București 2010, Catalogul expoziției de arhitectură românească*, ed. Organizația Zeppelin, București, 2010, pp. 10-15, respectiv 18-21. Aceleași opțiuni se observă la Bienalele din 2012 și 2014.

Tipologii de gospodării tradiționale

Tipologii de amenajări

Aradu Nou

Aradu Nou

Belint

Budești

Ciacova

Case restaurate, reabilitate

Ciacova

Ciacova

Cladova

Cladova

Denta

Luncaii de Jos

Costei

Costei

*Case restaurate,
reabilitate*

Marga

Marga

Cuvin

Cornereva

Rudaria

Zăbrani

Ilidia

Ilidia

Sasca Montană

Tăut

Există și există, încă, în România, un imens patrimoniu urbanistic și construit aflat la granița dintre urban și rural, patrimoniu care conține amenajări orășenești, ansambluri de construcții și construcții independente ce provin, tipologic, din lumea satului. În ciuda distrugerilor repetate și succesive, cauzate de adaptări nefericite la „exigențele” modernizării (încă de la cumpăna secolelor XIX și XX), de acțiunile de sistematizare din perioada comunistă (cu consecințe nefaste directe și indirecte asupra habitatului rural) precum și de schimbarea recentă a mentalităților (de după 1989), în zona de sud-vest a țării există încă numeroase așezări „rurbane” (oscilând acum sau în trecut între rural și urban) cu morfo-structuri tradiționale încă puternice și puțin alterate. Ele sunt perfect integrate în ceea ce se poate numi locuire rurală tradițională, cu o istorie „vie”, „vizibilă” (materializată în componente care funcționează și astăzi), de cel puțin 3- 4 secole.

Preț 54,26 lei (fără TVA)

ISBN 973-978-1872-41-4

9 789731 872414